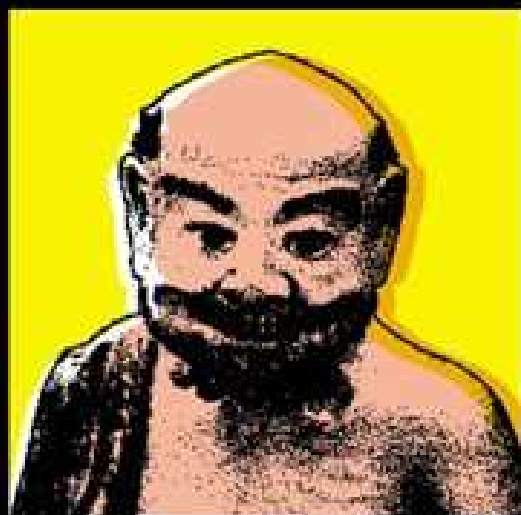

Gerencsér Péter

Hany Istók

alakváltozásai

Gerencsér Péter
Hany Istók alakváltozásai

FISZ KÖNYVEK 55.

Sorozatszerkesztő:

BORBÁTH PÉTER és SZÖLLŐSSY BALÁZS

Szerkesztette:

KOLLÁR ÁRPÁD és MÉSZÁROS MÁRTON

Gerencsér Péter

Hany Istók alakváltozásai

Rábaköz-Hanság Turisztikai Egyesület – Fiatal Írók Szövetsége
Kapunár – Budapest, 2011

Idegennyelvi lektorok:
Lengyel Anikó, Bíró Gergely – német
Keller Annamária – angol
Idegen nyelvű összefoglalók:
Lengyel Anikó – német
Keller Annamária – angol

A borítót Csala Bálint, Bubb Gyula és
Magyar Attila fotóinak, valamint Horváth Gábor grafikájának
felhasználásával Fücsök Krisztina tervezte.

© Gerencsér Péter, 2011
© Rábaköz-Hanság Turisztikai Egyesület – Fiatal Írók Szövetsége,
2011
© Hungarian translation

Tartalom

Előszó	9
Két anyakönyvi bejegyzés	13
Egy talált fiú megtisztítása.....	13
A Rosnstingel-feljegyzés	26
Mondaképződés és hagyományozódás	35
Hany Istók a kolostorban	35
A földmérő és A kastély	37
Történetépítés és testleírás Kis Józsefnél.....	41
Az első nyomtatott említés.....	46
Két láb jó, négy láb rossz.....	48
Az 1803. évi memorandum.....	52
Hagyományozódás Kis Jánosnál.....	58
Hany Istók halpénzei.....	63
Német nyelvű topográfiai.....	65
A felvilágosult és a babonás	70
Párkeresés a schematismusban	74
Csípsz Jankó és a szökevények.....	75
A király-tavi zsákmány	78
Én Istók, te Jane	80
A víziördög	86
A német recepció kezdetei.....	89
Az 1803. évi Nagy Árhullám	89
Kleist szirénjei	92
Hany Solo.....	95
Mocsári István és a kretének.....	102
Nymphas Korporésön	108
Az angol recepció a 19. században	113
Bright és Spencer bédekkere.....	113

A The Wild Boy népszerűsége	120
Hany Istók menni Amerika.....	124
Egy félresikerült vadászat	126
Hany Istók, a popsztár	130
Jókai és az irodalmi apaság	138
Szigorúan titkos	138
A Hanság Mózese	152
A bujdosó árva	155
Az udvari bohóc és a vármarketing	158
Mikszáth is akar	160
Hany Istók élclapok	161
Emberi – túlságosan is emberi	169
Mondagyűjtemények, ismertetőik	174
A vízgyűrűk ura	186
Írói allúziók.....	189
Hany Istók a bőrgyógyászatban.....	191
Missuray-Krúg seregszemléje	193
Krimi a Hanyban.....	197
Újabb adaptációk	201
Víz alatti impressziók	201
Ismertetések, használatmódok	203
A leányszabadító Istók.....	208
Faragó Sándor kánonja	210
A kételtű ember.....	215
A békává változott fiú.....	218
A megszabadított Istók és a leláncolt Balázs mester	222
A Hanság mint tündérvölgy	232
Hany Istók ruZ!	237
Hany Istók a társművészetekben	241
Buddha, Gollam, a vízgyermek (szobrászat).....	241

Levedlett halpikkelyek (festészet, grafika, fotó).....	249
A népiességtől a Black Metal Istókig (zene)	258
Névtelen tavorózsák (rádió, film)	260
Mr. Teufel és a tündérek (színház, tánc).....	265
Hany Istók mint márkanév.....	269
Kontextusok.....	273
Roknlények	273
A monda morfológiája	280
Bolond Istók?	285
Tehát	291
Függelék	293
Margaret Roberts: Zabdiel, a cigányfiú	293
Bibliográfia.....	309
Idegen nyelvű összefoglalók.....	327
Képmelléklet.....	335

Előszó

„Az angol nyelvű világban ma aligha él olyan ember, aki ne hallott volna a legendás Loch Ness-i szörnyről, arról a furcsa, félig mitikus élőlényről, amely a hiedelem szerint a legnagyobb skóciai tó félelmetes, sötét vizének mélyén lakik” – írja Tim Dinsdale az először 1961-ben megjelent *Loch Ness Monster* című könyvében. A Loch Ness-i szörny mesés alakja széles körben ismert, noha a rejtélyes tavi lény létezését „bizonyító” fénykép valójában fake, vagyis hamisítvány. Ezzel szemben a mi házi Loch Ness-i szörnyünk, Hany Istók valóságos alapjaira a kapuvári plébánia egykorú anyakönyvi bejegyzése utal, és a hagyomány a tavi szörnyrel szemben kerek történetet őrzött meg róla. Ennek ellenére Hany Istók alakja kevésbé ismert, jóllehet meglepően széles recepcióval és sokszínű olvasatokkal rendelkezik. Ez a kötet ennek a gazdag hagyatékknak a feltérképezésére és értelmezésére vállalkozik, bemutatva a monda kialakulásának folyamatát, térbeli és időbeli elterjedését és az elmúlt kétszázötven év alatt fialt tudományos és ismeretterjesztő műveket, irodalmi adaptációkat és művészeti alkotásokat, bár nem (azaz *nem*) törekszik arra, hogy hiánytalanul valamennyit lajstromba szedje. A recepciótörténet (befogadástörténet) feldolgozása során a kötet hibrid módszertana néhol a történeti kutatás felé közelít, néhol filológiai és irodalomtörténeti megközelítésmódra hajaz, olykor pedig az irodalomelmélet terminusaival operál.

Habár az elemzés szintjén a 20. században több dolgozat is foglalkozott a legendaképződés folyamatával és a monda alakváltozataival, mind ez ideig nem született olyan munka, amely a Hany Istókról szóló korpuszt szisztematikusan vizslatta és beható részletességgel tárgyalta volna. A tudományos megközelítések közül Németh János 1914-ben megjelent *Hany Istók története* című kiadványa és Faragó Sándor 1970-ben napvilágot látott *Mi lehet az igazság Hany Istók körül?* című kötete igyekezett rendszerezni a Hany Istókkal kapcsolatos ismereteket, ugyanakkor megközelítésmódjuk részleges volt, csupán a recepció néhány elemére fókuszáltak. A Hany Istók-mátrixot eddig legrészletesebben vizsgáló Missuray-Krúg Lajos 1943-ban megjelent tanulmánya az értelmezés helyett gyakran csak a megemlítés vagy az idézet szintjén foglalkozott a fogadtatás egyes tételeivel, és a publikálás dátumából következően az újabb értelmezésekre és feldolgozásokra ez az írás nem reflektálhatott. A frissebb szakirodalomból Lukácsi Zoltán 2011-ben megjelent *Hany Istók az írott források tükrében* című tanulmánya a legalaposabban elemzi a 18. századi szövegeket, ugyanakkor olyan elméleteket is vizsgál, melyek a dolgozat címével ellentétben nem a korabeli „forrásokra” támaszkodnak. Úgy tűnik, a tudományos igényű megközelítések gyógyíthatatlan sajátossága, hogy rendszerint

a hitelesség kérdését járják körül, vagyis azt a kérdést fürkészik, hogy a hansági mocsárvilágban élt vagy élhetett-e egy ilyen vadember. Magam ezzel szemben nem azt helyezem előtérbe, hogy „mi lehet az igazság Hany Istók körül”, a róla szóló irodalmat *szövegnek* fogom fel, és a történet funkcióira, továbbá arra kérdezek rá, milyen szélesebb irodalmi és kulturális perspektívába, tendenciákba ágyazható bele a monda, milyen toposzok, struktúrák kapnak benne szerepet.

Az első fejezet a történet alaprétegeként kezelt két anyakönyvi bejegyzés értelmezését helyezi tengelyébe, az összövegnek tekintett 1749-es keresztelési bejegyzést és a matrikula által megőrzött, 1788 és 1801 közé datált uradalmi jelentést. Ezt követően külön fejezet tárgyalja a magyarországi mondaképződés folyamatát a 18. század második felétől kezdődően nagyjából a cezúrát jelentő *Névtelen vár* című Jókai-regény megjelenéséig, és bár az orális elbeszéléseknek természetükből fakadóan kevésbé maradtak fenn írásos nyomai, az írásos szövegek és a szájhagyomány a jelek szerint kölcsönösen alakították egymást. A monda elterjedéséhez, népszerűsítéséhez az ismeretterjesztő művek és a korabeli sajtóban megjelent tudósítások nagymértékben hozzájárultak, a 19. század elejétől kezdve számos folyóiratban mesélték és értelmezték újra, és ezzel együtt kanonizálták az egyes variánsokat, később pedig Hany Istók alakja a Kapuvárral és/vagy a Hansággal foglalkozó ismertetések úgyszólván elmaradhatatlan kellékévé vált. Ennek a fejezetnek a keretében tárgyalom azokat a Magyarországon született vagy magyarországi szerzőtől származó műveket is, melyek latinul vagy németül íródtak, és erre az időszakra nyúlnak vissza az első irodalmi adaptációk is.

Hany Istók idegen nyelvű fogadtatásának története a 19. század első éveitől kezdve szövegszerűen igazolhatóan már bizonyosan megindult, és meghökkentően gazdag irodalommal rendelkezik. Két fejezet foglalkozik a 19. századi nemzetközi visszhanggal, egyik a külhoni német, a másik pedig az angol nyelvű recepcióval. A publikációs formák zömét újságok, folyóiratok jelentik, de a fabula topográfiai munkákban és útikalauzokban is rendszeresen előbukkan. Ezek az idegen nyelvű írások Hany Istók titokzatos történetét az általános rendezőelv szerint a Hanság földrajzi leírásának keretében tárgyalják, melyben a természet és a hansági vadember elválaszthatatlanul egymásba olvad. A német nyelvterületen való tartós jelenlét nyomán német nyelvű regényben is helyet kapott Hany Istók alakja. A történet gyakran közvetítő nyelven keresztül szivárgott be az angol recepcióba, amely a szövegek kritikus tömege révén autonóm diszkurzust alakított ki magának. Az önlábra kelt angol fogadtatást mutatja Margaret Robertsnek az a Hanságban játszódó novellája, mely a magyar feldolgozásoktól függetlenül, Jókai klasszikus regénye előtt egy évtizeddel látott napvilágot. Az eddigiekből kiviláglik, hogy Hany Istók legendája mind

itthon, mind pedig külföldön széles körű ismertségre tett szert. Ezért külön fejezet keresi arra a kérdésre a választ, mi magyarázza ezt a nagy népszerűséget, és az okokat szélesebb tendenciák felől igyekszik megragadni.

Hany Istók recepciótörténetének, irodalmi feldolgozásainak következő szakasza egyértelműen Jókai Mór klasszikus szövegéhez köthető. Az elsőként 1877-ben megjelent *Névtelen vár* c. regény nemcsak a szerzői névben rejlő tökéjével járult hozzá Hany Istók mondájának terjesztéséhez. Jókai Mór regényének katalizáló hatása volt a magyar irodalomban, a 19. század végétől több novella, verses elbeszélés is érdeklődésének középpontjába állította Hany Istók figuráját, és a történet a kanonizálás jeleként rendszeresen bekerült a különböző mondagyűjteményekbe is. Ezt az időszakot igyekszik feltérképezni a *Jókai és az irodalmi apaság* című fejezet. Külön egység dolgozza fel a huszadik század második felének szövegeit és irodalmi adaptációit, melyek egyfelől a történeti hitelesség, másfelől pedig a mesevilág felől ragadták meg tárgyukat. Tőke Péter tollából ekkor születik meg az első olyan regény, ami Hany Istókot főszereplővé emeli.

A feldolgozások zömét elsősorban irodalmi adaptációk képviselik, amely egyfelől azzal magyarázható, hogy egyes közlésformák csak később születtek meg (pl. film), másfelől pedig azzal, hogy a legutóbbi időkig más művészeti ágak terjesztési lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak. Ennek ellenére a történet más médiumokba is gyorsan utat talált, a *Hany Istók a társzművészetekben* című rész a szobrokat, festményeket, grafikákat, fotókat, zenei és filmes adaptációkat, végül pedig a színház- és táncművészeti előadásokat veszi sorba.

A Hany Istók-névben rejlő potenciál vonzóvá vált kulturális termékek, programok, intézmények számára is, a *Hany Istók mint márkanév* című fejezet az elnevezés branddé konfigurálásából mazsoláz. Végezetül pedig a *Kontextusok* című rész tágabb keretbe igyekszik ágyazni a történetet. Egyfelől rokonlényekkel állítja párhuzamba Hany Istók alakját, ezt követően részint Vlagyimir Propp morfológiájára támaszkodva a monda struktúráját elemzi, végezetül pedig Michel Foucault bolondságról szóló írásai alapján értelmezi. A *Függelék* Margaret Roberts 19. századi angol nyelvű novelláját adja közre magyar fordításban.

Ez a könyv kettős célt tűzött maga elé, egyfelől a városmarketing és a legendaturizmus szélesebb koncepciójába ágyazódik, másfelől pedig tudományos interpretációra vállalkozik. Ennélfogva kereszteznie kellett egymással az ismertetés és az értelmezés feladatát, e kettőt, gondolom, nem is sikerült észrevétlenül összevarrnia.

Itt szeretném külön megköszönni a munkát információkkal, képekkel és anyagilag is segítő Magyar Attila (Rábaköz-Hanság Turisztikai Egyesület) közreműködését, aki nélkül ez a kötet semmiképpen nem születhetett volna meg. Külön köszönet illeti Kollár Árpádot, a Fiala Írók Szövetsége

elnökét, aki lehetővé tette a közös kiadást. Köszönöm továbbá mindazoknak a segítségét, akik információkkal, tanácsokkal, képanyaggal, lektori munkával, az idegen nyelvű összefoglalók elkészítésével vagy technikai segítséggel járultak hozzá e dolgozat megszületéséhez (betűrendi sorrendben): Babják József, Balsay Endre, Bíró Gergely, Bodrogi Csongor, Csiszár Attila, Fücsök Krisztina, Füzi József, Gász Boglárka, Goda István, Keller Annamária, Koloszárné Fábián Magdolna, Kovács Flóra, Lengyel Anikó, Mészáros Márton, Nagy János, Nagy László, N. Csákány Miklós, Nemes Gábor, Ócsai Éva, Radó Tamás, Sipőcz László, Tőke Péter.

Két anyakönyvi bejegyzés

A Hany Istókra vonatkozó irodalom két, a kapuvári római katolikus plébánia iratanyagai között fennmaradt kéziratos szövegre rendszerint úgy tekint, mint a mondabeli alak valóságos létezésének történetileg hiteles bizonyítékára. Jóllehet a két anyakönyvi bejegyzés között csaknem évszázadnyi időbeli távolság van, ám – amint azt az alábbiak során részletesen igyekszem kifejtetni – ez valójában a fennmaradás időpontját jelöli, az iratok keletkezési dátumai lényegesen közelebb állnak egymáshoz. Mindazonáltal a két szöveg közül csak az egyik, az időben legkorábbi sorolható ténylegesen az egyházi irattípusok csoportjába, a másik átvétel eredményeképpen került bele a matrikulába. Tekintettel arra, hogy a két bejegyzés hatástörténetileg nagy karriert futott be a Hany Istók-diszkurzusban, és mintegy a téma alappilléreiként értelmezhetők, tartalmukat, kontextusukat illetően tüzetes vizsgálatnak érdemes alávetni.

Egy talált fiú megtisztítása

Szinte valamennyi Hany Istókkal kapcsolatos írás közös kiindulópontja egy 1749-ből származó szöveg, mely általában a történetképződés archeológiájának legmélyebb rétegeként tételeződik. Ez az összöveg gyanánt számon tartott kéziratos lelet történeti forrásként kanonizálódott, és ilyenformán az orális hagyomány kialakulását megelőző egykorú dokumentumnak szokás tekinteni. A feljegyzés egy keresztelési aktust örökített meg, amelynek alanyát a téma irodalma következetesen Hany Istók figurájával azonosítja.

A szóban forgó szöveg a kapuvári plébánián vezetett keresztelési anyakönyvek harmadik kötetében maradt fenn, amely az 1748 és 1791 között Kapuváron megkeresztelt személyek írásos nyilvántartását tartalmazza. A kötetet, melynek fedőlapján a *Protocolum Baptisatorum III. Ab Anno 1748 usque 1791* cím olvasható, jelenleg a Győri Egyházmegyei Levéltár őrzi. Nem is akármilyen szövegről van tehát szó, hanem az anyakönyv jellegéből adódóan olyan textusról, mely hatósági bizonyítványnak, közhiteles dokumentumnak számít. A protocolum 8. oldalának lapján található az a két és félsoros latin nyelvű bejegyzés, melyet a recepció Hany Istók alakjával kapcsol össze, és ez az egyetlen ismert egykorú forrás róla. Az eredeti latin bejegyzés a következőt állítja: „NB die 17 Baptisatus est Conditionate puer demens repertus in Sylvia Stephanus, circiter / Annorum 8 Cujus Patrini Michaël Hochszinger et Anna Maria /

Meznerin”.¹ Ennek magyar fordítása egy általam javasolt lehetséges változat szerint így hangzik: „NB. 17-én feltételelesen megkereszteltetett az erdőben talált tébolyult fiú, István, körülbelül nyolc éves, akinek keresztszülei Hochszinger Mihály és Meznerné Anna Mária”.

Ennek a nyúlfarknyi írásnak mind a latin eredetijét, mind pedig a magyar verzióját a recepció igen változatos olvasatokban közli. Még a kapuvári helytörténész Faragó Sándor is, aki Lukácsi Zoltán friss tanulmányáig ennek a bejegyzésnek a legrészletesebb, szóról szóra haladó viviszekcióját hajtotta végre, az originális szöveget betoldásokkal és szöveghelyek eliminálásával torzította el, igaz, az eredeti szerző által ejtett nyelvi hibát (*in Sylvia* az *in silva* helyett) örvendetes módon megtartotta. Ezeknek a textológiai szempontoknak az érvényesítésére azért szükséges különös nyomatékkal kitérni, mert például Faragó szövegvariánsát más szerzők is átemelik saját munkájukba, mint teszi azt Varga József millenniumi várostörténeti monográfiájában (ráadásul további elírással tetéztve a szöveghibákat),² ily módon pedig téves olvasatok hagyományozódnak tovább. Faragó Sándor ugyanis a latin szöveg publikálását az „1749. Martius.” interpolációjával vezette be, noha sem az év, sem pedig a hónap neve nem szerepel az eredetiben.³ Az, hogy a bejegyzésben szereplő István megkeresztelése 1749 márciusában történt, csak a matrikula felépítéséből deríthető ki, amely immár nem a szövegközlés, hanem az értelmezés körébe tartozik. A latin szövegből kihagyta továbbá a megkeresztelt személyre vonatkozó – és a Hany Istók-irodalomban kulcsszerepet játszó – egyik legfontosabb adatot, a keresztnévet, a Stephanust, míg a magyar fordítás – nyilván sajtóhibaként – két számjegyet felcserélve az 1749-es dátum helyett 1794-et rögzített. A másik sűrűn előforduló szövegközlési hiba, hogy a latin eredetiben szereplő *conditionate* szó helyett a *sub conditione* (sőt a *sub conditionate*) alakot szerepeltetik, amely egészen a másik anyakönyvi bejegyzés feltételezhető eredetijére – vagy még korábbra – megy vissza, és amely a *sub* præpositio beszúrásával magyar és idegen nyelvű írárok garadájában terjesztette el ezt az eredeti szövegtestbe idegenként befurakodó változatot. Amint azonban a fentiekből látható, a latin textusban a *conditionate*, nem pedig *sub conditione* formát írták. Az eddigieken túl Ráth-Végh István a maga népszerűsítő mondagyűjteményében a magyar fordításból gondatlanságból kifelejtette az erdő megemlítését,⁴ míg Zsebedics József egykori kapuvári plébános például a szövegközlés és az értelmezés kettős műveletét vegyítve a magyar változatban az *erdőben* szó

¹ PB. III. 8.

² VARGA 2000. 73.

³ FARAGÓ 1970. 11.

⁴ RÁTH-VÉGH 1973. 487.

mögé zárójelben hozzátoldotta a *folyóban* helymegjelölést is.⁵ A tipikusan előforduló hibákból azért szemezgettem előljáróban, mert meglátásom szerint csakis szövegű olvasatok fialhatnak autentikus interpretációkat. Ezekkel a közlésekkel szemben a kapuvári születésű Lukácsi Zoltán rektor *Hany Istók az írott források tükrében* című 2011-ben publikált tanulmányában hűen tette közzé a latin eredeti szövegét, és annak magyar tolmácsolását.⁶

Ami a latin nyelvű szöveg elrendezését illeti, a kereszteltek anyakönyve harmadik kötetének ezen szegmense – az általános hazai gyakorlathoz híven – ebben az időben lineáris, folyamatos szövegezéssel vezette a bejegyzéseket, a kapuvári plébánián éppen ennél a kötetnél, az 1770-es évtől kezdve honosodik meg a keresztelési adatok rovatos nyilvántartási módja, amikortól is a standardizált forma szerint rubrikánként írták be a legfontosabb információkat (dátum, név, szülők, keresztszülők, hely).⁷ Feltűnő ugyanakkor, hogy az István nevű fiú megkeresztelését igazoló feljegyzés a lap alján, mintegy odagyömöszölve szerepel. Ez felveti annak a gyanúját, hogy a bejegyzés nem azonnal, haladéktalanul történt, ahogyan azt a kánonjogi előírások elvárnák, hanem utólagosan, és ezt a sejtést az íráskép és a kötet szerkezetének vizsgálata tovább erősíti. A kézírást elemezve rögvest szembeötlik, hogy a nyolcadik oldal többi feljegyzéséhez képest ennek a szövegnek a betűi sűrűbben állnak egymás mellett, a betűk magassága is kisebb a megszokottnál, és a bejegyző láthatóan küszködött azzal, hogy a lap aljára valahogyan még odanyomorítsa a keresztszülő vezetéknévét. Az utólagos bejegyzésre vonatkozó hipotézist a kötet felépítésből lepárolható érvek is alátámasztani látszanak. Miközben ugyanis a lineáris szövegezési eljárás azt követelné, hogy a bejegyzések kronológiai sorrendben kerüljenek be a matrikulába, az időrendiség itt megszakad. Az István nevű gyermek megkeresztelése előtti bejegyzés (március) 23-ára, míg az azt követő a hónap 24. napjára vonatkozik. Ráadásul István keresztelője napján, azaz március 17-én egy másik keresztelési szertartás is történt Kapuváron, ugyanazon az oldalon tudniillik az olvasható, hogy aznap Nagy István és Pintér Erzsébet lánya, Anna számára is kiszolgáltatták a szentséget. Nagy Anna 17-i és István szintén 17-i keresztelési bejegyzése között még további három, későbbi napokra vonatkozó bejegyzés találha-

⁵ ZSEBEDICS [2005] 22.

⁶ LUKÁCSI 2011. 311. Tekintettel arra, hogy Lukácsi Zoltán tanulmánya – mely alighanem a kutatás egyik alapszövege lesz – bruttó három nappal a kézirat leadási határideje előtt került a kezembe, annak részletes tárgyalására nem nyílt módom, mindazonáltal az írás úttörő megállapításait igyekeztem beépíteni dolgozatomba. Köszönettel tartozom Nemes Gábornak (Egyházmegyei Levéltár, Győr), aki felhívta a figyelmemet erre a szövegre.

⁷ PB. III. 238.

tó. A matrikula tehát a következőképpen épül fel: március 17, 19, 22, 23, és végül a nyolcadik oldal alján István 17-ére *vonatkozó* bejegyzése, míg a következő, kilencedik oldalon a lineáris elv helyreáll, a 24. napot a 26. követi. Nagy Anna 17-i bejegyzésének dátuma alá minden bizonnyal ugyanazon kéz egy rövid vonalat húzott, mely fölé a 23-as számjegyet írta, nyilvánvalóan az időbeli szakadásra utalva ezzel, tekintve, hogy a március 23-án történt keresztelés bevezetése után következik az Istvánról szóló szövegrész. Az elmondottakból nagy valószínűséggel arra lehet következtetni, hogy István bejegyzése utólag történt, amely persze nyitottá teszi azt a kérdést, miért nem egyidejűleg, rögvest a keresztelés után vezették be az ő megkeresztelését az anyakönyvbe. A matrikula struktúráját tekintve a tényleges bejegyzés aligha történhetett március 23-a előtt, ebben az esetben ugyanis a szöveg megelőzné Pintér Erzsébet ezen a napon történt keresztelői bejegyzését. Így aztán úgy tűnik, legalább hatnapnyi időbeli távolság van a megkeresztelés *ténye* és az arról szóló *tanúsítvány* között. Természetesen az igazolás később is készülhetett, mint ahogyan az is könnyen elképzelhető, hogy az auctor azért préselte be *utóbb* a 8. oldal lapaljára a szöveget, hogy István és Nagy Anna egyaránt 17-re vonatkozó megkeresztelését a későbbi visszakeresést elősegítendő legalább ugyanazon a lapon tüntesse fel.

Korántsem kizárható lehetőség, hogy az utólagos bejegyzés az esemény szokatlanságával magyarázható, amely úgyszólván megzavarta a kapuvári római katolikus plébánia hétköznapi működését. Legalábbis erre *utalhat* a keresztelő bejegyzést megelőző *NB* abbreviatúra, amelynek feloldása nyilvánvalóan a „Nota bene” frazéma, azaz: ’Jól jegyezd meg!’ A plébános tehát a gyermek esetét rendkívülinek találhatta, és erre a rövidítés révén külön is felhívta a potenciális olvasó figyelmét. Mindez annak is szövegszerű bizonyítékát adhatja, hogy a fiú megtalálását már az egykorú interpretáció is különlegesnek találhatta. Lukácsi Zoltán ugyanakkor azt állítja, hogy az *NB* rövidítés funkciója nem a szokatlanság, hanem a hiány jelölése, vagyis az, hogy a március 23-i szöveg utáni bejegyzés korábbra, 17-re vonatkozik.⁸

Faragó Sándor szerint István megkeresztelője Orosz Mátyás kapuvári plébános volt, aki állítása szerint 1727-től 1761-ig töltötte be ezt a tisztséget.⁹ Ez azonban aligha állja meg a helyét, tekintve, hogy 1749-től Szerencse Mihály szolgált Kapuváron.¹⁰ Azaz éppen István megkeresztelésének évében történt váltás a helyi katolikus egyház élén, Szerencséről pedig tudható, hogy 1748-ig győri papnövendék volt,¹¹ de még ugyanabban az

⁸ LUKÁCSI 2011. 321.

⁹ FARAGÓ 1970. 11.

¹⁰ ZSEBEDICS [2005] 23.

¹¹ BEDY 1937. 303.

évben Kapuvárra került káplánnak.¹² A plébános személyét Lukácsi Zoltán azonosította, aki a halottak anyakönyvének második kötetére támaszkodva derítette ki, hogy Orosz plébános 1749. január 21-én már elhunyt, így nem lehetett ő a szentség kiszolgáltatója. Hany Istókot tehát Szerencse Mihály keresztelte meg, aki – szintén Lukácsi szerint – az általánosan elterjedt állítással szemben, nem 1761-ig, hanem 1764. november 23-án bekövetkező haláláig volt a város plébánosa.¹³

Azzal, hogy fiúgyermek megkereszteltetett (*baptisatus est*), a szimbolikus rend szintjén is választóvonalhoz érkezett, új életet kezdett. A keresztelés rituális beavatási szertartásával kánonjogi értelemben megszabadult bűneitől, Isten gyermekeként született újjá, a kereszttség szentségével felvételét Krisztus testébe, és a katolikus egyházi közösség tagjává vált. Minthogy a kereszt szakramentumának felvétele kaput nyitott számára a keresztény kultúrába, ezzel az aktussal megkezdődött a civilizációba való beilleszkedése, a kulturális mintákhoz való alkalmazkodása, amely az akkulturáció folyamatának első lépéseként ragadható meg. A megáldott keresztvíz alá való bemerítés (leöntés) megtisztulási liturgiája révén – szó szerint értelemben véve is – beírták a civilizált emberek közé. Az – ugyan egységesen csak később kodifikált – egyházi törvények szerint a keresztelés szertartását rendes körülmények között templomban, a lakóhely szerint illetékes plébániatemplomban kellett elvégezni, így Istvánt talán Kapuvár 1718-ban épült, Szent Anna oltalma alatt álló első kőtemplomában keresztelték meg. Az 1766. évi canonica visitatio (egyházlátogatás) jegyzőkönyve az egyházi infrastruktúrát vizsgálva elmondja, hogy a kapuvári plébániatemplom réztetővel ellátott keresztkúttal rendelkezett.¹⁴ Lukácsi Zoltán szerint viszont Istvánt a plébániatemplom helyett a vár kápolnájában keresztelheték meg, állítását az utólagos anyakönyvezéssel indokolja: „A későbbi bejegyzésnek tehát az lehetett az oka, hogy nem a templomban, hanem másutt, bizonyára a kastélykápolnában történt a keresztelő, ahogy azt Zsebedics József feltételezi”.¹⁵

A Hany Istók-recepcióban valóságos mitológiát körítettek az anyakönyvi bejegyzésnek a feltételes (a szövegben: *conditionate*) megkeresztelésre vonatkozó szavai köré, amellyel kapcsolatban alapvetően két egymásnak ellentmondó elképzelés vert gyökeret. Ráth-Végh István Tóth Béla állítására visszamenően a keresztelés feltételességét a gyermek szörnyszülött (*monstrum*) voltával abroncsolja össze. Állítása szerint „[a] »feltételes« kifejezést a keresztelésnél olyankor szokták használni, amikor valamely szerencsétlen anya *monstrumot* hozott a világra, s erről ha-

¹² ZSEBEDICS 2008. 10–11.

¹³ LUKÁCSI 2011. 319.

¹⁴ ZSEBEDICS [2005] 20.

¹⁵ LUKÁCSI 2011. 321.

marjában nem tudták megállapítani, hogy valóságos ember-e[.] A formula ekkor ez volt: *Si homo es. Amennyiben ember vagy.*¹⁶ Faragó Sándor vitába száll ennek a hipotézisnek István esetében történő alkalmazhatóságával. Az egyházjogi törvények monumentális, de csak *később*, a 20. században egységesített gyűjteményére, a *Corpus Iuris Canonice*re hivatkozva megemlíti ugyan, hogy a feltétel alatti keresztelés előírásai között szerepel a szörnyszülöttre vonatkozó szabály, de szerinte az egyházjogi passzusban a hangsúly azon van, hogy a monstrumot *mindig* kereszteljék meg. Ő a törvénykönyv egy másik előírását tartja István esetében útmutatónak: „Hany Istók megkeresztelésének esetére a Can. 749. vonatkozik: »Infantes expositi et inventi nisi, re diligenter investigata, de eorum baptismo constet, sub conditionate baptizentur«. Azaz: »A kitett (elhagyott) és megtalált (ti[.] gyerekek), hacsak szorgalmas nyomozás után nem győződtek meg a keresztelésről, feltételesen kereszteltessenek meg.«.”¹⁷ A kánonjogi előírások a másodszori keresztelést tilalom alá helyezik, mivel az ember életében csak egyetlen alkalommal veheti fel a keresztséget, ilyenformán pedig, akiről nincsen megbízható információ, hogy átesett-e már a keresztelési aktuson, csak „feltétel alatt” keresztelhető meg. A feltétel ebben az értelemben azt jelenti, hogy amennyiben egy adott személy nincs megkeresztelve, úgy megkeresztelik, ha viszont később mégis igazolást nyer, hogy korábban felvette már a keresztet, abban az esetben a másodszori keresztelési aktus egyházjogi értelemben érvényét veszti, semmisnek tekinthető. A kánonjogi kódex a talált gyermek esetét a feltételes megkeresztelés formulájával kapcsolja össze. Márpedig az 1749. március 17-re vonatkozó anyakönyvi bejegyzés szövegszerűen bizonyítható módon a feltételes (*conditionate*) keresztelés mellett megemlíti azt is, hogy talált (*reperitus*) gyermekről van szó, így rá gyaníthatóan inkább a Faragó Sándor által elmondottak tekinthetők irányadónak. Az egyházi törvénykönyv alapján a másodszori keresztelés elkerülésére és annak eldöntésére, hogy valamely személy átesett-e már a baptisatio beavatási szertartásán, nyomonkutatást kellett indítani. Tekintve, hogy a bejegyzés szövege szerint a fiút feltétel alatt keresztelték meg, gyaníthatóan az alapos kutatás ellenére továbbra is kétséges maradt, hogy megkeresztelték-e már vagy sem. Ennélfogva a kánonjog alapján Istvánt csakis feltételesen keresztelhették meg, de *nem* azért, mert talált gyermek, *hanem* azért, mert a talált gyermekről az egyházi törvénykezés azt gyanította, hogy nincs megkeresztelve. A fentieket figyelembe véve a két álláspont közül a magam részéről inkább a Faragó Sándor által képviselt teória felé hajlok, mely a feltételességet a gyermek talált voltából eredezteti.

¹⁶ RÁTH-VÉGH 1973. 478–488.

¹⁷ FARAGÓ 1970. 14–15.

Minthogy a szorgalmas detektívmunka aligha bonyolódhatott le egyetlen nap alatt, valószínűnek tűnik, hogy a megtalálás és a keresztelési szertartás nem ugyanarra a napra esett, a két esemény között időbeli szakadék van. Kérdés, mennyi idő telhetett el a fiú felfedezése és az egyházi rituálé között. Későbbi írások adnak erre vonatkozólag támpontot, 1803-ból már van arra adat, hogy a fiút 1749. március 15-én találták, amelynek alapján úgy tűnhetne, mintha a két esemény között kétnapnyi időbeli távolság lenne. Ezeket az adatokat azonban a történeti hitelesség szempontjából meglehetősen óvatosan kell kezelni, mivel azt, hogy a gyermeket március idusán találták meg, *egyidejű forrás*nak tekinthető közhiteles iratok nem erősítik meg. Az eredeti anyakönyvi bejegyzés szűkszavú jelzéseiből és a logika szabályaiból következően az esemény ekképp rekonstruálható: először nyilvánvalóan keresni kezdték a lehetséges szülőket, kérdezősködtek elveszett fiúgyermek után, ám miután a szülőket nem sikerült megtalálni, és feltehetően senki nem ismerhetett olyan személyt, akinek fia eltűnhetett, a srácot feltételelesen megkeresztelték. Eleinte nyilvánvalóan tanácstalanok lehettek a ritka esetet illetően, hiszen amint a szöveg *NB* rövidítésének egy lehetséges értelmezése mutatja, az eseményt már a maga korában rendkívülinek minősíthették. Aligha feltételezhető továbbá, hogy ilyen szokatlan körülmények között a szerencsétlen kölyköt a megtalálás helyéről azonnal a kapuvári templomba cibálták volna, hogy azonnal megkereszteljék. Mindezek alapján a felfedezés és a keresztelés napja valószínűsíthető módon *nem* esett egybe.

Ami a gyermek felfedezésének helyét illeti, az anyakönyvi iktatás szűkszavúan csak annyit közöl, hogy erdőben (*in Sylvia*) találták, de azt nem árulja el, pontosan hol feküdt az a bizonyos erdő. A helyszín meghatározásához azonban némi fogódzót nyújthat a kapuvári plébánia egyházi illetőségi köre, hiszen amennyiben nem e területen találták volna a fiút, az anyakönyvezést sem itt végezték volna. Tekintettel arra, hogy a szöveg nem tesz említést arról, hogy valamely más településhez tartozó területről van szó, az is joggal feltételezhető, hogy az erdő Kapuvár határához tartozott. Értelemszerűen valamilyen lakott területtől távol eső, nehezen megközelíthető, erdőfoltokkal tarkított, viszonylag zárt vidékről lehetett szó, és mint ilyen, *potenciális* megoldásként szóba jöhet a Kapuvártól északra lévő és a mezőváros határában fekvő Hanság, amint azt a Hany Istók-irodalom gyakran tételezi. Faragó Sándor az anyakönyvi szöveg ezen szegmentuma alapján elveti azt a nézetet, miszerint a fiút tóban találták volna. „Maga a »repertus in sylvia« kifejezés a legdöntőbb cáfolat arra, hogy a tóból halászták volna ki. Ha így lett volna, bizonyára ezt jegyezték volna be” – írja.¹⁸ Persze a természetben nem ritkán fordul elő, hogy egy

¹⁸ *i. m.*, 1970. 16.

bizonyos tavat egy vagy akár több oldalról erdők szegélyeznek, így aztán az „erdőpárti” és a „tőpárti” tradíció szálai közötti repedés viszonylag könnyűszerrel összevarrható. Másfelől pedig ezen állításának megfogalmazásakor Faragó különböző tudásformák perspektíváját rétegezte egymásra, a később megképződő *esztétikai* (irodalmi) alapú szemléleten kérve számon a *történeti* hitelesség kérdését. A kutatásban Lukácsi Zoltán vetette fel azt a lehetőséget, hogy a nagy kezdőbetűvel írott *Sylvia* talán tulajdonnévként is értelmezhető, amely a Hanság egyik részét jelölhette, és ehhez csatolta azt az érvet, miszerint a *repertus* szó olvasata bizonytalan.¹⁹ Ezzel szemben azonban mindjárt öt érv vethető fel, nevezetesen: ebben az esetben el kellene számolni a *repertus* szó másféle olvasatával, árulkodó az *in praepositio*, mely gyaníthatóan helyviszonyra utal, a későbbi írások mind erdőben talált fiúról beszélnek, a feltételes keresztelés indoklásába az *erdőben talált* formula tökéletesen beleilleszthető, és – amint zárójelben a tanulmány szerzője is hozzáteszi – a nagybetűk következtelen használata általános volt. Így aztán úgy gondolom, Lukácsi itt némiképp fölöslegesen bonyolítja túl a problémát.

A bejegyzés elmondása szerint a kis fickót erdőben, azaz nem civilizált környezetben találták, így nem meglepő, hogy viselkedését is a normáktól eltérőnek találták. A keresztelés aktusát leíró személy ugyanis a gyermeket *demens*nek, azaz tébolyodottnak, eszelősnek, bolondnak, degeneráltnak *diagnosztizálta*. Nem pusztán arról van szó, hogy az elfogadott viselkedési mintázatoktól való eltérést szokatlanak nevezte, vagy hogy ezt a társadalom elvárásaitól való eltérést egyszerűen vadnak aposztrofálta volna, hanem a megszokottól való különbséget egyenesen az abnormalitással azonosította, betegségként, elmebajként (*dementia*) tételezte.

Tekintve, hogy a feltételes megkeresztelésből azt a következtetést lehet leszűrni, hogy senki nem ismerhette a fiú rokonságát, a pap még életkorát is bizonytalannak tartotta. Erre utal, hogy csupán megbecsülni tudta éveinek számát, azt is csak hozzávetőlegesen nyolc esztendőre (*circiter Annorum 8*). A szövegnek ez az információja azt jelöli, hogy a keresztelést végző személy szerint a fiú az 1740-es évek elején születhetett.

A keresztelés anyakönyvezése előre meghatározott és utóbb egyházlátogatás alkalmával ellenőrzött szabályokon alapult, és hogy milyen adatokat tartottak lényegesnek legyezni, arra nézvést az általános kritériumokon²⁰ túl a helyi gyakorlat is támpontot nyújt. 1770-től kezdve, amikor a kapuvári plébánián áttértek a kereszteltek iktatásának táblázatos formájára, a következő rovatok szerepeltek: a keresztelés napja, a megkeresztelt neve, szülei, keresztszülei és végül a (lak)hely. 1749-ben, tehát a folyamatos

¹⁹ LUKÁCSI 2011. 317. vö. uo. 28. jegyz. is.

²⁰ KÁLNICZKY–KÖRMENDY–TUZA 1998. 27.

szövegezésű anyakönyvezési gyakorlat idején nagyjából ugyanezeket az adatokat tartották érdemesnek rögzíteni, de a helymegjelölés nem minden esetben szerepel a bejegyzésekben. A március 19-én megkeresztelt Szabó József bejegyzéséhez például odaírták a Babót helynevet, a március 17-én megkeresztelt István esetében – ahogyan sok más helyen – viszont nincs hely megjelölve. Minthogy a kapuvári plébánia több filiával, azaz leányegyházzal rendelkezett, és az egyházigazgatásilag Kapuvárhoz tartozó falvakat a kereszteltek ezen anyakönyve is felsorolja (Babót, Garta, Vitnyéd, Oslí), gyaníthatóan csak ezekben az esetben jegyezték fel a falu nevét, míg a jelöletlenek alkalmasint kapuvári lakhelyről árulkodnak. Így amikor István esetében nem szerepel a szövegben helynév, a hiány minden bizonnyal Kapuvárra utal. Az ő keresztelői bejegyzéséből értelemszerűen hiányzik a szülők megnevezése, hiszen azok felkutatása – a szöveg logikájából következően – eredménytelenül zárult. Ilyenformán az erdőben talált fiú esetében az általánosan használt adatok közül nem található meg a szülők neve és a helynév, megtalálható viszont a keresztelés napja, a megkeresztelt és a keresztszülők neve.

A keresztelés és a névadás beszédaktusa ebben a szertartásban egybeváág. A kánonjogi szabályok előírták, hogy keresztnév adásánál lehetőleg „keresztény” nevet kell választani, márpedig a *Stephanus*, azaz az István elnevezés keresztény közösségekben való gyakori használatához aligha férhet kétség. A névválasztásból értelemszerűen következik a gyermek neve, és ha ez nem elég, a *puer* is jelzi: fiú volt. Hogy miért éppen az István keresztnevet választották, és hogy ennek lehet-e valamiféle köze példaképként az ifjú elé állítható személyhez (pl. a Szent István-kultuszhoz), az természetesen homályban marad. Lukácsi Zoltán mindenestre emellett érvel: „Logikus, hogy egy apátlan-anyátlan gyermeket az István névre keresztelnek, és az első szent magyar király oltalmába ajánlanak”.²¹ Amennyiben a megkeresztelt *István* és a Hany *Istók* néven elterjedt figura között genetikai rokonságot tételezünk, megállapítható, hogy az eredeti névalak módosult, és afféle becenévként, informális megszólításként terjedt el.

A jegyzőkönyv az Istvánnak keresztelt erdőben talált bolond fiúgyermek keresztapjaként Hochsinger (*Hochszinger*) Mihályt jelöli meg. Lukácsi friss tanulmányában Dominkovits Péter soproni főlevéltáros-történészre hivatkozva azt állítja, hogy a keresztapa személyére nincsen adat, amit én őszintén szólva furcsállok.²² Hochsinger Mihály neve ugyanis többször előbukkan az eddig feltárt 18. századi iratokban, így – amennyiben az iratokat hiteles dokumentumként fogadjuk el – az ő valóságos

²¹ LUKÁCSI 2011. 322.

²² *i. m.*, 319–320.

létezése kétségtelen. Még a szóban forgó bejegyzést megelőzően 1744. július 8-án „in Arce Kapuvár”, azaz „a kapuvári uradalomban” keltezéssel magyar nyelvű levelet írt, melyet így szignózott: „Hochszinger Mihály Tisztartó”.²³ Hochsinger Mihály tisztartóként 1748. április 28-án Kapuváron kelt levelében egy írtás rétről intézkedik, mely a vitnyédi határban található.²⁴ 1749. május 17-én, azaz pontosan két hónappal István megkelesztése után Esterházy Antal ír neki levelet, melyben „az Kapuváry Tisztartunkk Hochszinger Mihálynak” parancsolja meg az erdők fokozottabb őrzését.²⁵ Egy 1767. május 9-én kelt, az úrbérrendezéssel kapcsolatos irat szerint Veszkényt „16 esztendeje, hogy akkori Hochsinger Mihál kapuvári tisztartó úr csornai majorhoz való szolgálattul elvévén, applicálta Kapuvárra”, magyarul Hochsinger – nyilván ura utasítására – Veszkényt a kapuvári uradalomhoz csatolta 1751-ben.²⁶ Egy ugyanaznap kelt másik szövegben Osli falu úrbéri viszonyainak áttekintésekor említik a „volt tisztartó néhai Hochszinger Mihály úr” személyét, aki e két adat szerint 1767-ben már halott volt.²⁷ Mindezek után elég nyilvánvalónak tetszik, hogy Hochsinger Mihály a kapuvári Esterházy-uradalom tisztartójaként szolgált, mindazonáltal életét és működését a jelenlegi információk alapján aligha lehet felrajzolni, mivel a 18. századi kapuvári domíniumra vonatkozóan hiányoznak a szisztematikus gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve propozográfiai alap kutatások, az eddig feltárt adatok is jobbára más jellegű történeti vizsgálódások farvizén buktak a felszínre. Tekintve, hogy a megindult névtani elemzések szerint a Hochsinger vezetéknev ritkának számíthatott Kapuváron,²⁸ nehezen elképzelhető, hogy az uradalmi tisztartóként működő Hochsinger Mihály ne lenne azonos az István keresztelőjével segítkező Hochsinger Mihállyal. Noha – egyes Esterházy-iratokhoz hasonlóan – a keresztelés bejegyzője egy, a magyar kiejtéshez jobban illeszkedő Hochszinger névalakot választott (még pontosabban, scharfes S-t használt: *Hochßinger*), aligha kétséges, hogy ez a *Hochsinger* családnévnek feleltethető meg.

A másik keresztszülő, a keresztanya nevét a szöveg *Anna Maria Meznerin* alakban közli. A név korrekt fordítása körül a recepciótörténetben komoly viták támadtak, amelyből nagyjából három interpretációs hagyomány jegecesedett ki. Ami az első értelmezést illeti, Németh János kapuvári plébános a keresztanya nevét a Mesner Anna Mária fordítással

²³ TAKÁCS 1960. 52.

²⁴ TÍMÁR 1993. 91–92.

²⁵ MIKÓ 1969. 316.

²⁶ TÓTH 1998. 208.

²⁷ TIRNITZ 1999. 212.

²⁸ VARGÁNÉ 2009. 77.

adta vissza.²⁹ Németh azzal, hogy az eredeti *Mezner* alakot *Mesner* formában tolmácsolta, alighanem azt feltételezte, hogy a bejegyzés szerzője mintegy megmagyarosította, fonetikusán írta le a nevet, ő pedig az originalis változathoz nyúl vissza. Súlyosabb problémának tűnik, hogy az *-in* végződést egyszerűen leamputálta a szóról, és minthogy ennek okáról semmiféle felvilágosítással nem szolgál, a *Meznerin* alakkal nem tud elszámolni. A második elgondolás Missuray-Krúg Lajos értekezéséhez kapcsolódik, amelyben elvetette mind a *Mezner* Anna Mária, mind pedig a *Meznerin* Anna Mária fordítást.³⁰ Ő a *Meznerin* alak mögött nem családnevet, hanem foglalkozást sejtett, méghozzá a sekrestyést, így az ő megfejtése az Anna Mária sekrestyés.³¹ Mindezeket pusztán lábjegyzetben említi, de érveit nem fejti ki. A szerző bizonyára abból jutott erre az eredményre, hogy a szót németnek vette, a *mesner* magyar megfelelőjét sekrestyésként adta vissza. Amennyiben azonban az *-in* szuffixum a női alakot jelöli, akkor azt sekrestyésnőként, nem pusztán sekrestyésként kellett volna fordítania, feltételezve persze, hogy női személy sekrestyésnőként szolgálatban állhatott akkor a kapuvári plébánián. Ugyanakkor Missuray-Krúg Lajos elméletét megkérdőjelezi, hogy a bejegyzés egész szövege, ahogyan az a többi keresztelezésről szóló tanúsítványnál is megfigyelhető, még a személynevek esetében is a latin nyelvű alakot használja (lásd: Stephanus), és nincs ésszerű magyarázat arra, miért tért volna el a szerző a bevett gyakorlattól István megkeresztelésénél. Amennyiben a bejegyző a foglalkozást tüntette volna fel, használhatta volna a *sacristiana* latin változatot is. Ráadásul az ő fordításának alapul vételével hiányzik a keresztanya családneve, mintha csak a keresztnévét és foglalkozását tüntették volna fel, amely csökkenti a visszakereshetőség és az azonosíthatóság esélyét. A kapuvári katolikus plébánia 18. század közepén vezetett bejegyzéseit vizsgálva szembeszökő, hogy még a szülők esetében sem tüntették fel foglalkozásukat (1770-től sincs ilyen rovat), nemhogy a keresztszülők esetében, és ez az írásbeli szokásokkal teljességgel ütköző eset magyarázatra szorulna (bár kivételek akadnak, és erre a következő alfejezetben térek ki). A keresztanya nevének értelmezése körüli bonyodalmakban a harmadik olvasatot többek között Faragó Sándor képviseli, aki Meznerné Anna Máriának fordította.³² Az *-in* toldalékot ő is a nőnem jelöléseként interpretálta, majd fordította át magyarra, így viszont a férj keresztnévének lejegyzése hiányzik. Faragó egy kései dolgozatában ismét visszatért a kérdés tárgyalására, amelyben megemlíti, hogy az 1749-es év kereszteleési bejegyzései között három alkalommal bukkan fel a keresztanya neve. Január 6-án

²⁹ NÉMETH 1914. 17.

³⁰ MISSURAY-KRÚG 1943. 28. 14. jegyz.

³¹ *i. m.*, 28. 15. jegyz.

³² FARAGÓ 1970. 17.

és április 29-én ugyanúgy Anna Maria Meznerin van bejegyezve keresztanyaként, mint István március 17. napján történt megkeresztelésénél. A döntő információt a harmadik adat szolgáltatja, amelyet július 12-re datáltak: „Patrini fuere Joannis Mezner et Anna Maria uxor ejusdem”.³³ Itt szintén nem szerepel közvetlenül a keresztanya neve mellett a családnév, viszont a keresztapa nevéből következtetni lehet rá, s ha mindez nem lenne elég bizonyíték, a bejegyző az írás végére még odabiggyeszti értelmezés gyanánt az *uxor ejusdem* szavakat: „ugyannak a felesége”. A fentiekből először is az következik, hogy Anna Mária Mezner János hitvese volt, teljes neve tehát Mezner Jánosné Anna Mária, másodszor pedig az, hogy a talált fiú bejegyzésénél az *-in* szuffixum valóban a nőnemű alakra utal. Ha Faragó állításai megállják a helyüket, az ő kutatása nyomán aligha kérdéses a *Meznerin* Meznerné értelemben való használata, illetve az, hogy István keresztanyját Meznerné Anna Máriának hívják.³⁴

Faragó Sándor tanulmánya eloszlatja azt a hipotézist, hogy Hochsinger Mihály és Meznerné Anna Mária férj és feleség lett volna. Alkalmilag összeállt párost alkottak a keresztelésnél, és amint az említett négy bejegyzésből kiviláglik, a vállalkozó kedvű Mezner Jánosné igen gyakori vendég volt a plébánián keresztstülöként. Elképzelhető, hogy mindketten az Esterházy-uradalom szolgálatában álltak, de amíg Hochsingerről tudható, hogy kapuvári tisztartó volt, addig Mezner János foglalkozása jelenleg nem ismeretes.

Az elmondottak azonban nem oszlatják el azt a gyanút, hogy a keresztstülök német származásúak voltak-e. Mind a Hochsinger, mind pedig a Mezner (vagy Mesner) név a német eredet kérdését veti fel, mi több, a kettős keresztnév-adás (Anna Mária) szintén idegen, német sajátosságra utalhat. A kapuvári keresztelési anyakönyvek általam átbogarászott adatai szerint a kettős keresztnév jellemzően a német nevű családoknál fordul elő. Hochsinger Mihály azonban – ha német nevű és/vagy anyanyelvű is volt – bizonyosan tudott magyarul, hiszen a már említett 1744-ben kelt levelét magyarul fogalmazta meg, Esterházy Antal szintén magyarul írt neki 1749-ben. Nem számítana unikumnak, ha német származású vagy német anyanyelvű tisztségviselőként álltak volna a kapuvári Esterházy-uradalom alkalmazásában. A 18. század második felében például a későbbi festő és litográfus Paul Mathias Ochse svájci származású édesapja számtartóként szolgált Kapuváron, amíg le nem esett a lováról, és sérülé-

³³ FARAGÓ 1985. 256.

³⁴ Faragó Sándor állítását az anyakönyv összevetésével nem állt módomban ellenőrizni, ugyanis kutatásom idején a vonatkozó matrikula hosszabb időn keresztül kiállításon szerepelt, magam pedig csak a korábban említett oldalak digitális másolatával rendelkeztem.

seibe bele nem halt.³⁵ Említhető példaként a német nyelvet bíró Liszt Ádám, Liszt Ferenc apja is, aki a századfordulón egy rövid ideig szintén az Esterházy-család kapuvári birtokán szolgált írnokként, jóllehet áthelyezését éppen azzal az indokkal kérte 1800. augusztus 10-én, hogy magyar nyelvű környezetben nem jól boldogul (a háttérben persze valójában nem annyira nyelvi, mint inkább kulturális okok állhattak, a barbár Kapuvárt önnön Tomijának tekintve).³⁶ Hochsinger utóda, Szummer Ferenc kapuvári tiszttartó esetében is német nevet találunk,³⁷ Rosnstingel Pál tiszttartó neve – akiről a későbbiekben még szó esik – szintén németes hangzású. Hochsinger Mihály esetében még talán a zsidó családnév kérdése is felmerül, hozzátéve, hogy az Esterházyak híresen toleránsan viszonyultak a zsidókhoz, amint azt a burgenlandi „hét községnek” (*Sheva Kehillot*) biztosított jogok igazolják.³⁸ Az persze igazán különlegesnek számítana, ha egy zsidó vagy zsidó nevű személy vállalta volna István keresztapaságát, és ezzel a koherensnek tűnő kép szövete Penelopé lepleként feslene fel.

A történeti irányú értelmezések területéről az irodalmi szempontok felé fordulva, elsőként megállapítható, hogy ez a szöveg az arisztotelészi poétika klasszikus narratológiai alaptétele szerint *nem történet*, nem kerek egész, abban a látszólag semmitmondó értelemben, hogy „[e]gész pedig az, aminek kezdete, közepe és vége van”.³⁹ Az anyakönyvi bejegyzés szövege két narratív szekvenciát tartalmaz, a megtalálás és a megkeresztelés cselekményét, amelyek nem független elemek egymástól, a második logikája az elsőből következik, és így a szövege rendelkezik már bizonyos folyamatszerűséggel. Amennyiben a bejegyzés és a Hany Istók-történet között genetikai kapcsolatot tételezünk, a mese még ki sem alakulhatott, hiszen ez – tekintve az irat egykorúságát – még csak a történet kezdete. A nyilvántartásba vétel „műfájának” egyébként is kedvezőtlen a klímája a történetmondás számára. Mindazonáltal a szerző a szigorúan szabályozott formulákat lehetőség szerint kitágította, és a lineáris szövegezés még alkalmat teremtett arra, hogy a keresztelés bejegyzéséhez szükséges alapvető adatokon túl némi többletinformációt is közöljön, nevezetesen az olvasó figyelmének felhívását, a gyermek tébolyultnak minősítését és a megtalálás helyét. A történet későbbi motívumai közül megtalálható benne a szokatlanúság, a talált gyermek mozzanata, a keresztelés beavatási szertartása, a névadás beszédaktusa, az örültség-motívum, a természeti környezet (erdő). A szöveg ugyanakkor nem tesz említést a fiú felfedezésének módjáról, idejéről, konkrét földrajzi helyéről, a megtalálók személyéről és

³⁵ WURZBACH 1869. 473.

³⁶ CSEKEY 1937. 15.

³⁷ TIRNITZ 1999. 212.

³⁸ GONDA 1992. 28.

³⁹ ARISZTOTELÉSZ 1997. 41.

foglalkozásáról, hiányzik belőle a testleírás, az állatokhoz való hasonlítás, nevéként pedig Istók helyett az István használatos. Azzal, hogy a pap a megkeresztelés aktusával szó szerint beiktatta őt a keresztény közösségbe, egyértelműen *embernek* minősítette, tekintve, hogy hangyákat, vaddisznókat és Csubakkákat nem igazán szokás Krisztus testében részesíteni.

Városmarketing szempontjából nézvést az anyakönyv Istók személyét többszörösen is Kapuvár nevével forrasztotta össze. Először is: a fiút minden bizonnyal a város határához tartozó területen találták. Másodszor: a keresztelés Kapuváron történt. Harmadszor: a keresztelésről szóló eredeti feljegyzés a kapuvári plébánia iratanyagai között maradt fenn. Negyedszer: a keresztapa kapuvári tiszttartó volt, és alkalmasint a keresztanyának is Kapuvár volt a lakhelye.

Úgy tűnik, az első írásos rögzítés még a szájhagyomány kialakulását megelőzően történt, bár utóbbinak természetéből adódóan kevésbé maradtak fenn nyomai. Mindazonáltal a szóbeli elterjedést két mozzanat is elősegítette. Egyrészt a megtalálás ténye aligha maradhatott visszhangtalan, a rendkívüli eseményről szóló hírek informális hálózati úton (pletyka) terjedhettek. Másrészt a kapuvári plébánia úgyszólván hivatalból is a szóbeliséghez fordulhatott segítségért, amikor a szülők felkutatása céljából szorgos nyomozást indított, és ezzel újabb lendületet adott a szóbeli terjedésnek, meggyorsítva az információáramlást. A helybeliek a keresztelésről szintén orális kommunikációs csatornákból táplálkozhattak, mert bár az esetnek volt írásos nyoma, aligha valószínű, hogy a burjánzó analfabétizmus közepette a plébániára szaladgáltak volna könyvtárazni.

A Rosnstingel-feljegyzés

Az 1749-es anyakönyvi bejegyzéshez hasonlóan egy másik anyakönyvi bejegyzés is kitüntetett helyet foglal el a Hany Istók-irodalom kánonjában, melyet szintén hiteles történeti *forrásként* tételeznek. Ez a sűrűn idézett szöveg nem latinul, hanem német nyelven íródott, és jóval hosszabb a keresztelési bejegyzésnél, elbeszélő része tizenkilenc sorból áll. A szöveg eredeti kézirata – ha fennmaradt egyáltalán – lappang, annak csupán egy másolata öröklődött ránk. A másolat a kapuvári katolikus plébánia keresztelési anyakönyveinek ötödik kötetében maradt fenn, amely az 1825 és 1845 között Kapuváron megkeresztelt személyek nyilvántartásait tartalmazza. Ennek utolsó előtti, 370. oldalán szerepel az irat, a kézírás és a bejegyzések összevetésével Missuray-Krúg Lajos azt feltételezte, hogy a másolatát a káplánként 1809 és 1817, plébánosként pedig 1833 és 1849 között Kapuváron működő Szalontay György végezhette, és a helyesírási

hibákat is neki tulajdonítja.⁴⁰ Már maga a szöveg is másolatként prezentálja magát, a narratív rész fölött mintegy címként elhelyezett bevezető aláhúzással kiemelt mondata ugyanis elmondja: „Auszug aus dem Amts Protocoll von Jahre 1788 bis 1801”. Azaz magyar fordításban: „Kivonat az 1788 és 1801 közötti hivatali jegyzőkönyvből”. Mindez legottan három alapvető következtést implikál. Elsőként azt, hogy az eredeti feljegyzés jóval korábban keletkezhetett a másolatnál, az anyakönyvi beírás szerint legkorábban 1788-ban, legkésőbb pedig 1801-ben. Másodszor, tekintve az V. kötetben elfoglalt helyét, ez is utólagos feljegyzésként került bele a matrikulába. Harmadszor pedig alkalmasint nem egyházi jellegű iratról van szó, hanem egy konkrétan meg nem nevezett hivatal (*Amt*) *hivatalos* feljegyzéséről. Kérdés persze, hogy a másoló az eredeti szöveget idézte-e, vagy pedig már az ő forrása is másolat volt, ahogyan az a probléma is felvetődik, hogy az iratban ejtett hibák és szövegmódosítások vajon már az autográf feljegyzésben is szerepeltek-e vagy ez a másolás műveletének gyümölcse. Az 1749-es keresztelési bejegyzéssel szemben ezen szöveg eredetiként tállalt kéziratából egyértelműen következik a szerző személye, ugyanis utolsó szavaival konkrétan szignózza a lejegyzőt: „Paul Rosnstingel mp verwalter”, azaz az abbreviatura feloldásával (*manu propria*): „Rosnstingel Pál tisztartó saját kezűleg”. Mindebből világossá válik, hogy az eredeti kézirat valóban nem az egyházi iratcsoportok sorába tartozik, hanem a tisztartó megjelöléséből következően uradalmi feljegyzés gyanánt számolható el.

A szerző személyéről a kutatások semmit nem hoztak a felszínre, valószínűleg a kapuvári Esterházy-uradalom szolgálatában állt a 18. század végén, mindazonáltal Rosnstingel, vagy talán Rosenstingel Pál nevéből adódóan felvetődik a német származás kérdése, pláne úgy, hogy az eredeti kézirat *saját kezűleg* német nyelven íródott, és ahogyan Hochsinger Mihály esetében, a zsidó családnév is lehetőségként merül fel. Ha esetleg a családnév zsidó is, annak a lehetőségnek, hogy a szöveg szerzője zsidó vallású volna, ellentmond, hogy Rosnstingel Pál többször feltűnik a kapuvári anyakönyvekben nemcsak keresztapaként, hanem szülőként is, márpedig ha gyermekeit megkeresztelte és keresztszülő is volt, aligha kérdéses, maga is katolikus lehetett. 1792. augusztus 8-án keresztapaként tűnik elő a neve, 1792. december 2-án pedig megkeresztelték Ferenc fiát, innen tudható, hogy feleségét Anna Kler(r)nek hívták. Teljesen egyértelművé teszi, hogy valóságos személyről és ugyanarról a személyről van szó, mint aki az uradalmi jelentést írta, az, hogy rendszerint *-e* nélkül Rosnstingelnek írják a nevét, valamint az, hogy az anyakönyv a bevett gyakorlattól eltérően gyakorta megjelöli a foglalkozását, azt, hogy kapuvá-

⁴⁰ MISSURAY-KRÚG 1943. 27. 27. jegyz.; ZSEBEDICS [2005]. 90. 88.

ri provisor (tisztartó) volt. 1794. január 14-én szintén keresztapaként szerepel, április 15-én pedig lányát, Anna Teréziát keresztelték meg. 1795. február 9-én és 1796. június 20-án feleségével együtt keresztszülő, akárcsak 1798. március 15-én, ugyanabban az évben március 29-én pedig az anyakönyv tanúsága szerint Mihály nevű fiát keresztelték meg. Rosnstingel Pál megérte a századfordulót is, 1800. március 3-án szintén keresztapaként tűnik fel, neje is életben volt, ugyanis ekkor ő a másik keresztszülő.⁴¹ Az idézett adatok világossá teszik, hogy az uradalmi jelentést valós személy írta.

Az idézet helyét megjelölő bevezetés után az eredeti német nyelvű kézirat másolata három bekezdésben a következőket állítja (a bekezdéseket „/” jellel jelölöm): „Es ist Anno 1749 den 17 März durch die Kapuvarer Fischer Nagy Ferentz und Molnár Mihály ein Knab gleich einnem vilden Thier, dessen gestalt aber ein vollkommener Mensch, und beyleiffig 10 Jahr alt var, gefangen, in das Schloss eingebracht, und veilen der Bub gar nichts reden konnte, conditionative getauft vorden, vie folget: A 1749 17 Martii baptisatus est sub conditione puer demens repertus in Sylva ~~Eger~~ circiter 8 annorum, cuius patrini Michael Hochsinger, Anna Maria Meznerin. / Der Bub var nackigt, frass lediges gras, Heu und Stroh, litt keine Kleidung, und vann er einen Menschen erblickte sprang er sogleich ins Vasser, und schwimte einen fisch gleich. / Fast ein Jahr var er in Schloss, als bereits gekochte Speisen, liess sich auch ankleiden und fieng zimlich an ein förmlicher Mensch zu werden, eben in dieser absicht die Trabanten ihm zuviel traueten, und dieses Vassermändl ganz unverhofft in verlohr gerathen, und niht mehr gefunden vorden ist, vermutlich ist er in die unweit von Schloss vorbeý fließende Raa[b] gesprungen, und abermahlen in Hanyság vo er gefunden vo[r]den abgeschvummen. Paul Rosnstingel mp / vervalter”.⁴² A nyilvánvalóan nyelvi eredetű hibák kijavításával a magyar fordítás így szól: „Az 1749. évben március 17-én Nagy Ferenc és Molnár Mihály kapuvári halászok által egy vadállathoz hasonló, alakjában azonban teljesen emberi, körülbelül 10 éves kisfiút fogtak, behozták a várba,⁴³ és mivel a fiú egyáltalán nem tudott beszélni, feltételesen megkeresztelték, amint [itt] következik: Az 1749. év március 17-én feltétel

⁴¹ PB. IV. 17, 20, 29, 31, 40, 52, 72, 98.

⁴² PB. V. 371. A 2011-ben megjelent tanulmányában a feljegyzést szöveghűen közlő Lukácsi Zoltán olvasatában a Hochsinger helyett Hochinger szerepel, én viszont a folyóírás menetéből következően az *s*-t belelátom. Vö. LUKÁCSI 2011. 317. 319.

⁴³ Megelőlegezve, hogy itt a kapuvári várról van szó, a *Schloss* főnevet következetesen *várnak* fordítom, mert bár a vár a Rákóczi-szabadságharc után kastélyként épült újjá, de a fennmaradt iratok tanúsága szerint továbbra is várnak szólították, évszázadok múltán is hagyományosan így nevezték, s nevezik gyakorta ma is.

alatt megkereszteltetett az Égererdőben talált tébolyult fiú, körülbelül nyolc éves, akinek keresztszülei Hochsinger Mihály és Meznerné Anna Mária. / A fiú mezítelen volt, csupán fület, szénát és szalmát habzsolt, ruhát nem tűrt meg, és amikor megpillantott egy embert, nyomban a vízbe ugrott, és a halhoz hasonlóan úszott. / Csaknem egy évig volt a várban, amikor már a főtt ételt is megette, engedte magát felöltöztetni is, és kezdett meglehetősen emberformájú lenni, éppen ezért a hajdúk túlságosan megbíztak benne, és ez a vízi emberke egész váratlanul elveszett, és többé nem találták meg, feltehetően a vártól nem messze folyó Rábába ugrott, és újra a Hanyásba úszott el, ahol megtalálták. Rosnstingel Pál s. k. / tisztartó”.⁴⁴

A feljegyzés szövegét az elmúlt mintegy kétszáz esztendő során számos alkalommal publikálták, Lukácsi Zoltán legutóbb szöveghűen és magyar fordításban is közreadta.⁴⁵ A tudományos irányultságú munkák leginkább Németh János, Missuray-Krúg Lajos és Faragó Sándor kiadásaira hivatkoznak, amelyek viszont nem minden esetben teljesítik a szöveghű közlés követelményét. Németh János egyes betűk tévesztésével néhány alkalommal pontatlanul idézte.⁴⁶ Tartalmi értelemben közülük Missuray-Krúg változata a leghitelesebb, ő azonban egyes íráshibákat kijavított, az archaikus írásmódot átírta.⁴⁷ Faragó Sándor szövegkiadása az anyakönyvi másoláshoz képest idegen elírásokat (vagy a közlőét vagy sajtóhibát) tartalmaz, központosítást elhagyott vagy beleszúrta, szerzői (másolói) hibákat emendált, kihagyta a latin idézetet, noha az nem pontosan egyezik meg az 1749. évi bejegyzéssel, szavakat felejtett ki. Az is előfordul azonban, hogy a német szöveg közlésénél egész sort hagyott el (nevezetesen a hajdúkról szóló passzust), ami nyilván annak tudható be, hogy a kihagyott rész előtt hasonló névmási alak szerepel, mint utána, ugyanakkor a magyar fordítás ezt a szakaszt tartalmazza.⁴⁸ Lukácsién kívül mindhárom említett edíció mellőzte a törléssel alá helyezett *éger* szó közlését, noha az is fontos információval rendelkezik, mind a szöveget, mind pedig a szöveghagyományozódás módját tekintve. Az irat ugyanis a latin idézetben az erdőt *éger*-erdőre módosította, amit aztán egy másik kéz utóbb áthúzott. Kérdés, hogy ez az eredeti – helyesebben szólva a másolat forrásának tekinthető – bejegyzésben benne volt-e már, vagy pedig a másoló „szerzőként” is írta a szöveget. Az a másik kéz, amelyik információt törölt, alighanem a Kapuváron 1853 és 1856 között szolgáló Zerpák Antal plébánoshoz tartozott, mivel a feljegyzés alatt Zerpák írása következik, és az ő tollának sötétebb

⁴⁴ A magyarítás lektorálását Lengyel Anikó tolmács-fordítónak köszönöm.

⁴⁵ LUKÁCSI 2011. 317–318.

⁴⁶ NÉMETH 1914. 17–18.

⁴⁷ MISSURAY-KRÚG 1943. 28.

⁴⁸ FARAGÓ 1970. 11–13.

színe megegyezik a törlésjel színével. A javítást tehát ő eszközölte. Összességében többretegű szövegről van szó: eredeti kézíratról, a másoló forrásáról, amely vagy megegyezett az originális feljegyzéssel vagy nem, utólagos felülírásról és szövegközlési anomáliáról, amely így mindent egybevetve már egy középkori palimpszesztre kezd hasonlítani. Mielőtt azonban textológiai és filológiai kalandokba bocsátkoznék, érdemes ezt az írást *önálló szöveggént* interpretálni, és számba venni az 1749-es bejegyzéssel való azonosságokat, különbségeket, új elemeket.

Ez a többnyelvű írás egyértelműen kapcsolódik az 1749-es bejegyzéshez, amelynek legfőbb bizonyítéka a latin nyelvű idézet, és így az itt témává emelt alakot a szöveg azonosította a megkeresztelt Istvánnal. Ennélfogva a két szöveg összevethető. Azonosság mutatkozik a dátum megjelölésében, de amíg az 1749-es írományban ez a keresztelésre vonatkozik, itt egy másik esemény is ugyanarra a napra esik, a fiú elfogása. Tekintve, hogy a korábban mondottak értelmében a szülők felderítésére irányuló kutatómunka aligha záródhatott le egyetlen nap alatt, a március 17-i időpontnak két történéssel való összepárosítása nem tűnik plauzibilisnek. A kéziratban feltűnő, hogy az időpont utolsó számjegyét fekete színnel javították, azaz a jelölést egy idegen kéz nem tarthatta megfelelőnek, és mivel ugyanezt a tintát alkalmazta Zerpák Antal az *éger* szó kihúzásánál, az itteni felülírás is neki tulajdonítható. Párhuzamos a keresztelés – itt kétszer – elmondott aktuusa, ugyanakkor az írás a latin nyelvű bejegyzés vendégszövegét pontatlan formában idézi. A dátumot az év és a hónap nevével egészítette ki, az *NB* rövidítést viszont elhagyta. A feltételes keresztelés megnevezésére itt a *conditionate* helyett a *sub conditione* formulát alkalmazza, amely az 1749-es változattól eltér, és a megtalálás helyeként említett erdőt, melynek latin nevét *in Sylvia* helyett *in Sylva*ként írta, égererdőre módosította, amit aztán Zerpák plébános áthúzott. Az életkor meghatározásánál is felcseréli az *Annorum* szót és a 8 számjegyet. Ezt tetéztve kimaradt az idézetből a megkeresztelt személy nevének említése is, ennek hiányában Istvánt a német nyelvű szöveggel a párhuzamosságok és a kontextus fűzi össze. Kérdés, ki tekinthető a pontatlan idézés forrásának, maga a szerző, Rosnstingel Pál, vagy a másoló, esetleg egy harmadik közvetítő, aki már eleve torzult formában kínálta fel a mondatot. Mindenesetre a másolást végző plébános már csak hivatalból is hozzáférhetett volna az 1749-es keresztelést megörökítő matrikulához, hogy a két szöveget összehasonlítsa.

Ami a nem pontatlanságból fakadó különbségeket illeti, a Rosnstingel-feljegyzés szerint a fiút nem egyszerűen megtalálták, hanem *elfogták*. Az Istvánt fülön csípő halászok személyét Lukácsi Zoltán anyakönyvi adatok alapján próbálta meg azonosítani. Nagy Ferenc szerint 1799. április 12-én halt meg 98 éves korában, aki talán azonos lehet a szövegben szereplő

Nagy Ferencsel, csakhogy egy 1797-es írás őt 90 évesnek mondja, azaz az életkor nem stimmel. Az 18. századi anyakönyvi adatok között Lukácsi talált egy 1700. április 4-én és egy 1705. január 25-én született Nagy Ferencet, ezek az adatok sem egyeznek meg pontosan a fentiekkel. Lukácsi Zoltán Molnár Mihály azonosítására is vállalkozott, ám ennek sikerét a név gyakori előfordulásai miatt maga is bizonytalannak mondja.⁴⁹ Noha a latin nyelvű idézet a gyermeket 8 évesnek saccolja, egy másik kormeghatározás is található az írásban, amely 10 év körülinek nevezi, amely arra utal, hogy már ekkor legalább kétféle hagyomány létezett. Látszólag eltér a keresztelés indoklása az 1749-es nyilvántartástól, ahol a fiú talált voltából következhet a keresztelés, itt viszont a szöveg arra hivatkozik, hogy azért keresztelték meg, mert nem volt képes beszélni. A két álláspont összeegyeztethető, hiszen ha tudott volna beszélni, akkor képes lett volna elmagyarázni, hogy megkeresztelték-e már vagy sem, így viszont azt feltételezték, hogy nem. A beszédre való képtelenségből még nem következik automatikusan, hogy a fiú néma, azaz hangokat nem tud kibocsátani magából, az „egyáltalán nem tudott beszélni” állítás az emberi beszédre való képességének hiányával ekvivalens.

A keresztelésről szóló irathoz képest először is új elemként jelentkezik a megtalálás módja, a helyszín konkretizálása (Hanság), az elfogás, a halászkodás, és a halászkodás nevének, sőt lakhelyének a megemlítése. A korábban keletkezett irat nem említette a várba való behozatalt, a Rosnstingel-irat ezen túlmenően a várat a fiú lakhelyeként jelöli meg. Az elbeszélés időkerete tágabb, a fiú egyévnyi tartózkodását írja le a várban. Új motívumként jelentkezik a fiúgyermek egyes jellemvonásairól szóló beszámoló, a ruházathoz való viszonyulása, a táplálkozási szokások, mindkettőt illetően igazodni látszik a társadalmilag elvárt normákhoz. Az irat szerint a társas interakció terén is állapotváltozás történik, erre utal a szöveg azon megjegyzése, hogy a hajdúk „megbízta benne”. Végezetül pedig beszél eltűnéséről, mivel azonban annak módjáról nem rendelkezik megbízható információval, a szöveg a folyóba ugrás hipotézisét állítja fel.

Figyelemre méltó a szöveg retorikája, amely az állati és emberi lények attribútumainak vegyítésével szüntelenül lebegtet, nyitottá teszi a közöttük lévő viszonyt, és így kódolja azokat a későbbi – részint ennek az elbeszélésnek egy változatából táplálkozó – értelmezéseket, melyek a fiút állatiként tételezik. Egyrészt olyan, a vadászat szótárához tapadó nyelvezetet használ, amely a talált fiút vadállatként írja le. A halászkodás őt nem megtalálták, hanem *elfogták*, mintha valami fenevadat ejtettek volna el zsákmányként. A szöveg retorikai dinamikája abban áll, hogy sohasem állítja nyíltan, hogy a fiú állat volna, hanem ambivalenciája révén bizonytalan-

⁴⁹ LUKÁCSI 2011. 316. és uo. 26. jegyz.

ságban tartja olvasóját. Ebben a reprezentációban a gyermek nem vadállat, csak „vadállathoz hasonló”, akit mintegy háziasítani kell, s mielőtt egy ellentétes kötésszóval bevezetve megnyugtató választ adna a megjegyzésével, hogy „alakjában teljesen emberi”, újból homályossá teszi a viszonyt: „kezdt megülehetősen emberformájú lenni”. Étkezési szokásairól szólván, miszerint füvel, szénával és szalmával táplálkozott, burjánzanak a növényevő állattal kapcsolatos konnotációk, és mindezt megfajeli azzal, hogy nem egy neutrális *essen* igét használ, hanem egy rusztikusabb, az állati jegyeket erősebben implikáló igét, a *fressent*, melynek jelentése: fal, habzsol, sőt zabál. Másrészt az ingadozást nemcsak a vadállat mintája alapján teremti meg, hanem közös vonásokat tételezve az ifjút halhoz teszi hasonlatossá. Ezt vezeti be a halászok említése, akik *elfogják*, és a szöveg úgy ábrázolja a fiút, mintha atavisztikus kapcsolat lenne a víz és közte, a párhuzam a vízbe ugrással folytatódik, és a halként való úszás említésével válik teljessé. Egyúttal ebben a szövegben megszületik az egyik epitheton ornans is, a *vízi emberke* vagy *vízi manó* (*Wassermann*), mely alternatív megszólításként szintén a nedvességgel köti össze.

A Rosnstingel-irat által elmondottak az 1749-es kereszteleési bejegyzéssel szemben lezárt egészt, és így kerek történetet alkotnak, amelynek elemei logikailag összeillenek, nem akárhol kezdődnek és nem találomra fejeződnek be. Az előkerüléstől az eltűnésig tart a történet, így bizonyos értelemben körkörös struktúrával rendelkezik, és innen nézve az 1749. évi narratív szekvenciák pusztán az elbeszélés expozíciójává válnak. A lezárt, múltbeli eseménysorként előadott történetben az elfogás, a várba cipelés és a megkeresztelés ok-okozati viszonyban állnak egymással. Az 1749-es bejegyzés nem beszélt a megtalálás és a keresztelezés közötti időről, itt viszont az elfogás és az egyházi szertartás közötti narratív hiányt a várba való bevitel aktusa tölti ki. Magát a keresztelest kétszer beszéli el, egyszer a saját szavaival, másodszor az anyakönyv latin nyelvű vendég-szövegével, és ezzel egyúttal kétféle nézőpontot is érvényesít, amennyiben a megkeresztelést más-más indokkal magyarázza: egyszer az emberi beszédre való képesség hiányával, másodszor pedig a gyermek talált voltából következő bizonytalansággal. Ugyanakkor a várban töltött évet tekintve az elbeszélés lelassul, állapotszerűvé válik, az akciódús történetmondás helyét a fiú jelleméről szóló belső történet veszi át, amely azonban nem nélkülözi a változást. Ezt a változást a narrátor egyfajta akkomodációs folyamatként írja le, a társadalmi minták átvételével ragadja meg (ruhaviselés, főtt étellel táplálkozás, társas viszony kialakítása). Mielőtt a történet befordítja a társadalomba való beilleszkedést sikeresnek ítélné, kiderül,

hogy nem az, és a narrátor váratlan fordulatként a fiú eltűnéséről számol be. A záró aktust maga az elbeszélő is váratlanként (*unverhofft*) értelmezi, és bár látszólag a történetet ugyanoda futattja ki, ahonnan indult (megtalálás – elvesztés), a rejtélyességből fakadó bizonytalanság nyitottá teszi a befejezést. Az elbeszélő narratív tudása korlátozott, nem tudja, hová lett a fiú, és hipotézis formájában megindul a magyarázatkeresés. A szép honi népszokáshoz híven a felelősséget másra, a hajdúkra hárítja, akik túlságosan (*zuviel*) megbíztak a gyermekben, és ezzel előidézték az eltűnést.

Az elbeszélő azáltal, hogy az intertextus nyomán a fiút immanensen Istvánnal azonosította, egyértelműen a történet protagonistájává avatta őt, egyúttal azonban többszereplőssé tette az elbeszélést, amelyben a halászhajdúk, a megpillantott emberek és a hajdúk epizód szereplőként tűnnek fel. A narrátor magát nem a történet részeseként reprezentálja, tudását tekintve mégsem kívülálló, mivel információval rendelkezik az eltűnés okáról, amit a hajdúk figyelmetlenségének tulajdonít. Ha irodalmon kívüli szempont érvényesítésével az elbeszélőt a szerzővel, Rosnstingel Pállal azonosítom, az ő tisztartói foglalkozásából kikövetkeztethető a várral és a hajdúkkal kapcsolatos ismereteinek forrása, de Rosnstingel és a fiú közötti viszonyról nem történik említés. A vegetáriánus fiatalembert az elbeszélés jó úszónak és félénknek ábrázolja („amikor megpillantott egy embert, nyomban a vízbe ugrott”), és többszörösen is civilizálatlannak írja le; aki nem tűri a ruhát, nem beszél emberi nyelven, kívül áll a társadalmilag elfogadott játékszabályokon. A narráció szerint azonban képes „jellemfejlődésre”, a főtt étel elfogyasztása és a felöltözés bizonyos szintű lépéseket jelentenek a normák elsajátításának folyamatában, és a civilizált emberré válás kísérletét a mesélő magával az emberi mibenléttel tekinti adekvátnak. A történet időbeli kerete mintegy egy esztendő fog át, így a szöveg belső logikája alapján 1749 márciusától „csaknem” 1750 elejéig tart. A történet helyszínei egyértelműen Kapuvárhoz és a Hansághoz kapcsolódnak, az említett Rába folyó – az informális hagyománnyal egybevetve – a Kis-Rábát jelenti. Az elbeszélés a Kapuvárhoz fűződő szálakat az 1749. évi bejegyzéshez képest tovább erősítette: a fiút kapuvári halászhajdúk fogják el, ideiglenes életének tere, a vár – már csak a Rábára hivatkozás okán is – a kapuvári várra utal, ennél fogva a hajdúk is kapuváriak, de a szökés motívuma is ehhez a helyszínhez kapcsolja, és az elbeszélt történetben szereplőként hiányzó Rosnstingel Pál is a kapuvári Esterházy-uradalom alkalmazásában állt. A leíró részekkel tarkított elbeszélés tehát továbbépíti a történetet, helyesebben szólva az 1749-es anyakönyvi bejegyzés szövegével szemben *történetként* értelmezhető.

Felvetődik a kérdés, létezik-e olyan, ebből a korból származó alternatív szövegváltozat, amely diszkurzusba léphet a Rosnstingel-irat anyakönyvi másolatával és amely igazolja, hogy az valóban 1788 és 1801 között íródhatott. A kérdést persze nem így tenném fel, ha nemleges válasszal nyomban lehűteném az olvasói várakozásokat. Mivel azonban ennek megválaszolása több szöveg egyidejű mozgatását kívánná meg, érdekesebbnek tűnik erre a kérdésre azok egyenkénti figyelembe vétele után visszatérni.

Mondaképződés és hagyományozódás

A 18. század végétől kéziratos, majd nyomtatott anyagok által is igazolhatóan megindult az a folyamat, amelynek során a Hany Istók-történet ismertté vált; a történet a 19. század közepén már komoly magyarországi irodalmat tudhatott maga mögött. Általános tendenciának tekinthető, hogy a történet gyakorta földrajzi ismertetések keretébe ágyazódik be, ahogyan az is, hogy ezek szerzői természettudományos kutatásokkal foglalkoznak. Ebben a fejezetben a mese alakulástörténetét, a hagyományozódás folyamatát kísérem nyomon nagyjából Jókai regényének megjelenéséig, és bár a szóbeli terjedés folyamata értelemszerűen kevésbé vizsgálható, egyes munkák fenntartották ennek maradványait. Magyarországi és nem pusztán magyar nyelvű recepcióról beszélek, ugyanis latin és német nyelvű írások is születtek a 19. század hazai Hany Istók-irodalmában, melyek szüntelen interakcióban álltak egymással. Ebben a – nyilván önkényesen meghatározott – időszakban a történet ismételt újraírásával újabb és újabb variánsok fogalmazódtak meg, és ekkor látnak napvilágot az első magyarországi, de nem magyar nyelvű adaptációk is.

Hany Istók a kolostorban

Jelenleg mind a szerző személye, mind pedig a pontos datálása bizonytalan annak a feljegyzésnek, mely a soproni domonkos kolostor levéltárában egy kéziratos krónika részeként maradt fenn. Az *Entsehung der Stadt Ehrburg, Oedeburg, jetzt Oedenburg* (Ehrburg, Oedeburg, most Sopron városának keletkezése) címet viselő soproni helytörténeti krónika az 1757 és 1783 között történt eseményekről szóló bejegyzéseket tartalmazza. Elképzelhető, hogy nem egykorú, hanem utólagosan beiktatott szövegről van szó, így aztán nem állítható egyértelműen, hogy az 1749. évi anyakönyvi bejegyzést követő első írásos emlékről van szó, tartalmából azonban úgy tűnik, hogy még a 18. század vége előtt keletkezhetett. Mindazonáltal feltűnik, hogy ebben a domonkos krónikában, mely Sopron város történiáját helyezi érdeklődése tengelyébe, egy távolabbi helyszínhez kapcsolódó eset is helyet kapott, igaz, a munkában más esetekben is előfordult nem szorosan Sopronhoz fűződő események írásos megörökítése, így például a talált gyermekről szóló részt az eszterházi (fertődi) kastély építési munkálatairól és a Fertő tó szabályozásáról szóló beszámoló előzi meg.

A német nyelvű feljegyzést elsőként Missuray-Krúg Lajos közölte teljes terjedelmében, mely a Hanság összefüggésében tárgyalja az eseményt: „Dieser Separirte Theil, Hanság genannt, wurde in neueren Zeiten durch dass erscheinen eines Wilden oder Wassermanns merkwürdig, welcher in

den Gewässern und Morästen, in dem Kapuvärer Wald durch zwei Fischer gefangen worden: derselbe soll auch jetzt in dem sogenannten Königssee warhaft sein. Der Königssee ist sehr klein und liegt in der Mitte des Hanság.”⁵⁰ Magyar fordításban a következőképpen hangzik: „Ez a Hanságnak nevezett különálló rész az utóbbi időkben egy vadember vagy víziember feltűnése révén vált nevezetessé, akit a kapuvári erdő vizeiben és mocsariban két halász fogott el; ő az úgynevezett Király-tóban még most is valóban létezhet. A Király-tó nagyon kicsi és a Hanság közepén fekszik”.

A kéziratos krónika szűkszavú szövege nem történetet mesél el, pusztán az előbukkanás tényét rögzíti, amit a második anyakönyvi bejegyzéshez hasonlóan nem megtalálásnak, hanem elfogásnak (*gefangen*) nevez. A szöveg logikájából ugyan immanensen kikövetkeztethető, hogy az ember eltűnt, de ennek módjáról nem szól, csak homályosan utal mostani létezésére. Azt sem említi, hogy gyermekről van szó, rá a semlegesebb *ember* megnevezést alkalmazza, ugyanakkor személyére két értelmezési javaslatot tesz: vadember és víziember. A vademberként való megszólítás az eddigiekhez képest teljesen új információ, míg a víziember titulus a Rosnstingel-feljegyzés anyakönyvi másolatával vág egybe. Megemlíti a két halász személyét, nevüket és lakhelyüket azonban a második anyakönyvi bejegyzéssel szemben nem közli. Újdonságot jelent az eddigi szövegekhez képest, hogy először – de nem biztos, hogy időben is elsőként – ejt szót az elfogás helyszínéről, a *kapuvári* erdőről (az 1749-es bejegyzés konkrét helymegjelölést még nem tartalmazott, a Rosnstingel-feljegyzés pedig a vendégszövegen kívül egyáltalán semmit), s a „tópárti” és „erdőpárti” elképzeléseket azzal hozza közös nevezőre, hogy a lápvilágot az erdőbe helyezi. A településnév említésével az ismeretlen szerző is Kapuvárhoz kapcsolja az ember feltűnését, és egyúttal úgy interpretálja az ő alakját, mint aki a Hanság hírnevét öregbíti. Gyökeresen új információt szolgáltat a Király-tóra történő utalással, amely az eddigi két anyakönyvi bejegyzés egyikében sem fordult elő, ám ez itt nem a megtalálás helyszínéként, hanem a víziember mostani élettereként kerül szóba. Azzal, hogy a krónika szerint a lény a tóban él, a „tópárti” hagyományhoz egyértelműen hozzáteszi a vízi életmódot. Ez rámutat arra, hogy már a 18. században összekapcsolták a Hanságban talált gyermeket a Király-tóval, mégha ez nem is a későbbiek értelmében fordul elő. Noha a soproni domonkos rendházhoz való kapcsolódása révén a krónikaszöveg egyházi kontextussal bír, hiányzik belőle a megkeresztelkedés aktusa. Ez és a korábban mondtak egyaránt arra utalnak, hogy önálló írásról van szó, amely megfogalmazásában független a két anyakönyvi bejegyzés szövegétől, jóllehet számos párhuzam fedezhető fel benne, a víziember titulustól és az erdő megemlítésétől kezdve a két halász, az elfogás és a Hanság felidézéséig.

⁵⁰ Idézi: MISSURAY-KRÚG 1943. 29.

Kérdés, mikor keletkezhetett a bejegyzés, s mi lehetett a forrása. A szöveg két alkalommal is céloz arra, hogy a szerző nem sokkal az eset után rögzíthette a vademberről szóló híradást, mivel egyfelől arról beszél, hogy az eset az utóbbi időben (*in neueren Zeiten*) történt, másrészt pedig az alakot most is (*auch jetzt*) létezőként tételezi. Vagyis a lejegyzés idején szerinte még élt vagy élhetett a különös személy, mégis perspektívája utólagos, hiszen implicit módon elvesztéséről is beszámol. Önálló szöveg lévén nehéz felderíteni, hogy milyen forrást használhatott fel a szerző, egyházi forrásának ellene mond a keresztelés megemlékezésének hiánya, mindenesetre a domonkos krónika azt tanúsítja, hogy a vadember történetének híre már a 18. század vége előtt – akár szóbeli, akár írott formában – áttörte egy szűk lokális tér falait, és távolabb eső területen is terjedőben volt.

A földmérő és A kastély

Hasonlóképpen bizonytalan a keletkezési ideje annak az iratnak, amely Szombathelyen *Miscellanae* alatt az *Ad res Hungaricas* néven ismert gyűjtemény második felében maradt ránk, a soproni domonkos krónikával szemben azonban ennek szerzője ismert: Hegedűs Nepomuk János. Noha a feljegyző életrajza részletesen nem ismeretes, működési idejéből és a szöveg egy megjegyzéséből kikövetkeztethető, hogy a szöveg a 18. század végére datálható. Hegedűs Nepomuk János a 18. század végén Sopron vármegye földmérője volt, és ebben a minőségében Krieger Sándor utóda. 1780. március 14-én tette le az esküt a vármegye közgyűlése előtt, egyik kezdeményezője volt a hansági mocsarak és folyók felmérésének, hogy az addigi szűzföldet, vad természeti környezetet kultúrtájként gyarmatosítsák. Neve tehát szorosan összefügg a Hanság lecsapolásával és az oda futó folyók szabályozásával, foglalkozott a csatornázás lehetőségeivel, és ennek érdekében 1785-ben kerületi vízmérnökké nevezték ki. Térképkészítőként számos kéziratos mappát készített a Hanság, többek között Kapuvár közvetlen környékéről, Sopron vármegye kereskedelmi útjait, mocsárvilágát, folyóhálózatát is térképre vitte. 1782-től részt vett Bél Mátyás *Descriptio Comitatus Semproniensis* (*Sopron vármegye leírása*) című grandiózus földrajzi-történeti művének javításában, mígnem a munka félbemaradt, de 1799 és 1800 között korrigálta Lipszky János térképlapjainak Sopron megyei vonatkozásait is. Hegedűs Nepomuk János 1803-ban vonult vissza vármegyei földmérői hivatásától.⁵¹

⁵¹ REISZ 2002. 308.

Gazdag hansági ténykedése logikus magyarázatul szolgál arra nézvést, miért foglalkozott írásos formában a talált gyermek kérdésével, ahogyan arra is rámutat, honnan meríthette ismereteit. A magyar nyelvű kéziratos feljegyzést Pongrácz István szombathelyi tanár közlése nyomán Harsányi Zoltán publikálta a *Névtelen vár* című Jókai-regény kritikai kiadásában. Szövege a következő: „Kapuvári tiszttartónak a Hanságrul tett Relatiója [jelentése]. Ebben a Saeculumban [században] úgy a Király Toó körül az Osslij Helységbeli Halászok fogtak egy vad és meztelen férfi-gyermeget, mintegy 11 vagy 12 esztendő korbélt, kit is sub conditione akkorbéli Plebanos Ur Hany Istók névre meg keresztölt, kirül mondatik, hogy maga Pál Herczeg is kereszt Attya lett volna. Ez nagyon vad vala, és sokkal jobban félt az emberektül mintsem valamely baromtul, kü elejentén meg fogattatása után tsak füvet, gyökeret, sáskát, békát és más féle Insectumokat [rovarokat], a húst utóbbit inkább nyersen, mintsem főzve, vagy sütvé szerette. Valamint a vízbe való ugráshoz nagyon hajlandó volt, úgy a nyers halat is nagyon kedvelte, ki minekutánna a kapuvári várban mintegy 5/4 Esztendeig őrizet alatt tartatott, már némely szavakat kezdett ki hóbögni és kimondani. Egyszerre az Hajdunak, vagy Kapusnak vigyázatlansága miatt örökre el illot, és elveszett. Azt állettyák, hogy a Rába folyásába ugrott legyen; mivel az kapuvári vártul, ahol is tartatott nintsen messze, de ez bizontalan, hová lett nem tudatik. Ezeránt a kapuvári Matricula és talán még élő akkorbéli kapuvári, és Osslij öreg emberek bővebb tudósítást tehetnek.”⁵²

Hegedűs Nepomuk János maga árulja el forrását, amikor a kapuvári tiszttartó jelentésére hivatkozik, mely aligha lehet más, mint Rosnstingel Pál feljegyzése, és nyilván annak közvetítésén keresztül ismerni véli a matrikulát is, azaz az 1749. évi keresztelési adatot. Minthogy a szöveg az eset megtörténtét „ebbe a saeculumba”, azaz a 18. századba helyezi, nemcsak azt tisztázza ezzel, hogy Hegedűs feljegyzése még a századforduló előtt készült, de segítségünkre siet a Rosnstingel-jelentés datálásának pontosításában is, amely ezek szerint szintén még az 1800. évet megelőzően keletkezett. Azt is sugallja, hogy Rosnstingel a Hanságról tett hivatalos iratába ágyazta bele a talált gyermek történetét, vagyis úgy tűnik, annak nem a fiú volt a kizárólagos témája.

A két beszámoló között azonosság mutatkozik a halászok szerepeltetésében, akik e szöveg szerint sem pusztán megtalálták a „férfigyermeket”, hanem elfogták, megegyezik a mezítelenség megemlézése is. Hegedűs nem közli a latin nyelvű anyakönyvi bejegyzést, de a kapuvári tiszttartónak a kereszteltek ötödik könyvében fennmaradt másolatához hasonlóan a feltételes megkereszteléshez ő is a *sub conditione* – az eredetihez nem egészen

⁵² Idézi: Harsányi Zoltán: *Jegyzetek*. In: JÓKAI 1965. 549.

hű – formulát használja. Amíg azonban az 1749-es bejegyzés a fiút mintegy 8 évesre taksálta, Rosnstingel pedig hozzávetőlegesen 10 évet tétélezett, addig ez az írás 11–12 évet említ, azaz a fiút az idő előrehaladtával egyre idősebbnek becslik. Párhuzam fedezhető fel abban, hogy a fiú félt az emberektől, jóllehet Rosnstingelnél ez sincs nyíltan kimondva, inkább a szöveg logikájából következik. Az állati létformákhoz való vonzódást a földmérő azzal jelzi, hogy a gyermek a „baromtul” kevésbé tartott, és itt is különös nyomaték esik a vízhez való viszonyra, mely szerint a fiú előszeretettel ugrott a folyóba és táplálkozott vízi élőlényekkel. Azonos továbbá az étkezési szokásokban megfigyelhető fejlődési ív leírása, a fiú kezdetben itt is nyers táplálékot vett magához, és bár láthatólag megpróbálták főtt étellel táplálni, Hegedűsnél hangsúlyosabb a nyers ételhez való ragaszkodás. Megegyezik a várban tartás, szökésének feltételezhető színtere, a Rába; a kapuvári tartózkodásának időtartamaként megjelölt „5/4 esztendő” viszont némileg hosszabb a másik iratban említett „csaknem egy évnél”, úgy egy és negyed esztendő. Mindezen túl Hegedűs János Rosnstingelnél erőteljesebb színnel festi az őrzést, illetve azt, hogy a szökés strázsái óvatlanságából következett be.

A Hegedűs-szöveg azonban megnevezett forrásához képest számos nívumot foglal magában. Annak ellenére, hogy a történet kereteként a soproni domonkos krónikában is szóba kerül a Király-tó, a két feljegyzés jelentősen eltér: amíg ott a szerző a tavat az eltűnés utáni lét potenciális helyszínéként azonosította, itt a megtalálás tereként jelöli meg, s ezt az eddigi írások közül elsőként teszi. Nem állítja, hogy a gyermeket a Király-tóból fogták ki, csak a „Király Toó körül”, és azt sem állítja, hogy halászták, csak azt, hogy halászok fogták. Jelentős különbség, hogy itt nem kapuvári, hanem osli halászok zsákmánya a lény, és többletinformációért is többek között az osliakhoz utalja az olvasót. Amíg a Rosnstingel-kézirat anyakönyvi másolata az ifjút vegetáriánusként mutatta be, itt húsevőként állítja be a szöveg, aki békát, rovarokat, halat falatozik. Különbséget kell tenni ugyanakkor a táplálkozási szokásokon belül, amíg ugyanis a hal hagyományos emberi táplálék, addig a békák, a rovarok és a már Rosnstingel által is említett fű – legalábbis a hazai kultúrában – nem kimondottan emberi táplálék, inkább az állati tulajdonságokat implikálja, mindenesetre kulturális elkülönböződés. A diszkurzusban időben elsőként fordul elő a nyelvfejlődésre való célzás, hiszen amíg a Rosnstingel-másolat a keresztelést is a beszédre való képtelenséggel állította párhuzamba, itt a fiú megszólal, szavakat kezd kiejteni a száján. Nem kevésbé fontos, hogy a szerző a talált gyermeket Hany Istók néven nevezte meg, noha egészen nyilvánvaló, hogy kijelentésével szemben a megkeresztelt hivatalos keresztnéve az István volt, családnevéről pedig az anyakönyv –

ismeretlen származása okán – értelemszerűen nem is ejtethet szót. Tekintet arra, hogy a szöveg keletkezési ideje nem ismert pontosan, nem állítható, hogy Hegedűs említene először a Hany Istók nevét, de elárulja, hogy a 18. század végére a hagyományos megnevezés már kialakult.

Habár Hegedűs szövege állítása szerint *írott* forrásra támaszkodik, a beszámoló legalább három vonatkozásban az *orális* hagyomány nyomait is rögzítette. Először is újdonság a Hany Istók elnevezés. A kapuvári plébánia vonatkozó matrikulája szerint a fiút Stephanusnak, azaz magyarul Istvánnak keresztelték, az Istók név nyilvánvalóan ennek származéka, beceneve, amely az informális használat során *szóban* terjedt el. Tekintve, hogy szülei ismeretlenek voltak, a hiányzó családnév pótlására a közbeszéd ragadványnévként a *Hany* előtagot kezdte alkalmazni megtalálása helye után, a Hanságról, melynek rövidített, tájnyelvi változata a Hany. Így aztán mind a hivatalossal szemben kialakuló Istók keresztnév, mind pedig az előtag a népi, szóbeli megnevezés hagyatéka, mely arra is egészen egyértelműen rámutat, hogy a lakosság sűrűn idézhette fel a különösnek tartott fiú alakját. Tekintettel továbbá Hegedűs Nepomuk János feljegyzésének keletkezési idejére, a Hany Istók elnevezés már legkésőbb a 18. század vége felé kialakult, megszilárdult formát öltött. Másodszor az orális emlékezet maradványaként értelmezhető Pál herceg keresztapaként való szerepeltetése is, a név alatt természetesen Esterházy Pál Antal herceg (1711–1762) bújik meg, aki Kapuvár birtokosa volt. Esterházy nevét nem hozza az 1749-es nyilvántartás, aligha lett is volna szükség további keresztszülőre Hochsinger Mihály és Mezner Jánosné Anna Mária mellett, így ez is inkább a népi képzelőerő, a szóbeliség írásos jelének minősíthető. Maga a Hegedűs-szöveg is eléggé félreérthetetlenül céloz az orális gyakorlatra, amikor herceg Esterházy Pál Antal keresztapaságára írott forrás helyett úgy hivatkozik, mint amely „mondatik”. Ugyanakkor Lukácsi Zoltán szerint rendkívüli esetekben előfordulhatott, hogy Esterházy „névleg elvállalta a keresztapaságot, mint ahogy előfordult egyéb különleges esetekben (például hármás ikrek születésekor)”, ő is azonban azt állítja, erről egyéb forrás nincs.⁵³ Harmadszor pedig a történet szóbeli terjedése csalhatatlanul kimutatható abból, hogy a szerző írása végén további adatkért a kapuvári és az osli öregek orális elbeszélésére utal, akik között ezek szerint a történet keringett, s ez a megállapítás megőrökíti a hagyományozódás egyik formáját.

Hegedűs Nepomuk János magyar nyelvű kéziratos tudósítása azzal tölt be fontos szerepet a korai diszkurzusban, hogy újdonságként jelentkezik nála a Király-tó környéke mint a fiúgyermek megtalálásának helyszíne, a

⁵³ LUKÁCSI 2011. 321.

nyelvcsatározási képesség, a történet orális színészeségének legekleltásabb példaként megörökíti Esterházy herceg keresztapaságát, és bizonyossá teszi, hogy a Hany Istók elnevezés a 18. században már megszületett.

Történetépités és testleírás Kis Józsefnél

Kis József „orvosdoctor” *A Fertő tavának geographiai, historiai és természeti leírása* című terjedelmes, nagy erudícióval megírt értekezése ugyan csak 1816-ban jelent meg nyomtatásban (és ezt az időpontot megelőzően már látott napvilágot Hany Istókkal kapcsolatos írás nyomtatott formában), ezt a dolgozatot azért érdemes mégis a 18. századi szövegek között tárgyalni, mert kézirata 1797-ben született, így a korpusz legkorábbi rétegeihez tartozik, és már a 19. század első éveiben kútfőként használják más Hany Istók-írások. A munkát két egymás követő évben is publikálták, az 1817-es javított kiadásban – melyben a Hany Istókra vonatkozó szövegrész változatlan – Rummy Károly György, a közlétező jegyzetben elmondja, „ez a’ becses írás 1797 esztendőől fogva sok akadályok miatt ki nem nyomtattathatott, azért is egészen kiadom”.⁵⁴

Kis József tevékenysége Hegedűs Nepomuk Jánoshoz hasonlóan (akire tanulmányában hivatkozik is) a Fertő és a Hanság vidékéhez kapcsolódott, noha Miskolcon született 1765-ben. 1789-ben végzett orvosként Pesten, majd egy év múlva Széchenyi Ferenc udvari orvosaként szolgált, a család alkalmazásában állt egészen 1824-ig. Élete végén Bécsből Triesztbe költözött, ott is halt meg 1830-ban. Orvostudományi tevékenysége keretében 1791-ben adta ki az érvágás patológiájáról szóló művét, 1794-ben Sopronban jelentette meg *Egészséget tárgyazó katekismus* című egyfajta kézikönyvét, ugyanitt, Sopronban 1799-ben a himlőoltásról adott ki művet, orvostani értekezést írt a Fertő gyógyvízként való alkalmazásáról, 1797-es földrajzi és történeti tanulmányában is helyet kapnak a Fertő és a Hanság vízrajzával és klímájával kapcsolatos orvosi megfigyelései.⁵⁵

A dolgozat a Fertő tó és az annak folytatásaként értelmezett Hanság méretéről és általános jellemzéséről szóló résszel kezdődik, melyet a folyók, a mocsarak, a kisebb tavak, köztük a Király-tó természeti leírása követ, majd az erdők és az élővilág rajza után tér rá Hany Istókra, ezzel megnyitja azon munkák hosszú sorát, melyek a különös lényt természetföldrajzi ismertetések keretébe ágyazva vizsgálják. Az eddig említett írásművek közül Kis József taglalja a legrészletesebben az esetet: „Egy tsudálkozásra méltó lakosa is találhatott a Hanságnak. E’ folyó századnak közepén egy 8 esztendőös forma idejű gyermeket fogtak a’ Kapuvári

⁵⁴ Kis 1817. 339.

⁵⁵ FERENCZY–DANIELIK 1856. 249.

Egererdőben az ott magától termő 's felfutó komlyó között. Két Kapuvári emberek, kik közzül még egyik, Nagy Ferencz, életben van, 's 90 esztendő s a' másik pedig Molnár János, már megholt. A' Kapuvári Plébános [lábjegyzetben: A' Matriculában ez áll: Anno 1749, 17-a Martij baptisatus sub conditione puer demens repertus in sylva, Stephanus, circiter 8 annorum, cuius Patrini Michaël Hochsinger: Anna Mernerin.] Istvánnak kereszteltet 's attól fogva Hany Istóknak neveztetett, 's a' Kapuvári Várban tartatott, különösen Suszter János Várbéli Hajdú gonviselése alatt, kinek beszédje szerént, a' gyermek olly vad volt, mint akár melly vad állat; az ember előtt elbújt, és se nem beszéllett, és se sásnál, és szénánál egyebet nem evett. De minekutánna majd fél esztendeig a' várban emberek között élt, kenyeret is kezdett enni, hanem ha szénát vagy sást találhatott, mégis inkább tsak ahhoz nyúlt. Száraz földön éppen nem akart maradni, hanem mindég tsak a' vizet kereste, és valóban történt is, hogy ha mindég utánna nem voltak a' Hajdúk, mindjárt a' Vár körül lévő vizes árokba ugrott, 's mint a' vad rétze a' víz alá bukkott. Testére nézve kész 's tsonstos férjfiú, hanem iszonyú tömött, gömbölyű fejű, hosszú fülü, bő és széles száju, a' kéz 's láb-ujjai pedig két ollyan hosszúságúak voltak, mint más embereké. Bőrére nézve ollyan forma volt tetétől fogva talpig, mint a' millyenek a' tsuka halak szoktak lenni. Midőn a komló köz'tt elfogattatott, anya szült mezítelen volt, és utóbb is majd egy fertály esztendeig vesződtek vele még inget 's gatyát megszenvedett a' testén. A' járásra pedig éppen nem vehették, hanem tsak mászott vagy ugrált. A' veréstől igen félt, és a' rivásából lehetett leginkább észrevenni, hogy ember. De szavát soha nem vehették és jelenségét sem adta, hogy valaha beszélni fogna. Midőn már jól megszokott a' Várban, a' tüzhelyre is felmászskált, és ha senkit észre nem vett, a' fazékba is bele kukutskált, 's végre a' nyers húst is kilopogatta, 's megette. Egykor a' Hajdúk a' templomba menvén, a' gyermek maga maradt, és ugyan tsak akkor úgy elveszett, hogy a' sok keresés után is soha senki se látta többé. Azon vélekedésben maradt minden ember, hogy a' várhoz nem messze lévő Rába vizével ismét a' Hanságba vette volna be magát. – Kár, hogy mélyebb esméretére ezen szerentsétlen gyermek körülállásainak nem lehetett jutni. Mivel fiatal volt, sem nem mondatik, hogy siket lett volna, talám nem lett volna lehetetlen a' szóllásra is megtanítani ötlet idővel. Erdély országban is fogtak egyszer az erdőben egy vad férfiút [lábjegyzetben: Siebenbürger quartal Schrift IV. Jahrgang 4-ter quartal.]. Ámbár két lábain járt ez, és már 4 esztendő alatt annyira megszelídülvén, hogy vizet, fát, a' konyhára hordani tudott, és az asszonyi személyekhez némelly indulatosságot nyilatkoztatott: mindazáltal beszélni semmiképpen meg nem tanúlhatott. Hanem ez már mintegy 25 esztendő forma volt.”⁵⁶

⁵⁶ Kis 1816. 346–348.

Ez a szöveg a Rosnstingel-kézirat anyakönyvi másolatához hasonlóan egy teljes, lezárt történetet mesél el, és bár a két elbeszélés között sok rokon vonás fedezhető fel, Kis József több helyen kiegészíti, részletezi azt. Ahogyan az 1749-es feljegyzés *NB* abbreviatúrája, a narrátor itt is rendkívüli, szokatlan esetként reprezentálja az esetet, a *tsudálkozásra méltó* itt inkább erre, mintsem valami természetfelettre utal. Minthogy a tanulmány 1797-ben íródott, a megtalálásnak a század közepére való helyezése teljesen egybevág a két anyakönyv adatával. A megtalálás helyett ez az írás is elfogásról beszél, a gyermeket az 1749-es bejegyzéssel összhangban nyolc év körülinek mondja, beszámol a mezítelenségről, a keresztelési szertartásról, a kapuvári várban való tartásról, az étkezésben és a ruhaviselésben megnyilvánuló civilizálódásáról, a vízi életformához való alkalmazkodásáról, a hajdúk őrizete alá helyezéséről, hirtelen eltűnéséről, és megismétli a Kis-Rába folyóba ugrás hipotézisét. Ezen az immár hagyományosnak mondható narratív kereten belül azonban egyes részleteket vagy elhagy, vagy pedig – és ez a gyakoribb – annak fundamentumára újabb rétegeket terít.

A felfedezés helyét az égererdőbe teszi, amelyet ugyan szintén megemlített a második anyakönyvi bejegyzés, de az *éger* előtagot abból a szövegből – valószínűsíthetően – Zerpák Antal kapuvári plébános kihúzta. Kis írása az „erdőpárti” tradícióba sorolható, nem szól a Király-tóról, a komló miatt szárazföldi elfogást implikál, de a későbbiekben vízi életmódot feltételezve szövegében az erdő és a víz szerepe összerosódik. A komló közötti felfedezés említése ugyanakkor, amit az elbeszélés egy későbbi etapjában megismétel, egészen új elemként tűnik fel. A Rosnstingel-feljegyzés anyakönyvi másolatával azonos a megtalálók nevesítése, lakhelyük megjelölése, de hiányzik a foglalkozásukról (halászok) való híradás. Az eddig előszámlált iratokhoz képest e két személyről új információt is szolgáltat, nevezetesen azt, hogy Nagy Ferenc 1797-ben aggastyánként még élt (és ha hiteles az adat, 1707-ben született⁵⁷), míg a másik megtaláló eltávozott már az élők sorából, csakhogy amíg a második anyakönyvi irat utóbbit Molnár *Mihálynak* nevezi, itt Molnár *János* szerepel, a keresztnév tehát különbözik. Elsőként áll együtt három név, a Stephanus, az István és a Hany Istók, és ezzel nemcsak e hármat azonosítja egymással, hanem alátámasztja a népnyelvi megnevezés 18. századi létezésének tényét is. A keresztelésről szóló tanúsítványt a főszövegtől élesen elválasztva lábjegyzetben közli, amit pontatlanul idéz: elhagyja a *Nota bene* rövidítését, a dátumot évszámmal és hónappal kerekíti ki, a létigét

⁵⁷ 1707-es születésű Nagy Ferencről szóló bejegyzést Lukácsi Zoltán nem talált a helyi anyakönyvi iratokban, ami persze nem zárja ki a hitelességet, hiszen előfordulhat, hogy a halász nem kapuvári származású volt. Vö.: LUKÁCSI 2011. 316.

kifelejt, a feltételelességről szóló formulát az eredeti feljegyzéssel szemben, de a Rosnstingel-kézirat reprodukciójával megegyezően a *sub conditione* szavakkal hozza, közli a keresztnév latin nyelvű alakját (amit a második anyakönyv mellőzött), végül pedig Meznerné nevét Mernerinnek olvassa. Vadonatúj elem Suszter János kapuvári hajdúnak mint a Hany Istók fölött gyámkodó figurának a beleszövése a történetbe, és – ahogyan Nagy Ferenc élőként való említése esetében – ezen a ponton is a szóbeli megnyilatkozás nyoma érhető tetten, ugyanis az említett felügyelő előszóban („kinek beszédje szerint”) nyújt ismereteket a fiú jelleméről.

Az elbeszélésben a kapuvári várban töltött időt illetően a történetmondás helyett itt is a leírás hangsúlyosabb. A szöveg szerint Suszter Jánostól tudható, hogy a fiú vad volt, félt az emberektől, a Hegedűs-kézirat elgondolásával szemben beszédre nem volt képes, továbbá sást és szénát evett, márpedig ez utóbbi szóhasználatában szinte teljesen megegyezik a Rosnstingel-féle iromány másolatával (azzal a különbséggel, hogy utóbbi a szalmát is hozzátoldja), így aztán alighanem a két szöveg dialogikus viszonyban áll egymással. Eltér azonban tőle abban, hogy az ifjú kapuvári tartózkodásaként fél éves időtartamot jelöl meg, miközben a másik írásnál ez „csaknem” egy esztendő volt (Hegedűsnél pedig egy évnél valamivel hosszabb), és bár az a vízbe ugrás mozzanatát magában foglalta, itt ez azzal pontosul, hogy a helyszín a kapuvári várat körülvevő várárok volt. A kenyér- és a húsfogyasztás nem szerepelt a második anyakönyvi változatban, ahogyan ez a szöveg új információként osztja meg olvasójával a konyhai kalandokat (felmászik a tűzhelyre, belekandikál a fazékba, húst csen el), illetve a verés motívuma is itt bukkan fel először.

Amiben azonban igazán újdonsággal szolgál ez az írás, az a testleírás, mely elsőként próbálja részletekbe menő információkkal megragadni a fiú fizikai vonásait. A szöveg egy olyan embert reprezentál, aki eltér a hagyományosnak vélt, normatív testkánontól, melynek ideája a zárt, befejezett testkép, itt viszont a test határait kilógó, hiperbolikusan ábrázolt részek (hosszú fül, megnyúlt ujjak, széles száj) teszik nyitottá, az arányok eltorzulnak, a felnagyított testrészek groteszk képet alkotnak. A szokások ábrázolásával együtt a testleírás is folytatja azt a Rosnstingel-feljegyzés másolatánál is meglévő ambivalenciát, amely az állati és az emberi jegyeket kombinálja. Kis József reprezentációjában a vízi életformához való alkalmazkodás az emberi testet is átformálta, az átlagoshoz képest dupla akkora végtagok vagy a csukához hasonló „bőr” (nyíltan nem említ pikkelyt) az állat és az ember közötti átmenet jelölői. Az identitás bizonytalanságára a szöveg retorikája ráerősít a vadréce-hasonlattal, vagy amikor – a hivatali jelentéssel egyetértésben – a vadállatokkal és a halakkal állítja párhuzamba, illetve az ígehasználat is az állatokhoz fűződő asszociációkat hívja elő (ugrott, alábukott, mászott). Ha azonban ezeket a jegyeket együtt

nézzük, nem illenek össze (csukáéhoz hasonló bőr, vízimadárhoz hasonló vízbe merülés, mászás), mintha a lény biológiaiilag besorolhatatlan lenne. Az elbeszélő sokatmondó módon Hany Istók legemberibb tulajdonságaként nem a testet, hanem a sírást értelmezte.

Amíg az uradalmi beszámoló még csak homályosan implikálta, hogy a fiú a hajdúk figyelmetlensége miatt szökött meg, ez az írás egyértelmű utalást tesz arra, hogy az őrizetlenség miatt tűnt el, sőt, azt is elárulja, hogy akkor veszett el, amikor a hajdúk a templomban voltak és egyedül hagyták. Különbség van az eltűnés utáni időszak elbeszélésben is, mert amíg a Rosnstingel-kézirat anyakönyvi másolata csak annyit mond, hogy a kölyköt nem találták meg, addig Kis József szövege egyértelműen tartalmazza a keresés motívumát, s minthogy a főnév elé beszúrja a *sok* szót, a történetet is egy árnyalatnyi eltéréssel később zárja le, az eltűnés helyett a kutatással, melyből valamiféle nyomkeresés vagy hajtóvadászat sejlik elő. Amíg a tisztartói jelentés hozzávetőlegesen lineárisan adta elő a történetet, Kis Józsefnél az elbeszélő időben visszatér a történet egy korábbi eseményére, így többször említi a komló közötti elfogás aktusát és a vízbe ugrást. Mindkét történet körkörös, a feltűnéstől az eltűnésig (pontosabban a szóban forgó szöveg esetében a felkutatására irányuló törekvésekig) tart, és mindkét esetben a Hanság mocsárvilága képezi a történet kezdetének és befejezésének színterét.

Az 1797-ben írott Kis-dolgozat Hany Istókot rokonlényekkel is igyekszik kontextualizálni, az analógiát a brassói vadember alakjában véli megtalálni. A német nyelvű forrás, melyből a szerző információit származtatja, az erdélyi Kronstadt közelében lelt ember esetét 1781-re teszi, és többek között Michael Fronius (1727–1799) brassói városbíró elbeszélésére hivatkozik, mely a téma klasszikus forrása.⁵⁸ Kis József a párhuzamot egyfelől a megtalálásban, a vadságban és abban fedezi fel, hogy mindkettőre erdőben bukkantak rá, másfelől a beszédre való képesség hiányát is közös vonásként tételezi. Különbséget lát viszont a két rejtélyes alak között abban, hogy amíg Hany Istók mozgása az ő elbeszélésében az állatokéhoz volt hasonlatos, addig a brassai ember két lábon járt, hosszabb ideig tartózkodott emberi környezetben, idősebb volt, és a lányok felé is érdeklődőnek mutatkozott, és kérdés, hogy ez utóbbi adta-e a tápot a Hany Istók-történet később kialakuló szerelmi szálához. Ezzel az elbeszéléshez hozzáragasztott passzussal Kis József elsőként vállalkozott arra, hogy hasonló lényekkel rokonítsa Hany Istók figuráját.

⁵⁸ SQ. 1795. 139.

Minthogy filológiaiilag számos közös pont található az uradalmi jelentés anyakönyvi másolata és a Kis József-féle földrajzi dolgozat között, gyanítható, hogy a Rosnstingel-kézirat 1797-re már elkészülhetett, és amennyiben Kis kútfőként használta fel ezt az iratot, megállapítható, hogy nem csupán mechanikusan kiollózta azt, hanem kreatív módon újraírta, önálló megállapításokat iktatva közbe. Alapvető újdonsága az általa jegyzett szövegnek a testleírás, de magát a történeti vázat is új elemekkel gazdagította, továbbépítette, ilyen a halászok életéről való szükséges beszámoló, Suszter János hajdúnak mint új szereplőnek a beemelése a történetbe, Hany Istók megverése, konyhai csínytevései, a hajdúk templomi tartózkodása közbeni eltűnés, vagy például a keresés mozzanata.

Az első nyomtatott említés

Mindeddig olyan szövegek kerültek szóba, melyek kéziratos formában maradtak fenn, vagy – mint Kis József értekezése – csak később jelentek meg nyomtatott formában. Tudomásom szerint a Hany Istókról szóló első nyomtatott beszámoló Vályi András nevéhez fűződik, aki az országról szóló grandiózus leírásának szócikkében tárgyalja a történetet. Vályi András (1764–1801), a pesti egyetem magyar nyelv tanára 1796 és 1799 között adta ki három kötetben *Magyar Országnek Leírása* című honismereti művét, amely az első magyar nyelvű, a településeket betűrend szerint elrendező helységnévtár. Ez a honi földrajzi irodalom alakulástörténetében fontos szerepet játszó munka a nemzeti öntudat ápolása jegyében íródott, és mint népszerűsítő kézikönyv széles körben terjeszthette Hany Istók esetét. A szakirodalom megállapítása szerint Vályi András könyvének egyik mintáját és forrását Korabinszky János Mátyás 1786-ban német nyelven megjelent, több mint 800 oldalt számláló történeti-földrajzi lexikona jelentette,⁵⁹ amelyben szerepel ugyan Kapuvár címszó, de ő még nem beszél a különös gyermekről, így Vályinak sem lehetett forrása.⁶⁰ A Vályi-féle honismereti munka másik forrása többek között az volt, hogy a Helytartótanács 1796-ban rendeletet bocsátott ki, melyben adatok átadására kötelezte a megyéket a készülő munka számára.⁶¹ Amint az „universitásbéli professzor” utalást tesz rá, a Hany Istók-történet ismeretére a Sopron megyétől kapott jelentés nyomán tett szert.

⁵⁹ CENTGRAF 1971. 140.

⁶⁰ KORABINSKY 1786. 280.

⁶¹ CENTGRAF 1971. 142.

A *Magyar Országnak Leírása* című lexikon második kötete 1799-ben látott napvilágot, ebben szerepel a tudósítás. Noha a korábban mondottakból nyilvánvalónak tetszhet, hogy Hany Istók alakja több szállal is Kapuvárhoz kötődik, a szerző meglepő módon mégsem ennél a szócikknél foglalkozik a történettel, hanem a Kapuvártól akkor még különálló Gartáról (*Gartha*) szóló bejegyzésében. A szerző ezen eljárásának indokai még felderítésre várnak, hiszen elbeszélésének tere Garta helyett mindvégig Kapuvár. Az általa előadott változat így hangzik: „Nevezetes e’ helységre nézve a’ T. Vármegyének tudósítása szerént, hogy az Oslyi halászhók a’ múltt században, egy mezítelen vad gyermeket fogtak a’ Hanságban, mint egy 12 esztendőst, ’s a’ Kapuvári Várba vitetett, és *Hann Istók* névre *sub conditione* meg is kereszteltetett; ki minekutánna tizenegyedfél esztendeig őrizet alatt tartattatott, az őrzőnek vígyázatlansága miatt elsőkött, és úgy véllekednek, hogy a’ Rábába, melly közel a’ Vár mellett foly, ugrott légyen, minthogy tapasztaltatott, hogy a’ vízbe való ugráshoz nagy hajlandósága lett légyen. Ki is megfogattatása után eleinte csak fűvet, gyökeret, békát, sáskát, és efféle tsúszó, mászo állatokat evett, utóllýára a’ húst is nyersen inkább, mint sem főzve szerette; honnan származott légyen nem tudhatik, minthogy szállani nem tudott”.⁶²

Világosan kitetszik az idézetből, hogy a történet egyes szekvenciái szilárd alakot nyertek, és standard, változatlan elemek gyanánt vándoroltak egyik elbeszélésből a másikba. Ilyen állandósulni látszó motívumként tűnik elénk a megtalálás, a várba cipelés, a megkeresztelés, a fogságban tartás, a gondatlanság miatti elvesztés, és a feltételezett Rábába ugrás (mint a történet alkotóelemei), a mezítelenségről, a vadságról, a vízi életformához való ragaszkodásáról, a táplálkozásról szóló beszámoló (mint jellemrajz), a rövid ideig tartó várbeli tartózkodás (mint időbeli keret), a Hanság és a kapuvári vár említése (mint a története tere). Gyakorta idézik meg a fiú alakját Hany Istók elnevezéssel, amely ugyan itt *Hann Istók* változatban fordul elő, ám ez lényegi különbséget nem jelent, a Hanság első ismert említésekor, 1558-ban is hasonló névalakot (*Han*) használtak.⁶³ Minthogy Hegedűs János és Kis József után immár harmadszor történik utalás a Hany Istók névre, bizonyos, hogy az elnevezés nemcsak létezett a 18. században, de el is terjedt.

Az eddig tárgyalt írásművek közül ugyanakkor immár második alkalommal fordul elő, hogy a fiút zsákmányként elejtő halászhók lakhelyét nem Kapuvárra, hanem Osliba helyezik, s ebben Vályi András Hegedűs Nepomuk János szövegével mutat rokonságot. Amennyiben a két szöveget egymás mellé helyezzük, több párhuzam is kimutatható (először Hegedűst,

⁶² VÁLYI 1799. 16–17.

⁶³ NAGY 1891. 633.

majd Vályi szócikkét citálom): „vad és meztelen férfi-gyermek” – „mezítelen vad gyermek”; „11 vagy 12 esztendő korbélit” – „12 esztendőst”; „füvet, gyökeret, sáskát, békát és más efféle Insectumokat” – „füvet, gyökeret, békát, sáskát, és efféle tsúszó, mászó állatokat”; „a vízbe való ugráshoz nagyon hajlandó volt” – „a vízbe való ugráshoz nagy hajlandósága lett légyen”; „Kapusnak vigyázatlansága miatt” – „az őrzőnek vigyázatlansága miatt” stb. A két szöveg filológiai összevetése arról árulkodik, hogy Vályi András forrása vagy *egyik* forrása Hegedűs Nepomuk János szövege lehetett, vagy egy ebből készült átirat, ugyanis a szöveg-megfelelések több mint árulkodóak. Amint a lexikoníró a történetet bevezető mondatában elmondja, információit a vármegyétől kapta, márpedig ebben az időben Hegedűs Sopron vármegye földmérőjeként és a hansági viszonyok ismerőjeként állt a megye szolgálatában, így aztán ebben a minőségében logikusan lehetett a – helytartótanácsi rendelettel hivatalos szintre emelt – adatszolgáltatási kötelezettség teljesítője.

Nemcsak az beszédes azonban, ami Vályi és Hegedűs írása között azonos, hanem az is, ami különbözik. A leglényegesebb eltérés, hogy a *Magyar Országának Leírása* vonatkozó szócikke szerint Hany Istók nem képes beszélni, míg Hegedűsnél a várban való tartás folyamánként elsajátított egyes szavakat. Ennek alapján elképzelhető, hogy a lexikon szerzője más forrásból is merített, amit aztán kézikönyvében egybeszórt.

Azzal, hogy még a 18. században nyomtatásban megjelent egy Hany Istókról szóló szöveg, a történetet a szélesebb közvélemény felé is közvetítette, nyilvánvaló persze, hogy elsősorban az írástudó, műveltebb(nek tekintett) és könyvet forgató rétegek számára.

Két láb jó, négy láb rossz

Egy négy év múlva, immár a 19. században született nyomtatott írás az elterjedés szempontjából fordulópontnak bizonyult. A külhoni újságok kútfőként általában úgy tesznek utalást a német nyelvű, hetente kétszer jelentkező pozsonyi lap, a *Pressburger Zeitung* cikkére, mint amely 1803. július 20-án jelent meg, noha azon a napon nem is adott ki az újság új számot. A megjelenés valódi időpontja 1803. július 26., a félreértés nyilvánvalóan abból fakadhat, hogy a lap ebben a számban egy július 20-ra vonatkozó soproni beszámolóra hivatkozik. Ebben található – külön cím nélkül – a hansági vadember históriája. Tudomásom szerint ez az első újságcikk, amely tárgyalja a történetet, tekintve azonban, hogy németül jelent meg, a magyar nyelvű Hany Istók-recepcióban a szöveg úgyszólván elfelejtődött, de annál nagyobb visszhangra lelt a – következő fejezetekben tárgyalandó – külföldi sajtóban.

A szöveg a következőket adta tudtul: „In der Rabau, die Fruchtkammer der hiesigen Gegend, haben die ausgetreteten Wasser keinen nachtheiligen Schaden angerichtet, welches man dem, auf Fürstlich Esterházyische Unkosten vom dem Raabfluße westnördlich gegen den Neusiedler See auf 5 Stunden lang, verfertigten Kanäle zu verdanken hat. Dieser Kanal wird nun weiter durch den Erlenwald, wohin bisher Niemand der vielen Sümpfe, wegen kommen könnte, fortgesetzt, und bis zu den erwähnten See gezogen werden. Die Arbeitsleute den dem Kanal sollen ohnlängst in dem sogenannten KönigsSee, durch den der Kanal schon gezogen ist, den im Jahr 1776 schon gefangen gewesenenen Wassermann neuerdings gesehen haben. Die Geschichte von diesen Wassermann ist richtig, und verdient den naturforschenden Publikum mitgetheilt zu werden.” Miután a szöveg az Esterházyak költségén épülő csatornának az égererdőn keresztül való folytatásáról beszámol, megemlíti, hogy a Király-tó környékén 1776-ban fogták el a vízi embert (*Wassermann*). Hozzáteszi: „Ennek a vízi embernek a története igaz, és megérdemli, hogy a természetbúvár közönséget tájékoztassák róla”. A tulajdonképpeni történetmondás ezt követően kezdődik: „Im Frühling des obbemeldeten Jahres hatten die Pächter der Fischerei in dem Königssee mehrmal eine Art nackenden vierfüßigen Thieres bemerkt, ohne, weil es schnell von dem Ufer in das Wasser lief, und verschwand, unterscheiden zu können, was es seye? Die Fischer lauerten endlich so lange, bis sie mit ihren ausgesetzten Netzen so glücklich waren, das vermeinte Ungeheuer zu fangen. Allein da sie dessen habhaft waren, sahen sie mit Erstaunen, daß es ein Mensch seye, den die Fischer auch sogleich nach Kapuvar zu dem Fürstlichen Verwalter brachten, dieser machte die Anzeige an die Fürstl. Direction, von welcher der Befehl ergieng, den Wassermann gut zu verwahren und ihn einem Trabanten zur Aufsicht zu übergeben. Dieser Mensch, damals ein Knabe von beiläufig 17 Jahren, hatte alle menschliche ordentlich gebildete Gliedmaßen, nur die Hände und Füße waren krumm, weil er kroch, zwischen den Fingern und Zehen befand sich zwar ein zartes entenartiges Häutchen, weil er schwamm, wie jedes Wasserthier, und der größte Theil des Körpers war mit Schuppen bedeckt; man lernte ihn gehen, und gab ihm Anfangs nur rohe Fische und Krebse zu seiner Nahrung, die er mit dem größten Appetit verzehrte, auch ward ein großer Boding mit Wasser gefüllt, worin er mit ungemeiner Freudenbezeugung sich badete; die Kleider waren ihm öfters zur Last und er warf sie weg, bis er sie nach und nach gewöhnte, an gekochte grün- Mehl- oder Fleischspeisen hat man ihn nie recht gewöhnen können, denn sein Magen vertrug sie nicht; er lernte auch reden und sprach schon viele Wörter verständlich aus, arbeitete fleißig, ward gehorsam und zahm. Nach einer Zeit von dreiviertel Jahren, wo man ihn nicht mehr so streng beobachtete, gieng er aus dem Schloß über die Brücke, er sah den mit Wasser gefüllten Schloßgraben, sprang mit sammt seinen Kleidern hinein und verschwand. Es wurden sogleich alle Anstalten getroffen, um ihn wieder zu fangen, allein es war vergebens,

gesehen hat man ihn wohl nach einer Zeit, jedoch seiner habhaft werden konnte man nicht mehr, vielleicht glückt es jetzt bei der Grabung des Kanals, daß man diesen Wassermann wieder fängt.”⁶⁴

Ennek a tudósításnak egy lehetséges magyar tolmácsolása a következő: „A fent említett év [1776] tavaszán a halászati jog haszonbérloői a Királytónál több alkalommal is egyfajta mezítelen, négy lábú állatot vettek észre, és mivel gyorsan beszaladt a partról a vízbe és eltűnt, nem tudták megállapítani, hogy mi volt az. A halászok végül addig álltak lesben, míg nem kihelyezett hálóiikkal sikerült elkapniuk a feltételezett szörnyet. Miután azonban ott kézre kerítették, csodálkozva látták, hogy ez egy ember, és a halászok azonnal Kapuvárra hozták a hercegi tiszttartóhoz. Ez bejelentést tett a hercegi vezetéségnél, ahonnan azt a parancsot kapta, hogy a víziembert jól őrizze, és egy hajdút állítson rá felügyeletképpen. Ez az ember, akkortájt egy mintegy 17 éves fiú, teljesen emberi, rendesen kifejlett végtagokkal rendelkezett, csak a kezei és a lábfejei voltak görbék a kúszás miatt, bár kéz- és lábujjai között finom, a kacsához hasonló hártya volt, mert úgy úszott, mint bármelyik vízi állat, és testének legnagyobb részét pikkely fedte; megtanították járni, s eleinte csak nyers halat és rákot adtak neki táplálékként, melyeket a legnagyobb étvágygal fogyasztott el; egy nagy dézsát is megtöltöttek vízzel, amelyben különös örömködések közepette lubickolt; a ruhát gyakran tehernek érezte és levetette, míg nem fokozatosan megszokta. A főtt zöldségre, a liszt- és húsételekre nem igazán tudták rászoktatni soha, mert a gyomra nem bírta; megtanult beszélni is, és már sok szót ejtett ki érthetően, serényen dolgozott, engedelmes és szelíd volt. Háromnegyedévnnyi időszak után, amikor már nem felügyeltek rá olyan szigorúan, kiment a kastélyból a hídon át, meglátta a vízzel teli várárkot, ruhástul belevetette magát és eltűnt. Azonnal minden előkészületet megtettek, hogy ismét elkapják, de minden hiábavalónak bizonyult, noha egy idő múlva megint látták, nem találták meg többé, talán a mostani csatornaásásnál sikerül ezt a víziembert újból elfogni”.⁶⁵

A *Pressburger Zeitung* tudósítása több szempontból is figyelemreméltó. Először is a monda népszerűvé vált változatával szemben az elfogás időpontját nem 1749-re, hanem egy későbbi időpontba helyezi, az 1776-os esztendőre, azaz – amennyiben nem nyomdahiábról van szó – létezhetett egy olyan – akár írott – verzió, amely későbbre datálta a különös lény kézrekerítését. Másfelől a szöveg az élőlényt jóval idősebbnek mutatta be, amíg korábban 8 és 12 év közé tették életkorát, a pozsonyi újság tizenhét évesnek mondta, és így születési idejének az 1759-es esztendőt jelölte meg. Vagyis itt kisfiúból fiatalember lett. Jóval beszédesebb az, hogy ezen szövegvariáns szerint az alakot a Királytónál fogták el, amely jelzi, annak ellenére, hogy a magyar nyelvű Hany Istók-korpuszban lényegesen ké-

⁶⁴ PZ. 1803a.

⁶⁵ A fordítás ellenőrzéséért Lengyel Anikónak tartozom köszönettel.

sőbbről maradt csak fenn olyan írásos nyom, amely a zsákmányszerzés színhelyeként egyértelműen a tavat jelölte meg, ez a hagyomány legkésebb már a 19. század elejére kialakult, csak éppen – úgy tűnik legalábbis – nem került át a magyar nyelvű írott anyagokba. Ez pedig módosítja egyúttal azt a képet is, mely szerint ez a fejlemény utóbb keletkezett, látható, 1803-ban már létezett. Nemkülönben fontos adalék a halászhajó megemlékeése, akiknek ugyan nevük itt még nincsen, sem származásukról nem esik szó, viszont a szöveg azt elárulja, hogy a tudatos vadászat, a lesben állás is meglehetősen korai toposz.

A *Pressburger Zeitung* ugyan nem használ tulajdonnevet a lény megnevezésére, ám már megképződött az a név, melyet a német recepció előszeretettel ragaszt rá a későbbiekben is: *Wassermann*, azaz a víziember, míg Rosnstingelnél egy hasonló alak, a *Wassermann* szerepelt. Hallatlan izgalmas az a folyamat, ahogyan a megpillantás elbeszélésétől az elfogás aktusáig dramaturgiai lebegtetni a lény azonosítását. Először még állatról beszél, aki négy lábon futkos, és ebbe az irányba viszi el az olvasót a vadászat leírásával, később azonban már embernek nevezi, aki zoomorf tulajdonságokkal rendelkezik. Ily módon egyfajta hibrid élőlényként reprezentálja, aki képes szavakat kimondani, munkát végezni, négy lábáról két lábra állni, ruhát viselni, melyek emberi attribútumok, miközben azonban az úszóhártya és a pikkely állati lényhez teszik hasonlatossá. A két lábra állás megfeleltethető a gyermek fejlődésének (ontogenezis), vagy az állatból emberré való átalakulásnak (filogenezis). A szöveg mindazonáltal folyamatosan elbizonytalanítja az olvasót a különös teremtmény identitását illetően, egyik esetben ott áll a predikátum, hogy emberről van szó (*daß es ein Mensch seye*), a másik szöveghelyen viszont állatszerű voltáról értekezik, fenntartva az ambivalenciát. Ez a testleírás nem tartalmazza azokat a formákat, melyek részletesen körülírják a fejétől kezdve a szemén át az orráig a testrészeket, de már információt szolgáltat végtagjai görbességéről, melyek Kis József értekezésében is helyet kaptak 1797-ben. Az ujjak között feszülő hártványokról ez a cikk már egyértelműen beszél. Ez a szöveg ugyanakkor az összes írást egybevetve elsőként diabolizálja a teremtményt, amikor – igaz, állítólagos minősítéssel finomítva – szörnynek (*Ungeheuer*) nevezi, és ezzel egy későbbi tradíció előtt készíti elő a talajt.

Szembeszökö, hogy a narratív elemek közül hiányzik a keresztelés akusa, a várban töltött életről viszont több ponton bővebb tudósítást ad. Elbeszéli a bejelentést a hercegi igazgatóságnál, melynek logikai következménye az internálás, a vízzel töltött dézsza motívuma sem szerepel az idézett magyar nyelvű változatokban, de a hídon keresztül való szökés is új alkotóelem. Ez utóbbi persze a narratív tudás szempontjából felteszi a kérdést, ki meséli el a hídról való ugrás történetét, az elbeszélő ezáltal a szemtanú pozícióját tölti be. A hajtóvadászat révén ez a narráció az eltűnés

utáni eseményekről is számot ad, így tehát a történetnek ez a kiszélesítése is egyértelműen megjelenik a korai változatokban, míg Kisnél a „sok keresés” ezt világosan nem mondta ki. Azzal, hogy végül a történet ideje az elbeszélés idejével találkozik, nyitottá és folytathatóvá teszi a történetet. Az újságcikk szerzője jól informált volt a Hanság meghódításának folyamatáról, hiszen a csatornaépítés nyilván a Bősárkány és a Király-tó között 1794-ben megkezdett mederképzési munkálatokra utal, mely utóbb a vízmérnökről Hegedüs-csatorna néven vált ismeretessé.⁶⁶ Ennek alapján pedig a szerző történeti szempontokkal igyekezett hitelesíteni az elbeszélői gyakorlatot. A dramaturgiai jól felépített szöveg a biológiai szenzációként való tálalással, az állati és emberi tulajdonságok keresztezésével, a rejtélyességgel, a természet és a kultúra metszéspontján egy olyan fabulát kínált fel az újságolvasó közönség számára, amely egy szélesebb kontextusba, „korszellembé” ágyazta bele a hansági Wassermann históriáját.

Az 1803. évi memorandum

A Hany Istókra vonatkozó magyar nyelvű irodalom rendszerint csak egyetlen hivatalos uradalmi iratot szokott emlékezetbe idézni, az ún. Rosnstingel-jelentést (amely a kereszteltek anyakönyvének ötödik kötetében őrződött meg), és megfelelkezik arról, hogy a fennmaradt információk szerint valójában *két* hivatali jegyzőkönyvről van szó. A másik a kolofón tanúsága szerint 1803. augusztus 8-án kelt Kapuváron, és ez az irat úgyszólván kihullott a magyar kánonból. Ezt az iratot német nyelvű sajtótermékek a 19. század első felében számtalanszor újraközölték, ismereteim szerint ennek az emlékeztető iratnak a legkorábbi nyomtatott változata a *Pressburger Zeitung* címet viselő pozsonyi lapban jelent meg 1803. augusztus 26-án, vagyis pontosan egy hónappal a Hany Istókról szóló első cikk után. Feltűnő, hogy már fél hónappal a szöveg datált keletkezése után nyomtatott formában is napvilágot látott, az újság fontos helyen, a címlapon és a következő oldalon hozta a szöveget. Emiatt az adatátviteli sebesség miatt fel kell tenni majd azt a kérdést, mivel magyarázható a gyors publikálás, és honnan szerezhetett információt a pozsonyi lap a szélesebb nyilvánosság számára kevésbé hozzáférhető uradalmi jelentésről. Mivel az eredeti kéziratos változatot nem ismerem, a szöveg közléséhez a *Pressburger Zeitung* változatát veszem alapul, és összevetve ezt a 19. századi kiadásokkal, megállapítható, hogy a szövegközlések csak minimálisan, leginkább az interpunkció és a grammatikai kapcsolódások megvál-

⁶⁶ ZÁDOR 1982. 342.

toztatásában térnek el egymástól vagy a latin nyelvű szöveget cserélik fel németre (pl. „Es ist Anno 1749” helyett „Es ist im Jahre 1749”), néhol pedig nyilván sajtó- vagy olvasási hibák bukkannak elő.

A német nyelven íródott második uradalmi jelentés szövege bevezetésként először azt közli, hogy az irat a kapuvári hercegi uradalom jegyzőkönyvének kivonata („Auszug aus dem Fürstlich Esterházyschen Kapuvärer Amts-Protocoll”), majd következik az elbeszélés: „Es ist Anno 1749. den 15ten März durch die Kapuvärer Fischer Franz Nagy und Michael Molnar, ein Knabe einem wilden Thier, dessen Gestalt aber ein vollkommene Mensch war, beyläufig 10 Jahre in Alter hatte, gefangen, in das Kapuvarer Schloß eingebracht, und weil er gar nichts reden konnte, conditionate getauft worden, als Anno 1749. 17. Martii baptisatus est sub conditione Puer Clemens [sic!] repertus in sylva Eger *Stephanus*, circiter 8 Annorum, cujus Patrini Michael Hochsinger et Anna Maria Mesnerin. Der Bube war nackt, *hatte einen sehr runden Kopf, kleine Augen, wenig eingewilbte Nase, breiten Mund, am ganzen Körper, sogar am Haupt, keine gewöhnliche Menschenhaut, sondern eine schuppenartige knotige Rinde, überhaupt lange gestreckte Gliedmassen, besonders aber an Händen und Füßen doppelt lange Finger und Zehenglieder*; fraß ledige Gras Heu und Stroh, litt keine Kleidung, und wenn er *keine* Menschen um sich erblickte, so sprang er alsogleich in das um das *Schloß herum befindliche Grabenwasser*, und schwamm gleich einem Fisch. Fast ein Jahr war er im Schloß, aß bereit gekochte Speisen, ließ sich auch ankleiden, und fieng ziemlich an ein förmlicher Mensch zu werden, eben aus dieser Absicht die Trabanten ihm viel trauten, und dieses *Wassermännchen* ganz unverhofft in Verlohr gerathen und nicht mehr gefunden worden ist: vermuthlich ist er in die unweit vom Schloß vorbeystießende Raab gesprungen, und abermal in Hanyasag, wo er gefunden worden, abgeschwommen. *Amtskanzley Kapuvar am 8. Aug. 1803*”.⁶⁷

Noha a szöveg az eddigiek felől nézvést nem tűnik ismeretlennek, mivel a Hany Istók-irodalom legkorábbi rétegeihez tartozik és hivatalos jelentésről van szó, talán nem árt magyar fordítását teljes egészében közölni: „Az 1749. évben március 15-én Nagy Ferenc és Molnár Mihály kapuvári halászek által egy vadállathoz hasonló, alakjában azonban teljesen emberi, körülbelül 10 éves kisfiút fogtak, behozták a várba, és mivel a fiú egyáltalán nem tudott beszélni, feltételesen megkeresztelték, amint [itt] következik: Az 1749. év március 17-én feltétel alatt megkereszteltetett az égererdőben talált tébolyult fiú, István, körülbelül nyolc éves, akinek keresztszülei Hochsinger Mihály és Meznerné Anna Mária. A fiú mezítelen volt,

⁶⁷ PZ. 1803b.

nagyon kerek feje volt, kis szemei, kicsit horpadt orra, széles szája, az egész testén, még a fején is, nem közönséges emberi bőr volt, hanem pikelyszerű bütykös kéreg, a végtagjai hosszúkára nyúltak, különösen azonban a kezén és a lábán kétszer akkora kéz- és lábujjak voltak; csupán füvet, szénát és szalmát habzsolt, ruhát nem tűrt meg, és ha nem látott embert maga körül, nyomban a kastély körül lévő várakokba ugrott, és a halhoz hasonlatosan úszott. Csaknem egy évig volt a várban, amikor már a főtt ételt is megette, engedte magát felöltöztetni is, és kezdett meglehetősen emberformájú lenni, éppen ezért a hajdúk túlságosan megbíztak benne, és ez a vízi emberke egész váratlanul elveszett, és többé nem találták meg, feltehetően a vártól nem messze folyó Rábába ugrott, és újra a Hanyságba úszott el, ahol megtalálták. Hivatali iroda, Kapuvár, 1803. aug. 8-án.”⁶⁸

Első pillantásra is nyilvánvaló, hogy ez a szöveg ismerős valahonnan: szoros intertextuális kapcsolatot mutat a Rosnstingel-féle kézirat anyakönyvi feljegyzésével. A szövegben – elkerülendő az átláthatatlanságot – csak a tartalmilag releváns különbségeket kurziváltam, ahol pusztán grammatikai vagy apróbb fogalmazásbeli különbség tapasztalható, érintetlenül hagytam. Így például tartalmi szempontból kevésbé releváns, hogy amíg a Rosnstingel-másolatban *und veilen der Bub gar nichts reden konnte* szerepel, itt *und weil er gar nichts reden konnte*, mint ahogyan az 1749-es latin nyelvű anyakönyvi bejegyzés vendégszövegében a *demens* helyett lejegyzett *Clemens* vagy szerzői hibából vagy idegen hibából (sajtóhiba) adódik, ám pusztá tévesztés, nem jelent érdemi különbséget. Kérdés azonban, hogy tartalmi különbséggént vagy pedig pusztán a lejegyzés során vétett hibaként értékelhető-e, hogy a Rosnstingel-másolatban nem szerepel a megkeresztelt személy neve, a *Stephanus*, itt viszont igen. Minthogy annak eredeti kézirata még nem bukkant felszínre, ha egyáltalán fennmaradt, elképzelhető, hogy a név hiánya a másoló gondatlanságának következménye, az eredetiben viszont szerepelt.

Nem kevésbé problémás, hogy érdemi vagy az átírás nyomán keletkezett különbséggént értékelhető-e az erdő *éger* előtagja, amely ugyan szerepel a Rosnstingel-másolatban, csak hogy azt – feltételezhetően Zerpák Antal – áthúzták. Így aztán lehetséges, hogy ezzel éppen a torz idézetet ferdítette el az eredeti szöveg helyreállításának jegyében, ahol valóban nem szerepel az erdő konkretizálása. Másképpen fogalmazva: noha az 1749. évi bejegyzés valóban nem említi az *éger* szót, ám mivel ez az 1803-as jelentésben – mely erősen támaszkodik a Rosnstingel-iratra – szerepel, nem zárható ki, hogy a Rosnstingel-feljegyzésben is szerepelhetett. Ebben az esetben pedig a másoló helyesen jegyezte le a szöveget, még akkor is, ha annak vendégszövege nem szöveghű, ugyanis itt a Rosnstingel-

⁶⁸ A fordítás ellenőrzését ugyancsak Lengyel Anikónak köszönöm.

feljegyzés eredetije és annak másolata, nem pedig az 1749-es bejegyzés és a Rosnstingel-irat (másolata) közötti viszony az érdekes. Amennyiben az *éger* szó már Rosnstingel Pál jelentésében helyet kapott, úgy az áthúzással valójában Zerpák változtatta meg az eredeti szöveget.

Hasonlóképpen bizonytalan, hogy miként értelmezhető a dátumozás különbsége, a március 15-i időpont itt szerepel elsőként. Az 1803. évi jelentésben először a március 15-i dátum, majd a március 17-i dátum olvasható, csak hogy ezekhez a szöveg nem ugyanazt az eseményt rendeli, az elsőhöz az elfogás, a másodikhoz pedig a megkeresztelés aktusát. Ezzel látszólag ellentmondásban áll a Rosnstingel-irat anyakönyvi másolata, amely egyetlen időpontot említ, március 17. napját, és ehhez két eseményt köt: a fiú kézre kerítését és a megkeresztelést. Ezt első pillantásra eltérő dátumozásnak vehetnénk, igen ám, csak hogy éppen az a kérdés, ez az eredeti Rosnstingel-jelentés sajátja volt-e, vagy a másoló vétett, esetleg a másolatot felülbíráló Zerpák plébános. Az anyakönyvi másolat elején a *március* német megfelelője után ugyanis valaki láthatóan átjavított egy olvashatatlaná tett számjegyet, így lett abból 17. Így aztán nem zárható ki, hogy abban az 1803. évi memorandummal egybevégezően március 15. szerepelt március 17. helyett, ám felülrírás során valaki olyan erősen nyomta rá a tintát a felületre, hogy az eredeti számjegy nem olvasható. Ennél fogva pedig, amennyiben a most olvasható helyett ott az 5-ös számjegy szerepelt, éppen a javítás torzította el az eredeti szöveget. A javító személyének azonosítása viszonylag könnyű feladat, ugyanis éppen azt a fekete tintát használta, mint az *Eger* szó törlésjel alá helyezője, s minthogy a tintával ugyanaz a személy írhatott, elég valószínű, hogy a javítást Zerpák Antal vitte véghez. Summázva ezt a kissé bonyolult textológiai aprómunkát: amennyiben a Rosnstingel-irat eredetijében az első dátum 15-ét jelölte, az egyébként torz latin vendégszövegben pedig szerepelt az *éger* előtag, akkor rekonstruálási szándéka ellenére éppen Zerpák Antal ferdítette el a szöveget. Ha ez a *hipotézis* megállja a helyét, akkor ebből az a tanulság párolható le, hogy Zerpák e javításokkal fedte el a két szöveg (a Rosnstingel-irat és az 1803. évi jelentés) locusainak *azonosságát*, és változtatta át ezeket különbséggé.

Amennyiben ezeket a szövegek *közötti* eltéréseket – melyek (valószínűbb módon) származhatnak a közvetítésből, vagy (kevésbé valószínű módon) érdemi különbségekből – ignoráljuk, mindössze három olyan szöveghely marad, amely – valóban – releváns differenciát mutat a Rosnstingel-feljegyzés (pontosabban annak másolata) és az 1803-as jelentés között. Önmagában már ez is rámutat a két irat közötti dialogikus viszonyra, s nem mellékes, hogy mindkettő uradalmi jelentés, azaz ez is a szoros kapcsolatot implicálja. Az egyik érdekes különbség, hogy amíg a Rosnstingel-kézirat anyakönyvi másolata szerint a fiú akkor ugrik bele a

vízbe, amikor megpillant egy embert, és így az emberektől való félelem felé viszi el az értelmezést, addig a másik jelentésben akkor veti bele magát a várárokbá, amikor *nem* lát maga körül embert, ami viszont a ravaszság és a Hanságba való visszaszökés felé tolja el a vízbe ugrás mozzanatának motivációját.⁶⁹ A másik eltérés az, hogy az 1803. évi memorandum megemlíti, hogy a vad gyermek a várárkon keresztül szökött el. A legnagyobb különbség azonban az, hogy a fiú mezítlenségének megemlézése után egy hosszú szakaszt told be: „nagyon kerek feje volt, kis szemei, kicsit horpadt orra, széles szája, az egész testén, még a fején is, nem közönséges emberi bőr volt, hanem pikkelyszerű bütykös kéreg, a végtagjai hosszúkára nyúltak, különösen azonban a kezén és a lábán kétszer akkora kéz- és lábujjak voltak”. Ez a testleírás feltűnő hasonlóságot mutat Kis József idézett értekezésével, amely a következőt állítja: „iszonyú tömött, gömbölyű fejű, hosszú fülü, bő és széles száju, a’ kéz ’s láb-ujjai pedig két olyan hosszúságúak voltak, mint más embereké.” Ugyanakkor Kis dolgozatával szemben nem szerepel benne az apró szempár, a horpadt orr, a másik 1803-as újságcikkkel szemben pedig hiányzik a görbe végtag, a hártya, a pikkelyes bőrt pedig pikkelyszerűre finomítja. Ami pedig a másik szöveghelyet illeti, annak is megvan a párja a Kis-tanulmányban: a „Vár körül lévő vizes árokba ugrott”.

Mindezekből legalább négy következtetés adódik. Először: a Rosnstingel-irat és az 1803. évi uradalmi jelentés szövege, struktúrája három eltéréssel lényegében megegyezik, így igen erősen felvetődik a gyanú, hogy utóbbi forrásként a tiszttartói szöveghez nyúlt vissza. Másodszor: az 1803-as jegyzőkönyv a másikkal képest bővít, új anyagokat illeszt be, és ilyenformán nyilvánvalóan utólagos a Rosnstingel-feljegyzés anyakönyvi másolatához képest. Ez a konklúzió visszafelé is olvassa a tiszttartói írást, ugyanis mivel azt már 1803-ban felhasználták, azt megelőzően kellett keletkeznie, így aztán hiába maradt fenn későbbi másolatban, valószínűsíthető, hogy valóban 1788 és 1801 között íródott. Harmadszor: az 1803. évi jelentés felfogható úgy is, mint amely interpolálja a Rosnstingel-iratot, így a később keletkezett irat nem tekinthető önálló szövegnek, hanem inkább szövegváltozatnak. Ez a változat tartalmában három lényeges ponton tér el egymástól. Negyedszer pedig: a bővített részek – a várárok említése és a testleírás – párhuzamba állíthatók Kis József Fertőről szóló dolgozatának vonatkozó passzusával, a szövegegyezések rámutatnak, hogy az 1803. évi memorandum minden bizonnyal ezt használta fel kútfőként, és bár e tanulmány ekkor még nyomtatásban nem jelent meg, mégis láthatóan közkézen forgott.

⁶⁹ Köszönöm Lengyel Anikónak, hogy erre a különbségre felhívta a figyelmemet, melyet, bizony, nem vettem volna észre.

Kérdés persze, a szerzőséget illetően lehetséges-e valamiféle kapcsolódási pont a *Pressburger Zeitung*ban 1803. július 26-án és augusztus 26-án megjelentek között. Az első cikk soproni forrásra hivatkozik, amelynek ismeretlen szerzője így közel volt a történet helyszínéhez, Kapuvárhoz és a Hansághoz, ő alighanem itteni kútfőből meríthette ismereteit. Szerzőként felvetődhetne Hegedűs Nepomuk János Sopron vármegyei földmérő személye, ő azonban éppen 1803-ban vonult vissza, és korábban idézett szövege kevésbé emlékeztet a pozsonyi lap első közlésére. Amennyiben összevetjük a júliusi cikk tartalmát Kis József elkészült, de nyomtatásban még meg nem jelent traktátusával, sok hasonlóság adódik, így ennek alapján felvethető a hipotézis, hogy az első cikk szerzője Kis József lehetett, aki nemcsak ismerte a Hanság földrajzi viszonyait, de Hany Istókról is írt már korábban, 1797-ben. Amikor pedig Kapuváron augusztus 8-án megszületett a jegyzőkönyv, annak szövege éppen abban tér el a Rosnstingel-kézirat anyakönyvi másolatától, hogy Kis József alapján hozza a testleírást, helyesebben ezzel bővíti, igaz, ez a rész a két szövegben nem egészen azonos. Kis József értelemszerűen nem lehetett a hivatali jelentés szerzője, hiszen ő a Széchenyiek udvari orvosaként működött Nagycenkén, de tanulmányának Hany Istókra vonatkozó szövege tetten érhető az 1803. évi uradalmi feljegyzés megfogalmazásának módjában. Így többszörös rétegződéssel állunk szemben: a Rosnstingel-irat eredetijére ráakódhattott egy – akár Kis József szerzőségét rejtő – értelmezés a pozsonyi újság első közlésében, az 1803. augusztus 8-án kelt hivatali irat pedig a Rosnstingel-feljegyzést bővítette ki Kis Józseftől vett kölcsönzésekkel. Ez utóbbi szintén megjelent a *Pressburger Zeitung*ban, amelyet villámgyorsan vett át a *Wiener Zeitung*, csak hogy mivel a nyugati sajtó általában a bécsi újságra hivatkozott forrásként, lényegében elfelejtődött, hogy az nem ott jelent meg először, hanem a *Pressburger Zeitung*ban, és nem eredeti cikk, hanem újraközlés. Mindkét szöveg esetén – akár közvetlenül (az első cikk esetében), akár közvetve (a második cikk, azaz a jelentés esetében) – felvetődhet az orvosdoktor szerzőségének lehetősége, mivel azonban perdöntő bizonyíték hiányában ez csupán hipotézisként fogalmazható meg, az írások szerzőjének Kis József csak feltételelesen keresztelhető el.

Ennélfogva egy olyan kép rajzolható meg, amely szerint az 1803-ban kelt uradalmi jelentés voltaképpen nem más, mint a Rosnstingel-irat bővített kiadása, a tisztartó jelentés és a testleírás kombinációja. A magát megnevezni nem kívánó szerző két szöveget dolgozott egybe, az egyiket teljes egészében, a másikat pedig részleteiben felhasználva. Azt, hogy miért volt szükség ennek az 1803-as *újabb* jelentésnek a létrejöttére, más szövegek együttes mozgatásával igyekszem megválaszolni. Mindenesetre az 1803-as szövegekből kitapintható, hogy az úszóhártya, a halpikkely és a hálóval történő kifogás motívuma is kialakult már ötven esztendő alatt, de

a testleírás a két szövegben különbözik. A memorandumból hiányzik az úszóhártya megemlítése, míg az a júliusi újságcikkben szerepelt, és amíg a pozsonyi újság cikke egyértelműen pikkelyről beszél, addig a memorandum ezt finomítva csak pikkelyszerű bőrfelületről szól. Eltérés mutatkozik abban is, hogy az első szöveg jóval idősebbnek, 17 évesnek mutatja be a fiút, míg a másik a főszövegben tíz esztendősnak nevezi, és nem veszi észre, hogy ez ellentmondásban áll az 1749-es anyakönyvi bejegyzés időzetével. Elképzelhető tehát, hogy Hany Istók életkoráról a 19. század elejére kétféle hagyomány alakult ki, de prózai magyarázat is rejtőzhet a különbség mögött. A 17-es szám nemcsak az életkorát jelöli, hanem a megkeresztelés dátumát is, így aztán felvethető a kérdés, hogy félreolvasás eredményeképpen nem ezt keverhették-e össze az életkorával.

Hagyományozódás Kis Jánosnál

Az 1816-ban, azaz Kis József földrajzi tanulmányának közzététele évében az *Ifjúság barátjában* Kis János által megjelentetett szöveg⁷⁰ nem azért tarthat érdeklődésre számot, mert eredeti megközelítéssel áll elő, hanem azért, mert a Hany Istókról kialakult patternnek ismétlésével rámutat a hagyományozódás folyamatára, a szövegek közötti kommunikációra, amely a diszkurzus megképződésének elvitathatatlan jeleként értelmeződik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez az elbeszélés átvételeivel együtt ne tartogatna additív alkotóelemeket.

A rábaközi származású – közelebbről: (rába)szentandrásai születésű – Kis János (1770–1846) költő, evangélikus lelkész, Berzsenyi Dániel pajtása nemcsak a tájegységhez való kötődése folytán szerezhette könnyen ismereteket Hany Istókról, hanem Sopronhoz fűződő kapcsolatai révén is, ahová – mint az eddigiekből kiderült – a 18. század végére már bizonyosan befurakodott a történet, s alighanem Kis ismerhette a másik Kis beszámolóját, vagy annak egyik mutációját.

Kis János a klasszikus gyakorlatnak megfelelően egy földrajzi leírás alkalmával említi Hany Istók alakját. A *Fertő taváról* szóló traktátusában a tó nyugati partjának dombos vidékét a ruszti szőlőskertekkel együtt élesen elkülöníti a keleti posványos területtől, vagyis a Hanságtól. Újramond egy „régí regét” a Fertő és a Duna folyó vizei közötti titkos, földalatti összeköttetésről: egy kádár Németországból hazaútban a Dunánál hajótörést szenved, közben elveszti „sulykáját”, és amikor utóbb a Fertő partján sétál, megpillantja az elvesztett tárgyat, mely a monda szerint a földalatti csator-

⁷⁰ KIS JÁNOS 1816. 226–231. A Hany Istók-történet: 228–230.

na létét igazolja. Kis János a lecsapolási és gátépítési munkálatok ismertetése után tér rá Hany Istók esetére, egy elzárt világ rajzolatával sugallva a rejtélyességet.

A történet ebben az elbeszélésben így hangzik: „A’ náddal és sással bészött hanság felette suppedékes ’s könnyen úgy lesülledhet imitt amott benne az ember; hogy tovább nem mehet. Nevezetes dolog az hogy azon mocsárokbán, melyek a’ fertő körül vagynak 1749-ben 15 dik Martiusban Nagy Ferencz és Molnar Mihály nevű halászok által egy vad gyermek fogattatott. Az említett Molnár Mihály még 1797-ben élt ’s élő szóval megerősítette azon írásbeli jegyzést, melly ezen dologról Kapuvárott a’ kastélyban el vagyon téve. A’ gyermek tiz esztendő volt ’s igen hasonlított vad állathoz. Mezítelen volt, igen gömbölyű feje, apró szemei, kevesé horgas orra, széles szája, egész testén még a’ fején is nem közönséges emberi bőre, hanem halhéhez hasonló göcsörtös kemény hártájá, általában hosszúra elnyult tagjai, kivált a’ kezein kétszeres hosszúságu ujjai a’ lábain igen hosszú lábbujjai voltak. Minekutánna megfogattott a’ Kapuvári várba vitettetett. Beszélni nem tudott csupán füvet, szénát és szalmát evett, a’ fogságban magán ruhát szenvedni nem akart, ’s mihelyt valaki nem látta azonnal beleugrott a’ kastélyt kerülvő vízbe, ’s villám sebességével elúszott mint valamelly hal. Próbálták megszéldíteni ’s kicsinyenként okos teremtményhez hasonlóvá tenni. Midőn már egy eszten-deig a’ kastélyban volt, hozzá szokott a’ főtt ételekhez, fel hagyta magát öltöztetni, ’s jó reménységet adott, hogy egészen emberré lehet pallérozni. De a’ hajdúk jobban bíztak hozzá mint kellett volna, ’s a’ vad gyermek mikor meg sem gondolták elveszett és soha nem találtatott meg. Hihető hogy a’ várhoz közel folyó Rábába ugrott ’s elébbeni lakhelyére a’ hanságba vissza úszott. Hogyan ’s miképp vetődhetett legyen ezen gyermek a’ Fertőbe azt nem lehet tudni. Azt mondják, hogy még elveszése után sok esztendőkkal is vétetett észre az ugy nevezett királytóban.”

Feltűnő az elbeszélés felépítésének rokonsága a Kis József által előadottakkal, ennek ellenére úgy tűnik, a szöveg mélyebb párhuzamokat mutat a részint éppen Kis József traktátusára támaszkodó, 1803-ban írt uradalmi jelentéssel is, azaz forrásként inkább ezt használhatta. Maga is hivatkozik az egyik jelentésre, amelyet elmondása szerint a kapuvári várban őriznek. Az 1803-as jelentéshez fűződő mélyebb viszony nemcsak abból tetszik ki, hogy mindkettő március 15-re teszi az elfogás dátumát, míg ez az orvosdoktor leírásában nem kap helyet, hanem abban is, hogy mindkettő szerkezetében a testleírást követi az étkezési szokások ecsetelése, miközben Kis Józsefnél ez fordítva van. Mind az 1797-es értekezés, mind pedig az 1803-as jelentés említést tesz arról, hogy az egyik halász ebben az évben még életben volt. Csakhogy amíg Kisnél Nagy Ferenc az élő, addig itt Molnár Mihálynak hívják a matuzsálemi kort megért halászt. Elégge egyértelműen látszik, hogy a német nyelvről történő fordítás al-

kalmával születhetett a tévesztés, ugyanis bár a német szöveg Molnár Mihály neve után ad hírt arról, hogy a szemtanú még életben van, a megfogalmazás szerint azonban ez nem rá, hanem éppen a másik személyre, Nagy Ferencre vonatkozik. Ez az árulkodó nyom arra mutat rá, hogy forrásként az 1803. évi beszámoló lehetett számára az alapszöveg, melyre azonban olyan újabb rétegeket borított rá, melyek Vályi lexikoncikkéhez hasonlóan önálló szövegalkotásról is tanúskodnak.

Kis János írásának kezdőmondata az immár hagyományosnak tekinthető térbeli keret helyett nemhogy erdőt nem említ – ahogyan egyébként a Rosnstingel-feljegyzésben és az 1803-as jelentésben is csak a latin vendégszöveg –, hanem a Fertő körüli mocsarak közé helyezi az elfogás helyszínét. Ez persze kevésbé tűnik meghatározó különbségnek, figyelembe véve, hogy a 18-19. század térszemléletében a Fertő és a Hanság vidékét rendszerint egymással összefüggő tájként reprezentálták. Kis József korábban tárgyalt munkájában ezzel összhangban azt írja, hogy azt a „nagy darab Bozódáságot”, mely kelet felé elnyúlik, „Hanságnak nevezzük, ugyan a’ Fertő vizének folytatódása”.⁷¹ Nem meglepő ezek után, hogy a Kis János által publikált szöveg az elbeszélés végén már nem Fertő körüli mocsarakról beszél, hanem néven nevezve a Hanságról, egyértelművé téve ezzel, hogy a szöveg korábbi szakasza is a Hanságra vonatkozik. Noha a hansági elfogás után mind a hivatali jelentések, mind pedig a Kis-dolgozat közli a halászok származását, a szóban forgó szöveg erről egyetlen szót sem szól.

Az eddigi iratokhoz képest furcsa módon elhallgatja a keresztelést, a megtalálásról szóló passzus után az ő történetváltozata azonnal a test leírására tér rá. A nyers magatartást és a vad kinézetet ellenpontozva különösen erős nála az akkulturációhoz tapadó fogalmak használata, melyek egyfelől az állatvilághoz (*megszelídíteni*), másfelől a műveltséghez (*okos, pallérozni*) kapcsolódó konnotációkat gerjesztenek.

Amíg Kis József azzal építette tovább a mesét, hogy az eltűnés utáni keresést is beleszővi a mesébe, Kis János szövege ennél is tovább megy, és új elemként Hany Istók utóéletéről is beszámol. Kis József narrációjában a fiút elvesztése után sohasem látták, itt viszont többször is megpillantották. A soproni domonkos krónikához hasonlóan eltűnése utáni életének helyszínéként a Király-tó jelenik meg, és ebben az elgondolásban a fiú a szökés után még „sok esztendőkkel” is életben maradt a Hanságban.

Az elmondottak arra világítanak rá, hogy bár egyes történeti szekvenciák, térbeli elemek, leírások folyamatosan cserélődnek, elmerülnek, majd felszínre bukkannak, sőt tendenciává válik az elbeszélés egy-egy lépéssel való továbbfejlesztése, a történet gerince mintegy fél évszázad alatt kialakulván nagyjából változatlan, felismerhető – azaz azonosítható – módon hagyományozódik tovább.

⁷¹ Kis 1816. 341.

Amphibium Stephanum

Az 1820-as évekre a Hany Istókról szóló ismertetések elérték azt a kritikus tömeget, melynek nyomán a különös lény az irodalom érdeklődését is felkelthette. Az első magyarországi irodalmi adaptáció verses formában született meg, igaz, nem magyar nyelven, hanem latinul íródott. Szerzője Derer Ignác volt, aki információit már csak annak folytán is könnyen szerezhette be, mert az Esterházyak gazdasági tisztviselőjeként működött, Kismartonban szolgált. Nyomtatásban fennmaradt munkái közül a latin nyelvű, hexameterekben írt *Graphica exhibitio Arcis et Horti Kismartoniensis cum subnexa contemplatione aethica* című műve Kismartonban jelent meg 1827-ben. Ez a munka Kismarton nevezetességeit, a kastélyt és a kerteket mutatja be, nagyívű Esterházy-laudáció keretében, és ezt az utat folytatja a *Poëtica exhibitio Arcis et Horti Kismartoniensis, cum contemplatione ethica tanquam anima corpori subnexa* című költeménysorozat, amelyet 1828-ban Sopronban nyomtattak ki, és a szerző ebben szentel versrészletet Hany Istóknak. A *Poëticát* Derer Ignác a győri püspöknek, Juranits Antalnak (1768–1837) dedikálta, aki előbb Bátaszéken és Pécsen volt káplán, 1806-tól pécsi kanonok, tíz évvel később tolnai főesperes, aztán 1825-től haláláig győri püspökként működött. Derer Ignác művében a huszadik vers emeli költemény tárgyává Hany Istók figuráját *Situs Horti ab Ortu, cum Pastoris, Peisonis, amphibii hominis, et orientis solis scena* címmel. A költemény a Hanságot egyfajta kertnek fogja fel, és a Fertő latin nevét (*Peiso*) hosszabítja meg a keletre fekvő mocsaras vidékre, Hany Istók a címben is jelölten (*amphibii hominis*) ennek keretében értelmeződik. A vonatkozó szakasz latinul a következő:

*Est ibi Kiralytó Barathrum ter gurgite vastum
Monstra volunt veteres hic visa fuisse marina,
Aequoris hic oculus fluctus ructare putatur,
Indeque Peisonem suffusus hiscere crustis,
Hanyság contiguum sunt aequae hiscentia prata,
Agger ad Esterház quae nunc Peisone rescindit;
Octavus decies ultra jam vertitur Annus
Piscator crustis loca protuberantia falcans,
Vepribus implicitum properantem mergere semet,
Perfectum puerum, ignotum, doctisque marinum,
Coeperat, aut septem numerantem circiter Annos,
Mutum, ideo posthaec Stephanum baptisinate natum,
Hany dictum, qua Hanyság Peisonis littore captum.
Quem postquam Kapuvár nutrisset tempore longo,*

*Nil nisi Piscinas optabat, nilque locutus
 Attamen eliciens tantisper signa Cicuri,
 Erecto coepit jam corpore svescere gressus,
 Jamque cibos coctos gustabat, passus amictum;
 Ollas ferventes, flammis miratus et ignis,
 Gaudebatque Foco, digitos non donec adussit,
 Eripiens avidus piscem fervente lebete,
 Dum sic scrutanti Curae spes maxima surgit,
 Amphibium Stephanum formari posse Loquelâ,
 Et super aequoreo Mundo miranda fateri,
 Evanuit subito, nec quorsum scitur abivit,
 Immissus certo Stagno dum guttura pascit
 Piscibus, et vigilans hajdo emanet, usque perivit;
 Qui cupis ista fide certa, vel plura rescire,
 Consule de Kapuvár conscripta Diaria rite,*⁷²

A költemény a Hany Istók-diszkurzus klasszicizálódó formáinak megfelelően a Király-tó felől indít, melyet egyfajta misztikus tóként ragad meg a mocsárvilág közepén. A rejtélyes és vad tájjal szemben kitér a tájátalakítási munkálatokra, az eszterházi töltésre, mely a Fertőt és a Hanság ingoványait kettészeli, és ez felfogható a mecénás laudációja gyanánt, mint ahogyan kötete valamennyi verse az Esterházy-család dicsőségét zengi. Derer Ignác szintén a halászokhoz köti a titokzatos, ismeretlen alak elfogását, akit tökéletesen emberi formájúnak tart, mindazonáltal a vízzel kontextualizál. Valamennyi eddig említett változat közül ez a költemény tartja a legfiatalabbnak a víziember alakját, körülbelül hét esztendőös fiúnak mondja, éveinek száma tehát itt eggyel kevesebb, mint az 1749-es anyakönyvi feljegyzésben. A vers szerint a fiú beszédre képtelen volt, akit elfogása után István (*Stephanus*) névre kereszteltek meg, és minthogy a Hanság mocsárvilágában kapták el, ezért kapta a Hany nevet. Megtalálását követően a költemény szerint is Kapuváron nevelték hosszú ideig, és ezt követi a civilizációs folyamat és a várban való tartózkodásának leírása. A hal emblémája kitüntetett szerepet kap Derernél, mint Hany Istók kedvelt eledele. A fiút sikerül megszéldíteni, mozgásában emberi formára szoktatni, megtanul járni, a főtt ételt is elfogyasztja és megtűri testén a ruhát. A konyhai kalandok leírása Kis József értekezésére emlékeztet, elképzelhető, hogy Derer Ignác forrásként használta fel, a szövegek közötti dialogikus viszonyra utalhat, hogy a Hany Istók-passzus után a Fertőben eltűnt egykori falvokról kezd beszélni. A szöveg a szárazföldi és a vízi életmód

⁷² DERER 1828. 30.

keresztvezéseként Hany Istókot kétéltűként értelmezi (*Amphibium Stephanum*), és a vízi világ egyfajta természetfeletti lényének teszi meg. Eltűnését hirtelen bekövetkező eseményként tárgyalja, mint aki a mocsárba szökött vissza, és a felügyelő hajdút is a költeménybe foglalja. Végeztül Derer latin költeménye hiteles és további információkért a kapuvári iratok feljegyzései felé utalja olvasóját.

Azzal, hogy Derer Ignác költemény tárgyává emelte Hany Istókot, azt jelzi, hogy már a 19. század első felében a kultikus értelmezést kezdték működtetni, és hogy ez nem volt társtalan, azt Drinóczy Györgynek egy eszterházi képmásról szóló megjegyzése teszi világossá.

Hany Istók halpénzei

A történelem iránt fogékony Drinóczy György (1787–1858) a csornai premontrei rendház kanonokjaként 1830-tól mintegy húsz éven keresztül írta *Böngészet Sopron Megye Ismeretéhez* címet viselő monumentális krónikáját, melynek eredetijét a Csornai Premontrei Levéltár őrzi. A tudós szerzetes ebben *A hanyi vad gyermek* címmel szentel teret Hany Istóknak, a történet iránt nem pusztán a rendkívüliség okán mutathatott érdeklődést, hanem helytörténeti, néprajzi vonatkozásai miatt is, és ilyenformán jól beleilleszkedett terjedelmes történeti munkájának profiljába.

A magyar nyelvű kéziratos krónika vonatkozó szakasza Faragó Sándor közlésében a következő: „A Hanyban az egererdőben 1749-ik esztendőben egy gyermeket fogott két halász és be vitték a kapuvári várba. A gyermek amikor meg fogták mintegy 8–10 éves lehetett, egészen mesztelen, erős alkotású gyermek vala, nagy gömbölyű feje, kis szemei, melyeket vadon forgatott, egy kevésbé hosszukás fülei, hajtott orra, széles szája, hosszú ujjai és körmei, bőre kemény és halpénzes. Nagyon vad volt. Eleinten csak füvel, kákával és nyers halakkal élt, utóbb meg szokta a kenyeret, a főtt étkeket is. Hogy inget és gatyát viseljen, nagy bajjal lehetett reá szoktatni. A vizet nagyon szerette, azért, ha szerit tehetette a kapuvári vár sánczaiba bele ugrott, s bukározott. Ha kegyetlenkedtek vele, sirt nagyon és sziszegő hangot adott. Majd fél esztendeig a kapuvári várban tartatott a hajduknak fel vigyázása alatt, beszélteni nem tudott leg kevesebbet is, sőt reménységét sem mutatott, hogy valaha meg tanuljon. Ha magán hagyatott a konyhában fel ment a tűzellőre, s a félig főtt hust huzta a fazékból és meg ette. Végre a hajduk nagyon biztak hozzá, magán hagyták, midőn egykor a templomba mentek Isteni szolgálatra, akkor eltűnt és soha többé meg nem találták, hihető a Kis Rábába ugrott s azon a hanytságba vissza ment. Két nappal megfogatása után március 17-én Kapuvárott megkereszteltetett.

Keresztattya volt Hohsinger Mihály kapuvári uradalmi tisztartó, kereszt anyja pedig a tisztartónak nője Mezner Anna Mária. A keresztségben István nevet kapott, s közönségesen Hany Istóknak nevezetett. Kapuvárott ma is fenn van emlékezete, faragott képe pedig az esterházy várban található.⁷³

Filológiai ismérvek alapján kiderül, hogy Drinóczy variánsa Kis József *A Fertő tavának geographiai, historiai és természeti leírása* címen ismert tanulmányához áll a legközelebb, nemcsak a szövegfelépítés, hanem a szavak egyező használata is erre vall. Ahogyan az eddig tárgyalt munkákra is érvényes, az ő elbeszélése sem nélkülözi a kreatív szellemet. Drinóczy történetében nem szerepel a fiút megtaláló halászok neve, és az elbeszélés egy későbbi fázisában meglehetősen egyértelműen fogalmazva jelenti ki, hogy a keresztelés két nappal a foglyul ejtés után történt. A gyermek életkorával kapcsolatban a szóródó elképzelések közötti feszültségeket azzal oldja fel, hogy tágabb időbeli határokat ad, mintegy 8 és 10 év közé teszi. Félreérthetetlen utalást tesz arra, hogy a fiú bőre a halhoz hasonlóan pikkelyes volt, az ő megfogalmazásában „halpénzes”, és nem csenevész gyerekként állítja be Istókot, hanem izmos felépítésű erőteljes emberként. Nála nem a várat körül folyó árokba ugrik bele Hany Istók, ennek nyilvánvalóan alternatív elnevezéseként – és a szerző önálló leleményeként – a „sáncba” bukik, helyesebben szólva „bukározik” a fiú, amely ige a Czuczor–Fogarasi-féle – éppen az elbeszélés születésének korában aktuális – szótárában a víz konnotációit rejtí magában, a „[b]úvár módjára lebukik, bukdácsol” értelmében.⁷⁴ Kis József szövegével való párhuzamáról is árulkodik a verés motívuma, amit Drinóczy elbeszélése szorosabb ok-okozati viszonyba helyez a sírással, és elsőként említi a Hany Istók által kibocsátott sziszegő hangot, amely a kígyót idézi emlékezetbe. Amíg alapvető forrásában, vagyis Kis József értekezésében a hajdúk templomi tartózkodásának okára legfőljebb logikai alapon lehetett következtetni, ez a szöveg nyíltan kimondja, hogy az őrzők misére mentek a kapuvári templomba.

Elleddig egyetlen írás sem beszélt ilyen részletesen a két keresztszülő közötti viszonyról, leginkább csak a nevüket jegyezték le, Drinóczy narrációja viszont a keresztanyát és a keresztapát házastársakká nyilvánította. Ez inkább irodalmi teljesítményként értékelhető, mintsem történeti hitelességgel bíró adatként, mivel – amint korábban részletesen szó volt róla – a

⁷³ Drinóczy György: *A hanyi vad gyermek*. In: Uő: *Böngészet Sopron Megye Ismeretéhez. Drinóczy György csornai kanonok által. 1830–1847*. Idézi: FARAGÓ 1985. 250.

⁷⁴ CZUCZOR–FOGARASI 1862. 834.

két személy aligha lehetett férj és feleség, ha a keresztanya társát Mezner Jánosnak hívták. Az Esterházy-uradalom 18. századi írott nyomai alapján viszont történetileg hitelesnek tekinthető Hochsinger Mihály foglalkozásának megnevezése.

Teljesen új elemként jelentkezik a *magyar* nyelvű írások között Drinóczynál a Hany Istókról készült képzőművészeti alkotás megléte a fertői, vagyis leánykori nevén az eszterházi kastélyban, mivel azonban a figura társművészeti reprezentációjának önálló fejezetet szentelek a későbbiekben, ennek azonosítására itt nem teszek kísérletet. A műtárgy említéséből mindazonáltal világosan kitetszik „a hanyi vad gyermek” kultikus tisztelete, és ez a befogást már a 19. század első felében olyan szintre emelte, hogy szobrászati alkotást is számon tartottak róla.

Német nyelvű topográfiai

Az 1803. évi második uradalmi jelentés nem múlt el nyomtalanul a hazai német nyelvű irodalomban. A 19. század első felében több olyan topográfiai-földrajzi munka született, amely német nyelven íródott, de magyarországi szerzők tollából. Ezért ezeket az írásokat a magyarországi Hany Istók-recepció keretében tárgyalom. Megfigyelhető, hogy szinte valamennyi szerző tevékenységének egy bizonyos szakaszában valamilyen formában Sopronhoz kapcsolódott, és így a földrajzi közelség miatt is könnyebben szerezhettek információkat Hany Istókról.

Bredetzky Sámuel (1772–1812) evangélikus püspök, topográfiai művek szerzője a jénai egyetemen teológiát, ásványtant, földrajzot tanult és kapcsolatot tartott a német romantika klasszikus figuráival, Goethével, Schillerrel, Herderrel is. Weimarban Goethe a *Hermann és Dorothea* című eposzával ajándékozta meg, Bredetzky emlékkönyvében szintén megtalálható Goethe rajza. Bredetzky 1798-ban tért vissza Magyarországra, és 1802-ig a soproni evangélikus líceumban tanított. Soproni évei alatt és Sopronban adta ki nyomtatásban 1802-ben *Elementar-Büchlein zum Gebrauch bei öffentlichem Unterricht* című topográfiai zsebkönyvét Magyarországról.⁷⁵ 1803–1805 között, amikor már Bécsbe költözött, jelentette meg másik topográfiai művét *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn* címmel, és ebben szerepelteti Hany Istókot.⁷⁶ Bredetzky a 19. században általánossá váló tárgyalási módhoz hasonlóan a Fertő és a Hanság földrajzi viszonyai kapcsán tesz említést a hansági

⁷⁵ A weimari romantikusokkal való kapcsolatához és soproni működéséhez az újabb szakirodalomból ld.: KOVÁCS 2010. 441. 443–445.

⁷⁶ BREDETZKY 1804. 91–94.

víziember történetéről. Beszámol a mocsárvilágról, az ingoványos talajról, amelyen bizonytalanul jár az emberi láb, és ezért a tájat veszélyesnek ítéli. Ez a veszély és rejtélyesség teremti meg a hangulati alapot Hany Istók meséjéhez, amely Bredetzky Sámuel beszámolója szerint az utóbbi időben híressé tette a Hanságot, vagyis az ingovány és a különös lény esete itt szorosan egymáshoz tapad, egymást kölcsönösen értelmezi. A szerző először a saját szavaival vezeti be a rejtélyes esetet, amely szerint a „vad fiút” (*wilde Knabe*) a kapuvári erdőben találták meg, a mocsár egyik távánál, a Király-tónál, és ezzel összeilleszti a kialakulófélben lévő „tópárti” és „erdőpárti” hagyományt. Bredetzky ezen állítása számos más írásból köszön majd vissza. Azt állítja, hogy a babonák miatt volt szükség egy újabb hivatalos dokumentum kiállítására, hogy ezáltal hitelesítsék az esetet. A közönség tájékoztatására a szerző ezt követően közli a teljes jelentést 1803. augusztus 8-ról, a latin anyakönyvet lábjegyzetbe csúsztatva. Jóllehet – amint a nemzetközi visszhang tárgyalásánál ez majd világossá válik – nem Bredetzky volt az első, aki a *Pressburger Zeitung* után publikálta ezt az iratot, a szerzők közül ő jelentette meg elsőként könyvbe foglalva, hogy aztán a magyar nyelvű fogadtatásban úgyszólván elfelejtődjön, míg a nyugati irodalomban annál nagyobb hatást fejtsen ki.

A győri születésű természettudós Christian Andreas Zipser (1783–1864) Hany Istókról helyrajzi-ásványtani kézikönyvében emlékezik meg röviden, mely 1817-ben Sopronban jelent meg *Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuches von Ungern* címmel.⁷⁷ Hany Istók említése a betűrendes sorrendben tárgyalt tételek közül a Fertő tóról szóló részben található meg, de ennek részeként, pontosabban „féltestvéreként” tárgyalja a Hanságot is. Zipser szövege meglehetősen egyértelműen árulkodik arról, hogy alapvető forrását Bredetzky Sámuel topográfiaja jelentette, a Hanságot ő is úszólápnak titulálja, amely megremeg a lábak alatt, a tájat változatossá alakítják a nyílt tavak, melyek közül a legnagyobb és a legmélyebb a Király-tó. Ez az állóvíz vezeti át a szöveget Hany Istók történetére, de szüksézáván csak két sort szentel neki. Zipser a Hanság különlegességének tartja Istókot, vad fiúnak nevezi, akit állítása szerint 1749. március 15-én találtak, és behozták a kapuvári várba, ahol fél évig tartózkodott. Miután eltűnt, nem lették nyomát többé.

A magyarországi topográfiai-statisztikai és különösen etnográfiai irodalomban komoly szerepet betöltő Csaplovics János (1780–1847) 1821-ben adta ki Bécsben az általa szerkesztett *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern* című kétkötetes gyűjteményes ismertetését Magyarországról. Ennek 18. fejezete pontokba szedve hosszasan részletezi a Fertő tó földrajzi, vízrajzi, gazdasági adottságait *Der Neusiedler*

⁷⁷ ZIPSER 1817. 263.

See (Lacus Peiso) und dessen Umgebungen [A Fertő tó (Lacus Peiso) és környéke] címmel, a szakasz Ugróczy Mihály tollából való. Az evangélikus lelkész, orvos Ugróczynak (1790?–1826) személyes indíttatása is lehetett a Fertővel való foglalkozás, ugyanis Fertőmeggyesen (Mörbisch) született, 1814-től a falu lelkésze volt, azt megelőzően pedig Bredetzkyhez hasonlóan a jénai egyetemen tanult, hogy aztán hazájába visszatérve – szintén elődje pályáját ismételve – ő is Sopronban tanítóskodjon néhány esztendeig. Ugróczy részint Bredetzkyre támaszkodik a Fertő leírásánál, és azon keresztül is ismerhette Kis József említett tanulmányát, ugyanis Bredetzky a maga topográfiájában már hivatkozik Kisre, akit a Fertő monográfusának nevez.⁷⁸ Ez a többszintű kapcsolat rámutat arra is, hogy az 1797-ben született Kis-dolgozat 1816-as első kinyomtatását megelőzően kéziratos formában már terjedhetett, pláne úgy, hogy a földrajzi közelség is elősegítette ezt. Ugróczy Mihály elsőként a Fertőt határolja körül, kitér annak kiterjedésére, a tó ingadozására, a vízrajz történeti alakulására, a növényzetre, a szigetekre, a növény- és állatvilágra, ásványtani ismertetést ad, majd külön alfejezetet – a tizenegyediket – szentel a Hanságnak, hogy abba bújtsa bele Hany Istók alakját (a tájról egyébként a munka későbbi szakaszaiban is szót ejt). Részletesen szól a Hanságot tápláló folyókról, a Rábáról (Kapuvári-Rába) és a Répceről (Vitnyédi-Rába), a mocsárvilág területi kiterjedéséről, erdeiről, a lápszigetekről, a Király-tóról, Hegedűs mérnöki tevékenységéről, a csatornázási kísérletekről, majd ezt követően kanyarodik rá a vadember szokatlan esetére.⁷⁹ Részletesen beszél a mezítelen és groteszk testről, az étellel való civilizálás folyamatáról és a várban való tartózkodás illetve az eltűnés körülményeiről, ami azt mutatja, hogy a 19. század első negyedében a történet szilárd formát öltött. Végül Bredetzkyhez hasonlóan a kapuvári hivatal 1803. augusztus 8-án kelt hivatalos jelentésére és a *Wiener Zeitung*ra hivatkozik, amelyben ez az irat megjelent, majd Bredetzky könyvéhez utalja az olvasót. Ezt követően a könyvi gyökér tárgyalására tér rá, amely egyértelműen Kis József hatását mutatja.

Az óvári uradalmat mintagazdasággá fejlesztő és Magyaróváron eltemetett Anton Wittmann von Denglác, azaz Wittman Antal (1770–1842) több kiadást megért, többkötetes *Landwirthschaftliche Hefte* című, a mezőgazdasági irodalom körébe sorolható munkája 6. könyvében hosszú passzust szentel a Fertő és a Hanság tájainak *Über den Neusiedler See und den Morast Hanság* címmel. Ebben a fejezetben először a Fertő tavat helyezi el a földrajzi térben, ezt követi a környék falvainak seregszemléje, történeti visszatekintés, a tó vízfelszínének ingadozásai, a Fertő és a Han-

⁷⁸ BREDETZKY 1804. 50.

⁷⁹ UGRÓCZY 1821. 162–163.

ság folyóinak jellemzése, ez az írás is említi a Fertő és a Duna közti felszín alatti összeköttetés mondáját, ezután a Hanság mocsaras állapotáról ad rajzolatot, szól a folyók árterületeiről, az Ikva és a Kapuvári-Rába (azaz ma használatos nevén: a Kis-Rába) között elterülő égererdőről, a süllyedő talajról, és innen tér rá Hany Istók meséjére. Wittmann Antal a történetet illusztrációként használja fel, hogy a könyv olvasója képet alkothasson belőle a hansági mocsárvilágról.⁸⁰ Tartalma alapján Wittmann-nak minden bizonnyal Kis József orvosdoktor volt a forrása, akiről egyébiránt később a tájatalakítási munkálatok kapcsán megemlékezik. Az intertextuális összefüggést számos toposz igazolja a réce-hasonlattól kezdve a tűzhely-motívumig, ahogyan például az is, hogy a vad fiú a hajdúk templomi tartózkodása közben illan el. Ebben a változatban Hany Istók nem sajátítja el az emberi beszédet, és ennek magyarázatául a szöveg három opciót kínál fel: vagy a beszélőszerve volt alkalmatlan hozzá, vagy süket volt, vagy pedig nem volt eléggé tanulékony. A lehetőségek közül a narrátor nem kíván választani, a kérdést azzal zárja le, hogy erről semmit nem jegyeztek fel a híradások. A szerző egyéni értelmezéssel nem színesíti tovább a diszkurzust, hanem visszatérve eredeti témájához a Hanság faunájáról értekezik.

1825-ben Szepesházy Károly (1780–1829) és J. C. von Thiele a Magyar Királyság értékeiről szóló *Merkwürdigkeiten des Königreichs Ungarn* című munkájában tárgyalja Hany Istókot.⁸¹ A Hanság ebben a munkában is a Fertő tó rövid ismertetése közben kerül terítékre, a német nyelvű írássok klasszikus komponenseivel: lebegő gyepek a hansági mocsárvilágban, melyet németül Waassennek neveznek, szénahordás fagyott időben, a Fertő keleti partján épült töltésút. A hansági vademberrel is a megszokott kellékek megidézésével foglalkozik: a történet rendkívülisége, a vadság, a két halász említése, a kapuvári erdő és a Király-tó mint helyszín, végül pedig a szájhagyomány és a történetileg hitelesnek tekintett dokumentum szembeállítása egymással, hogy aztán a tárgyalás végén az 1803-as memorandumot idézze. Látható, hogy az említett topográfiai munkák szoros intertextuális kapcsolatban állnak egymással, de az ismételtes a kanonizálás egyik feltétele volt.

Sigmund von Harosy, azaz Hárosy Zsigmond 1841-ben jelentette meg Sopron szabad királyi város és környékének bemutatására vállalkozó, de Münchenben kiadott *Denkwürdigkeiten der Königlichen Freistadt Oedenburg, so wie auch sämmtlicher Umgebung* című rövid, néhány oldal terjedelmű broszúráját, melyben a német földrajzi munkák Magyarország-képével egybevetően a Fertő tó vízrajzához illesztette Hany Istók figurá-

⁸⁰ WITTMANN UND DENGLÁCZ 1825. 86–88.

⁸¹ SZEPESHÁZY–THIELE 1825. 189.

ját.⁸² A Hanságot bemutatva az Esterházy-gátat a kommunikáció csatornájaként tárgyalja, amely egyúttal kettéválasztja a mocsárvilág nyugati és keleti területét. Ez a rész az újabb időkben – mondja Hárosy – egy vadember vagy víziember felbukkanásáról vált nevezetessé, akit a mocsár vizeiben a kapuvári erdőben (itt nincs *éger* előtag) fogott két halász, és még most is létezhet az úgynevezett Király-tóban. Ezt követően röviden a Király-tó adottságairól szól, mint amely a Hanság közepén fekszik, ennek a nagy tőzegvidéknek a közepén, ahol igazán nagy mennyiségű széna gyűjthető be, de többnyire csak télen lehet szállítani. Az állatvilágról szólván közli, hogy az erdőségekben jelentős számú szarvas talál magának otthont, így a maga idejében szép vadászatra nyílik alkalom. Ezután a vargabetű után tér ismét vissza Hany Istókra: „A hercegi jegyzőkönyv a következő leírást adja a vízi emberről”. A szerző, mielőtt közölné az 1803. augusztus 8-án kelt iratot, a szöveg elé odateszi a „Hany Istók” nevet. Ugyanakkor közlése nem szöveghű, számos helyen átírja, átdolgozza, értelmezi. Módosít például a megfogalmazáson, nála a „Kapuvárer Kastellbe”, a kapuvári kastélyba hozzák a fiút, az emberi beszédre való képesség hiánya után a kereszteléshez is beírja a nevet „Hany Istóc” alakban, mely az anyakönyv eredetijéből hiányzik, további nyelvi eltérést jelent, hogy a lény fejét és testét halszerű pikkelyek borítják, a főtt ételt élvezettel fogyasztja (*geniessen*), illetve a vár közelében futó „Rábcza” folyóba ugrik bele.

Ami azonban igazán különlegessé teszi Hárosy Zsigmond leírását, a Hany Istók-kultuszhoz szolgáltatott anyagban keresendő. Bár a magyar nyelvű irodalom közül már Drinóczy György is beszámolt az eszterházi Esterházy-kastélyban kiállított arcásról, Hárosy részletes leírást ad róla, nem csupán azt árulja el, hogy ébenfából faragták ki alakját, hanem az ábrázolt testről is információt szolgáltat: nem egészen kopasz fej, ráncos homlok, túlzottan ritkás arcszőrzet és kecskeszakáll, a karok, a lábak és a vádlik aránytalanok a nagy pocakhoz képest, a képmás szerint nem fiatalnak, hanem inkább idősebbnek ábrázolja tárgyát. A képzőművészeti alkotás bemutatása után a szerző megemlékezik arról, hogy Hany Istókot, ezt a „csodálatos dolgot” (*Wunderding*) látták még néhány alkalommal, de aztán többé nem találkoztak vele. Ez a beszámoló – és egyúttal a könyv – utolsó mondata.

Az orvosdoktorok közül nemcsak Kis Józsefet ihlette meg a téma, hanem többek között Wachtel Dávidot is (1807–1872), aki 1859-ben került Sopronba, s így a földrajzi közelség miatt sem volt nehéz információkat szereznie Hany Istókról. Ebben az esztendőben publikálta Sopronban a magyarországi gyógyhelyekről és -fürdőkről szóló *Ungarns Kurorte und Mineralquellen* című munkáját, melynek a *Der Neusiedlersee* című fejeze-

⁸² HAROSY 1841. 25–26.

tében szentelt helyet a lápi ember meséjének.⁸³ Wachtel a nyugati recepcióban meghonosodott tárgyalási módhoz híven földrajzi ismertetés keretében tárgyalja a különös esetet, a Hanságot a Fertő részének tekintve. A Hanság kapcsán kiemeli, hogy a mocsárvilágban több tó is létezett, a Király-tó kivételével azonban ezeket a csatornázási műveletek révén javarészt kiszárították. Az ingoványos területből kibukkanó lápszigetek egyiken Oslinál egy vár állt, amely minden bizonnyal Földvárrel azonosítható. Ennek, valamint a szöveg egyéb részleteinek alapján is Kis József 1797-es tanulmánya gyanítható Wachtel forrásaként. A szerző a táj flórájának és faunájának ismertetése után adja Hany Istók históriáját, állítása szerint ez az úszóláp (*der schwimmende Rasen*), mármint a Hanság egy vad fiú meséjéről lett nevezetes, azaz a táj hírnevét neki tulajdonítja. Ezen változat szerint a fiút március 15-én fogták ki a kapuvári halászok, akiknek a nevét is említi (Nagy Ferenc és Molnár Mihály), és még 1803-ban is szóltak a pletykák arról, hogy újból megpillantották. Noha az 1803. évi memorandum elsőként a *Pressburger Zeitung*ban kapott helyet, ő a *Wiener Zeitung*-ra hivatkozik, elárulván ezzel nyugati orientációját. A nyugati sajtó említéseivel összhangban Wachtel Dávid is azt állítja, hogy a bécsi újság új cikke a téves pletykák korrigálása érdekében jelent meg, és a monda valódiságának bizonyítására lényegében az 1803. évi kapuvári uradalmi jegyzőkönyv már idézett szövegét mondja újra.

Az említett német nyelvű topográfiák és ismertetések szívesen nyúlnak vissza az 1803-as memorandumhoz, mely a magyar nyelvű Hany Istók-írásokban legfeljebb közvetetten van jelen. Ezek a munkák visszafelé sem hatottak a magyar nyelvű szövegekre, a topográfiák Hany Istók-képének gyakorlatilag nincsen nyoma a 19. század első felének magyar nyelvű recepciójában, a nyugati szerzők számára viszont megteremtették a lehetőséget a tájékozódásra, s így elsősorban külföldön hatottak.

A felvilágosult és a babonás

Hany Istók történetének német nyelvű újságokban és földrajzi leírásokban való folyamatos jelenléte már a 19. század első felére kitermelte az első német nyelvű irodalmi adaptációt. Ferdinand Botgorschek (1807–1868) tevékenysége ugyan Magyarországhoz kötődött, a fraknoi Esterházy-uradalom jószágainak és pénzügyeinek igazgatásával foglalkozott, soproni újságíróként is működött, de Hany Istók-novellájával elsősorban külföldi olvasókat igyekezhetett megszólítani: 1849-ben az osztrák népkalendárium jelentette meg egy falutörténetét, Fraknóról szóló történeti-topográfiai

⁸³ WACHTEL 1859. 42–43.

leírása 1852-ben Bécsújhelyen látott napvilágot, 1853-ban a *Gereimtes und Ungereimtes* című gyűjteményben adta közre meséit, humoreszkjeit és történeteit, Hany Istókról szóló elbeszélése is inkább a nyugati publikumot célozta meg.⁸⁴ Ezt a német nyelvű elbeszélést többször is publikálta, elsőként 1837-ben az *Oesterreiches Morgenblatt* című folyóiratban jelent meg Bécsben,⁸⁵ ugyanis az 1835-ben alapított laphoz a boldogasszonyi (Frauenkirchen) születésű Johann Napomuk Vogl révén személyes kapcsolat is fűzte.⁸⁶ Még abban az évben, február 27-én a *Frankfurter Conversationsblatt*,⁸⁷ aztán 1839-ben a *Blätter aus Prevorst* című antológia, majd a már említett *Gereimtes und Ungereimtes* 1853-es kötete⁸⁸ biztosított helyet számára, vagyis a szerző magyarországi működése dacára a külhoni médiumok felé orientálódott.

Minthogy Fraknó és Kapuvár egyaránt az Esterházyak uradalma volt, és a közöttük lévő kommunikációt akár Liszt Ádám említett esete is példázhatja, Ferdinand Botgorschek a *Hany Istók, der Wassermann (Hany Istók, a víziember)* című novellájának témájához könnyűszerrel hozzáférhetett.⁸⁹ Botgorschek adaptációjának eredetisége nem annyira a történet elemeinek továbbépítésében rejlik, inkább a hagyományos motívumok értelmezésében. A szöveg az esztétikai megközelítést tudományos és filozófiai szemlélettel keresztezi, egyfelől lábjegyzetekkel folyamatosan a referenciális olvasásmódot preferálja, másfelől pedig a racionalista és a transzcendens világképeket ütközteti egymással.

A bevezetést az érintetlen természet és az emberi beavatkozás dichotómiája uralja, amennyiben a Hanságot mint szűzföldet veti össze a mezőgazdasági művelésre alkalmassá tett táj állapotával. Nem annyira irodalmi, mint inkább tudományos nézőpontra vall a térbeli elhelyezés, mondván, az óvári uradalom és az Esterházyak süttöri, boldogasszonyi és kapuvári uradalma között fekszik a 30 000 hold kiterjedéssel bíró „Hanság”, a „Hany” nevű lapály, melyet csatornák építésével hódítottak el, alakították át termékeny földdé. Botgorschek a történet helyszínét olyan elzárt világként reprezentálja, amelyet fokozatosan birtokba vesz a kultúra. A hagyományos toposzokat a vízben álló égererdő, a mély Király-tó (lábjegyzetben

⁸⁴ BORONKAI 2009. 183. A szerző 1854-es kiadásnak mondja Botgorschek gyűjteményes kötetét, valójában egy évvel korábbi.

⁸⁵ BOTGORSCHKE 1837a.

⁸⁶ LÁNG 1975. 50. Ugyanitt az Esterházy-uradalmakban viselt tisztségeire vö.: 47–51.

⁸⁷ BOTGORSCHKE 1837b.

⁸⁸ BOTGORSCHKE 1853. 1–8.

⁸⁹ A továbbiakban ezt a kiadást veszem alapul: BOTGORSCHKE 1839. 222–230.

megemlíti róla, hogy 1825-ben még nagyobb és mélyebb volt), a téli faki-termelés, a ringatózó gyepek, az állatfajok (kételtűek, kígyók, mocsári halak, szárnyasmadarak, nádi farkasok) és a vadászat jelentik.

Az állatvilág és a vadászat összekapcsolásával a novella megteremti a logikai átmenetet a tulajdonképpeni történethez, melyet egy, a rejtélyes lényekről szóló elmélkedés vezet be. A Hanságot az emberek képzeletében ezek a lények népesítik be, a halászok és a vadászok gyakran véltek látni víziembereket és visszataszító szörnyeket, a helyiek ismerik a szokatlan alakokat, így tehát ebben a kontextusban Hany Istók figurája nem rendkívüli. A narrátor kétféle világképet állít szembe egymással, a felvilágosodás racionalizmusát a babonával, előbbi lassan úrrá lesz az utóbbin: ahogyan a felvilágosodás ideológiája szétáradt, úgy lettek a csodálatos jelenségek egyre ritkábbak, a történetek mesének hangzottak és kevésbé adtak neki hitelt.⁹⁰

Ezt az ésszerű magyarázatokkal transzparenssé tehető világot zavarja meg Hany Istók elfogásának históriája. Botgorschek adaptációja a két halászból allegorikus szereplőket formáz, akik közül Mihály az ész, Ferenc pedig az irracionális képviselője, a kétféle világkép konfliktusa pedig dialogikus formában bomlik ki. Amikor a két halász az égererdő és a lápszigetek között kanyargó Kis-Rábán levez ladikján a Hanság mocsaraiba, hogy halakat fogjon, gyakran szóba kerül a víziördög (*Wasserteufel*) mesés lény. Ferenc szerint a víziördögök emberi alakban jelennek meg és illannak el, a fiatalabb Mihály viszont kétségbe vonja ezeknek a jelenségeknek a hitelességét, azaz az egyik a rációt, a másik pedig a babonákat reprezentálja. A hálózati kiemelésekor Ferenc keresztet vet, mely a transzcendenshez való kötődést jelöli, Mihály ezt azzal ellenpontoszza, hogy maliciózan odaveti: „Olyan arcot vágysz, mintha egy sárkányt vagy egy ördögöt láttál volna”.⁹¹ Miközben Ferenc az Istent hívja segítségül, a bátrabb Mihály a megtalált furcsa lényt puskájával veszi célba, és csak társára hallgatva áll el a lövéstől, aki – ismét a hiedelmekre hivatkozva – büntetéstől tart. Ferenc számára a hazavétel kockázatként tételeződik, amely megidézi a természetfeletti hatalmakat, Mihályból ez a rációt hívja elő, a természettudós pozíciójába helyezkedve annak eldöntését tartja szükségesnek, állatról vagy emberről van-e szó, hozzátevé, hogy a titokzatos lény nem lehet ördög, mert az kiszökött volna a hálózati fogságából. Látható tehát, hogy az elbeszélésben a két halász kétféle álláspontot testesít meg, világlátásuk gyökeresen eltér egymástól.

⁹⁰ „Allmählich, wie die Aufklärung im Schneckengange fortschritt, wurden die wunderbaren Erscheinungen seltener, der Glaube an sie wankender, die Erzählungen klangen immer fabelhafter und kamen beinahe außer Credit.” *i. m.*, 224.

⁹¹ *i. m.*, 225.

Úgy tűnhetne az elbeszélés ezen etapjához érve, hogy Ferenc és Mihály főszereplők lesznek, de aztán a racionalizmus és az irracionalizmus vitája félbemarad, és a novella második részében bizonyos szempontból más történet kezdődik, mely már nem a halászokra, hanem Hany Istók figurájára fókuszál. A Hanság helyett Kapuvár válik a történet fő helyszínévé, ahol az összecsődülő nép a halászok bátorságát dicséri, afféle heroikus cselekedetként értelmezve a lény befogását. A testleírás a klasszikus toposzokból válogat, a szerző itt is szépirodalmi szövegben kevésbé szokványos módon a lábjegyzetben helyezi el kommentárjait, és a történeten kívüli világra mutatva megemlíti, hogy Hany Istók alakját hasonlóan formálta meg az Eszterházán kiállított szobor. A civilizálódás folyamatának leírása az első – a halászok tanakodását elmesélő – résztől eltérően jobban ragaszkodik a történet hagyományosnak tekinthető verzió(i)hoz, melynek legfőbb jelölője itt is a főtt étel elfogyasztása és a ruhaviselés, utóbbit azonban kiegészíti azzal, hogy Hany Istók piros nadrágot és zöld dolmányt visel. Az eltűnés mozzanata sajátos interpretációt kap, nem pusztán figyelmetlenség okozza a szökést, hanem az identitás megőrzése, amikor ugyanis Hany Istók jégzajlást hall, ezt mintegy a természet hívószavaként értelmezi, felébred szabadságvágya az otthona iránt, és a szabadság elérhetővé válik a vízbe ugrással („die Freiheit winkt – ein Sprung”).⁹² Az elbeszélés idejének jelenébe érkezve a narrátor felhívja az olvasó figyelmét, hogy még élnek Kapuváron és Osliban olyan idős személyek, akik talán emlékeznek rá, az igazság bizonyítékaként végül teljes terjedelmében a kapuvári uradalom „emlékkönyvének” kivonatát idézi.⁹³

Botgorschek novellája végig a tudományos és az irodalmi beszédmódok, és ezzel szoros összefüggésben az észelvőség és a képzelet kettőssével játszik, a lineáris olvasást minduntalan megtörik a lábjegyzetek és a hivataltatott iratokból vett idézetek (az 1749. évi anyakönyvi feljegyzés, az 1803. évi jelentés), aminek révén egyfajta kételtű szövegkonstrukció áll elő. A novella eredeti módon írja újra a halászok történetét, a két szereplőnek egyéniséget kölcsönöz, többszörös ellentét párral önálló identitást kreál, és itt Ferenc jelöli a babonák világát, ő a félnék és az idősebb, míg Mihály a racionalizmust képviseli, ő a bátrabb és a fiatalabb. A szöveg ugyanakkor az értelmezőre hagyja annak eldöntését, hogy az idősebb Ferenc a múltat (a mágikus gondolkodás korszerűtlenségét), míg Mihály a jelent (az ész általi megismerést) jelenti-e, és hogy az ő történetük vajon az Aufklärung és a racionalizmus apológiájaként vagy pedig a transzcendens világkép és a képzelet rehabilitációjaként olvasható-e. Miközben ugyanis Mihály el-

⁹² *i. m.*, 228.

⁹³ A kiadvány szerkesztője a novellához fűzött kommentárjában Paracelsus nimfákról, szilfidekről, gnómokról és szalamanderekről szóló traktátusához utalja az olvasót.

utasítani látszik a teremtő képzeletet, addig a szövegben a történet hitelesítésére dokumentumként helyet kap a kapuvári jegyzőkönyv is, és ezzel elbizonytalanítja a befogadót. Mindazonáltal a felvilágosodás filozófiája igen erősen jelen van Botgorschek művében, amit az is mutat, hogy Hany Istók szökését a szabadság, az önmegvalósítás függvényében értelmezi.

Párkeresés a schematismusban

A két anyakönyvi bejegyzés után újból egy egyházi jellegű iratban fordul elő a hansági vadember neve, amikor a győri püspökség 1845. évi schematizmusa, azaz az egyházmegyei intézmények adattára (névtára) Kapuvár kapcsán egy rövid – értelemszerűen – latin nyelvű jegyzetet szentel neki, talán nem függetlenül a kereszteltek ötödik könyvének 1845-ig tartó utólagos feljegyzésétől: „Die 17-a martii 1749. baptisatus est conditionate puer demens repertus in sylva, Stephanus circiter annorum octo, cujus patrini fuere Michael Hochinger et Anna Maria Meznerin, hic loci sub nomine Hany Istók notus, de quo determinate loqui ob variantem relationem, difficultate haud careret, hoc tamen sine veritatis transgressionem asseri de eo potest, quod nonnullas lineas cum puella campanica de qua Buffon in hist. natur. tom. 6-to pag. 335. et sequentibus loquitur, communes habuerit.”⁹⁴

Miután a schematizmus – némileg pontatlan formában – idézte az 1749. évi feljegyzést és megemlítette, hogy a fiú Kapuváron Hany Istók néven ismert, akiről különböző, a történeti hitelességet nélkülöző hírek keringenek a szóbeszédben, párt is keres a talált gyermeknek. Ez az egyházi irat tehát egy hasonló vademberrel való rokonítással építi tovább a diszkurzust, és miután Kis József a brassói vademberrel állította párhuzamba a fiút, ez egy vad lánnyal házasította össze. A szöveg a kozmológiával is foglalkozó francia természetbúvár, matematikus Comte de Buffon (1707–1788) monumentális, többkötetes, *Histoire naturelle générale et particulière* (Általános és részletes természetrajz) című természettudományi munkájára hivatkozik, melyben a kampániai vad lány (*puella campanica*) története olvasható. Az írás nem fejti ki az azonosságokat a két lény között, persze erre a műfaj is viszonylag kevés lehetőséget teremt. A campaniai (champagne-i) vadember, avagy a Songy-i vad lány néven nevezetessé vált nőalakot a fáma szerint 1721-ben, 9 éves korában találták

⁹⁴ Idézi: SÁNDORFFY 1863. 104.

meg egy észak-franciaországi falucska mellett fekvő rengetegben. Hany Istók és a kampániai vadlány esete között kapcsolódási pontot mutat az elfogás, az erdőben való rátalálás, a két *sauvage* (vadember) életkora, illetve a megtalálás utáni civilizáló törekvések. Az elbeszélések szerint mind a lány, mind pedig Hany Istók a nyers ételt kedvelte, sőt a békák és a halak elfogyasztása is közös vonásuk (utóbb mindketten főtt ételt is magukhoz vesznek), egyikük sem volt képes a beszédre, továbbá mindketten a társadalmon kívüli létállapotból léptek be a kultúra terébe. A két fabula különbözik azonban egymástól abban, hogy a vad lányt nem anyaszült meztelenül találták meg, sőt neki végül sikerül beilleszkednie a társadalomba, nemcsak a főtt étel elköltésére mutat hajlandóságot, de olvasni és írni is megtanul.

Azzal, hogy az egyházmegye 1845. évi schematismusa rokonságot vélt felfedezni a vad lány és Hany Istók között, a magyarországi recepcióban Kis József után másodszor keresett neki társat.

Csípész Jankó és a szökevények

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1847-ben tartott soproni közgyűlésének vezérelve a földrajztudomány körébe tartozó kutatások mellett a nemzeti múlt iránti érdeklődés, a muzeális emlékek megbecsülése volt, amelyen a természettudósok mellett a társadalomtudósok is képviseltették magukat. Így aztán nem meglepő, hogy a tanácskozáson honismereti kontextusba ágyazva egy orvos, Sopron vármegye főorvosa, Sándorffy János foglalkozott Hany Istók alakjával. Sándorffy 1847. augusztus 13-án tartotta meg szóbeli előadását, annak szövege azonban nyomtatott alakban csak 1863-ban látott napvilágot. A német és latin nyelvű vendégszövegekkel sűrűn teletűzdelt értekezés egyik nagy erénye, hogy tudományos normákat alkalmazva próbálta meg szétszálazni az egybefonódó hagyományokat, törekedve arra, hogy elválassza egymástól a történeti hitelességet a mondatól.

Sándorffy János az immár konvencióvá merevedő szokásokhoz híven a Hanság földrajzi és zoológiai ismertetése után tér rá a történetre: „A Hanságban a Királytónál Eger erdőben 1749-ben martius 15-én fogtak a halászhok egy meztelen vad fiúgyermeket, ki mintegy 10 éves lehetett; ezt a halászhok a kapuvári várba vitték, s bár szólni semmit sem tudott, a helybeli akkori plebános úr föltételesen megkeresztelte; lába s keze újjai úszhártyákkal voltak a monda szerint összefoglalva, főtt ételt nem evett, hanem a füvet, szénát, szalmát, a nyers rákot s halat mohón rágtá s

faldozta. A gyermek csaknem egy évig a kapuvári várban, az uradalmi hajdú vígyázata alatt tartatott; a hajdú a gyermeket egyszer megvervén, elfutott, a Rábába ugrott, s a víz alatt úgy eltűnt, hogy soha többé nyomába nem akadtak. A kapuvári keresztelő könyvbe így van beírva ezen, Hany Istók nevet nyert gyermek: die 17-a mart. 1749. baptisatus est conditionate puer demens, repertus in silva, Stephanus circiter annorum octo, cujus patrini fuere Michael Hochinger, et Anna Maria Mesnerin. / A kapuvári uradalmi iroda jegyzőkönyvében következőleg van említve: Hany Istók az 1788-tól 1801-ikig terjedő tiszti jegyzőkönyv 2-ik lapján: Es ist anno 1749 den 15-ten märz durch die Kapuvarer Fischer Nagy Ferencz und Molnár Mihály ein Knabe, gleich einem wilden Thier, dessen gestalt aber ein vollkommener Mensch, und beileifig 10 Jahr alt war, gefangen, in das Schloss eingebracht, und weil der Bube gar nichts reden konte, conditionate getauft worden. Der Bube war nackigt, frass lediges Gras, heu und Stroh, litt keine Kleidung, und wen er keine Menschen erblickte, sprang er sogleich ins Wasser, und schwimte gleich einem Fisch. Fast ein Jahr war er im Schloss, als bereits gekochte Speisen, liess sich auch ankleiden, und fieng ziemlich an ein förmliches Mensch zu werden, da aber in dieser Absicht die Trabanten ihm zu viel trauten, ist diess Wassermändel ganz unverhoft in Verlohr gerathen, und nicht mehr gefunden worden; vermuthlich ist er in die unweit von Schloss vorbei fliessende Raab gesprungen, und abermahl in Hanság, wo er gefunden worden, abgeschwummen. / A győri püspöki megye 1845-ki schematismusában Kapuvár alatt ily jegyzék áll a Hany Istók fentemlített kereszteltetése napja után: die 17-a martii 1749. baptisatus est conditionate puer demens repertus in sylva, Stephanus circiter annorum octo, cujus patrini fuere Michael Hochinger et Anna Maria Meznerin, hic loci sub nomine Hany Istók notus, de quo determinate loqui ob variantem relationem, difficultate haud careret, hoc tamen sine veritatis transgressionem asseri de eo potest, quod nonnullas lineas cum puella campanica de qua Buffon in hist. natur. tom. 6-to pag. 335. et sequentibus loquitur, communes habuerit. / Az élő szóbeli hagyomány Hany Istókról ez: a fent nevezett halászok hosszabb idő óta tapasztalták, hogy varsáikból valaki a halat ellopogatja, s lesbe álltak: az eredmény az lón, hogy ezen vadfiút megfogták. Beszéli némelyek, hogy ilyen vadfiúk hárman voltak, de kettő elugrott, s a víz alá bukott volna. A fiú kezdetben csak sziszezett: csípsz csípsz hangon kívül tőle mást hallani nem lehetett, ezért nemzeti sajtáságunknál fogva a kapuváriak Hany Istóknak Csípsz Jankó gúnynevet adtak. Későbbben már emberi hangokat, sőt szókat tudott kiejteni, s igen ügyes pecsenye forgató volt. Hogy kéz- és lábújjai között úszhártya lett volna, nem bizonyos. Egy Esterházán a hercegi lakban látható festmény Hany Istók elfogatását ábrázolja, egy másik ugyanott emberhez hasonlító

ijesztő szájú, kezében békát tartó faragott kép is Hany Istóknak arcz vonását s testalkotását mutatja, melyek hihetően Hany Istók eltűnte után készültek.”⁹⁵

A Sopron vármegyei főorvos két részre tagolható szövege elsőként a dokumentumként *értelmezett* írásokat veszi górcső alá, nyilván azért, hogy ezzel a fabulát történeti szempontból hitelesítse. Ő is azt a koncepciót vallja magáénak, amely szerint a fiú március 15-én bukkant elő, és két napra rá keresztelték. A „tópártiak” és az erdőpártiak” kétféle hagyományának ötvözetével frappánsan vágja el a gordiuszi csomót: „a Királytónál Eger erdőben”. Ezzel azonban ő még nem állítja, hogy tóból fogták ki, csak arról tudósít, hogy *tónál*. Sándorffy János elképzelésében új elemként tűnik fel a fiú eltűnésének indoklása, ugyanis nála nem a hajdúk óvatlansága miatt ugrik bele a Rába folyóba, hanem a verés miatt, s azt sugallja, ez Kis József rendszerességet tételező szavaival szemben („[a] veréstől igen félt”) nem gyakori pedagógiai eszköz volt, „egyszer” fordult elő, melynek végkifejleteként szökés formájában a busás haszon nem is maradt el. Azt, hogy a latin nyelvű anyakönyvi feljegyzés kapcsán a szerző forrásul az 1845. évi egyházmegyei névtárt forgatta, jól mutatja, hogy az eredeti szövegtől eltérően István életkorát számjegy helyett szöveges formában közli (*octo*), másfelől pedig mindkét esetben a Hochsinger névváltozat helyett a *Hochinger* szerepel. Utóbb aztán a schematismus latin nyelvű szövegét maga is szövegébe citálja. Új információként osztja meg olvasójával, hogy az 1788 és 1801 közötti feljegyzéseket tartalmazó uradalmi jegyzőkönyvnek a második lapján szerepelt a német nyelvű beszámoló. Ez azonos Rosnstingel Pál tisztartó eredeti kéziratával, csak hogy Sándorffy az ő nevét és hivatását nem közli, de amennyiben információi helytállóak, a jegyzőkönyvet pedig folyamatosan vezették, akkor minden bizonnyal 1788-ban keletkezett a Rosnstingel-feljegyzés, azaz 39 évvel a lurkó eltűnése után. Szöveggözléséből kioperálta az 1749-es latin nyelvű keresztelő iratot, nyilván abból a megfontolásból, hogy fentebb már közölte egyszer, máskülönben a Rosnstingel-jelentés megegyezik az anyakönyvi másolattal. Minthogy ennek a még 18. században keletkezett iratnak a tartalma nem egészen fedi le az 1803. évi jelentést, Sándorffynál is hiányzik a testleírás, amelynek egy részét a saját szavaival monda el a fentiekben. Kritikai hozzáállást árul el azzal, hogy a lábujjak és a kéz ujjai között feszülő úszóhártyát maga a szerző is a monda részének tekinti.

Az értekezés második része az orális kommunikációs csatornákra fókuszál, és ebben a szerző hagyományközvetítése igazán eredeti híradással szolgál. A Sándorffy János által előadott mondaváltozat egyik legfontosabb eleme, hogy a történet elejét bővíti ki, azaz a megtalálás *előtti* eseményekről is számot ad. Az elfogást a hallopás mozzanatával motiválja, és

⁹⁵ *i. m.*, 104–105.

így a megtalálást nem véletlenszerűnek, hanem tudatos cselekvésnek állítja be, amelyre a lesvetés egyértelműen utal. A hangsúly tehát a *megtalálás* előre nem látott eseményéről az *elfogás* megfontolt cselekedetére tevődik át, ebben az interpretációban Hany Istók első megpillantása időrendileg nem esik egybe a kézre kerítésével, az egyfajta vadászat eredménye, hogy a tolvajt becserkésszék. Másfelől „némelyekre” hivatkozva ez az elbeszélés azzal is kitágítja a történet cselekménysorát, hogy a népmesei szám használatával három vad gyermekről tesz említést, akik közül csak Istókot sikerült foglyul ejteni, a másik kettő kisiklik a halászháló kezei közül.

Ez a variáns egy alternatív elnevezést is megörökít, a Csípsz Jankót. Az elbeszélés szerint a kapuváriak aggatták Hany Istókra ezt a ragadványnevet, és a névadás motivációját a Drinóczynál említett sziszegő hangokkal hozza kapcsolatba, amelyből kialakult a Csípsz. Az eddigi magyar nyelvű anyagok nem említették a fiú kezűgyességét, itt mégis pecsenyeforgató tevékenységről kapunk hírt, amely implicit módon magában foglalja azt is, hogy a kapuvári várban munkára fogták. A konyhai kalandokat ugyan már Kis József is említette 1797-ben, de ott Hany Istók még munkánélküli.

Amíg Drinóczy György szövege a Hany Istók-kultusz jelölőjeként egyetlen képzőművészeti adaptációt tüntetett fel, addig Sándorffy két ilyen darabról tud. Az egyikről – mely nyilvánvalóan azonos a Drinóczy által említett „faragott képpel” – megtudjuk, hogy a hansági vadembert kezében békát tartva ábrázolta, ezzel a hansági vízi világ kontextusát rajzolva köré. Ezt egyébként a közgyűlés tagsága előtt be is mutatták.⁹⁶ A másik műalkotás pedig egy festmény az eszterházi kastélyban, mely a szöveg elmondása szerint az elfogás pillanatát képzelte újra.

A soproni vándorgyűlésen 1847-ben elhangzott előadás írott változatában rögzített adatok több szempontból is továbbfejlesztik a fabulát, ilyen az előtörténet kibontása, az őrizetbe vétel megindoklása, a szökevények megemlézése, a munkavégzés és végül a Csípsz Jankó név.

A király-tavi zsákmány

Fényes Elek statisztikus és földrajztudós a Bél Mátyás, Korabinszky János Mátyás és Vályi András által elindított honismereti hagyományt folytatva két munkájában is említést tesz Hany Istókról. Későbbi művében némileg bővíti a róla szóló híradást, amely így lehetőséget teremt annak vizsgálatára is, mit és miért tartott szükségesnek kiegészíteni.

Először az 1847-ben megjelent *Magyarország leírása* című kétkötetes munkájában szentel a történetnek egy mondatot: „70–80 évvel ezelőtt találtak itt a Hanságban egy gyermeket, ez négykézláb futott, legkedvel-

⁹⁶ *Orvos-sebészeti szakosztály. Jegyzőkönyv.* In: *i. m.*, 100.

tebb eledele a béka volt, lábujjai között úszóhártya nőtt, egy évig tartották őt a várban, honnan végre elszökött”.⁹⁷ A földrajzi mű megjelenésének évétől számítva Fényes Elek nagyjából az 1770-es évekre teszi a fiú feltűnését, amely nem egyezik meg a hagyományosnak tekinthető felfogásokkal. A történet helyszínét a Hanság adja és egy *névtelen vár* (igaz, a leírás kontextusából kideríthető, hogy Kapuvárról van szó). Az ő elgondolásában a gyermeket nem elfogták, hanem találták, de nem szól sem a neméről, sem elnevezéséről, sem a koráról, és arra is legfeljebb következtetni lehet az adott jellemzésből, hogy mozgásában és étkezési szokásaiban nem feltétlenül illeszkedett az elvárt társadalmi normákhoz. Ugyanakkor a négykézláb futás mellett az úszóhártya megemlítésével a szöveg olyan lényt sejtet, akit az állati és emberi tulajdonságok kereszteződése jellemez, és ezzel azonnal megteremtí a rejtélyesség lehetőségét. A történet elemei közül hiányzik ebből a beszámolóból a kereszteleés, és bár utalást tesz a várban való tartózkodásra és az azt követő eltűnésre, egyik narratív szekvenciát sem motiválja.

Néhány évvel későbbi könyvében, mely honismereti karakterét és beürendes struktúráját tekintve is Vályi András modelljét követi, lexikonjában Fényes Elek a *Kapuvár* címszó alatt egy bővített változatot ad elő: „Említést érdemel, hogy 1749 mart. elején a halászok a Hanságban levő királytóból egy 8 éves vadgyermeket hálóval fogtak ki, ki is az uradalmi lakba vitetvén, mart. 17-kén Hany Istvánnak keresztelestetett, s már beszélni és némi munkát tenni is kezdett, midőn vigyázatlanságból megszökött, a Rába folyóba ugorván.”⁹⁸ Ebben a szövegben a szerző pontosította a történet időbeli keretét, mely egybevág a tradíció fősodrával, a fiú felbukkanását azonban nem a kereszteleés napjával azonosította vagy két nappal előbbre helyezte, hanem egy korábbi dátumot jelölt meg, március elejét. Ez az elbeszélés kiegészült az életkor meghatározásával, a névvel, a vadként való értelmezéssel, beleszötte a kereszteleésről szóló információt is, és Sándorffy szövegéhez hasonlóan kitér a munkavégzésre. A várból itt – nyilván szinonimaként – uradalmi lak lett, nála Hany Istók beszélni és dolgozni is képes, az eltűnést pedig a gondatlansággal motiválta, annak helyét és módját is konkretizálva. Eltűnt viszont a békával való táplálkozás és az úszóhártya mozzanata, mint ahogyan a négykézlábra ereszkedés is hiányzik. Vagyis a szerző azokat a tulajdonságokat szedegette ki, amelyeket általában állatias jegyekként értelmeznek. Ami azonban igazán szem-

⁹⁷ FÉNYES 1847. 112.

⁹⁸ FÉNYES 1851. 177.

beötlő, az az elbeszélés kezdete: ez a korábbi változathoz képest nem pusztán a halászok szerepeltetésével egészül ki, hanem a megtalálás helyett az elfogás is változtatást jelent. Amíg Sándorffy János még azt írta, hogy a gyermeket a Király-tó környékén kerítették kézre, itt egyértelműen a Király-tóból halásszák ki, így egyértelműen a „tópárti” hagyomány mellett tör lándzsát. Hangsúlyosan kidomborítja azt az 1803-ban már meglévő motívumot, hogy az elfogás eszköze a háló volt. Jóllehet a szótáríró szócikke meglehetősen rövid terjedelmű, mégis a Király-tó szerepénél ő nem maszatol, hanem kerek perec kimondja, a fiút vízből fogták ki, és ez jelentős eltérést jelent azoktól a változatoktól, melyek a tavat és az erdőt öszszemossák.

Tekintettel arra, hogy Fényes Elek szóban forgó kötetait gyakran forgatták kézikönyvként, elősegítette, hogy a történet utat találjon a szélesebb nyilvánosság felé, és ezzel népszerűsítse a hansági vad fiú esetét.

Én Istók, te Jane

Az eddigiek során több ízben előkerült már Zerpák Antal neve, Hany Istókról szóló önálló írásai viszont még nem kerültek terítékre. Zerpák Antal 1822-ben született a Tolna megyei Iregen, Győrben papnak tanult, ahol 1845-ben szentelték fel. Ezután a Vas megyei Böben szolgált káplánként, majd (Fertő)széplakra került segédlelkésként, Eszterházán Esterházy Pál herceg udvari papja volt. Minden bizonnyal láthatta a Drinóczy, Hárosy Zsigmond és Sándorffy által említett eszterházi Hany Istók-kultusz tárgyi emlékeit, így még kapuvári szolgálata előtt megismerhette a hansági vadember fabuláját. Esterházy Pál kezdeményezésére az időközben megüresedett kapuvári plébániára került 1853-ban, ám itteni pályafutása rövidnek bizonyult, mindössze három évig láthatta el a papi teendőket. 1856-ban betegség következtében hunyt el fiatalon, sírja a kapuvári Szent Kereszt-temetőben található a plébánosok sírkertjében. Rövid kapuvári időszaka alatt azonban ő rendezte a plébánia iratait, melyeket bekötetett, felkutatta a kapuvári papok névsorát.⁹⁹ Előszóval fordult a tudományos tevékenység felé, még széplaki lelkész korában 76 népdalt gyűjtött a magyar népiesség elméleti alapvetését kidolgozó Erdélyi János népköltészeti

⁹⁹ ZSEBEDICS [2005.] 32.

gyűjteménye számára.¹⁰⁰ Rendszeresen publikált forrásközléseket is, eszterházi káplánként hegykői sírfeliratot tett közzé az akadémiai értesítőben,¹⁰¹ kapuvári tartózkodása során pedig egy, Babót község ládájában talált középkori, 1334-es keltezésű oklevelet publikált az *Uj magyar múzeum*ban.¹⁰²

Zerpák Antal tudós alkatából adódóan aligha meglepő, hogy gyakran foglalkozott a Hany Istókkal kapcsolatos szövegekkel. Németh János kapuvári plébános előtt talán ő tekinthető az első, a témához többször visszatérő Hany Istók-kutatónak. Ráadásul az 1803. évi memorandum óta, ötven esztendő múltán az ő írásai jelentik az első kapuvári adatokat, melyekben ilyenformán „bennszületett” szemléletmódot érvényesít. A különös lényvel kapcsolatos nézeteit a Vasárnapi Újság 1855-ös számaiban fejtette ki. Első cikke egy Kapuvárról szóló földrajzi, történeti és gazdasági ismertető volt, ebben a január 21-én megjelent írásában jelentette be, hogy későbbi közleményében részletesen fog szólni Hany Istók alakjáról: „Meg kell említenem a természetnek egy csudálatos tüneményét, mely a múlt században, a Hanyságban talált s a keresztségben István nevet kapott, s utóbb Hany Istóknak nevezett 8 éves gyermekben mutatkozott; ki is vízből fogatván ki hálóval, a vízi teremtmények hajlandóságával s természetével birt, kinek hosszabb viszontagságait, és életét körülményesebben a jövő levelemben közlendem.”¹⁰³ Azzal, hogy a történetet egy Kapuvárról szóló beszámolóba ágyazta, tovább erősítette a köztudatban Hany Istóknak a településhez fűződő szálait. Első cikkében a mesének pusztán az alapvonalait vázolta fel, felkeltve az olvasói érdeklődést a következő publikációhoz. Nem említi ugyan a Király-tó nevet, de a gyermek elfogását egyértelműen vízhez köti, s így a „tópárti” elméletet vallja. Mindjárt itt feltűnő ugyanakkor, hogy a Fényes Elek-féle értelmezéshez hasonlóan a fiút vízben és nem a víz környékén találták, szerepel nála a háló-motívum is, így elképzelhető, hogy Zerpák ezeket az elemeket a geográfiai szótárból (vagy pedig az annak alapjául szolgáló akár írásbeli, akár szóbeli hagyományból) kölcsönözte. Mint ahogyan másik újságcikkében, itt is nyomatékosan jelzi, hogy „természeti” teremtményről van szó, amely bármit is jelentsen, mindenestre a természettel szimbiózisban lévő, azzal harmonikusan összefonódó alakot sugall.

¹⁰⁰ ERDÉLYI 1848. VI.

¹⁰¹ TOLDY 1851. 299.

¹⁰² TOLDY 1854. 169–170.

¹⁰³ ZERPÁK 1855a.

A Hany Istókról szóló önálló újságcikk az első megjelenésekor még nem állt készen, azt 1855. februárjának elején írta Kapuváron. A szöveg megjelenését a keresztelték ötödik könyvének utolsó előtti oldalán kéziratos formában is feljegyezte, közvetlenül a Rosnstingel-kézirat – minden bizonnyal általa belejavított – anyakönyvi másolata után, ahol fekete tintájával ezt írja: „Közöltetett az 1855ⁱ Vasárnapi Ujság számaiban, nemkülönben az 1856ⁱ Szent István Társulat által kiadott keresztény Naptárban. Zerpák A”.¹⁰⁴ Cikke a március 4-én kiadott számban jelent meg a *Természeti ritkaság* főcím alatt *Hany Istók története* címmel.

Szövege a következő: „*Hany Istók története*. Szavamat beváltandó, a természetnek egy ritka gyermekéről szándékozom a »Vasárnapi Ujság« érdemes olvasóit értesíteni, ki még a mult században a kapuvári határban létező »Királytó« mások szerint »Harcsa« nevű tóból fogatván ki Nagy Ferencz s Molnár Mihály kapuvári halászok által, még ma is hallhatni róla eleget néhány öregebb lakostól. – Némileg hasonlított természetére nézve ama Kampaniai leányhoz, kiről Buffon, a híres természettudós, VI. könyvének 335. és következő lapjain értekezik. A Hany Istók nevű, mintegy 8–10 éves talált »gyermek« egészen vadállapotban fogatott ki a vízből, zömök alacsony termete, kuszált haja, konyult orra, feltűnően széles szája volt, s egész valójából vadság, s baromiség volt leginkább észrevehető; feltűnők voltak a rendesnél hosszabb hártás ujjai s fogai. Megfogatása után a várba vitték, hol a várparancsnok főtt ételeket adatott neki, de ezekhez nem is nyult, azután eleven halakkal (szójárás szerint vizimarhával) kínálták meg, s ezeket a legnagyobb mohósággal nyelte le. Nagy erőbe került hogy nadrágot s dolmányt adhattak reá, csizmát pedig éppen meg nem szenvedett, még a reá adott ruhadarabok is rövid idő alatt rongyokban lógtak rajta. Később többek jelenlétében a vári kápolnában megkereszteltetvén, a szent keresztségben István nevet kapott s utóbb rendesen csak Hany Istóknak hívták. Azon volt a várparancsnok, hogy Istók rendes nevelésben részesüljön, de hasztalan volt minden fáradsága, mert Istók az erőltetett pecsenyeforgatáson s víz-behordáson kívül egyebet nem tudott, valamint beszélni sem tanult meg soha, s mint monda után értem, négykézláb a kertben vagy udvaron ugrándozni, vagy vesszőt vévén kezébe, játszva berregni szokott a szájával, de szavat ejteni soha sem tudott. Minden kimenetkor rendes vigyázó kellett melléje, megesett többször, hogy rendesen a víznek tartott, elillanni akart, melly szándékától kutyák által tereltették vissza a jámbort. Utóbb majdnem baromilag bánt vele a

¹⁰⁴ PB. V. 371.

csöcselék vári nép s csak a várparancsnok Juliska nevű leánya iránt mutatott némi engedelmességet, minthogy ez vele szebben bánt, s néhányszor a drabantok korbácsolásától mentette meg. Eme jólelkű Juliska iránti háladatosságát akkor mutatá meg Istók, midőn Juliska férjhez menvén, a várban nagyszerű lakodalom s dáridó tartatott; javában folyt a vendégség, számos előkelő vendég környezte a lakadalmas asztalt, midőn Istók mindenki csodálkozására ugráló békák seregét rakja a vendégek elé ételül. Elképzelhető a meglepetés és undor, melylyel a vendégurak eltelve valának. E tetteért szorosabban tartották őt, s elcsukták. Juliskának a várból elmenetele után szabadabban hagyták Istókot ismét lélekzeni, de nyugodalma soha többé vissza nem tért; mindig dörmögött; egyik várlyuktól a másikhöz futott, nyugtalanságát így árulván el; később még haragosabban négy-kézláb kezdett futkozni. Egy év múlva egyszerre elveszett, de hová? senki sem tudta; igen hihető, hogy a vár árkanak a Rába folyóvali kapcsolata hosszában sikerült menekülnie a vízbe. Herczeg Eszterházy Miklós Hany Istók elillanásáról értesülvén, megkísérelt mindent ismételi fellelészére, de hasztalanul; mondják, hogy dolmányának rongyai az Eger erdőben találtattak, de őt meg nem találták. / Miként jött a Hanságba, hogyan élt ott? miként kerülé ki a farkasok, a vad állatok körmeit? ez ekkoráig talány maradt. / Elszökése után három évre ugyanazon halászok ismét észrevették őt, de tüstént a vízbe bukkott s azóta mitsem tudnak róla. / Képmása az eszterházi várban fából faragva, ülve látható, a mint egyik kezében békát tart; melly is 1847-ben a természetvizsgálók soproni gyűlésén bemutatattván, a tárgyak halmaza miatt e ritka tüneményt nem nagy figyelemre méltathatták. / Egy német utas meglehetősen jó elbeszélők után az idei »Oesterreichischer Volkskalender« czimű naptárban képekkel világositva közli Hany Istók fentebbi viszontagságait. [lábjegyzetben: Álljon itt a 3-dik kötetű keresztelő könyvnek eme hiteles kivonatja »Nb. 1749, die 17. Martii baptisatus est conditionative puer demens, repertus in Silvia (az Eger erdő, hol a Király- vagy Harcsató van) Stephanus circiter annorum 8, cujus patrini Michael Hochinger et Anna Maria Meznerin.« Az 5-ik számú keresztelő könyvnek utólapján pedig ezeket olvasni: »Es ist anno 1749 den 17. März durch die Kapuvarer Fischer Nagy Ferentz und Molnár Mihály ein Knab gleich einem wilden Thier, dessen Gestalt aber ein vollkommener Mensch, und beyleiffig 10 Jahr alt var, gefangen; in das Schloss eingebracht, und veilen der Bub gar nichts reden konte, conditionative getaufft vorden, vie folget: Anno 1749, 17. Martii baptisatus est, etc. (olvasd felebb). Der Bub var nackigt, frass lediges Gras, Heu und Stroh, litt keine Kleidung; und vann er einen Menschen erblickte, sprang er sogleich

ins Vasser, und schwimte einem Fisch gleich. Fast ein Jahr var er in Schloss, ass bereits gekochte Speisen, liess sich auch ankleiden, und fieng ziemlich an ein formlicher Mensch zu werden; eben in dieser Absicht die trabanten ihm zuviel trauteten, und dieses Vassermendl ganz unverhoft in verlohr gerathen, und nicht mehr gefunden vorden ist, vermuthlich ist er in die unweit von Schloss vorbey fleissende Raab gesprungen, und abermalen in Hanyság, vo er gefunden vorden ist abgeschvunden. Paul Rosnstingl mp. Vervalter. <] Kapuvár, február elején 1855.”¹⁰⁵

Amennyire Zerpák Antal forrásai felderíthetők, egyik kútfője talán Fényes Elek – vagy az azzal megegyező hagyomány – lehetett, ugyanis mindkettő szövege a „tópárti” elképzelést vallja. Zerpák szerint Hany Istókot vagy a Király-tóban vagy pedig a Harcsa-tóban fogták, mindenestre állóvízben, a hazai recepciótörténet későbbi szakaszában aztán inkább ez az elképzelés kanonizálódik. Úgy tűnik tehát, hogy az „erdőpárti” hagyomány, vagy az erdő és a víz között oszcilláló elgondolások helyett a 19. század közepére megerősödött a „tópárti” tradíció. A szerző talán Fényestől kölcsönözhetette Hany Istók négykézláb való ugrálását, és noha a mozgás állathoz hasonlítása több irományban helyet kapott, ilyenfajta megfogalmazása a magyar nyelvű írások között áruzkodó. Zerpák másik forrásként az 1845. évi győri egyházmegyei schematismust aknázhatta ki, ez gyanítható a kampániai vad leányra tett utalásból. A pecsenyesütés témája pedig a Sándorffy János által előadottakra emlékeztet, noha az Zerpákénál csak később jelent meg nyomtatásban. A fentiekből következik, hogy Zerpák többféle elképzelést gyúrhatott egybe, hogy kialakítsa a saját változatát, és persze a kapuvári szájhagyományra is támaszkodott („ma is hallhatni róla”).

Ami a történet időbeli láncolatát illeti, a keresztelési aktus itt nyelvileg is jelölten „később” zajlik le, miközben a többi variáns rendszerint közvetlenül a megtalálás utánra helyezi ezt az eseményt. Zerpák szövegében ráadásul nem is a templomban történik a keresztelés, hanem a vár kápolnájában. Amíg a Hany Istók-elbeszélések a várban töltött időt szokásainak ismertetésével kapcsolják össze, itt ez megelőzi az egyházi ceremóniát. A várparancsnok személyének funkciója itt bővebb, aki alatt – tekintve a megnevezés anakronosztikus voltát – inkább tisztartót kell érteni. Zerpák szövege részletesen mesél a fiú fogságban töltött idejéről, így ruháztatása kapcsán konkrétan kitér az öltözetre (a dolmány már Botgorscheknél előfordult), Hany Istók játékaira, a szórakozásképpen általa kibocsátott han-

¹⁰⁵ ZERPÁK 1855b.

gokra (sziszegés helyett itt berregésről olvashatni), munkavégzésére, a Sándorffyra hajazó pecsenyeforgatás mellett – önálló leleményként – a vízfordást is megnevezi. Amíg a Sándorffy által megörökített mondaválatozat azt sugallja, a gyermeket egyszer páholták el, itt a megaláztatás rendszerezített eszközzé válik a kutyák megemlékezésével. A narrátor a „gyermek” szót idézőjelek közé szorítja, így erősíti a lény ambivalenciájáról szóló képet, az állat és az ember közötti átmenet reprezentálását az úszóhártya leírásával és azzal fokozza, hogy magatartását a „baromiséggel”, azaz az állati jegyekkel állítja párba.

Zerpáknál teljesen önálló építmény a Juliska-történet, amellyel a később kibomló szerelmi szálát alapozza meg. A várnagy lányának, Juliskának a szerepeltetése Hany Istók jellemére több szempontból is hatással van, egyfelől neki szót fogad („csak a várparancsnok Juliska nevű leánya iránt mutatott némi engedelmisséget”), miközben valamennyi nevelésre irányuló szándék kudarcot vall, másfelől az iránta mutatkozó vágy révén kitör az izolációból. Ő az egyetlen, akivel közelebbi interakcióba tud lépni, és akivel bizalmas viszonya alakul ki, visszacsatolásképpen pedig ő is képessé válik a domesztikációra, az „engedelmisségre”. A lakodalmi jelenetben voltaképpen nem is az esküvő ténye okoz változást lelkiállapotában, hanem a nászajándék utáni távozás. Azzal, hogy az elbeszélés az ajándékot békákban jelöli meg, mintegy Hany Istók nézőpontját érvényesíti, hiszen azt adja a lánynak, aminek ő örülne. Ez a konstrukció tehát rágógó abban, hogy a várbeliectől eltérő szemléletmódot örökít meg. A fiú elvárásaival szemben a dolog ellenkezőleg sül el, és a narrátor ebben összehasonlít az olvasóval. A szökést nem a kudarcba fulladt ajándékozási szcena váltja ki, hanem Juliska – logikailag megindokolható – távozása. Ennélfogva aztán a történeti elemek egymásutánisága megteremti azt a pszichológiai lehetőséget, hogy a szökés az elutazás miatti csalódottság következménye.

Ez az elbeszélés az eltűnés utáni nyomozást Kis Józsefnél részletesebben dolgozza ki, ahogyan Hegedűs Nepomuk János is szerepeltetett egy Esterházyt (keresztapaként), Zerpák is ezt teszi egy másik Esterházyval (a kutatás iniciátoraként). Esterházy Miklós nevének említése arról is világosan árulkodik, hogy a mesének ez az eleme nem egykorú. A történet végül egyfajta zárt szerkezetben ugyanabba a térbe tér vissza, ahonnan kiindult, a nyomokat az égererdőben találják meg a felderítők. Érdemes ehhez – immár az elbeszélésen kívülről – hozzátenni, hogy miközben valószínűleg Zerpák plébános volt az, aki a Rosnstringel-feljegyzés anyakönyvi másolatában töröljel alá helyezte az erdő szó előtti *éger* előtagot, itt ő írja a latin nyelvű szöveg mögé kommentárként az égererdő szót, ezzel maga segíti

elő, hogy a sztori kezdete és vége pontosan ugyanazon a helyszínen játszódjék. A rongyok megtalálásának – és ennek logikai előzményeként a ruhák levetésének – helyszínével nemcsak a térszerkezet válik körkörössé, hanem szimbolikusan Hany Istók is visszatér eredeti vad állapotába. Végezetül pedig a narráció végéhez illesztett kontemplatív rész leginkább Kis József szövegére hajaz.

Zerpák Antal a figura fogadtatástörténetéből az osztrák népkalendárium mellett megemlíti az eszterházi kastélyban látható, békával ékesített képmást is, s minthogy ez az állat a történetben többször visszatérő elem, mint például a békaszerű ugrálás, a békával táplálkozás, a béka nászajándékként való adományozása, így a béka Hany Istók emblematisztikus jelévé avatódik.

A kapuvári pap a 19. század közepén láthatólag megerősödő „tópárti” hagyományt vallja, a dolmány szerepe – amelynek Hany Istók nem örül, mint a későbbi verziókban, hanem a ruhát erőszakkal kényszerítik rá – részletesen kidolgozott, új elem a kutyák felleptetése. Legnagyobb horderejű újdonsága azonban abban áll, hogy a Juliska-mesével megtoldja a történetet, és ez a szál a század közepére már bizonyosan kialakult.

A víziördög

Meglehetősen korán (persze, mi az a korán), már a 19. század közepe táján megszületett Hany Istók első ismert színpadi feldolgozása is, amelyet elő is adtak Sopronban német nyelven. A dráma szövege nem ismeretes, csak a soproni *Oedenburger Lokalblatt* 1866-os újságcikkében¹⁰⁶ maradt fenn a történet vázlata, melyet Missuray-Krúg Lajos idézett 1943-as tanulmányában.¹⁰⁷ Innen tudható, hogy a darabot Emil Ludwig írta *Hany Istók, der Wasserteufel des Hanyságs oder die Entstehung und Wunder des Neusiedler-Sees* (*Hany Istók, a Hanyság víziördöge, avagy a Fertő tó keletkezése és csodája*) címmel, Sopronban pedig 1866. március 7-én állították színpadra. A fennmaradt rövid szinopszis elárulja, hogy három felvonásos színdarabról van szó, és mindegyik felvonás két képet (jelenetet) tartalmazott. Nemcsak dráma született, hanem a Hany Istók-téma zenei feldolgozása is megindult a 19. században. A darabhoz ugyanis zenemű készült, melyet egy bizonyos J. Pleininger szerzett, de erről sem rendelkezem bővebb ismerettel.

¹⁰⁶ OLB. 1866.

¹⁰⁷ MISSURAY-KRÚG 1943. 37–38.

Emil Ludwig Ferdinand Botgorschek Hany Istók-elbeszélését dolgozta át, és aligha véletlen, hogy a vázlat az *Oedenburger Lokaltblatt*-ban kapott helyet, ugyanis miután Botgorschek kegyvesztett lett az Esterházy-uradalomban, és Sopronba költözött, 1864-től 1867-es visszavonulásáig ennek a helyi lapnak volt a főszerkesztője.¹⁰⁸ Ludwig nyomán a novellából színjáték lett, így tehát az adaptáció adaptációjáról van szó, de a szerző meglehetősen szabadon kezelte az elbeszélést. Amennyire a meglehetősen epigrammatikus tömörségű vázlatból ez valamennyire kideríthető, a kapcsolódási pontot elsősorban az jelenti, hogy mindkettő *Wasserteufel* (víziördög) néven nevezi meg történetének főszereplőjét, Botgorschekkel szemben azonban jóval tágabb mind az időbeli, mind pedig a térbeli keret. Ludwig munkájának első felvonása a középkorból indítja a történetet, és mindhárom felvonás között évszázadnyi idő telik el, a kanonikus időbeli háttérnek, 1749-nek, a középső felvonás felel meg, míg az utolsó szakasz a feldolgozás születésének akkori jelenidejébe, a 19. század közepébe vezet. A dráma a Fertő mellett a színpadi előadás helyszínét, Sopront is szerepelteti a műben. Noha a darab fennmaradt vázlatos szövege alapján úgy sejlik, hogy az alkotás a mesét a kísérteties esztétikája felől közelítve meg a romantikus borzongatást, a félelmet és a természetfeletti jelenségekre vonatkozó igényt igyekezett kielégíteni, az újságcikk megjegyzései mégis inkább afelé mutatnak, hogy komikusan dolgozta fel tárgyát, amelyet énekek és táncbetétek szakítottak meg.

A vázlat szerint az első felvonás 1300-ban játszódott, jóval azt megelőzően, hogy Hany Istókot megtalálták volna a Hanságban. Ha azonban a cím alapján közelítem meg ezt a szakaszt, úgy tűnik, ez foglalkozhatott a Fertő „keletkezésével”, amit a szöveg boszorkányhistoriával és bosszúval kapcsolhatott össze. Az első jelenetnek ugyanis „A leányvölgy boszorkánya” volt a témája, míg a második kép a „Fertő vérítéletére” fókuszált.

Amint volt róla szó, a második felvonás ragaszkodik leginkább a Hany Istók-történet hagyományos idejéhez, amennyiben ennek két jelenete 1749-ben játszódik. Az áttekintés meglehetősen szükségszerűen szól az első képről: *Valaki Mária Terézia idejéből*, aki, ugyebár, lehet bárki. Ennél némileg informatívabban beszél a második jelenetről, elárulva, hogy egy szörnyszülött (*Wechselbalg*) képezte ennek témáját, amely aligha lehet más, mint Hany Istók. A kép szerint a szöveg diabolizálta a hansági vízilényt, aki az alvilágból bukkan elő.

¹⁰⁸ LÁNG 1975. 51.

Az utolsó felvonás a színpadi alkotás születésének idejébe ér. Ennek első jelenete Sopronban játszódik, „egy végzetes éjszakát” állít az előadás középpontjába. Hogy aztán miféle rettenetes dolog történik az éj leple alatt, a szinopszis alapján rejtély marad. A felvonás másik képe esetében az összefoglaló nem árult el semmit a cselekményről, pusztán az annak keretet adó helyszínt közli: *A Fertő tavának fenekén*.

Emil Ludwig hat képből álló darabjának csak szinopszis által ismeretes szövege arra feltétlenül rámutat, hogy Hany Istók meséje sokrétű értelmezésre nyújtott lehetőséget, feldolgozása és soproni előadása pedig elterjedését és népszerűségét is jelzi. A színmű nézőközönsége előtt soproni szerzők révén is ismeretes lehetett a víziember története, mint ahogyan az ebben a fejezetben említett első szöveg, a domonkos krónika is Sopronhoz kapcsolódott.

A német recepció kezdetei

Első pillantásra meglepőnek tűnhet, milyen kiterjedt korpusza van a Hany Istók-fabulának a 19. század első felétől kezdődően a német recepcióban. Amint a korábbiakból kiviláglott, Magyarországon is születtek németül írott feljegyzések a hansági vademberről, így német recepció alatt nem a német nyelvű fogadtatástörténetet, hanem a német nyelvű *külhoni* visszhangot értem. A németül sorozatosan megjelenő írások tömege egymással is párbeszédben álló autonóm diszkurzussá izmosodott. A történet külföldi, német nyelvterületeken való terjedését nagymértékben előmozdította, hogy a Rosnstingel-irat és annak mutációja, az 1803. évi uradalmi jelentés németül íródott, így megértési problémákat aligha jelenthetett. Utóbbi jelentés hivatkozásként konstans elemet jelentett a német befogadás koordináta-rendszerében, ugyanakkor a korai recepció olyan elemeket is megőrzött, melyek módosítják a hazai irodalomban kialakult tendenciákat.

Az 1803. évi Nagy Árhullám

A német nyelvű újságok és földrajzi munkák zöme a 19. század első felében a Hany Istók-történet forrásaként rendszerint a *Wiener Zeitung*ra hivatkozik, amelynek vonatkozó cikke azonban nem önálló termék, hanem kölcsönzés a *Pressburger Zeitung* című pozsonyi lapból. Minthogy a *Pressburger Zeitung* írásának hatástörténete elsősorban a nyugati recepcióban érzékelhető, arra következtethetők, hogy e szöveg nemzetközi fogadtatása erősebb a hazainál.

Amint korábban említettem, a külhoni újságok oly módon tesznek utalást a kútfőként használt német nyelvű *Pressburger Zeitung*ra, hogy az 1803. július 20-i dátumot jelölik meg, noha a cikk valójában 1803. július 26-án jelent meg. Azt is tárgyaltam korábban, hogy a félredátumozás onnan ered, hogy a soproni beszámolót július 20-án keltezték. Rövid idő múltán a *Pressburger Zeitung* újságcikke a nyugati sajtóban nagy visszhangot kapott, így aztán Hany Istók nemzetközi fogadtatását tekintve az 1803-as esztendő mintegy a gátszakadás éveként tűnik fel. A Hany Istók-téma a német recepcióba nem egyszerűen átszivárgott, hanem úgyszólván elárasztotta a folyóiratokat, melynek hullámai Bécs közvetítésével Hamburgig, Stuttgartig, Weimarig, utóbb pedig Berlinig csaptak fel.

Az áradás elsőként Bécset érte el, ahol is a világ egyik legrégebben megjelenő lapja, a *Wiener Zeitung* 1803. július 30-án megjelent száma *Wassermann im KönigsSee in Ungarn* (Vízember a magyarországi Ki-

rály-tóban) címmel publikálta a pozsonyi lap beszámolóját.¹⁰⁹ Ennél korábban megjelent nyomtatott cikket a nemzetközi Hany Istók-irodalomban nem ismerék, ennél fogva aztán ez a cikk egyfajta kezdőpontként tűnik fel, és – amint a későbbiek során igazolni igyekszem – a 19. század első felében más német újságok is gyakran így, ősforrásként nyúlnak vissza hozzá. A *Wiener Zeitung* a pozsonyi lapban megjelent szöveget kisebb változtatásokkal közli, így az első mondatban a szövegkörnyezethez igazítva beszúrja az 1776-os dátumot, a terjedős mondatokat többször különálló mondatként tagolja, vagy beilleszt egy-egy *und* kötőszót. A *Pressburger Zeitung*, majd ennek nyomán a *Wiener Zeitung* tudósítása volt az alapja a Hany Istók-monda további nyugati expanziójának, s az a kép rögzült a német sajtótermékekben, mintha a szöveg ott jelent volna meg első ízben.

A történet népszerűségét mutatja, hogy alig néhány nappal a *Wiener Zeitung* július 30-i száma után egy másik lap is foglalkozott a témával. A *Schwäbischer Merkur* című stuttgarti lap, melynek profiljához tartozott a külföldi hírek átvétele, 1803. augusztus 8-án *Ein WasserMann* (Egy víziember) címmel jelentetett meg egy beszámolót.¹¹⁰ Miután a bevezető közli, hogy a *Wiener Hofzeitung* beszámol azokról a csatornázási munkálatokról, melyek Esterházy herceg költségén a Rába folyó és a Fertő tó között zajlanak, rátér a Hanságban kihalászott különös lény esetére. Előadja, hogy az úgynevezett Király-tóban, amelynél a csatorna már elkészült, 1776-ban egy víziembert fogtak ki, átemelve azt is, hogy a „víziember története valós”. Amennyiben a *Schwäbischer Merkur* innentől kezdve nem ismételne meg pontosan a *Wiener Zeitung* újságcikkét, akkor is nyilvánvaló lenne, hogy forrását ez a lap jelentette. Gyakorlatilag tehát klónoztatta annak szövegét, ez a sokszorosítás mégsem jelentéktelen dolog, hiszen a történet ezáltal még több olvasóhoz jutathatt el, terjesztve annak hírét. Az, hogy a publikációk között mindössze néhány napnyi idő telt el, jelzi, a különös lény esete a német közönség körében érdeklődésre tarthatott számot, egyfajta biológiai szenzációként tállalták.

Amint a két lap megjelenési dátumából látszik, ezek az újságcikkek még nem használták fel az 1803. évi uradalmi jelentést, a *Schwäbischer Merkur* éppen augusztus 8-án vette át a *Wiener Zeitung*tól a hírt, amikor a hivatalos irat Kapuváron elkészült. Szembeszökő a hírek gyors terjedése, ugyanis a jegyzőkönyvi kivonat annak elkészülte után néhány nappal máris megjelent nyomtatásban. A *Pressburger Zeitung* az augusztus 8-án kelt memorandumot már augusztus 26-án publikálta a következő bevezetéssel: „Zur gründlichen Erörterung der in Nro 57 d. B. unter dem Art. Oedenburg enthaltenen Geschichte von der Wassermann, haben wir von verehrter

¹⁰⁹ A *Wiener Zeitung* szövegét idézi: STEIG 1901. 597–598.

¹¹⁰ SM. 1803.

Hand folgenden erfolgen”.¹¹¹ A bevezető szöveg az újság 57. számára, azaz a július 26-án napvilágot látott lapszámmra hivatkozik, és ezzel elárulja, hogy a cikk nyomán vita keletkezett az olvasók körében. Amint a későbbi német nyelvű írásokból világosan kiviláglik,¹¹² az 1803. évi memorandum megszületésének oka éppen az újságban való közlés hitelesítése volt, emellett szolgálhat érvként a német nyelvű szövegezés is, a megjelentetés célja pedig az volt, hogy mint „hivatali tanúsítvány” bizonyítsa az eset valóságát. Ennek alapján pedig az 1803. augusztusi kapuvári protokoll elkészítése a történet népszerűségének bizonyítéka, hiszen ha nem csaptak volna fel körülötte hullámok, aligha lett volna szükség újabb iratra.

A pozsonyi lap újabb – augusztus 26-i – közlését a *Wiener Zeitung* már szeptember 3-án átvette, de alig pár napra rá a hamburgi *Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unpartheyischen Correspondenten* is lehozta a hírt, éppen a bécsi lapra hivatkozva: „Die hiesige Hofzeitung enthält folgendes”, azaz „a helyi [értsd: Wiener] Hofzeitung az alábbiakat tartalmazza”, ezután pedig következik a jelentés szövege.¹¹³ Látható tehát, nemcsak a német újságok álltak folyamatos kapcsolatban a pozsonyi újsággal, hanem egymástól is kölcsönöztek, és ebben a fő adatbázist a *Wiener Zeitung* jelentette, melynek székhelye már csak földrajzilag is közelebb állt Kapuvárhoz, mint a stuttgarti vagy hamburgi lapok. Azzal, hogy a korábbi beszámoló mellett a bécsi és a hamburgi újság közölte a jelentés szövegét is, további adatokkal bővítette ki az addigi elbeszéléseket, a halászok nevéől kezdve a keresztelésen át a testleírás korrekciójáig.

Az 1803-as év német nyelvű Hany Istók-irodalma azonban ezzel még mindig nem ért véget. A *Magazin für den neuesten Zustand der Naturkunde mit Rücksicht auf die dazugehörigen Hülfswissenschaften* című Weimarban kiadott, a természetrajzot a segédtudományokkal ötvöző folyóirat ebben az évben Johann Friedrich Benzenberg (1777–1846) tollából közölt cikket *Nachrichten von seltenen Menschen* (Hírek ritka emberekéről) címmel. Ebben ugyan nincsen utalás a hansági vademberre, de a benzenbergi levelek közlése után egy D. H. monogrammal jelölt szerző, aki mögött alighanem a folyóirat szerkesztője, Johann Heinrich Voigt rejtőzhet, kiegészítést tett.¹¹⁴ Megjegyzi, hogy mivel itt éppen ritka emberekről van szó, ő is megoszt egy hírt olvasóival egy víziemberről (*Was-sermann*), forrásaként pedig a *Wiener Hofzeitung*ot nevezi meg. Ezután a Rába és a Fertő között a közelmúltban épített csatornáról értekezve tér rá a kiegészítés fő témájára, mely szerint a Király-tónál 1776-ban egy embert találtak, aki aztán fogságából megszökött, és akit többé nem találtak meg.

¹¹¹ PZ. 1803b.

¹¹² BALLENSTEDT 1824. 91.

¹¹³ HC. 1803.

¹¹⁴ D. H. 1803. 255–259.

A folyóirat ezt követően szó szerint átemeli a *Wiener Zeitung* 1803. július 30-án megjelent számának tudósítását, majd, hogy ennek hitelét alátámassza, ugyancsak a bécsi újságból átmásolja az 1803. augusztus 8-án Kapuváron kelt hivatalos jelentést. Ezzel a recepció első alkalommal illesztette egymás mellé a *Wiener Zeitung* két cikkét, a pozsonyi újságból származó híradást a jegyzőkönyvet közlő újságcikkkel vegyítve. Minthogy a két szöveg immár összevethetővé vált, a szerkesztőnek is feltűnt, hogy a történet datálása az iratokban ütközik, az egyik 1776-ról, a másik pedig 1749-ről beszél. Ezért aztán a jelentéshez lábjegyzetben fűzött megjegyzésében a weimari folyóirat utalást is tesz arra, hogy az évszám természetesen ellentmondásban áll a fent említettekkel, ám annak dacára, hogy kétszer is szerepel az 1749-es dátum a jelentésben, egyszer németül, egyszer pedig a latin nyelvű anyakönyvi bejegyzésben, ezt helyesírási vagy nyomdai hibának minősíti („Diese Jahrzahl steht freylich mit der obigen: 1776 im Widerspruch. Ohne Zweifel ist dieselbe ein Schreib- oder Druckfehler”). Az meglepő módon nem tűnt fel a közlőnek, hogy nemcsak az évszám, de például az életkor meghatározása között is ellentmondások húzódnak.

Az 1803-as esztendő tehát éles cezúraként értelmezhető, a Hany Istók-történet immár nemcsak egy lokális térben vált népszerűvé, hanem a külföldi lapok publikációival nemzetközi szintre emelkedett, Európában is ismertté vált. A second handból öltözködő újságcikkek ugyanakkor nem az eredeti forrásra, a *Pressburger Zeitung*ra, hanem a cikket csak kölcsönző *Wiener Zeitung*ra hivatkoztak.

Kleist szirénjei

A monda rangját emelte, hogy 1811-ben nem kisebb személyiség, mint a világhírű német író, Heinrich von Kleist is közölte a történetet *Wassermänner und Sirenen* (*Víziemberek és szirének*) című rövid munkájában, rokonlányekkel állítva párhuzamba Hany Istók alakját.¹¹⁵ A vonat-

¹¹⁵ A Kleist-korpusz kritikai kiadása a szöveget így közli: „In der Wiener Zeitung vom 30. Juli 1803 wird erzählt, daß die Fischereipächter des Königssees in Ungarn mehrmals schon, bei ihrem Geschäft, eine Art nackten, wie sie sagten, vierfüßigen Geschöpfs bemerkt hatten, ohne daß sie unterscheiden konnten, von welcher Gattung es sei, indem es schnell, sobald jemand sich zeigte, vom Ufer ins Wasser lief und verschwand. Die Fischer lauerten endlich so lange, bis sie das vermeintliche Tier, im Frühling des Jahrs 1776, mit ihren ausgesetzten Netzen fingen. Als sie nun desselben habhaft waren, sahen sie mit Erstaunen, daß es ein Mensch war. Sie schafften ihn sogleich nach Kapuvar zu dem fürstlichen Verwalter. Dieser machte eine Anzeige davon an die fürstliche Direktion, von

kozó rész magyar fordításban a következő: „A Wiener Zeitung július 30-i számában olvasható, hogy a magyarországi Király-tó halászhai munkájuk közben már többször is észrevettek valamiféle meztelen, s mint állítják, négylábú élőlényt, melyről nem lehetett megállapítani, milyen fajba tartozik, ugyanis amint megpillantott valakit, gyorsan beszaladt a partról a vízbe és eltűnt. A halászok végül addig lestek rá, míg az 1776-os év tavaszán kikészített hálókkel kézre nem kerítették a feltételezett állatot. Amikor elkapták, megdöbbenve látták, hogy ember. Rögtön elszállították Kapuvárra, a hercegi tiszttartóhoz. Az bejelentést tett a hercegi udvarnál, ahonnan azt az utasítást kapta, hogy jól őrizze a vízi embert, s állítson melléje őrként egy fegyveres szolgát. A lény akkoriban mintegy 17 éves lehetett, erős, izmos testalkatú, csak a lába és a karja volt görbe, mivel a földön mászott; kéz- és lábujjai között finom, úszóhártyaszerű bőr feszült, úgy úszott, mint bármelyik vízi állat, s testének legnagyobb részét pikkely borította. Megtanították járnival, s eleinte csak nyers halakkal és rákokkal táplálták, melyeket igen jó étvággal elfogyasztott: felállítottak neki egy vízzel teli kádat is, ott fürdött lelkes örömnnyilvánítások közepette. Sokszor nyűgnek érezte és levetette ruháit, míg aztán lassan hozzájuk szokott. A főtt zöldség-, hús- és tésztafélékre nem igazán sikerült rászoktatni, gyomra ugyanis nem bírta bevenni ezeket; megtanult beszélni is, s már egész sok szót használt, szorgalmasan dolgozott, engedelmes volt és szelíd. Háromnegyedévnnyi idő elteltével azonban, amikor már nem tartották olyan szigorúan szemmel, kiment a kastélyból a hídra, meglátta a vízzel

welcher der Befehl erging, den Wassermann gut zu verwahren und ihn einem Trabanten zur Aufsicht zu übergeben. Derselbe mochte damals etwa 17 Jahr alt sein, seine Bildung war kräftig und wohlgestaltet, bloß die Hände und Füße waren krumm, weil er kroch; zwischen den Zehen und Fingern befand sich ein zartes, entenartiges Häutchen, er konnte, wie jedes Wassertier, schwimmen, und der größte Teil des Körpers war mit Schuppen bedeckt. Man lehrte ihn gehen, und gab ihm anfangs nur rohe Fische und Krebse zur Nahrung, die er mit dem größten Appetit verzehrte: auch füllte man einen großen Bottich mit Wasser an, in dem er sich mit großen Freudenbezeugungen badete. Die Kleider waren ihm öfters zur Last und er warf sie weg, bis er sich nach und nach daran gewöhnte. An gekochte, grüne, Mehl- und Fleischspeisen hat man ihn nie recht gewöhnen können, denn sein Magen vertrug sie nicht; er lernte auch reden und sprach schon viele Worte aus, arbeitete fleißig, war gehorsam und zahm. Allein nach einer Zeit von drei Vierteljahren, wo man ihn nicht mehr so streng beobachtete, ging er aus dem Schlosse über die Brücke, sah den mit Wasser angefüllten Schloßgraben, sprang mit seinen Kleidern hinein und verschwand. Man traf sogleich alle Anstalten, um ihn wieder zu fangen, allein alles Nachsuchen war vergebens, und ob man ihn schon nach der Zeit, besonders bei dem Bau des Kanals durch den Königssee, im Jahr 1803, wiedergesehen hat, so hat man seiner doch nie wieder habhaft werden können.” KLEIST 1978. 369–370.

töltött várarkot, ruhástul beleugrott és eltűnt. Mindent megtettek, hogy újra elfogják, de minden igyekezetük eredménytelen maradt, s noha idővel a halászhók többször is vizszontlálták, különösen a Király-tó csatornájának építéskor, 1803-ban, soha többet nem sikerült elkapni.”¹¹⁶

A vízilényekről szóló szöveg eredetileg Heinrich von Kleist saját újságjában, a rövid életű, 1810. október elsejétől 1811. március 30-ig működő *Berliner Abendblätter* című napilapban jelent meg halálának évében, 1811. február 5-én és 6-án.¹¹⁷ A szöveg névtelenül jelent meg, de Gotthilf Heinrich Schubert révén tudható, hogy lejegyzője Kleist volt. Kérdés azonban, lejegyzőről vagy szerzőről beszélhetünk-e. Kleist egyértelműen megjelöli az átvétel helyét, a *Wiener Zeitung* 1803. július 30-i számát, amely a német nyelvű Hany Istók-diszkurzusban többszörösen is ősforrásként, állandó hivatkozási alapként tűnik fel. Első olvasásra úgy tűnhet, hogy a két publikáció szövege lényegében megegyezik egymással, ilyenformán pedig Kleist pusztán a lejegyző, a másoló szerepére tarthat igényt. A tüzetesebb olvasás során azonban kiderül, hogy a bécsi lap és a berlini újság cikke nem egészen fedi le egymást, a német író néhány ponton hozzátoldott egyes szavakat, kiegészített és bővített, és ezekben a szövegszerűen megragadható különbségekben érhető tetten valamelyest Heinrich von Kleist szerzősége. Kleist narrátora a történet dátumozását az elbeszélésben hátrébb tolja, a lényt a *Wiener Zeitung* gal szemben nem feltételezett szörnyetegként, hanem állítólagos állatként (*vermeintliche Thier*) reprezentálja. A *Berliner Abendblätter* változata két jelzőt is hozzátold a test leírásához, erősnek és jó felépítésűnek minősítve a lényt (*kräftig und wohlgestaltet*), melyek ilyen formában nem szerepeltek a bécsi lapban. A nyelvezet eltérésein túl különbség fedezhető fel abban is, hogy az elbeszélés végén Kleist szövege a Király-tó kanálisának építésénél értelmezésként

¹¹⁶ Heinrich von Kleist: *Vízilények, szirének*. Ford. Hámori Ágnes. In: KLEIST 2001². 28–29. A fordítást több helyen módosítottam. Egyfelől a szöveg magyar átültetője a Kleist által megnevezett kútfőt „Bécsi Újságként” adta vissza, noha itt – a fent mondottakból is kétségtelenül következően – egy újság nevééről, a *Wiener Zeitung* ról van szó. Másfelől két locusban is „királyi tóként” tolmácsolta a „Königssee” nevet, amely ugyancsak tulajdonnév és ilyen formában félrevezető. Pláne úgy, hogy Heinrich von Kleist hazai monográfusa, Földényi F. László, aki ehhez a kötethez a jegyzeteket írta, a „királyi tó” helynevet kommentárjában a Fertő tóval azonosította (*i. m.*, 273.), jóllehet világos, hogy ez egy Kapuvár határában létező tónak a saját földrajzi neve, amely minden bizonnyal azért kapta a *Király* tagot, mert a hansági állóvizek közül ez a legnagyobb.

¹¹⁷ *i. m.*, 333. 273. A jegyzet szerint Kleist Hany Istók meséjét a *Museum des Wundervollen* első kötetéből (1803) vette át, melyhez nekem nem sikerült hozzáférnem. Minthogy a *Wiener Zeitung* ot jelöli meg a lap forrásként, gyaníthatóan 1803-ban a Lipcsében kiadott folyóirat is átemelhette a sztorit, adalékként szolgálva arra is, hogy a hír ebben az évben valóban elárasztotta a német nyelvű lapokat.

beszúrja az 1803-as dátumot. Kleist a figurát rokonlényekkel kontextualizálja, ezáltal az átvett szöveget a saját szerzőségével pecsételte meg.

A magyarországi irodalomban az itt ismertetett szövegek közül elsőként Kis József értekezése állítja párba rokonlényekkel Hany Istók alakját, Kleist is ezt teszi, azonban lényegesen több analógiát hozott fel. A *Vízilények, szirének* című két egymást követő napon megjelent írásában a német szerző a legnagyobb figyelmet a hansági lénynek szenteli, a többi történetet jóval rövidebben meséli el. Elsőként Hudsonra, Grönland felfedezőjére hivatkozik, aki állítása szerint 1608-ban pillantott meg a szigetenél egy szirént. A legtöbb közös vonást egy 1740-es nyugat-frízföldi eset szolgáltatja, amikor is egy vízben felfedezett szirént – Kleist elbeszélése szerint – Harlembe szállítanak őrzésre (ily módon Harlem Kapuvár pandanja). Szintén kapcsolódási pontot jelent a tanítás, a felöltöztetésben és a rendes ételek elfogyasztásában megnyilvánuló civilizálódás, és ahogyan a Hany Istók-monda egyik változatában, ez a holland szirén sem tud beszélni, csak nyöszörögni, Istókhoz hasonlóan minduntalan a víz után vágyódik. Végezetül Kleist egy 1560-ben Ceylonnál kihalászott szörnyre hivatkozik, majd a nápolyi Fischnikkel kapcsán Gehler természetrajzi lexikonja felé utalja olvasóját.

Ez a Kleist-féle átírás már pusztán a szerző nevével együtt járó piaci tőke okán is érdeklődésre tarthat számot, ugyanakkor a német író azzal hoz eredeti szint a diszkurzusba, hogy Hany Istókot szirénekkel összehasonlítva jelentősen kitágítja az analóg példák körét.

Hany Solo

A német nyelvű Hany Istók-befogadásban már a 19. század elején tendenciává válik, hogy a magányos hansági vízi ember alakját természeti összefoglalók keretébe ágyazzák. Az osztrák író, orvos és folyóirat-szerkesztő Franz Sartori (1782–1832)¹¹⁸ a birodalom természeti kuriózumairól kibocsátott munkája a Hanság kapcsán hívja föl a figyelmet a vadócra. Az 1810-ben megjelent *Naturwunder des Oesterreichischen Kaiserthumes* című kötete a Hanság felől közelít Hany Istókra, amely lényegében Bredetzky Sámuel topográfiájának kivonatolása.¹¹⁹ Ebből adódóan Sartori is azt a szemléletet közvetíti, mely a Hanságot a Fertő délkeleti részének tekinti, a táj különlegességének tartja az ingoványos, imbolygó talajt, amely minden pillanatban veszélyeket tartogat, hiszen a látogató lába elsüllyedhet. Hasonlóképpen a Hanság nevezetességének nevezi az utóbbi

¹¹⁸ ADB. 1890. 376–378.

¹¹⁹ SARTORI 1810. 148–149.

időben talált vad fiút, akit a kapuvári erdőben fedeztek fel a halászhalka a mocsár egyik kis tavánál, a Király-tónál, és így a „tópártiak” és az „erdőpártiak” álláspontját szintén egyenlíti. A szöveg lényegét tekintve innentől Bredetzky nyomán a *Wiener Zeitung*ra támaszkodik, a történetet onnan kölcsönzi. Ezt követően a kapuvári uradalom vonatkozó jegyzőkönyvét idézi, melyet a munka eléggé nyilvánvalóan a *Wiener Zeitung*ból Bredetzky közvetítésével ollózhatott ki.

Leopold Chimani (1774–1840) tankönyvszerző, könyvcenzor, pedagógus, több mint száz ifjúsági mű szerzője, hat kötetben adta ki a Habsburg-birodalom földrajzi-történeti ismertetését mesékkel és költeményekkel vegyítő *Vaterländischer Jugendfreund* című művét, mely a természettudományos ismereteket a hazafias érzések ápolásával összekötve szórakoztató formában igyekezett az ifjúság számára prezentálni.¹²⁰ Ennek 1814-ben megjelent harmadik kötete a *Der Neusiedler See in Ungarn* (A magyarországi Fertő tó) című szakaszban számol be a hansági vadember történetéről.¹²¹ Chimani először a Fertő tó elhelyezkedéséről, földrajzi adottságairól, domborzati viszonyairól, és ehhez kapcsolódóan a szőlőművelésről ad képet, majd a tó keleti partjától húzódó mocsaras nádasokról számol be. Megemlíti a Fertő és a Duna vizei közötti földalatti összeköttetésről szóló mondát is, amelyet azonban kitalált mesének minősít, és helyette természettudományos magyarázattal igyekszik előállni. Ezt követően kerül szóba ismertetésében a Hanság mint a Fertő szomszédságában fekvő vizenyős terület, de láthatóan a két tájat egységes egészként kezeli. Chimani az eltévedés, a mocsárban ragadás veszélyeire figyelmezteti olvasóját, majd külön kitér az Esterházyak 1777 és 1780 közötti gátépítésére a tó délkeleti részén (vagyis a Pomogyot Eszterházával összekötő töltésre). Miután újból szól a náddal benőtt Hanságról, figyelemreméltónak nevezi, hogy a mocsárban 1749. március 15-én egy vad fiút fogtak. Noha ennek a történetnek az ismertetése a Fertő tóról szóló fejezethez tartozik, a mondatból egy szakaszt tipográfiaileg is kiemel („ein wilder Knabe”, azaz „egy vad fiút”), a szavak középre tördelésével mintegy alcímként tüntetve fel azokat.¹²² Leopold Chimani forrása az 1803. évi kapuvári jelentés volt, amit a szó szerinti egyezés tesz kétségtelenné. A szerző a történet végén arról elmélkedik, hogyan került a – itt már ezt a helynevet használva – Fertőbe a vad gyermek, hozzátéve, hogy még mindig keresnek nyomokat a Király-tónál a Hanság mocsarai közt, majd a Fertő sós, ezért ihatatlan vizéről szól néhány szót, orvosi tanácsokkal látja el olvasóit, végül a halászatról és a madárvilágról számol be.

¹²⁰ OBERMAYER-MARNACH 1954. 143.

¹²¹ CHIMANI 1814. 79–84.

¹²² A történet a könyv 82–83. oldalán olvasható.

Johann Georg Justus Ballenstedt (1756–1840) geológus, protestáns teológus és lelkész 1824-ben publikálta *Die Worwelt und die Mitwelt, wie auch Nachträge zur alten und neuen Welt* című művét, melyben *Nachtrag zu den Notizen über die Syrenen* címmel hosszabb traktátust szentel a sziréneknek és vízilényeknek, köztük tárgyalva Hany Istók alakját.¹²³ Ballenstedt biológiai érveléssel felvértezett egyéni interpretációt ad tárgyának, mely igen részletesen foglalkozik a monda természettudományos alapokon való demitologizációjával, és ezenközben a szövegek komparatív vizsgálatába is belemélyed. A szirénekkel összevetve úgy mutatja be ezt a vízi emberkét, aki ugyan nem félig hal, félig pedig ember, de egyfajta kételtűként él a vízben és a szárazon. Ezt az elbeszélést a vademberekről szóló történetekkel helyezi párhuzamba, Istók szerinte a vadon élő állatokhoz hasonló szintre került, emberi természetét elveszítve állati létállapotba jutott. A szerző dolgozatának egészét átítatja a megnevezés problémája, az állati és emberi tulajdonságok kérdése, ugyanakkor erre a rendkívüli esetre racionális magyarázattal igyekszik szolgálni. Forrását a *Wiener Zeitung* képezi, a bécsi lap július 30-án megjelentetett cikkét teljes terjedelmében idézi, és ezt követi természettudományos kommentárja.

Ballenstedt elsőként a halakhoz és a vízi madarakhoz hasonlított testleírás valóságtartalmát igyekszik megkérdőjelezni. Állítása szerint egy ilyen lény mindig csodálatos jelenség. Erről a lényről elmondása szerint a hagyomány azt állítja, hogy pikkelyhez hasonló felülettel rendelkezett, ujjai között úszóhártyához hasonlatos bőrfelület képződött, és visszakíváncozott a vízbe. Noha azt elképzelhetőnek tartja, hogy a vadállati körülményekhez szoktatott ember a civilizációtól való több éves távolléte során durva és bozontos lesz, mint a vadállatok, de erős kételyekkel fogadja, hogy víz alatt valakinél pikkelyes bőr képződne, továbbá úgy véli, ahhoz, hogy a víz alatt közönséges emberként létezhesen, a légzőszervnek is hozzá kellene idomulnia. Ezt az észérvekkel nehezen felfejthető talányt a leírások ellentmondásaival párosítja, mondván, a történet több kétséget is támaszt. A szerző szerint ugyanis szembeszökő, hogy a *Pressburger Zeitung* (nyomában pedig a *Wiener Zeitung*, majd annak hatásaként több német újság) dátumként az 1776-os évet nevezi meg és egy 17 éves lényről beszél, míg a protokoll 1749-ről és 10 év körüli gyermekről ad hírt. Úgy tűnik – véli a szerző –, kétféle beszédhagyomány létezik, a történet mégis egy és ugyanaz. Ballenstedt szerint nem szirénről, vagyis e kritérium szerint félig halról, félig emberről van szó, hanem egy élete korai szakaszában vízbe került emberről, aki a természet halaihoz és kételtűihez hasonlóan hozzászokott a vízi életformához. A szerző arról is beszámol, hogy a pozsonyi lap pikkelyt és úszóhártyát tulajdonít a teremtménynek,

¹²³ BALLENSTEDT 1824. 89–94.

melynek egyike sincs meg az embernél, így az alakot a szöveg nem azonosítható fajnak állítja be. Ugyanakkor Ballenstedt arra is felfigyel, hogy az 1803. évi jegyzőkönyv pikkelyszerű bütökös bőrfelületről és dupla hosszúságú végtagokról szól, és ez a dokumentum állítása szerint több hitelt érdemel a pletykáknál. Miután a kétes identitást elvetette, a szerző a vízi életformához való idomulás kérdését igyekszik megvizsgálni. Állítása szerint bizonyos körülmények fennállása esetén rendellenesség alakulhat ki a bőrfelületen, a karon és a lábon. Nézete szerint nem lehetetlen, hogy a tüdő hozzászoktatás esetén a víz alatti lélegzéshez alkalmazkodjon, példaként a jegesmedvéket, a bűvárkodó állatokat és a gyöngyhalászokat hozza fel, akiknek esete azt tanúsítja, hogy megtanulható a víz alatti életben maradás módszere. Ballenstedt írása azért sajátos, mert tudományos szemlélettel igyekszik racionálisnak tetsző magyarázatot kínálni a hansági lény fizikumára és életmódjára (noha itt nyilvánvalóan egy irodalmi hagyományról van szó).

Az immár bevett szokáshoz híven Anton Johann Gross-Hoffinger a Magyar Királyságról, vidékeiről és népeiről 1833-ban megjelent *Ungarn, das Reich, Land und Volk wie es ist* című kétkötetes munkájának első felében tájismertetés közben tesz kitérőt a hansági vadember esetére.¹²⁴ A Hanságot mintegy a „természet emlékművének” tekinti, ahol a táj az emberi kultúra hiányára emlékeztet. Gross-Hoffinger érdekes módon nem aknázza ki az abban rejlő asszociatív lehetőséget, hogy ezt az elképzelést a vad fiú legendájával kösse össze, és csak a vegetációról szóló tudósítás után tér rá a történetre. A vadember elfogását (valószínűleg az írás alapjául szolgáló forrás félreértésével) 1803-ra teszi, nem beszél annak körülményeiről, sem megkereszteléséről, szövegét a testleírás és a szokások bevett toposzokkal való illusztrálása tölti ki. A szerző a szóbeszédre hagyatkozva azt állítja, hogy több ilyen víziember és vadember is felbukkant, de ezeket sejtéseknek minősíti. Gross-Hoffinger a legvalószínűbbnek azt tartja, hogy az ilyen „emberi állatok” természetellenes emberi kapcsolatokból születhettek, vagy pedig meggyalázott szüzek gyerekeiként lettek kitéve és magukra hagyva.

Rudolf von Jenny több kiadást megért *Handbuch für Reisende in dem österreichischen Kaisersaate* (Kézikönyv az osztrák birodalom utazói számára) című kétkötetes munkája elsőként 1822–1823-ban látott napvilágot, később bővített változatban is megjelent. Hany Istók alakjáról az 1835-ös kiadás második kötete számol be.¹²⁵ A szerző ebben Wittmann Antal – korábban idézett – földrajzi művének 1833-ban megjelent edíciójára hivatkozik egyik forrásaként. Istókról magáról csupán szükséza-

¹²⁴ GROSS-HOFFINGER 1833. 33–34.

¹²⁵ JENNY–SCHMIDL 1835. 75.

vúan tájékoztatja olvasóit, mindössze egyetlen mondatot szentelve a történetnek: a vad fiú égererdőben való elfogását hangsúlyozza, továbbá arról ír, hogy a gyermeket hosszú ideig Kapuváron tartották, végül elszökött és vélhetően ismét a Hanságba tért vissza. Ezután a hansági tavakat, köztük a Király-tavat ismerteti, de a Király-tó és a rejtélyes alak között nem teremt összefüggést.

Tájéismertetés keretében tárgyalja Hany Istók figuráját Wimmer is, aki nek *Übersicht der geographischen und physikalischen Beschaffenheit des Königreichs Ungarn* (A Magyar Királyság földrajzi és természettani állapotának áttekintése) című dolgozata egy 1836-os évkönyvben kapott helyet.¹²⁶ Ezen tanulmányon belül a Hanságot a *Seen und Sumpfe* (Tavak és mocsarak) alcím alatt a Fertő és a Balaton ismertetése közé helyezi, és mindjárt az első mondatban szerepelteti a Király-tó nevét. Aligha kérdéses az intertextuális kapcsolat a 19. század más német nyelvű földrajzi munkáival, amikor a tájat úszó növényzetnek titulálja, ahol az egész mocsár imbolyog az ember talpa alatt. Az élővilág kapcsán a pióákat kiemelve „orvosi vámpírizmusról” beszél. Itt – véli a szerző – a folyók belevesznek az ingoványba, ezer veszélyt rejt ez a változékony táj. A Király-tavat az összes tó forrásaként jelöli meg, amely ugyanakkor kifürkészhetetlen természetű, és ezzel Wimmer nemcsak a tó Hanságban betöltött központi szerepét hangsúlyozza, hanem belekódolja a rejtélyességet is. Ezt tovább fokozza a tó vízfelszínének vadságára vonatkozó megjegyzéseivel: a tó „hullámokat ver”, és különösen „féktelen”, ha vihar közeleg. A táj vadsága és a talált lény vadsága közötti kapcsolatot ezzel mintegy asszociatív módon készíti elő. A táj rendkívüli jellegét erősíti annak megemléke is, hogy a halászok itt nem mernek hagyományos csónakokat használni, az állatvilág gazdagságát pedig nemcsak a halak bőségének toposzával érzékelteti, hanem azzal is, hogy a mocsárvilágot a vízi szárnyasok paradicsomaként, a háborítatlan természet gyümölcseként írja le. Hany Istók alakját a saját szavaival narrálja, „vad fiúnak” nevezi, leírja Kapuvárra szállítását, szökését, utóéletéből kiemeli, hogy nemsokára látták, de azóta végleg eltűnt. A gyermek és a vízi élőlények közötti összefüggést azzal teremti meg, hogy egészen haltermészetűnek (*Fischnatur*) nevezi.

A természettani leírások között szintén a Fertő tó jelenti a tartószervezetet Hany Istók esetében a korábban Szepesházyval közös munkát kiadó J. C. von Thiele könyvében is, amely Magyarország topográfiai, történeti és statisztikai áttekintéséről szólva többkötetes munkaként Kassán jelent meg 1833-ban.¹²⁷ Bevezetés gyanánt a Fertőt helyezi el a földrajzi térben, majd a vízrajzi áttekintés során érinti azt a tó környéki falvak elsüllyedése-

¹²⁶ WIMMER 1836. 246.

¹²⁷ THIELE 1833. 189.

ről szóló 14. századi okmányt, amely ugyan hamis, de ma is szívósan tartja magát hiteles forrásként, mindazonáltal ez a passzus akár Kis József tanulmányából is származhatott, aki részletesen foglalkozik az irattal.¹²⁸ A két tájegységet oly módon határolja el egymástól, hogy ahol a nyílt vízfelület véget ér, ott kezdődik a Hanság. Ahogyan von Thiele Hany Istókról beszél, abban jelölt és jelöletlen vendégsvövegekre bukkanhat az olvasó. A szerző szerint a Hanság egy vad fiú történetéről is nevezetes lett, akit a kapuvári égererdőben két halász fogott ki a Király-tóból, és akinek a mocsárvilág ezen kis tava még most is a lakóhelye lehet. A történet igazolásául az 1803. évi uradalmi napló kivonatát idézi, mondván, ez helyreigazította a *Wiener Zeitung* közönségének véleményét. Nemcsak Hany Istók, hanem a Fertő tó ismertetését is ezzel zárja.

A *Das Ausland* című periodika két, folytatásban megjelent cikkének egyikében, 1836. november 10-én *Der Hanság* című – a szerzői név megjelölése nélkül publikált – írásában számol be Hany Istókról.¹²⁹ A Hanság ismertetése egy általánosabb magyarországi természettudományos rajzolat részének tekinthető, ugyanis a müncheni újság november 8-án és 9-én a Fertő tóról közölt egy összeállítást, amit az a következő napon és 11-én a Hanságról szóló beszámolóval folytatott. A november 10-i számban a hagyományos toposzokkal vezeti be Hany Istók történetét. Miután az újságcikk a Hanságot szokatlan, elzárt zónaként ragadta meg, a különlegességet Hany Istók alakjával folytatja, akit vad fiúként nevez meg. Megtalálható a szövegben az elfogás – március 15-ére helyezett – időpontja, a két halász említése, az erdő mint a fiú megtalálásának helyszíne. A lap állítása szerint ugyanakkor a gyermeket a kapuvári kolostorba (*Kloster*) szállították, amely minden bizonnyal a kastély szó félreértése, s egyúttal arra is következtetni enged, hogy az újságcikk szerzője kevésbé ismerhette az ezzel kapcsolatos hagyományt. A szöveg a suhanc életkorát 8-10 évre teszi, a testleírást kiegészíti az erős testfelépítés megemlítésével, vagyis némileg átfogalmazza a német újságokban 1803-tól kezdődően folyamatosan megjelent tudósítást. Az elbeszélés után a Hanság mérgező növényeiről, a magyarul is lejegyzett könyi gyökér különlegességeiről értekezik, amely egyébiránt Kis József 1797-ből származó tanulmányában is így, Hany Istók meséje után kapott helyet, mégsem ebből, hanem a Csaplovics János szerkesztette német nyelvű topográfiából vehette át.¹³⁰

A *Das Ausland* hírlapban megjelent tanulmányt hasonlóképpen folytatásokban közölve emelte át a Frankfurtban kiadott *Allgemeine Forst und Jagdzeitung* 1837-ban. A némileg megváltoztatott, a táj egzotikumát erő-

¹²⁸ Kis 1817. 353–354. 400–406.

¹²⁹ AUSLAND 1836.

¹³⁰ Vö.: Kis 1816. 348. UGRÓCZY 1821. 163.

sebben kiemelő, a német újságokban állandó jelző rangjára emelkedett *Der schwimmende Rasen – Hansag in Ungarn* (Az úszóláp – a Hanság Magyarországon) című tanulmány első része június 19-én, második része 21-én látott napvilágot, Hany Istók neve 19-én bukik a felszínre.¹³¹

A *Das Ausland* ugyanakkor ismételten foglalkozott a témával, amikor 1852. június 16-án és június 17-én újságcikket tett közzé. Abból, hogy a *Der NeusiedlerSee, seine Umgebungen und der Hansag* (A Fertő tó, környéke és a Hanság) címet választotta, egyfelől kitűnik, hogy a mintegy másfél évtizednyivel korábban megjelent cikkeket jelentette meg újból, másfelől pedig világos, hogy azokat összevarrta és átrendezte. Az 1836-os és az 1852-es közlés a szerkezeti hasonlóságok és szövegegyezések ellenére sem teljesen ismétlés, itt például a második cikk elejére kerül Hany Istók története.¹³² De nemcsak átszerkesztésről van szó, maga a szöveg is módosításon esett át vagy kiegészítő részeket szűrtak bele. A történetet a természet és a kultúra antagonisztikus ellentétéként reprezentálja, ahol a kifogás aktusa a táj háborítatlan nyugalma zavarta meg. A fiút teljesen ismeretlen eredetűnek nevezi, akinek várban való tartózkodásáról elmondja, hogy csodálatos képességekkel volt megáldva, hiszen magától fogott halat, majd szóba kerül az eszterházi kastélyban megtalálható arcmás is. A *Das Ausland* második közlése kommentárt is hozzáfűz az elbeszéléshez: a cikk szerzője úgy véli, valószínűleg kitett gyermekről van szó, biológiai érvek alapján ugyanakkor figyelemreméltónak tartja, hogy ez a különös fiú a hideg időben, a mocsári levegő halálos, miazmás kigőzölgései közepette életben tudott maradni, sőt, fizikailag is fejlődésre képes volt. Az írás torz formában németre is lefordította a lény nevét: *Wasenmichel* (nagyjából: Hany Mihály). A cikk végül a lecsapolásról értekezik, amely a mezőgazdasági termelés lehetőségeit növeli, szól a számos tervről, a hatalmas költségekről, és ezzel a kolonizációs problémakörrel mintegy a természet és a kultúra azon harcához tér vissza, amellyel az elbeszélést indította.

Hany Istók alakja a császári orvosok társaságának 1844. április 22-én megtartott közgyűlésén vélhetőleg a biológiai kuriozitás okán tartott számot érdeklődésre, melynek szöveges beszámolójában „Hanny Istok” névvel illeték.¹³³ Dr. Dobler írásában megemlíti, hogy a fiút 94 évvel ezelőtt fogták a kapuvári égererdőben. A tudós a lényt a víziemberek típusába sorolta, aki bár állatszerű viselkedést mutatott, ez elhanyagoltságából következett. A szerző szerint – nyilván a herceg családnévvel keverve a településnevet – Eszterházára szállították a gyermeket és ott is gondozták, mígnem egyévnyi tartózkodás után eltűnt és azóta nem látták.

¹³¹ AF. 1837.

¹³² AUSLAND 1852.

¹³³ ZEHETMAYER 1844. XX.

Ugyanebben az esztendőben Wilhelm Richter a Berlinben kinyomtatott *Wanderungen In Ungarn und unter seinen Bewohnern* című Magyarországról szóló ismertetésében a Hanság kapcsán tér ki a különös lény esetére. A földrajzi bemutatás magát a mocsárvilágot furcsaságnak tartja, így előlegezve meg Hany Istók históriáját.¹³⁴ Az ő verziójában is az égererdőben találták az elvadult, emberszerű lényt, akit a bécsi közgyűlés beszámolójával szemben itt Kapuvárra hoztak. A szöveg megemlíti a keresztelést, a vadóc fizikai megjelenéséből kidomborítja a pikkelyes bőrt és a hosszú ujjakat, a nyers étellel való táplálkozást, továbbá azt, hogy a teremtmény különösen a vízben volt elemében, kitűnő úszónak bizonyult. Az eltűnés itt is a megtalálást követően egy évre következik be, és a szöveg azt a túlzott bizalom miatti gondatlanság következményének tartja.

Az 1845-ben kiadott osztrák kalendárium (*Austria oder oesterreichischer Universal-Kalender*) ismételtlen foglalokzik Hany Istók esetével, ami nem azért tűnik jelentősnek, mert valamilyen formában radikálisan átrajzolná az eddigi német nyelvű írások által kialakított képet, hanem azért, mert a kalendáriumirodalom jellegénél fogva szélesebb néprétegekre fel is tovább szállította a történetet, olyanoknak, akiket nem feltétlenül tekinthetünk újság- és könyvolvasónak, viszont gyakorta foroghatták az évkönyvet. A kalendárium *Naturhistorische Überlieferungen* (Természettudományi hagyományok) fejezetcím alatt több különálló olvasmányt dolgoz egybe, ebben *Der Wassermann* (A víziember) alcímmel a *Wiener Zeitung*ra támaszkodva közli mindkét 1803-as írást.¹³⁵

Az előszámlált írásokból világosan látható, hogy a Hany Istók-történetet – a szabályt erősítő osztrák kalendáriumtól eltekintve – nem önállóan, hanem tágabb földrajzi környezet kontextusában tárgyalták, amelyek megfogalmazásukban, fordulataikban gyakorta mutatnak ismétléseket, párhuzamokat, így folyamatosan bent tartották a német nyelvű folyóiratokban, természeti leírásokban a hansági víziember esetét. Ez pedig egy olyan önállósulni látszó, a maga lábán is megálló diszkurzus kialakulását hozta magával, amelynek bázisán a német recepció saját irodalmi adaptációt is kitermelhetett.

Mocsári István és a kretének

A földrajzi leírások közül tematikai sokszínűsége, hatástörténete és imagológiai megállapításai folytán különleges helyet foglal el a Hany Istók-olvasásban Johann Georg Kohl interpretációja. Kohl (1808–1878) brémai utazó, geográfus, a német utazási irodalom korpuszát számos euró-

¹³⁴ RICHTER 1844. 82–83.

¹³⁵ SALOMON–KALTENBAECK 1845. 126–127.

pai országról, tájról írt művel gazdagította, köztük az 1842-ben megjelent ötkötetes *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten* (Száz napnyi utazás az osztrák birodalomban) című munkájával.¹³⁶ Ennek az útirajznak az első kötete Csehországról szól, a második középpontjában Linz és Bécs áll, a harmadik és negyedik könyvben Magyarországra, az ötödikben pedig Stájerországra fókuszál. A Hanságnak a harmadik kötetben szentel terjedelmes leírást *Der Sumpf Hansag und die Gulyas* címmel, mely a királyságban 1841 nyarán tett látogatását örökítette meg.¹³⁷ Szemtanúként ír a Hanságról, Kapuváron személyesen is járt, ugyanakkor írott forrásokat is felhasznál, így a szubjektív képet a földrajz tudományos fegyvertárával vegyíti.

Johann Geog Kohl, bizonyos szempontból eltérően a hagyományosnak mondható topográfiai prezentációktól, a Hanságot önállóan és nem a Fertő tó részeként tárgyalja, ugyanakkor ő is szoros összefüggést tételez fel a két tájegység között. Ismertetését a Fertő tó által szétválasztott domborzati adottságokkal kezdi, a tó víztükrétől nyugatra a ruszti szőlőskertekkel együtt magasabban fekvő dombos részek láthatók, míg keletre homokpadok és tőzegerszigetek bukkannak elő a mocsárból. Kohl említést tesz mind az úgyszólván hivatalos *Hanság*, mind pedig a tájnyelvben alkalmazott *Han* megnevezésről, le is fordítja németre, kiegészítve a német *Wasen* névvel. A táj vízrajzáról szólva kiemeli, hogy az ingoványban itt-ott tavak keletkeznek az összegyűlő víztömegből, melyek közül legnagyobb a Király-tó. Forrásaira vall, hogy a Hanságot ő is egészében úszó rétnek tartja, amelynek közepén fekszik a szárazabb égererdő. Ezt követően az utazó földtani fejtegetésbe bocsátkozik a tőzegréteg vastagságáról, hangsúlyozva, hogy tavaszi áradások során a tőzeg elönti a Hanságot és a víz felszínét beborítja. Arra, hogy Kohl tudományos munkákat is forgatott, további adalék azon megállapítása, hogy a Hanság korábban tó volt, és a tőzegréteg növekedésével alakult ki a mai állapot. Hasonlóan a korábban említett földrajzi munkákhoz kuriózumként ő is kitér a Fertő áradása nyomán elnyelt és felemésztett Sopron és Eszterháza közötti falvakra, aminek történeti hitelét állítása szerint dokumentum bizonyítja.

A bédekker a gazdasági viszonyok tárgyalására rákanyarodva az Esterházy-családot a környék egyik legnagyobb birtokosainak tekinti, a környéken bevett földhasználati módokról részletes kimutatást ad. Kohl, ezzel szoros összefüggésben, a tájalakítási munkálatokkal vezeti be a Hanság egzotikumát, utalva rá, hogy a tulajdonosok törekvése a vad vidék művelhetővé tétele – amely a szerző felfogásában egyfajta hódításként értelmeződik. A fáradságos és költséges csatornaásás és töltésépítés a természet és

¹³⁶ ADB. 1882, 425–428.

¹³⁷ KOHL 1842. 34–57.

a civilizáció harcaként tűnik fel, a szerző e kolonizációs stratégiának ki-
tüntetett pontjaként prezentálja az Eszterházától kiinduló töltést. Ez a gát a
maga 23 hídjával nemcsak szó szerinti értelemben teremt összeköttetést a
Hanság déli és északi része, Sopron és Moson vármegye között, hanem
szimbolikusan is hidat ver a kultúra felé. Az utazó megemlíti, hogy ezen
töltés alatt hömpölyög a víz, de megesik, hogy az áramlás az ellenkező
irányba fordul. Ezzel megágyazza a talajt annak a képnek, amely a Hansá-
got furcsaságokkal teli vidéknek állítja be, és amely innentől kezdve az
egész szöveget uralja. Így például különleges, hogy az eszterházi kastély-
ból nézve nincs nyoma emberi megtelepülésnek, furcsa érzésnek nevezi,
hogy a föld imbolyog az ember lába alatt, amelyen a közlekedést csak
könnyű járművekkel lehet megvalósítani, ahogyan a levegőt ellepő szű-
nyogok, a hőség miatt viselt széles karimájú kalap és a szabadon legelő
marhák is szokatlannak tűnnek Kohl számára.

Az idegen kultúrával való találkozást az értetlenség tapasztalata jel-
lemzi, amely csak felerősödik az etnográfiai megfigyelések értelmezésé-
vel. A német szövegbe magyar szavakat is beleszóve a *boglya* mellett
kiemeli a *gulyást* is, amelynek definícióját úgy adja meg a nyugati olvasó
számára, mint aki a szabad levegő alatt mindig együtt él a jószággal. A
pásztorok ruházatának és életmódjának leírását szintén egzotikumként
ragadja meg, ők kevés fűszert használnak, főleg paprikát, majd erősen
fűszerezett ételeik elfogyasztása után nádszállal szívják fel a mocsárból a
vizet, először kiköpi a sárosat, aztán tisztát isznak. A természet vadsága
és az emberek primitív életmódja között kapcsolatot sejtetve a Hanság
népét barbárként definiálja, és ezzel a szöveg (ideális) olvasóját is a kolo-
nialista nézőpont részeként pozicionálja. Az itteni emberek közül csak
kevesen tudnak olvasni, véli, őseik nomádok, ők maguk pedig egyszerű és
durva életet élnek. Éles oppozíciót állít fel a vadként bemutatott hansági
„életvilág” és a nyugati életforma között, nézete szerint egész Európában
talán itt a legnagyobb a kontraszt a pásztorkodó vidék és a közeli Bécs
fényűző élete között, holott vasúton a távolság mindössze két óra. Johann
Georg Kohl olyan antropológiai szemmel tekint az itteni viszonyokra,
amely a szokásokat, az életmódot nem csupán különlegesnek, egzotikus-
nak tartja, de barbárnak is. Annak ellenére – érvel Kohl –, hogy sok bécsi
jár ide vadászni, ha a bécsiek egy színházi előadás során jelenetet látnának
a Hanságból, azt hinnék, hogy valamely távoli vidék, például a Gangesz-
deltájának dzsungeleit látják.¹³⁸

¹³⁸ Valójában persze korántsem Kohl volt az első, aki a Hanságot Indiához hasonlí-
totta, a távolság és a vadság jelölőjeként ugyanez jellemezte a „benszülött” táj-
szemléletet is. A 16. század óta ugyanis Indiának hívtak egy Kapuvár határában
fekvő majort, és ez az India kevesebb mint „két órára” feküdt Mekszikótól, mai
nevén Fertőújlaktól.

A vad természet Kohl olvasatában tehát a hansági civilizátlanság alegóriája, és illusztrációként szolgál Hany Istók barbarizmusának tárgyalásához, melyre az átkötés világosan utal: „Hogy milyen barbár is ez a vidék, azt kellően megvilágítja a Hanságban elfogott hírhedt vad fiú története, akit az egész környék »Han Istok« (azaz Mocsári István [*Morast Stephan*]) néven ismer. Amit erről a Han Istokról ezen a tájon megtudtam, valamennyire eltér attól, mint ahogyan mások számoltak be róla. A történet szerint, amit megosztottak velem, ez a fiú egy tökéletesen elállatiasodott, vízben élő lény volt, akit halászok fogtak ki hálójukkal a Hanság legnagyobb tavából, a Király-tóból az 1749-es évben. Láttam az arcképét az eszterházi kastélyban, és ebből megállapíthatom, hogy feje néhány hátul lógó hajfürttől eltekintve kopasz volt, bárgyú arcvonásai az alsóbbrendű állatokéra emlékeztettek, húsos alteste volt nagy hassal, rövid karjai és lábai voltak, amelyekkel úgy mozgott, mint egy béka, ugyanakkor kétszeres hosszúságú ujjai és fogai voltak. Néhány részletét tekintve hajlamos vagyok gyanakvással fogadni ennek a portrénak a hitelességét, például szakállat, kéz- és lábujjai között úszóhártyákat ábrázolt. Egész testét kemény pikkelyes bőr borította, és amikor először táplálták, csak fűvet, szénát, békákat volt hajlandó enni, valamint nyers halat, amelyekből kiszopogatta a vért. Csak miután már hét hónapja tartották a várban, hagyott fel a nyers vér fogyasztásával, és kezdte megtúrni magán a ruhát; de kénytelenek voltak gondosan távol tartani őt a víztől, mert számos alkalommal megkísérelte, hogy vízbe vetve magát megszökjön. Összességében tizen-négy hónapig maradt a várban, és ennek az időnek a későbbi szakaszában megtalálták a módját annak, hogy a konyhán alkalmazzák, pecsenyeforgatásra. Nem voltak sikeresek azonban abban, hogy megtanítsák beszélni, és az egyetlen hang, amit ki tudott préselni magából, egyfajta sziszegő füttyülés volt. Miután tizennégy hónapig tartózkodott itt, kicselezte őrzői éberségét, valószínűleg a várárokba ugrott bele, és ennek segítségével elmene-kült a szomszédos Kis-Rábába, aztán a mocsár vadvilágába. Herceg Esterházy Miklós sokat fáradozott, hogy újból megtalálja, és még a várárok vizét is levezette azon ötlettől vezérelve, hogy talán ott megtalálják Han Istok testét, a környező vizekben is keresték, de hiába. Mocsári Istvánt [*Morast Stephan*] nem látták többé. Három év múltán állítólag néhányan újra megpillantották a Hanságban, és ahogyan pár idős francia még mindig kételkedik Napóleon halálában, úgy néhány gulyás is azt hiszi, hogy Han Istok még mindig él a vizek között. »Talán még most is létezik« – mondta egy jelenlévő, amikor erről a történetről beszélgettünk. A költők és a környékbeli nép őt ugyanis halhatatlanná és egyfajta mitikus alakká tette, legalábbis láttam egy költeményt, amelyben a mocsár királyaként, az ingovány szellemeként beszélnek róla, aki időnként a pásztorokat és a halászokat rászedi, de néha szép ajándékokkal halmozza el őket. / Kapuváron

az egész esetről jegyzőkönyvet is készítettek, amit szavahihető emberek írtak alá. Ennek a jegyzőkönyvnek láttam egy kiadását a *Wiener Zeitung*-ban 1803. augusztus 8-ról. Ez teljes mértékben megegyezett azzal, amit közreadtam. Az egészben, kivéve a víz alatti hosszú alábukást, nincs igazán valószínűtlen dolog; mert ahogyan az embernek megvan az a képessége, hogy az erényhez és a tudás angyalához közel legyen, úgy megvan az is, hogy olyan életmódot folytasson és étrendet kövessen, mint az állatok. Látható, Dél-Amerikában úgy élnek az emberek, akár a mókusok a fák ágain. Más országokban úgy élnek, mint a tigrisek és az oroszlanok a barlangokban és megeszik egymást. Miért lenne lehetetlen, hogy egy ember hozzászokjon a hal életmódjához (a lélegzéstől eltekintve), ahogyan a hód és a vidra tud élni a vízben. Ugyanakkor Han Istokra viszont csak azt lehet mondani, hogy színe-java és betetőzője vagy megtestesülése annak az erkölcsi elkorcsosulásnak, amelynek támpontja a Hanság természetes vadságában leledzik. Nemcsak a racionális emberek műveletlenebbek itt, mint másutt, hanem sokan vannak olyanok is, akik még egyáltalán el sem érkeztek az észhez. Kapuváron és Héderváron és a mocsárt körülvevő összes településen sok kretén él, akiket itt, mint más osztrák tartományokban »trotlinak« vagy hülyének mondanak. Én magam voltam Kapuváron, és ott több ilyen istentől elhagyott lényt láttam. Héderváron, a Szigetköz dunai ágánál egy magyar hölgy azt mondta nekem, hogy »olyan sok a korcs, a szerencsétlen, a fogyatékos, és a félkegyelmű, hogy az egyszerűen undorító«. Ugyanez a hölgy azt mondta nekem, hogy a Hanság környékén néhány nemzetségnél a gyengeelméjűség állítólag örökletes. Amennyire rövid ideig tartó itteni jelenlétem alatt meg tudtam állapítani, ez a mocsári kreténizmus ugyanazzal a sajátossággal bír, mint az alpesi kreténizmus. A nehézfajúság, az idiotizmus, a beszédképtelenség, az érzéketlenség jellemzi mindkettőt. Az is megtörténik, mint az Alpokban, hogy amíg a szülők nagyon frissek és egészségesek, addig úgy tűnik, az összes gyermek kreténizmussal van sújtva. Ez a kreténizmus állítólag az egész Szigetközt elárasztja. Vajon az emberek az ilyen nádszálon keresztül szívják fel magukba a butaságot az ingoványos talajból?»¹³⁹ Azok után, hogy Kohl turiszticalogató módon kedvet csinált egy hansági utazáshoz, ez a Hanság-kép folytatódik a Hany Istók-betét után is, az érdes parasztok jellemzésével, a nádfeldolgozás termékeként megemléített *durva* szövésű szőnyegekkel, melyek tehát ugyanazt a vadságot képviselik, mint a természeti környezet.

Amíg a német nyelvű fogadtatástörténet zöme a 19. század első felében a „víziember” (*Wassermann*) és a „vad fiú” (*wilde Knabe*) elnevezésekkel illetve a talált gyermeket, addig Kohl műve egy új nevet vezet be, a

¹³⁹ A Hany Istók-passzus lelőhelye: KOHL 1842. 46–50. A fordítás ellenőrzését Bíró Gergely tolmács-fordítónak köszönöm.

Morast Stephant, amely lényegében a Hany Istók név fordításaként értelmezhető (Mocsári István). Ebből az elbeszélésből hiányzik a keresztes szertartása, viszont új motívumként jelentkezik a vérszívás eleme.

Kohl kultúraelemzése egyértelműen nyugati interpretáció, a nyugati olvasónak ír, amelyben a hansági világot egzotikus, primitív és idegen kultúráként láttatja, a szöveget végig a bináris oppozíciók játéka uralja. Itt a kulturális világok ütközése érhető tetten, olyan hermeneutikai távolság ez, amely az idegenséget inkább a taszítás, mintsem a vonzás szemszögéből értelmezi. A hierarchikus ellentétpárok a nyugati és a hansági kultúra reprezentációjának éles szembeállításából fakadnak: *természet* versus *kultúra*, *kifinomult* vs. *vad*, *műveltség* vs. *műveletlenség*, *ész* vs. *ösztön*, *civilizáció* vs. *civilizálatlanság*, *emberi* vs. *elállatiasodott*, *értelmes* vs. *kretén*. A német utazónál a természeti adottságok a kulturális viszonyok jelölői, amelyben a természet megművelésének hiánya az itt élő népek műveletlenségének allegóriájaként értelmeződik. Az idegen kultúrával való találkozás leírását, helyesebben értelmezését ez a *résztevéő megfigyelés* nem a különbözőség felől ragadja meg, hanem félreérthetetlenül alsóbbrendűnek, primitívnek állítja be. Az ebben a rendszerben tetten érhető hatalmi struktúrák Kohl írását a kolonialista stratégiák részévé teszik, amelynek keretében hemzsegnek a negatív sztereotípiák, és ilyenformán a Hanság földrajzi felfedezése pontosan a nagy földrajzi felfedezéseket követő antropológiai értelmezések kontextusába illeszkedik bele, melyben az európai tekintet kizárólagosságra tör. A nyugati szemléletmód láthatóan felsőbb pozícióból közelít tárgyhóhoz, amely természettudományos apparátusának birtokában, a racionalitás nevében utasítja el az ösztönvilágot.

Az útirajz azonban ennél is tovább megy, a hansági népek kultúrája itt nemcsak barbár, hanem egyúttal *kretén* is. Nem nehéz megfigyelni, hogy ez pontosan azzal az értelmezéssel feleltethető meg, mint amit az 1749. évi anyakönyvi bejegyzés alkalmazott, nevezetesen egy viselkedési mintázatában *különböző* személyt az *őrültség* fogalmával ragadott meg. Míg a 19. század első felének Hany Istók-értelmezéseiben inkább a vadság, mint az őrültség dominált, itt újból a dementia bukkan a felszínre. Amíg azonban az anyakönyv a bolondság fogalmát egyetlen fiú magatartásformájára használta, addig Kohl ezt kiterjesztette és a hansági emberek etnográfiai billogjaként írta le. Ez a különbség a posztkoloniális diszkurzus felől leginkább talán Homi K. Bhabha fogalmi párosának finom distinkciójával ragadható meg. Bhabhának a derridai dekonstrukció terminológiájával operáló posztkoloniális elmélete elválasztja egymástól a *cultural diversity* fogalmát (kb. kulturális különféleség) a *cultural difference* (kb. kulturális különbség, vagy kulturális „elkülönböződés”) fogalmától.¹⁴⁰ Amíg a

¹⁴⁰ BHABHA 2006². 155–157.

kulturális különbség egy adott kultúrán *belüli* különbséget jelöl, addig a kulturális különféleség ezt a különbséget a kultúrák *közötti* eltérésre helyezi át. Ilyenformán Hany Istók az 1749-es anyakönyvben a hansági kultúrán belül értelmeződött örülként, Kohnál viszont ez a kultúra maga különböző, mely nála a barbársággal, és részint a kreténizmussal lesz megfeleltethető. A negatív sztereotipizálás, a különbségnek a vadsággal és az örültséggel való azonosítása és extenziója a gyarmatosító, leigázó tekintet koloniális eljárásának sajátja, melyben ez a fajta tájkonstrukció a kultúra, pontosabban a kulturálatlanság allegóriájává válik. A nádszál ebben a keretben *szomorú trópus* lesz, kifordított Midasz-allúzió, amelyben a nádszál nem a titkos tudást kifecsegő médiumként jelentkezik, hanem – a görög mítosszal szemben – a kreténizmus terjedésének eszköze.

Összességében tehát Johann Georg Kohl útirajza a racionalizmus nevében a felsőbbrendű nézőpontjából tekint a Hanságra, amelynek érintetlen természeti környezetét nem ösiként, hanem negatív tulajdonságként értelmezi, és ennél fogva ebben az összefüggésben Hany Istók figurája sem unikális jelenség, hanem beleilleszkedik egy szélesebb antropológiai „tájképbe”.

Nymphas Korporésön

Másfél évtizeddel azt megelőzően, hogy Jókai Mór 1877-ben megjelentette volna a *Névtelen vár* című művét, Hany Istók figurája már utat talált a romantikus regények világába, csakhogy elsőként nem magyar, hanem német nyelvű regény dolgozta bele szövegébe a hansági vadember különös históriáját. Franz Isidor Proschko osztrák író a *Der schwarze Mann* (*A fekete ember*) című 1863-ban kiadott történelmi regényében szerepelteti, amely az osztrák és a magyar történelem sorsfordító szakaszából meríti tárgyát. Proschko 1816-ban született a dél-csehországi Hohenfurth-ban (csehül: Vyšší Brod), s szülei korai halálával maga is árvaságra jutott, mint egyes értelmezésekben Hany Istók. Ausztriában írói tevékenysége mellett rendfenntartási feladatokat látott el a köz szolgálatában, és ennek megfelelően a konzervatív értékek mellett tette le a voksát, így aztán műveiben is gyakran boncolgatja a Habsburg-házhoz fűződő lojalitás és hűtlenség kérdéseit, ahogyan a *Der schwarze Mann* c. művében is ezt helyezi érdeklődése tengelyébe. Lírai művei, epikus költeményei, novellái mellett számos ún. történelmi regénye jelent meg, alkotásaihoz gyakran fordult legendákhoz és mítoszokhoz: ebbe a sorba illeszthető bele a Hany Istók-történet feldolgozása is. Proschko 1891-ben halt meg Bécsben.¹⁴¹

¹⁴¹ ADB. 1907. 126–129.

A *Der schwarze Mann* című háromkötetes regénye csekély 650 oldalt számlál, az ilyenfajta terjedelem egyébként is a romantikus regények vízjele szokott lenni.¹⁴² Franz Isidor Proschko a magyarok és az osztrákok együttélését tárgyalja, elsősorban a 19. század elején, a napóleoni háborúk időszakában – ebbe a környezetbe plántálja bele epizód szereplőként Hany Istók figuráját. Látható, hogy még Jókai előtt született olyan regény, német nyelven, amely a hansági vadember történetét a napóleoni időkkel párosította össze, jóllehet a történet egészét tekintve Hany Istók itt kisebb szerepet játszik. Más párhuzamok is kimutathatók Jókai *Névtelen várával*, a hűség exponálásának kitüntetett pontjaként értelmeződik az 1809. évi magyar nemesi inszurrekció, amely a magyar regényíró szövegében is terjedelmes részt foglal el. A 19. század első éveiben kibontakozó történet idején Napóleon hatalma csúcsán áll, további hódításokra készül, és ebbe a keretbe ágyazódik be a magyarországi arisztokraták, köztük az egyik magyar főhős, Árpád gróf viszonya az osztrák uralkodóházhoz, míg a másik helyszínen Orsini itáliai grófnő révén az egységes Olaszország megteremtése jelenti az alapvető konfliktust. Tekintve, hogy a regény megszületésének ideje 1863-ra tehető, világosan látszik, hogy Proschko a történeti eseményeket saját korára aktualizálta, regénye a korabeli osztrák politikai helyzet reflexiójaként értelmezhető, amennyiben az 1848-1849-es magyarországi események utáni feszült helyzetre, az olasz egységállam létrejöttére irányuló törekvésekre vagy például Németország Habsburg főség alatt való egyesítésének kérdéseire igyekszik válaszokat szolgáltatni; s figyelembe véve a szerző konzervativizmusát, a regénybe bűjtatott ideológia aligha hagy kétségeket álláspontját illetően. A regényben a közös történelem a jelenlegi problémákra szolgál potenciális válaszként, s így az 1809-es nemesi felkelés is azt az üzenetet igyekszik hordozni, milyen erős az osztrák-magyar együttélés és az uralkodóhoz való hűség. A regényben az osztrákok és a magyarok közötti örök szövetséget szimbolizálja Árpád gróf lánya és az osztrák Hermann von Pazman gróf közötti házasságkötés.¹⁴³ A szövegben a hűség, az árulás, a szerelem, a menekülés, a történelmi tablók, a ritterezés klasszikus romantikus mintázatába illeszkedik bele a vadregényes környezet, így a Hanság: az első kötet harmadik fejezetét ugyanis Proschko a Hanságba helyezi (*Am Hansag*), s ebben meséli el Hany Istók hagyományos történetét.¹⁴⁴

¹⁴² PROSCHKO I–III. 1863.

¹⁴³ A történelmi események Proschko-féle aktuálpolitikai átértelmezéséhez és a műnek a 19. századi osztrák történelmi regények korpuszában való vizsgálatához ld.: HOLZNER–NEUMAYR–WIESMÜLLER 2000. 469–471.

¹⁴⁴ PROSCHKO I. 1863. 54–73.

A fejezet élére, ahogyan a regény más részei esetében is, magyar szerzőktől kölcsönöz paratextusokat, a szerző P. mester latin nyelvű (némileg eltorzított) szavait helyezi el mottóként a *Gesta Hungarorum* prologusából, mely az abundancia toposzt idézi fel: „Magyarország [tehát] boldog, jutott neki adomány sok”.¹⁴⁵ Az osztrák regényíró a Hanság bemutatásánál a 19. századi klasszikus prezentációs módokat alkalmazza, elválasztva egymástól a Fertő két oldalát, a nyugati partot szőlőhegyekkel és erdőkkel megrakott tájként ábrázolja, Széplaktól kezdve a nádasok, rétek és szántók kerülnek előtérbe, míg a tó keleti oldalától kezdődő Hanság sík és mocsaras. Említést tesz Esterházy herceg 1777 és 1780 közötti gátépítéséről a Fertő tó keleti partján, a Hanság szó jelentését a mocsárral magyarázza, szól a zöldellő égererdőről, a tőzeges talajról és a Király-tavat is beleszővi az ismertetésbe. Proschko a Hanságot olyan vidéknek ábrázolja, melyet mesés lények népesítenek be, az úszó szigetekcskéken tündérek és nimfák laknak (*die Elfen und Nymphen auf diesen schwimmenden Inselchen*),¹⁴⁶ vagyis egyfajta csodás teremtményekkel teli világgént ragadja meg. A fejezetben a Hanság rejtélyes tájként jelenik meg, amelynek ingoványos talaján egy idevalósi szerzetes egy erre tévedt idegent kalauzol. A szerzetes szerencsésnek nevezi a találkozást, ugyanis szerint az idegen úgy süllyedt volna el a mocsárvilágban, mint Ulászló király a várnai csatában. A kiismerhetetlen táj, illetve a tündérek és nimfák mintegy előkészítik Hany Istók titokzatos történetét. A szerzetes elmeséli, hogy az igazi Hanság vad mocsaras területe az erdei emberek alvóhelye (*die Schlafstätte des Waldmenschen*),¹⁴⁷ mire a másik ezekről az erdei emberkékről érdeklődik. Ezt követően adja a regény a szerzetes szájába a történet hagyományosnak mondható változatát, és elbeszéli, hogyan fogták ki a kapuvári halászhok – köztük az egyiket „Misco Molnarnak”, azaz feltehetően „Miskának” titulálva – a különös teremtményt, az miképpen élt a várban, majd hogyan szökött el onnan. Azzal, hogy Proschko „erdőpártiként” a *Waldmenschen* kategóriájába sorolja be Hany Istókot, a német recepcióban a vadember értelmezését a szokásoktól eltérően mutatja be. Amíg ugyanis a 19. századi írások zöme rendszerint víziemberként (*Wassermann*) hivatkozott rá, és ezzel a nedvességgel való szoros kapcsolatát emelte ki, a *Der schwarze Mann* az erdei életmódot hangsúlyozza benne (*Waldmensch*), s ilyenformán az erdei manókkal, koboldokkal állítja rokonságba.

Hany Istók meséje azonban csak egy azok sorában, melyek a táj különleges karakterét igyekeznek bemutatni. A regénybeli szerzetes – állítása szerint – órákig tudna mesélni hazája figyelemre méltó jelenségeiről, így

¹⁴⁵ P. MESTER 1984. 10.

¹⁴⁶ PROSCHKO I. 1863. 56.

¹⁴⁷ i. m., 60.

kerül szóba a Fertőbe került tárgy legendája, mely e mese szerint a tó és a Duna közötti titokzatos földalatti csatorna létét igazolja. Ezt a mondát Proschko a regény cselekményének ütőerére köti rá, ugyanis alkalmat teremt az együttélés és az egymásra utaltság hangsúlyozására, amennyiben a Duna természetes kapcsot jelent a németek-osztrákok és a magyarok között, s így a szöveg mondanivalóját előlegezi. Ehhez társul a madárvilág leírása során a fekete és sárga rigó megemlézése (*schwarzgelbe Amsel*),¹⁴⁸ amely ilyenformán a „svarcgelbre”, azaz a klasszikus birodalmi színekre is utal. A Rajna-vidéki fiatal festő és a szerzetes beszélgetését megszakító tomboló vihar, a cikázó villámok, a szél által felkorbácsolt víz a Napóleon révén a birodalomra leselkedő veszély allegóriájaként is olvasható. Mégis a magyarok és a németek egymásra utaltságát jelöli, ahogyan a fiatal rajnai és a szerzetes a vihar elől Zoltán csónakjában együtt ülnek, metaforikus értelemben is egy csónakban eveznek, és a barátságos házigazda a hansági halászkunyhóba vezeti őket, miközben a beszélgetés alkalmat teremt a magyar történelem dicsőségéről való elmélkedésre. Összességében tehát Proschko a hansági természetet az aktuálpolitikai mondanivaló erősítésére használja fel.

Kérdéses, honnan meríthette a német regény a Hansággal és Hany Istókkal kapcsolatos információkat. Nos, filológiai szempontból nézvést a szövegbeli egyezések és hasonlóságok – a Fertő nyugati és keleti oldalának elkülönítése, a Hanság úszó rétként való bemutatása, az Esterházyak építette töltés felemlítése, a Király-tó jelentőségének hangsúlyozása, a madárparadicsom leírása, vagy Hany Istók március 15-én történt elfogása – alapján úgy tűnik, hogy Franz Isidor Proschko a Hanság reprezentációjánál talán a *Das Ausland* 1852-es cikkére támaszkodhatott elsősorban, de a halászkunyhó jeleneténél a paprika szerepének kidomborítása esetleg Kohlra is vallhat. A *Waldmensch* ötlete esetleg Friedrich Gerstäcker azonos című írásából kaphatott motivációt, amely az 1858-as *Jugend-Album*ban jelent meg, és ebben a kötetben Proschko is szerepelt költeményeivel és legendafeldolgozásával.¹⁴⁹ Bárhogy is áll a dolog, a szerző Hany Istók fabuláját a *víziember* hagyományosnak látszó értelmezése felől az *erdei ember* felé mozdította el, és ezzel az erdő természetfeletti lakóival, a nimfák, a tündérek, a manók és a koboldok – a Grimm-mesék után a német nyelvű irodalomban aligha társtalan – alakjaival párosította össze.

¹⁴⁸ *i. m.*, 56.

¹⁴⁹ JA. 1858. Friedrich Gerstäcker írását ld. 22–40, Proschkóét ld. 20–22, 145–172, 257–261.

Proschko a *Der schwarze Mann* című regényében tehát – tekintve, hogy korábban született annál – Jókai *Névtelen vár* című művétől függetlenül, még azt megelőzően Hany Istók erdei emberként átértelmezett figuráját a napóleoni háborúk időszakával kapcsolta össze, ahhoz hasonlóan teret szentelve az 1809-es történeti eseményeknek. A két regény között további párhuzam, hogy Proschko a Hanságot a szövegbeli cselekmény illusztrálására allegóriaként fogja fel, ezzel is előlegezve a *Névtelen vár* című Jókai-regényt.

Az angol recepció a 19. században

A nemzetközi Hany Istók-irodalomban a német mellett a legszélesebb korpusszal az angol nyelvű recepciótörténet rendelkezik, amelyben a szövegek közötti folytonos párbeszéd az önálló és egységes diszkurzus megképződését mutatja. Noha az angol nyelvű említések műsája sok esetben a német irodalom volt, amely közvetítő nyelvként szállította tovább a hansági víziember történetét, korántsem lehetne azt állítani, hogy ne születtek volna eredeti feldolgozások, ahogyan azt sem, hogy saját kútforrásból ne merítettek volna. Az angol nyelvű fogadtatás egyik jellegzetessége, hogy a már korábban megjelent művek egyes részleteit gyakorta szó szerinti idézet formájában ismét publikálják, így azok aligha tekinthetők független értelmezéseknek, de éppen az időről időre újból felbukkanó idézetek biztosították Hany Istók történetének hagyományozódását és tartós jelenlétét a 19. század folyamán az angol nyelvű világban, amely még Jókai klasszikus regényének megszületését megelőzően kiérlelte az első angol irodalmi adaptációt.

Bright és Spencer bédekkere

Hany Istók különleges esete viszonylag korán utat talált az angol nyelvű világba, tudomásom szerint az első említés 1818-ból származik, amelynek jelentőségét nemcsak az elsőség adja, hanem az is, hogy önálló feldolgozást jelent.

Az angol orvos és utazó, a vesebetegségek kutatója Richard Bright (1789–1858) a Napóleon utáni világ újrarendezésére hivatott 1814-es bécsi kongresszus apropóján, 1815 tavaszán tett körutazást a Dunántúlon, köztük a Fertő és a Hanság vidékén, abban az évben egy rövid tartózkodás erejéig Keszthelyen rendezkedett be, azaz személyes tapasztalatokkal rendelkezett. Utazási élményeit az 1818-ban megjelentetett *Travels from Vienna through Lower Hungary; with some Remarks on the State of Vienna during the Congress in the year 1814 (Utazások Bécsből Alsó-Magyarországon keresztül, Bécsnek az 1814-es kongresszus alatti állapotát illető némely észrevételekkel)* című könyvében dolgozta fel. Ennek a kötetnek a többek között Sopront, Kismartont és a Fertőt homlokterébe állító nyolcadik fejezete emlékezik meg a Hanságban talált vadember alakjáról.¹⁵⁰

¹⁵⁰ BRIGHT 1818. 348.

A német nyelvű munkák többségéhez hasonlóan a történetről Bright is természettudományos összefüggések keretében értekezik, először a Fertő tó – melyet németül Neusiedler-see néven jelöl – és a Hanság egymással szorosan összefüggő földrajzi környezetéről beszél, aztán tér ki Hany Istók esetére, részletesebben azonban csak a kötethez mellékelt függelékben foglalkozik vele. Nemcsak a Fertő német elnevezése és a terület német mértékegységben való megadása mutatja azt, hogy Bright szimbolikusan is Bécs felől tekint a Fertő tóra, hanem a tájszemlélet is. A vízrajzi adottságok közül hangsúlyozza, hogy szeles időjárás esetén a víz zavarossá válik, az állatvilág rajzolatát pedig azzal intézi el, hogy a náddal beszótt part pedig a vadmadarak otthona. Mindezeknél sokkal nagyobb érdeklődést mutat a tó kémiai iránt, a víz különlegességét az ő szemében a sós összetétel jelenti, amely kikristályosodik a parton, és a marhák érdekes módon szeretik nyalogatni. Bright részletes tárgyalásának egyik oka a különlegesség, az édesvízi tó sósságának unikális jellege, másfelől pedig orvosi foglalkozásából adódóan szentel széles teret neki. A tó kémiai összetétele kapcsán Steigenberger mellett Kis doktorra hivatkozik, aki aligha lehet más, mint a Fertő vizéről orvosi összefüggésben is tanulmányt szerző Kis József.

Az angol orvos Hany Istók mondáját a környék széles körű babonáira tett utalással vezeti be: „Sok babonás hagyomány kapcsolódik össze a tóval, mivel hétévente váltakozó időszakok szerint kiapad és megárad; beszélnek a Dunával való összekötetéséről egy földalatti csatorna révén, és egyebek mellett él egy olyan tradíció, mely szerint partjain egy vad fiú született”. Bright a mítikus gondolkodás részének tartja a különleges esetet, annak ellenére, hogy a későbbiekben hivatalos dokumentumként találja az esetet. Másfelől azzal, hogy már hagyományról beszél, nemcsak a szóbeli elterjedést rögzíti, hanem a történet közbeszédben folyamatosan jelenlévő, ismert voltára is rámutat. Ő nem a Hansághoz köti Hany Istók esetét, hanem a Fertőhöz, amelynek szerepe ebben a passzusban nem a megtalálás, hanem a születés aktusával fonódik össze. Bright a gyermeket vad fiúnak (*wild boy*) nevezi – egyébiránt az ő bédekkerében nem fordul elő a Hany Istók elnevezés – ezzel megalapozza azt a tradíciót, amelynek hatására az angol nyelvű recepció rendszerint *wild boy* formában utal a vízilényre. A Fertő babonáinak megemlékezésével megteremtett átkötés után a szerző a történetet csodálatosnak (*marvellous*) titulálva így folytatja: „Nem fogok belefolyni aprólékosan a csodálatos részletekbe. Állítólag két halász, akik közül az egyik 1797-ben még élt, fedezte fel őt körülbelül ötven évvel ezelőtt. Miután majdnem egy évig kísérleteztek ennek a szörnynek a megszelídítésével, megszökött, és azóta nem hallottak róla. A kapuvári uradalomban 1803. augusztus 8-án készült hivatalos jelentésben leírást adtak róla, mely németül a függelékben található.” A főszövegben

tehát Bright meglehetősen szűkszavúan utal rá, de a melléklet *Account of the Wild Boy discovered near the Neusiedlersee (Beszámoló a Fertő tó közelében felfedezett vad fiúról)* cím alatt részletesen tárgyalja az esetet, hozzátéve, hogy a forrás Kapuvárról származik.¹⁵¹ Annak megemlézése, hogy az egyik megtaláló a 18. század végén még életben volt, Kis József tanulmányának – akár közvetlen, akár közvetítésen keresztül való – ismeretére vall, és hogy a Széchenyiek háziorvosának megállapításairól az angol utazó valóban szerezhette be információkat, mutatja, hogy a Fertő tó kémiaja kapcsán is hivatkozott rá. Feltűnő, hogy az első általam ismert angol nyelvű beszámoló diabolizálja a vad fiút: szörnynek (*monster*) nevezi.

Azzal, hogy a mellékletben való közléssel Bright különválasztotta a jelentést a saját értelmezésétől, bizonyos értelemben a forrás rangjára emelte azt, történeti dokumentumként kezelte.¹⁵² A függelékben közölt írás jelzi, hogy az 1803. évi kapuvári memorandum gyorsan beépült a recepcióba, igaz, Bright nem fordította le saját és könyve potenciális fogyasztóinak nyelvére, hanem meghagyta az eredeti német szöveget, így nyelvtudás hiányában olvasói kevésbé tájékozódhattak a fejleményekről. A német nyelvű idézés azonban nem jelenti azt, hogy a Bright által hozott szöveg néhány ponton ne térne el például a *Pressburger Zeitung* és számos német kiadás textusától. Az angol utazónál nemcsak a főszöveg (angol) és a jelentés (német) választódik el egymástól, hanem az 1749-es (latin) bejegyzés is, amely lecsúszik a lábjegyzetbe. A jelentés Bright-féle változata zárójelben megjegyzi, hogy az egyik halász 1797-ben még élt (ezt németül), noha ez nem szerepel a pozsonyi újságban, mely a jegyzőkönyvi részletet elsőként tette nyilvánossá. Erre a hozzátoldásra a német recepcióban is van példa még 1818 előtt, méghozzá Leopold Chimani 1814-ben publikált könyvében, ő azonban ezt nem különálló szöveggént hozza.¹⁵³ Német kútfő felhasználását mutathatja az is, hogy a jelentés első mondata az *Anno 1749* helyett *Es ist im Jahre 1749* fordulattal kezdődik.

Bright könyvének szinkrón recepciója gazdagnak bizonyult, és ennek során Hany Istók történetére is több ízben reflektáltak, amely hozzájárult a hírnév angol nyelvterületeken való terjedéséhez. A *Monthly Review* az útirajz megjelenésének évében, 1818 nyarán közzétette a mű tartalomjegy-

¹⁵¹ *i. m.*, lxii.

¹⁵² Bright könyvének dunántúli fejezetei magyar tolmácsolásban is megjelentek, ebben szerepel a Hany Istók-fabula is. Minthogy azonban ebben a fordító egységsítette a főszöveget a fityélékben közölt jelentéssel, és ezzel elmosta a különválasztás, az angolba ékelődött idegen nyelvű szövegtest és annak az olvasásra gyakorolt hatását, ezért magam az eredeti angol kiadást vettem alapul. Vö. BRIGHT 1970. 28–29.

¹⁵³ CHIMANI 1814. 82.

zékét, melyből a potenciális olvasó az Appendix alcímeinek idézése révén találkozhatott ismét a vad fiú említésével.¹⁵⁴ Hasonlóképpen járt el ugyanabban az esztendőben a *The Edinburgh Review*, amely azért is tette közzé a mű szkeletontját, mert az útikönyv Edinburgh-ban látott napvilágot.¹⁵⁵ A *Monthly Review* 1821-ben részletes recenziót jelentett meg Richard Bright bédekkeréről, amelyben a névtelen kritikus a vad fiú tárgyalása során éppen abban illeti kritikával a szerzőt, hogy akik egy utazás elbeszélését a szórakoztatás funkciójával olvassák, azok számára a német nyelvű idézés nem egészen felhasználóbarát, így aztán sajnálkozni kénytelen Dr. Bright eljárásán.¹⁵⁶ 1828-ban a William Adams által jegyzett *The Modern Voyager & Traveller* című útirajz az angol utazó könyvét idézve emeli ki a történetet, melyet a következőképpen zanzásított: a babonás hiedelmek egyike a Fertő tó „partjainál született vad fiú, akit néhány évvel ezelőtt fogtak, de ellenállt minden háziasítási kísérletnek, elmenekült és azóta nem hallottak róla”.¹⁵⁷

Az angol orvos-utazó személyes élményekből táplálkozó útirajza mellett a másik mű, amely a Hany Istók-történet terjesztését illetően hatástörténetileg jelentős pályát futott be, mintegy húsz évvel később látott napvilágot Edmund Spencer tollából. 1836-ban Londonban jelent meg ez a kétkötetes útikönyv *Sketches of Germany and the Germans, with a Glance at Poland, Hungary & Switzerland in 1834, 1835 and 1836. An Englishman Resident in Germany* (Vázlatok Németországról és a németekről, kitekintéssel Lengyelországra, Magyarországra és Svájcra – 1834-ben, 1835-ben és 1836-ban. Egy angol Németországban) címmel. Az angol szerző, aki a 16. században élt angol költőhöz hasonlóan Edmund Spencernek hívta magát, ebben a travelógban gyakorlatilag valamennyi német tartományt személyesen körbejár, Pomerániától Bajorországig, Poroszországtól a Bodeni-tóig. A kötet nem pusztán bédekker, amelyben Spencer a saját szemével látottakat írja le, érdeklődik az adott hely múltja, államberendezkedése és szokásai iránt is, jelezve, az irodalom, a történelem, a politika és a néprajz egyaránt vizsgálatai tárgyát képezik. A szerző a hatalmas anyagot felvonultató mű második kötetének 20. fejezetében meséli el magyarországi úti élményeit, melyben a láthatóan egzotikusnak tetsző, az angol ember számára úgyszólván ismeretlennek számító Nyugat-Dunántúlról ad képet. Noha Magyarországra – ahogyan a cím is jelzi – csak rövid pillantást vet, ám éppen ez emeli a jelentőségét annak, hogy Hany Istóknak teret szentel. Pozsonyon kívül ugyanis a könyv csak a Fertő tó környékét veszi célba, s máris indul vissza kiindulása helyszínére,

¹⁵⁴ MR. 1818. 5.

¹⁵⁵ ER. 1818. 4.

¹⁵⁶ MR. 1821. 408.

¹⁵⁷ ADAMS 1828. 232.

Bécsbe. A Fertő tó tárgyalása kapcsán beszéli el Hany Istók történetét *Wild Boy* alcím alatt, mely a fantáziavilág és a titokzatosság felé irányuló intenzív vonzódását reprezentálja.¹⁵⁸

Spencer magyarországi látogatását azzal kezdi, hogy Bécsből átutazik Pozsonyba, és egy ott töltött rövid nap után máris indul tovább délnyugatra, a Fertő felé. Pozsonyt Bécsnél nemcsak piszkosabbnak, de kevésbé civilizáltnak is látja, a Fertőt a nyugati kultúra felőli szemléletmódnak megfelelően következetesen *Neusiedler Seenek* titulálja. Amint elárulja, a Fertőnek, „ennek a nagyszerű magyarországi tónak” a megpillantását izgatottan várta, ugyanis a bécsi hegyekről távolról látta a nagy kiterjedésű tó víztükrét. Mielőtt Hany Istókra rátérne, először a Fertő tó és a Hanság természeti kékére fókuszál.

A természettel való valódi találkozása azonban lehűti Spencer várakozásait, mert amíg a nyugati oldal domborzatilag tagolt, addig a Fertőtől keletre eső részt, vagyis a Hanságot „végeláthatatlan síkságnak, végtelenül egyhangúnak” nevezi. A tó területét a Hanság nevű mocsár nélkül több mint 10 német mérföldre teszi. Ez a megállapítása elárulja, hogy műve megírásakor személyes élményei mellett szakirodalmi forrásokat is felhasznál. A víz ásványi tulajdonságai mellett elsősorban a váltakozó vízszintre hívja fel a figyelmet. Ami a tó ásványianyag-tartalmát illeti, a vizet enyhe hashajtónak véli, és annak megköstölése után kicsit sósnak találja, partján kicsapódott sós területeket látott. A tenger sósságához szokott Edmund Spencer számára láthatóan unikum, hogy egy édesvízi tó is lehet sós. Szintén egzotikusnak tartja a víz jelentős ingadozását, hiszen – érvel – nincsen látható jele, hogy a tó kapcsolatban állna más víztömegekkel. Más kútfőre támaszkodva azt állítja, hogy 1804-ben olyan nagy mértékű volt a vízszint csökkenése, hogy a lakosság azt hitte, a tó teljesen el fog tűnni. Ekkor a nép mintegy öt angol mérföldnyi szántóföldre tett szert, s erre a kiszáradt tófenékre mezőgazdasági növényeket ültettek. A szerző ugyan-csak furcsának találja, hogy 1804 nyarán, minden előzmény nélkül hirtelen áradás következett be, és azóta a vízszint látogatása időpontjáig nagyjából állandó. Külön kiemeli a Fertő vízrajza szempontjából az 1763. évi földrengést. Megjegyzi, az állóvíz a homokpadok és a szigetek miatt nem hajózható, legfeljebb csak lapos fenekű csónakokkal, és a tó helyenként olyan sekély, hogy a parasztok gyakran átgázolhatnak rajta. Spencer láthatóan forgathatta Richard Bright korábban megjelent úti beszámolóját, abból származhat a Fertő kiterjedésének meghatározása, az ásványi tulajdonságokról tett elemzés, a tó vizének hirtelen emelkedése és csökkenése, viszont olyan információkat is megoszt olvasóival, melyek önálló kutatások létét mutatják. Spencer egzotikusként tekint a természetre, ahol szá-

¹⁵⁸ SPENCER 1836. 198–202. Hany Istókról: 200–201.

mos furcsaságot lel, a veszélyes öblöktől kezdve a víz sós kémiaián át a szokatlan ingadozásig, melyek a kiismerhetetlen természet toposzába íródnak bele, s mindez előkészít egy újabb különlegességet: a természetben talált meztelen fiú meséjét.

Az angol utazó a vad fiú (*wild boy*) megtalálását egyértelműen a szomszédos Hansághoz köti, amely azért különösen fontos, mert ez szemben áll azokkal az értelmezésekkel, amelyek a vízilény élőhelyét elcsaklIZZák a Fertő javára. Edmund Spencer a történet leírása során egyszer sem nevezi meg ma használatos nevén a kifogott fiút, még csak Istókot sem említi, helyette következetesen a *wild boy* közneves szerkezetet használja. A Hanságot azonban azonnal a különleges lényvel kapcsolja össze: „A szomszédos Hanság mocsara figyelemreméltó vidék, ahol egy vad fiút találtak; és mivel az ő története nem általánosan ismert olvasóim körében, egy jegyzőkönyv szavaival adom vissza, melyet a helyi hatóságok továbbítottak a kormányzat felé, melytől a hitelessége függ”. A történet közlésének háttérében tehát – nyilván a kor titokzatosság felé irányuló megnövekedett érdeklődésétől sem függetlenül – az munkál, hogy angol kulturális közegben egy eddig ismeretlen legendát közismertté tegyen. A könyv innentől kezdve hosszasan idézi a már többször említett hivatalos iratot, és ezt az okmányt hiteles dokumentumnak tartja, mellyel azt igyekszik bizonyítani, hogy a történet több pusztá legendánál. Furcsa módon azonban az okirat, melyre az útirajz szerzője hivatkozik, leírása szerint 1753. augusztus 21-én kelt a kapuvári kastélyban. Ez a dátumozás egyik korábban szóba hozott adattal sem egyezik, sem az évszám, sem a hónap, sem a nap, így felvetődik a kérdés, hogy az angol utazó vajon olyan iratot őrzött-e meg könyvében, mely máshol nem található meg.

Miután a kihalászás körülményeit röviden ismerteti (1749. március 15-én két kapuvári halász, Franz „Magy” és Michael Molnar fogta ki), testleírás következik. A leírás tétje, hogy Hany Istókot diabolizálja vagy ember-szerű lényként mutatja-e be. Külséjéről a következőképpen ad számot: a „vad fiú” vadállati külsővel rendelkezik, de csontozata emberszerű, alkata satnya, bőre ráncos, feje kerek, melyen kicsiny, mélyenülő szemek vannak, kampós orral és szokatlanul nagy szájjal. Edmund Spencer tehát olyan figurát vázol fel, amely se nem sátáni, sem nem állati, inkább elvadult emberi lényként értelmezhető. A testi kinézet után viselkedéséről szólva megállapítja, hogy a gyermek tíz év körüli, táplálkozási szokásai közül kiemeli, hogy nem evett mást, csak szénát, fűvet és szalmát, majd arról beszél, hogy nem túrt meg magán ruhát. Képes volt kikerülni az örök éberségét, állandóan a kapuvári vár körüli várárokba ugrott, lebukott és úgy úszott, mintha a víz lenne természetes élettere. Megemlíti, hogy nagyjából egy éves kapuvári tartózkodás után már viselt ruházatot testén és már a főtt ételt is megette, egyszóval konformizálódott. A történet hagyomá-

nyos vonulatával szemben felcseréli az időrendet, ugyanis azt állítja, hogy Hany Istókot csupán ezután keresztelték meg. Spencer a történetet láthatóan a szocializáció/civilizáció mentén interpretálja, ugyanakkor annak sikertelenségéről is beszámol: az emberszerű lényt ugyanis lehetetlen volt megtanítani az artikulált beszédre, és őreit kijátszva eltűnt. Feltételezik, hogy a Rába folyóba (értsd: a Kis-Rábába) ugrott, és a Hanságig felúszott. Ebből következik, hogy miközben a kulturált(nak mondott) emberi életmód bizonyos formáit (ruhaviselet, főtt étel) átvette, addig a civilizált emberi szokásokat teljesen sohasem sajátította el. Utóéletéről közli, hogy nem sokkal eltűnését követően látták a halászhajók a nád és a gyékény között, a Király-tó környékén (forrásának idegenszerűségét mutatja, hogy a tavat németül nevezi meg, Königsee-nek). A „vad fiú” azonban észrevette őket, a víz alá merült és újra eltűnt. Néhány év múlva ismét látták, de másodszorra is eltűnt. Mármint, Spencer változatában láthatólag sok olyan elem található, amely egy kifejtett változatot mutat. A forrás keletkezési idejének megállapításánál fontos hangsúlyozni azt a mondatot, mely szerint „[n]éhány évnyi kihagyás után mások is látták, és másodszor is eltűnt”. Ha ugyanis ez a hivatalosnak mondott jelentés valóban 1753-ban keletkezett, és az időrend alapján a másodszori megpillantás 1750 után, legkorábban is 1751-52-ben következett volna be, akkor a hatóságok aligha „néhány évet” jegyeztek volna le, inkább *közelmúltat* emlegettek volna. Így aztán kevéssé valószínű, hogy ez a hivatalos jelentés (amely így már a harmadik lenne) ténylegesen 1753-ban keletkezett, a szövegek összevetése alapján sokkal inkább lehetséges, hogy az 1803. évi memorandum volt a kútfő, amelyet a szerző félreértésből 1753-ra dátumozott, és amelynek szövegéhez párhuzamokat mutat. A korai keltezés az is megkérdőjelezi, hogy a Spencer által elbeszélte történet meglehetősen felhízott már. Mindazonáltal Spencer közlésének jelentősége abban áll, hogy elsőként tette hozzáférhetővé angol fordításban az 1803. évi jelentést, vagyis teljesítette azt az óhajt, amit a *Monthly Review* 1821-es kritikája elvárt volna Richard Bright publikációjától.

Spencer saját forrását hitelesnek tartja, és szembeállítja azon „apokrif” orális híresztelésekkel, melyek a nép körében élnek róla: „Azóta nem hiteles beszámolók is születtek vele kapcsolatban, és a legvadabb hírek keringtek róla a parasztság körében”. Hany Istók alakját a „talált gyermek” típusa alapján rokonítja. Figyelmeztet, hogy ezt a vadembert (*savage*) az olvasók ne keverjék össze azzal a lényel, akit 1781-ben az erdélyi Kronstadtban (azaz Brassóban) találtak meg az erdőben, majd Magyarországon és Németország különböző részein mutogattak. Ez az analógia Kis József értekezésére emlékeztet, talán nem független tőle.

Az angol szerző összességében emberi lényként tekint Hany Istókra, központi elemként kezeli az emberi szokásokhoz való alkalmazkodás kérdését, leírásához több forrást is felhasznál, a szóbeszédektől eltérően a dokumentumot tekinti autentikus adatnak, s a végén egy hasonló alakkal kontextusba is állítja, bár összehasonlító vizsgálatot nem végez. Az útikönyv a történet után már nem foglalkozik többet a Hansággal, ehelyett Sopron városa felé veszi az irányt, a bor és az ipar szerepét taglalja. Amint itt és könyvének elején is megjegyzi, később újra meglátogatja majd Magyarországot és elkészíti az országról szóló rajzolatát, de nincs tudomásom arról, hogy más írásában is felidézte volna a hansági vadember történetét.

Richard Bright és Edmund Spencer művei jelentették azt az alapot, melyekre felépült a 19. századi angol Hany Istók-recepció, és mindkét szerző utazásai révén személyesen is találkozott a történetben szereplő vidékkel.

A The Wild Boy népszerűsége

Edmund Spencer útikönyvének megjelenését követően az 1830-as évek végén és a következő évtizedben felszaporodtak Hany Istók angol nyelvű említései. Ezekre gyakran nem lehet önálló szöveggént tekinteni, pusztán kölcsönzések, de éppen ezek a reprodukciók végezték el a felejtés elleni munkát.

Spencer „vázlatainak” megjelenését követően 1836. április 23-án „ismertetés” jelent meg a könyvről a *Literary Gazette* c. folyóiratban. Az 1817-ben alapított lap heti rendszerességgel volt kapható Londonban, és rendszeresen közölt könyvismertetéseket is. Szerkesztője, William Jerdan gyakran egymaga írta a könyvbemutatókat, amelyeknek jellegzetessége az volt, hogy hosszú idézeteket tartalmazott. Az irodalmi újság 1005. száma hathasábos, terjedelmes ismertetést szentelt Edmund Spencer könyvének, és ebből egy teljes hasábot megtöltött Hany Istók (*the wild boy*) mondája.¹⁵⁹ Amíg tehát a kötetben csak egy vékony fejezetet képvisel Magyarország, itt az ország jócskán felül van reprezentálva, és e „recenzió” jelentőségét növeli, hogy a hazai környezetre utaló szövegrészek gyakorlatilag csak a hansági vademberrel foglalkoznak, ami jelzi, a szerkesztők arra számítottak, hogy fokozott érdeklődés övezi majd az ő alakját az olvasók körében. A *Literary Gazette* szokásos ismertetéstípusához hasonlóan ez a szöveg is jóformán szó szerint közli Spencer Hanságra vonatkozó fejezetét, méghozzá megszakítás nélkül. Csupán néhány szavas kommentárt fűz mintegy bevezetésként a magyar vonatkozású rész elé („Jump we now to

¹⁵⁹ LLG. 1836. 259.

Hungary; not far from Pressburg” – azaz: „Ugorjunk át most Magyarországra, nem messzire Pozsonytól”), majd egy az egyben újraközi az 1836-os útikönyv vonatkozó szakaszát. A *Literary Gazette* jelentősen hozzájárulhatott Hany Istók angol nyelvű népszerűsítéséhez, nemcsak azért, mert szó szerint megismétli a Spencer könyvében olvasható fabulát, hanem azért is, mert hetilapként magas, 4000-es példányszámot ért meg.

Intertextus formájában találkozhatni Hany Istók alakjával 1838-ban az angol történész Sharon Turner (1768–1847) filozófiai ihletésű *The Sacred History of the World (A világ szent története)* c. munkájának 28. levelében, az emberi lét elengedhetetlen feltételeiről elmélkedve.¹⁶⁰ Forrását megjelölve Edmund Spencer munkájából vételez ő is, egy lábjegyzetben újraközi az 1803. évi (de 1753-ra dátumozott) jelentést. Turnernek analógia-ként van szüksége a mesére, miután megemlíti egy német „emberi lényt”, aki vad környezetben nőtt fel, és hasonlóképpen rovarokkal és fűvel táplálkozott. Amennyiben ebben a vendégszövegben Sharon Turner szerzőségét keressük, az mindenképpen abban található meg, hogy a hansági vadembernek a fű, széna és szalma fogyasztásáról szóló passzusát, ha esetleg az aktív olvasó a párhuzamra nem jönne rá, kurzívan ki is emeli.

Az angol származású, de egy olaszországi útja során özvegy Wesselényi Polixénával megismerkedő, majd vele végül házasságra lépő és Erdélyben letelepedő John Paget (vagy Paget János) 1839-es művével gazdagította a Hany Istók-irodalmat. A magyarrá lett John Paget 1835–36-ban utazta be az országot, és élményeit a *Hungary and Transylvania, with remarks on their condition social, political and economical (Magyarország és Erdély, társadalmi, politikai és gazdasági állapotokra vonatkozó megjegyzésekkel)* című útirajzában foglalta össze. A mű angol nyelven íródott, azaz a magyar földön letelepedett mezőgazdász elsősorban angol nyelvű olvasókra számított. A 19. század során számos kiadást ért meg, elsőként 1839-ben nyomták ki Londonban, majd gyors egymásutánban még három alkalommal (1849, 1850, 1855) adták ki a szigetországban, 1855-ben az Egyesült Államokban is megjelent, de – némileg megváltoztatott alcímmel (*Ungarn und Siebenbürgen. Politisch, statistisch, oekonomisch*) – hamarosan német nyelvre is lefordították, Lipcsében adták ki 1842-ben. Ezek a többszörös kiadások a hansági vadember hírének terjesztését is megokszorozták. A szerző az útirajz első kötetének második fejezetét az 1835-ös diéta kapcsán tett Fertő tó körüli túrának szenteli, és ebben külön alfejezet olvasható Hany Istókról *Wild Boy of the Hanság (A hansági vad fiú)* címmel.¹⁶¹

Bár említi a Fertő tavát, nem kapcsolja szorosan bele a történet kontextusába, a Hanságot viszont – az alcím által is jelölten – igen. Paget viszonylag röviden foglalkozik a vad fiú kérdésével, és noha sok eredetisé-

¹⁶⁰ TURNER 1838. 278–279.

¹⁶¹ PAGET 1839. 46–47.

get nem tartalmaz az ő magyarázata, a történetet nem pusztán felmondja, hanem saját szavaival újraírja, az elemekből válogat és értelmez. A fejezetben láthatóan az Esterházyak dicsérete dominál, a vízilény témájához is az Esterházyak és Eszterháza felől közelít: „Nem hagyhatjuk el Eszterházt Hánystock, a hansági vadember említése nélkül”. Azaz egy olyan beszéd-hagyományt örökít meg, amelyben kanonikussá vált a Hanság részeként való – elengedhetetlennek mondott – tárgyalás. Itt tehát már a történet hatalma fedezhető fel, úgyszólván illendő foglalkozni a történettel.

Paget fejezetében szinte mindennek az Esterházy-család jelenti a fókuszpontját, amikor szóba kerül, hogy a Hanság egy láp, az csak azért érdekes, hogy a leírás szintaxisát az ennek a lápnak a határán épült Eszterháza felé vihesse tovább. Nála „Hánystock” figuráját, ezt a „rendkívüli teremtményt” nem fogják, hanem találják, és ez a szöveg olyan lénynek mutatja be, amely megvonja tőle az emberi identitást. Az ő Hany Istókja „valami emberi formájú”, de alig rendelkezik olyan rokon vonással, amely helyet biztosítana neki az emberi faj tagjai között, nincsenek érzései, csak a félelmet és a dühöt ismeri. Ezt a nem-emberi képet erősítik fel az olyan attribútumok, mint a három lábra taksált magassága (azaz még az egy métert sem éri el), az úszóhátyás láb és kéz, az artikulált beszédre való képtelenség, és a nyers békákkal és halakkal való táplálkozás. Mégis, Paget számára nem a rendszertani besorolhatatlanság a legfurcsább, hanem a csend: az, hogy senki nem hallott róla, amíg egy paraszt meg nem találta az ingoványban. John Paget verziójában a fiút – hová máshová – Eszterházára szállították, ahol tizennégy hónapig vendégeskedett, a lényt közepkorúnak mondja, és ebből nyilvánvaló, hogy az eszterházi kastély parkjában felállított szobor alakját használta fel a szöveges források helyett. Befejezésül analóg példaként egy olasz kalandorról tesz említést, aki „Hánystockkal” azonos időben tűnt el. Ezen exkurzus után – természetesen – oda tér vissza a szöveg, ahonnan kiindult: az Esterházyakhoz.

Az angol költőnő, történész és utazó Julia Pardoe (1806–1862) 1840-ben publikálta a magyarokhoz érezhetően szimpátiával viszonyuló három kötetes *The City of the Magyar* című, utazási élményeit összegyűjtő gigantikus munkáját. Ennek első kötetében az országban tett utazásairól, a második kötetben a nemzetek kultúrájáról, a harmadik kötetben pedig a szokásokról és a folklóról számol be nyugati olvasóinak. A szerző utóbbi kötet 22. fejezetében (amelyben az osztrák-magyar határvidék és Paget művével egybevetésként Eszterházy herceg játszik kulcsszerepet) szól a Hanságról, a különös lény meséjét is ebbe bújtatja bele.¹⁶² A beszélő patetikus tónusban és erősen felültretorizált stílusban ünnepli a Hanságot, amely hemzseg a romantikus trópusoktól és hasonlatoktól, a „rendkívüli mocsárról” szóló beszédmódot a fenséges uralja. Nála a lány zöld gyepfoltok olyan fényesek, mintha smaragdot szórtak volna szét a mocsárban, amely a szépség

¹⁶² PARDOE 1840. 371–379. Hany Istókról: 377–379.

palástjának metaforája. A kiismerhetetlen és áthatolhatatlan természet kultusza a táj instrumentális fölfogásával keveredik a szövegben, különlegességét azzal jelöli, hogy aligha akad a világon kedvezőbb hely a „sportoló” számára, aki a gigantikus mocsárban élheti ki szenvedélyét. Igen ám, csak hogy ennek a sportolónak az elragadtatottság nyelvezte mögött egy haszonelvű természetszemlélet a sajátja, nevezetesen a vadászat. Ennek a kettőségnek a játékát folytatja a napnyugta leírásában, a mocsarat a csillogó fém hasonlatával jellemzi, amely arany és bíborszínben pompázik. A szárnyasok felemelő látványát „repülő hadsereghez” hasonlítja, amely militáns terminológiájával megelőlegezi a vadászat leírását.

A vadászat egy másik zsákmányszerzést is előkészít, Hany Istókét, akit Pardoe inkább a tulajdonságok lajstromba szedésével, semmint lineáris vezetésű történetmondással igyekszik fülön csípni. Pardoe verziójában a múlt század közepén a halászok egy, a nagy kiterjedésű mocsaras erdők között megbúvó 9-10 éves „vad fiút” kaptak el, akinek körmei olyan méretűre és alakúra nőttek, hogy félelmetes fegyverré váltak, kócos és csapzott haja pedig turbánra emlékeztetett. Az elbeszélésben megtalálható a mezítelenség, az ügyes úszás és ugrás motívuma, a halak és békák imádata, a Kapuvárra szállítás, a keresztelés, és – elsőként – a *Stephen* név is. A szerző azzal teszi bizonytalanra hőse emberi identitását, hogy csak megjelenésében nevezi emberinek, máskülönben azonban képtelennek mutatja a mentális erőfeszítésekre: nem beszél, csak sziszegő hangot ad ki magából. Pardoe elbeszélése kevéssé ismeri a helyi viszonyokat, ugyanis nála a vad fiú a kapuvári vár ablakából ugrik ki a *tóba*. A történet hitelességének igazolására említést tesz a kapuvári levéltárban található feljegyzésről. Ahogyan John Paget, ő is utal az Eszterházában található fából készült képmásra, azt szemtanúként ijesztőnek nevezi, és állítása szerint úgy ábrázolja a „szörny-fiút” (*monster-boy*), mint aki éppen egy békát fal fel. A képmásról szóló eddigi leírások nem szóltak az alkotás idejéről, Pardoe viszont azt állítja, hogy az elfogás idején készült. Az angol utazó így tér vissza Eszterházához, majd a napóleoni háborúk alatti fosztogatásokról kezd beszélni.

A *The Gentleman's Review* 1841. júniusában ismertetést tett közzé Pardoe magyarországi kalandjairól írt munkájáról, melyben teljes terjedelmében közli annak Hany Istókról szóló passzusát (igaz, a tájat *Nanságként* írja el), amely újfent jelzi a feltételezett olvasói igényeket, és egyúttal terjesztette az eset híret.¹⁶³

Johann Georg Kohl idézett monumentális munkája eredetileg 1842-ben jelent meg németül, de egy évvel később máris lefordították angol nyelvre, így az abban megjelent Hany Istók-tétel gyorsan megtermékenyítette az

¹⁶³ GM. 1841. 610.

angol recepciót is. Nem pusztán átvételről van szó, ugyanis az angolul *Austria, Vienna, Prague, Hungary, Bohemia, and the Danube, Galicia, Styria, Moravia, Bukovina, and the Military Frontier* terjedős címmel megjelent bédekkert lerövidítve adták közzé, amely a Hany Istók sztorit is érinti.¹⁶⁴ A legtöbb esetben egyesítették a mondatokat, némely részleteket kihagytak belőle, így például az angol fordítás nem említi, hogy a hivatalos jelentés forrása a *Wiener Zeitung* egyik 1803-as száma volt, kiszedegeti a dél-amerikai emberek analógiájára tett utalást, ahogyan a kretenizmus kapcsán Hédervár nevét is kiradírozta. Úgy tűnik azonban, hogy a fordító számára nem volt elég „barbár ez a vidék”, ahogyan a német szövegben áll, itt ezt egy plusz jelzővel megtoldva „vadnak és barbárnak nevezi”, és ezzel vezeti be a *Marsh Stephen*ként lefordított Hany Istók narrációját.

1844-ben M.C. Best *Six thousand years ago* című munkájának végén átveszi az 1753. évinek mondott jelentés szövegét Sharon Turnertől, aki viszont azt Edmund Spencertől kölcsönözte; a mesét ennek a kötetnek a szerzője is analógiaként hasznosítja az ember emberi mivoltáról való elmélkedéshez.¹⁶⁵ Ezek a szövegek közötti dialogikus viszonyok egyértelműen árulkodnak arról, hogy az angol nyelvű világban a 19. század közepe-re kialakult egy folyamatos működésben lévő diszkurzus.

A Thomas Milner által 1872-ben, majd 1882-ben kiadott *The Gallery of Geography, a pictorial and descriptive tour of the world* (A földrajz csarnoka, festői és leíró túra a világ körül) című munka ezek után már ismerősként üdvözheti a „wild boy” történetét. Ez az összefoglaló munka Magyarország földrajza kapcsán kiemelt szerepet szán a zanzásított fabulának: „A Fertő tóhoz kapcsolódó mocsarakban 1749-ben egy »vad fiút« fedeztek fel, a feltételezések szerint tíz éves volt, sokáig elutasította a ruha viselését és a főtt étel elfogyasztását, de végül alkalmazkodott a megfelelő magatartáshoz, bár lehetetlen volt megtanítani őt az értelmes beszédre.”¹⁶⁶

Hany Istók menni Amerika

Az Egyesült Államokban már a század harmincas éveiben látták Hany Istókot. A kronstadti párhuzam elhagyása nélkül ugyanis 1836-ban az egy évvel korábban indult *New York Herald* kolumnája Edmund Spencer könyvéből *The Hansag Morass Wild Boy* (A Hanság mocsár vadembere) címmel szó szerint közli Hany Istók históriáját, aki ezzel az újvilágban is megvetette a lábát.¹⁶⁷ De lépést tett a tengerentúli bevándorlás felé akkor is, amikor a magyarrá vált John Paget útikönyve 1855-ben napvilágot

¹⁶⁴ KOHL 1843. 183–184.

¹⁶⁵ BEST 1844. 164–165.

¹⁶⁶ MILNER 1882. 339.

¹⁶⁷ NYH. 1836.

látott Philadelphiában. Ez utóbbit megelőzően szintén Philadelphiában és New Yorkban jelent meg egy könyv a londoni születésű Favell Lee Mortimer (1802–1878) tollából, aki elsősorban gyermekirodalmi szerzőként ismert, a bibliai történeteket pedagógiai célokra hasznosította, műveit gyakran kiadták az Egyesült Királyságban és az USA-ban.¹⁶⁸ A szerző 1850-ben publikálta *The Countries of Europe described, with anecdotes and numerous illustrations* (*Európa országainak leírása, anekdotákkal és számos illusztrációval*) című útikönyvét. Az Európa országait ismertető munka tíz oldalt szentel Magyarországnak, és innen nézvést meglehetősen terjedelmesen, két teljes oldalon keresztül beszél a Hanságról és az annak részeként taglalt Hany Istókról.¹⁶⁹ Az országot illetően a Hanságon kívül pusztán a Bakonyról, a népről, az ételekről, a vallásról, a borról és Pest-Budáról ír.

Mortimer a Hanságot nedves földnek titulálja, és mindjárt szubjektív véleményét is hozzáfűzi azzal, hogy állítása szerint egészségtelen ilyen helyen élni, de legalább a mocsaras vidéken sok fű terem, amelyen marhákat hizlalhatnak. „A talaj annyira nedves, hogy amikor az emberek inni akarnak, csak ledugnak egy nádszálat a talajba, és felszívják a vizet” – írja, ami felveti a gyanút, hogy az író szövegére hatást gyakorolhatott Johann Georg Kohl angolul is olvasható útirajza. Ez a gyanú tovább erősödik, amikor a hús fűszerezéséről vagy a nádkunyhóról ad rajzolatot. Mortimer láthatóan nagyobb érdeklődést mutat az etnográfiai jellegzetességek, mint a természeti környezet iránt, utóbbiakra is inkább az előbbi alátámasztására van szüksége. Egzotikumként tárgyalja, hogy a ház közepén tűz lobog, a tetőn pedig egy kis lyuk található, amelyen keresztül a füst távozik, az ágyak szalmából készülnek, a vánkások juhbőrrel vannak borítva, és az egész nádkunyhó alatt ringatózik a nedves talaj. A korábban tárgyalt Bakonyra és a Hanságra utalva felteszi az olvasónak a kérdést: „A disznókkal élnének szívesebben, vagy pedig a marhákkal a mocsarakban?” Ezt követően kanyarodik rá Hany Istók meséjére, akit „furcsa kinézetű teremtménynek” (*strange looking creature*) nevez. A történet ismert elemei közül a megtalálást, a halászat közbeni elfogást, a halszerű attribútumokat (halpikkely), az étkezési szokásokat, a beszédre való tanítás kudarcát, a konyhai munkát, a ruha általi házasítást közvetíti. Mortimer a lényt magyarul is megnevezi „Han Istok” formában, melyet „Marsh Stephenként” fordít le, éppen úgy tehát, mint Kohl angol nyelvű kiadása, ami ismételten csak a két szöveg közötti kölcsönhatásra utalhat. Annak megemlékezésével, hogy Marsh Stephen a szökés után egyszerű-kétszer még látták, de már nem tudták elkapni, kerek, mégis nyitott végű történetet mesél el, és az olvasóban fenntartja a rejtélyesség és a bizonytalanság érzését.

¹⁶⁸ TAYLOR–WEIR 2006. 38.

¹⁶⁹ MORTIMER 1850. 188–189.

A 19. század második felére az addig felhalmozódó angol nyelvű beszámolók megtermékenyítették az irodalmat is, novella formájában megszületett Hany Istók első angol nyelvű adaptációja. Szerzője Margaret Roberts volt, aki elsőként 1867-ben a *The Monthly Packer*-ben publikálta a *Zabdiel the gipsy* (*Zabdiel, a cigányfiú*) című elbeszélését. A kiadvány a szerzői nevet nem közölte, csak azt, hogy az írás a *Sydonie's Dowry* (*Szidónia hozománya*) alkotójától való, ebből azonban megállapítható az író nő kiléte.¹⁷⁰ Néhány év múlva ez a munka a szerző gyűjteményes kötetében is helyet kapott.¹⁷¹ Jelen kötet *Függelékében* ennek a novellának a magyar fordítása olvasható.

Margaret Roberts (1833–1911) angol író nő irodalmi műveinek többször helyezte homlokterébe a nők társadalmi helyzetét, egyfajta feminista karaktert kölcsönözve írásainak, emellett nemzetiségi kérdésekkel is gyakran foglalkozott, a női emancipáció mellett az etnikai egyenjogúság támogatója volt.¹⁷² A *Zabdiel, a cigányfiú* című három fejezetből álló, bé kategóriás novellájában mindkét cél tetten érhető: egyfelől a női szereplők önmaguk megvalósítása érdekében szembefordulnak a patriarchális társadalom normáival és ez okozza konfliktusukat, másfelől a cigány főhős szerepeltetésével erősen tematizálja az etnikai feszültségeket, a negatív sztereotipizálást, s lényegében azt az ívet járja végig, hogyan oldódik fel az apa cigányokkal szembeni rasszizmusa, így a történet antidiszkriminációs célkitűzéssel rendelkezik. Annak ellenére, hogy Margaret Roberts művében Hany Istók alakját nem teszi meg főszereplőnek, és az első fejezet után csak a harmadik részben tér vissza, a vadember nem pusztán díszítőelem, a bekövetkező tragédia ugyanis az ő felkutatására irányuló hajszából fakad. Hany Istók azonban a novellában nem jelenik meg, csak a szereplők utalnak rá, távollévőként idézik meg.

Az angol írónőnek a Hanságban játszódó novellája romantikus keretbe ágyazza a cselekményt, feminista és antirasszista mondanivalója mellett egyfajta ismeretterjesztő karakterrel is bír, a történetmondás lineáris menetét megszakítva gyakran tér ki természeti és etnográfiai jellegzetességre. A Hanságot láthatóan egzotikus földrajzi környezetként mutatja be, és a szövegből az is nyilvánvaló, hogy idegen olvasónak szánja művét, aki előtt be kell mutatnia a különös tájat. Margaret Roberts novellájának felütése a Hanságot olyan vidékként ábrázolja, melyet csak az őshonos lakók képesek megérteni, az elzárt tájként való leírás pedig előkészíti a történet

¹⁷⁰ [ROBERTS] 1867. 382–396.

¹⁷¹ [ROBERTS] 1872. 157–191.

¹⁷² BARKAN 2001. 315–316.

azon elemeit, melyek a mocsárvilágot – számos más 19. századi idegen nyelvű íráshoz hasonlóan – rejtekhelyként mutatják be, itt bújk meg a szereplők feltételezése szerint Hany Istók, és itt találkozik titokban egymással a két testvér, Kaisa és Layosto. A történet helyszínei lehetőséget teremtenek a narrátor számára, hogy néprajzi ismertetésekbe fogjon, ezek a magyarokhoz kapcsolódó hagyományos sztereotípiákat görgetik tovább. Így például az első fejezetben a vásári jelenet során megragadja az alkalmat, hogy vásári romantika keretében cigánymuzsikusokról, színes forgatagról és a lóról írjon, melyek Magyarország nyugati képének klasszikus kellékeit mozgatják. A Hanságban Zabdiel hegedűje a cigányromantikára kínál lehetőséget, mely a vándorló életformával és a társadalmi kitaszított-ság bemutatásával kapcsolódik össze. Hasonlóképpen etnográfiai törekvésekre vall, hogy a harmadik fejezet eleje a hansági életforma leírása, az ingoványos talajon fekvő nádkunyhó primitívségének és a gasztronómiai jellegzetességeik taglalásával.

A gazdag földrajzi és néprajzi leírások ellenére mégis nyilvánvaló, hogy a szerző kívülről szemléli a tájat, ismereteit más szövegekből meríthette, erre utal, hogy a Bánátot Magyarország délnyugati csücskébe helyezi, a Fertő és a Hanság vidékét pedig – melyet a külföldi szerzők ismertetései is gyakran egymás folytatásaként értelmeztek – ő élesen elválasztja egymástól, mintha a földrajzi viszonyok nagymértékben különböznenek egymástól. Szintén ezt a kívülállást támasztja alá az idegen nevek használata, a Kaisa és a Layosto tulajdonnév, melyek nem igazán tűnnek magyarosnak. Hasonlóképpen idegenszerűnek tűnik a cigányfiú neve, a Zabdiel, mely bibliai név, egyrészt *A krónikák első könyvében*, másrészt pedig *Nehémiás könyvében* bukkan elő.¹⁷³ A bibliai név használata azért is beszédes, mert jelentése „isten ajándéka”, márpedig az angol novella szereplői ellentétbe állítják a cigány férfi hitét a bevett vallással, Kaisa, a lány gyakran vádolja Zabdielt pogánysággal, és a keresztény szentek tiszteletére igyekszik tanítani. A földrajzi állítások és az idegen hangzású nevek használata logikusan veti fel a kérdést, honnan származnak Margaret Roberts ismeretei a Hanságról. Nos, a novella a természeti adottságok és a népi életforma felrajzolása között említést tesz a lábak alatt imbolygó talajról, a pásztorok természetközeli életmódjáról, a paprikával erősen fűszerezett ételekről és a nádszálon keresztül a talajból felszívott vízről. A szoros intertextuális kapcsolatok nyilvánvaló teszik, hogy Margaret Roberts adatait Johann Georg Kohl bédekkerének elsőként 1843-ban megjelent angol nyelvű fordításából merítette, egyik bekezdése ugyanúgy kezdődik, mint

¹⁷³ Vö.: „Az első csapatnak vezére az első hónapban Jasobeám, a Zabdiel fia vala, mely csapat huszonnégyezerből állott” (1Krón. 27,2). „És az ő atyjokfiai, vitéz férfiak, százhuszonnyolczan, előljárójok volt pedig Zabdiel, a Haggedólim fia” (Neh. 11,14). In: KÁROLI.

ahogyan a német utazó bevezeti a Hany Istók-történetet („hogy milyen vad” a vidék), és ha ez bizonyítékként nem lenne elég, a „Layosto” név is itt találja meg forrását. Az útikalauz ugyanis Kossuthot „Kossut Layosto” névvel illeti, és ez világossá teszi egyúttal azt is, hogy a novellában szereplő keresztnév megfejtése: Lajos.¹⁷⁴ Mindemellett ugyancsak árulkodó, hogy a parasztkirály „Dosa” említését előzi meg Kohlnál a cigányokról szóló beszámoló, amely ennek a novellának is alapvető témája.¹⁷⁵

A novella a Hanságot rejtekhelyként, világtól elzárt tájként értelmezi, s ez többszörösen is Hany Istók alakjával mutat párhuzamot. Miután az első fejezet a Hany Istókról szóló hagyományos történetet ismertette, a továbbiakban azt feltételezi, hogy a Hanságban rejtőzött el, és a nehezen megközelíthető ingoványos vidéken a „mocsár királyaként” továbbra is életben van. Mohácsi Simon, az apa szintén elzárt zónaként éli meg a hansági környezetet, amelyet a novella szövege egy száműzetés következményeként ír le, miután ugyanis fia, Layosto megütötte Dózsa gróf fiát, családjával együtt távozni kényszerült a gróf Fertő parti birtokáról a Hanságba. Mohácsi Simon lánya, Kaisa számára a mocsárvilág szintén búvóhely, itt találkozgat ugyanis titokban társával, akiről Zabdiel azt hiszi, hogy kedvese, Miklós az, de az elbeszélés a végére tartogatott dramaturgiai fordulattal csak később teszi világossá, hogy valójában nem ő az, hanem testvére, a fenyegetések elől elmenekülő Layosto. A szöveg Mohácsi Simon cselekedeteinek tétjét abban jelöli meg, hogy visszaszerezze ura, Dózsa gróf jóindulatát, és hansági száműzetéséből visszatérve újból a Fertő partján telepedjen le. Ehhez jelentene eszközt Hany Istók, akinek elfogása a jutalomként nyert visszafogadással és a számkivetés végével lenne ekvivalens. Mohácsi Simon számára tehát a Hanság a civilizációtól távol eső szigetként tétéleződik, s mint egyfajta robinzonádban a hazatérés vágya uralja gondolatait.

Ezt a száműzetésről szóló történetet keresztezi a szerelmi konfliktus, amely lényegében a Rómeó és Júlia-történetet melegíti fel, s helyezi át etnikai szintre. Itt nem egymással szembenálló családok közötti összeközés jelenti a szerelmespár feloldhatatlan ellentétét, hanem egy magyar nemzetiségű asszony és egy cigány férfi házassága, Mohácsi Simon test-

¹⁷⁴ KOHL 1843. 235.

¹⁷⁵ *i. m.*, 280. Itt jegyezném meg, hogy a novella felismerhetően magyar neveit a fordítás során a magyar helyesíráshoz és formákhoz igazítottam, így lett „Erzebet” helyett Erzsébet, „Miklos” helyett Miklós, „Istvan” helyett István, „Dosa” helyett „Dózsa” és a Kohlnál szintén ilyen formában (vö.: KOHL 1843. 254.) szereplő „Mohatsh” Simon helyett a magyar névadási szokásokhoz jobban illeszkedő Mohácsi Simon. Ezzel szemben ugyanakkor az idegen hangzású neveket az eredeti szerint hagytam meg, „Kaisa” nem lett Katalin, ahogyan „Layosto” sem Lajos, ezzel is jelezvén az idegen perspektívát.

vére, Erzsébet ugyanis egy vándorló cigány felesége lesz, gyermeke pedig a megvetett fiú, Zabdiel. A magyarok között amúgy is meglévő rasszizmust Mohácsi Simon esetében a Zabdielhez fűződő kibékíthetetlen viszony erősíti fel, a szöveg Zabdiel pozitív bemutatása révén ennek a rasszista gondolkodásmódnak a kritikájával igyekszik befolyásolni olvasóját. Az elbeszélés Zabdielt heroikus karakterként rajzolja meg, aki egyetlen barátját, a hegedűjét is képes eladni Kaisa érdekében, hogy az érte kapott pénzen a lány számára a téli hideg miatt kabátot vásároljon, sőt, életét is képes feláldozni érte. Kaisa alakját az elbeszélés pre-feminista módon olyan öntudatos nővé dolgozza ki, aki egyfajta saját boldogságát kereső *Nóra*-figura, a patriarchális társadalom normáival szemben bizalmas viszonyt épít ki Zabdiellel, a cigányfiúval, s ezzel Erzsébet karakterét ismétli meg, apja tiltása ellenére éjszaka meglátogatja a fiú haldokló édesanyját, és képes apjával is szembeszállni.

A megvetett Zabdiel meséje és Mohácsi Simon száműzetése Hany Istók elfogásának kísérletében fonódik össze leginkább, a cigányfiú önfeláldozása vezet ahhoz, hogy Dózsa gróf visszafogadja a számkivetett férfit. Amikor ugyanis Mohácsi Simon vadászatra indul, hogy Hany Istók elfogásával visszanyerje ura bizalmát, Zabdiel elvonja a férfi figyelmét Kaisa és társa titkos randevújáról (amelyről csak ezután derül ki, hogy voltaképpen nem kedvesével, hanem elszökött testvérével találkozott), szándéka szerint megmentve ezzel a lányt a titok felfedésétől, így azonban Hany Istók helyett ő esik áldozatul az apa puskájának. A romantikus retorikával, néha már önparódiába hajló patetikus nyelvezettel előadott passzusok a félresikerült vadászatról és az azt követő felismerési jelenetekről fordulóponthoznak Mohácsi Simon életében. A kegyetlen férfi ugyanis Zabdiel tragédiájának köszönhetően visszaszerzi ura bizalmát, hazatér, és korábbi rasszista álláspontja is megváltozik, a cigányokat szállással és étellel látja el. A halott fiú emlékezte pedig abban marad fenn, hogy Kaisának a legkedvesebb gyermeket Zabdiel jelenti, aki a cigányfiú után hálából kapta ezt a nevet, erre utal a novella élére helyezett német nyelvű paratextus is, melynek forrását nem sikerült azonosítanom: „az életben távol, a halálban közel”.

Margaret Roberts története a vadászat motívumát erősíti fel Hany Istók történetéből, és a mondát etnikai konfliktusok feloldására használja fel a tolerancia üzenetével. Noha a novellában személyesen nem jelenik meg Hany Istók, az elbeszélés több szereplője is párhuzamba állítható vele, amennyiben Mohácsi Simon, Zabdiel és Layosto is a társadalom számkivetettje, és/vagy rejtőzködésre van kárhóztatva, mint Kaisa. A hansági vadember meséjének ilyenfajta kiaknázása a magyar irodalomban Jókai *Névtelen vár* című regényével mutat rokonságot.

Hany Istók, a popsztár

Az eddigiek során hozzátettem az 19. század első kétharmadának Hany Istók-irodalmát igyekeztem előhalászni, itt hát az idő némi számvetésre. Amennyiben a sikeresség egyik feltétele az ismertség, a hansági vízi ember története népszerűnek mondható. Az ismertség térbeli eloszlását tekintve a fabula nem pusztán egy lokálisan jól körülhatárolható régióban, a történet helyszínéül szolgáló Hanságban és a Fertő vidékén ágyazódott be a köztudatba, hanem a földrajzi munkák és folyóiratok révén már a 19. század elejére megteremtődött annak *lehetősége*, hogy országos szinten is népszerűvé váljék. A *Pressburger Zeitung* 1803-ban megjelent két német nyelvű cikkével, melyeket előbb a *Wiener Zeitung*, majd annak nyomán számos nyugati újság átvett, Hany Istók megindult a nemzetközivé válás útján, olyannyira, hogy ennek a korszaknak a végére a német és az angol nyelvű világ rendszeres vendégeként szerepelt, és ezzel széles körű fogadtatásra tett szert. A sikerfaktorok között jelentkezik az időbeli maradandóság, ugyanis mind itthon, mind pedig külföldön időről időre előbukkannak a hanyi vízilény említései, melyek a folyamatosságot biztosították, az emlékezet fenntartását szolgálták. Ebből a perspektívából nézve Hany Istók története nem afféle bestseller, vagyis olyan sikerszöveg, amely egy meghatározott időszakban népszerű, majd gyors hanyatlás veszi kezdetét; ismertsége és elismertsége tartósnak bizonyult. A történet komponensei időben és térben is folyamatosan módosulnak, a hangsúlyok más-más elemekre helyeződnek át, ám éppen ez mutatja az olvasás állandóságát, s minthogy a történet orális, írásban nem rögzített módon is hagyományozódott tovább, ez az olvasás egyúttal permanens újraírást is jelent.

Úgy gondolom, aligha nevezhető véletlenszerűnek ez a sikeresség, arról van szó, hogy a befogadó olyan elvárásait elégítette ki a történet, amely ezt a tartós jelenlétet, a mind időben, mind pedig térben megnyilvánuló széles fogadtatást, biztosította. Miután – reményeim szerint – igazoltam a Hany Istók-történet sikerességének tényét, logikusan következik a kérdés: mi magyarázza ezt a népszerűséget. Az okok valószínűleg egy szélesebb kulturális kontextusban keresendők, melyek megkönnyítették a történet beillesztését a „korszellembe”. Ugyanakkor ezeket az átfogónak tekintett világképeket, melyeket leginkább a felvilágosodás és a romantika fogalmaival igyekeznek lefedni, gyakran önmagukon belül is egymást kölcsönösen tagadó elemek egyidejű jelenléte alkotja. Az értelmezések tehát szóródnak, de ezek általánosabb tendenciákba ágyazódnak.

Az egyik ilyen kapcsolódási pontot az eredetiség igényével való találkozás jelenti. Az európai kultúrában az örök igazodási pontnak tekinthető antikvitás univerzalizáló hagyományainak dekanonizálására irányuló tö-

rekvések szükségképpen előhívták az eredetiség igényét, nevezetesen azt, hogy az idegen minták helyére a saját kultúra primátusa kerüljön. A sajátot egy képzelt közösség hagyományaiban való benneállásként állították szembe az idegenként tételezett antikvitással, és az eredetiség elsősorban nemzeti eredetiséget jelentett. A nemzetet mint szimbolikus közösséget ezen elméletek szerint tiszta forrásból a népköltészet újíthatja meg, amelynek felfedezése a teoretikus elgondolások szerint a saját kultúra regenerációjához vezet. Ennek a közös nyelvre és kultúrára alapuló hagyományközösségi szemléletnek¹⁷⁶ programszerű megalapozása Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című munkájában található meg, amely a herderiánus antropológia jegyében fejtette ki történetfilozófiai koncepcióját, mely a nemzeti kultúra organikus fejlődésének alapját a népköltészetben találja meg. Amikor Kölcsey gyakran idézett kijelentésében azt állítja, hogy „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”,¹⁷⁷ a nemzeti eredetiség feltételül a népköltészetet szabja. A hazai diszkurzusban Kölcsey elmélete révén megalapított hagyományközösségi paradigmát Erdélyi János az irodalmi népiességről kifejtett elképzeléseivel építette tovább, amely az irodalom nemzeti jellegének biztosítékát – nem mellékes körülményként azonban: megtisztított formában – a népi kultúrában látja, éppen olyan megnemesítésként, ahogyan a jogkiterjesztő politikai törekvéseket illetően a nép megnemesítve emeltetik be a (az addig nemesiként értett) nemzetfogalomba. A megtisztítás keltette feszültség, amely leválasztja a népiként értelmezett konstrukcióról „a vad és természeti költészetet”¹⁷⁸, aztán persze a póriasság és a népiesség közötti vitában ölt testet, és utóbbi kitaszítja a fogalomból Petőfi *A természet vadvirága* önreprezentációs alakzatát.¹⁷⁹ Ennek a hagyományközösségi paradigmának műfaji hierarchiájában a rege, a monda preferált irodalmi formaként jelentkezik, melynek összegyűjtése és nyomtatott formában való publikálása külföldön és itthon is általános tendencia. A Grimm-fivérek által kiadott német mondák (*Sagen*) némelyike tematikus rokonságba is állítható Hany Istók történetével (békakirály, tavi tündér, manók stb.), míg Erdélyi János *Népdalok, népmondák* című művéhez a későbbi kapuvári lelkész, Zerpák Antal 76 dallal járult hozzá. Az eredetiség, a népköltészet, a mesék és mondák iránt megélénkült érdeklődés általános tendenciájába tehát a Hany Istók-történet jól beleilleszkedett, és részint ez adott lökést népszerűvé válásához. Itt azonban három probléma is jelentkezik. Az

¹⁷⁶ A hagyományközösségnek a medievista Szücs Jenő által ihletett fogalma S. Varga Pál irodalomtörténész nevével forr egybe, Kölcsey alapművének kontextusában értelmezve vö.: S. VARGA 2005. 426–440.

¹⁷⁷ KÖLCSEY 1960. 516.

¹⁷⁸ ERDÉLYI 1986. 50.

¹⁷⁹ A póriasság és népiesség fogalmaihoz: MILBACHER 2000. 121–137.

egyik az ősi, régi, népi, népies, népszerű fogalmainak definíciós zavara, ugyanis a teoretikusok gyakran különböző értelemben, sőt ugyanazon esszében is eltérő jelentésben használják ezeket. A másik a „természeti és vad” költészet elutasítása, amely a hagyományközösségi felfogás szerint akkulturációs folyamat után írható be az elitisztikus kánon rendszerébe. A harmadik pedig az, hogy Hany Istók történetének esetében mennyiben beszélhetünk népköltészetről, miközben az orális hagyományozódás mellett a hazai, de kivált a nemzetközi recepció a hivatalos jelentésre hivatkozik forrásként. Ahogyan azonban James Macpherson *ossziáni költeményei* vagy a cseh Václav Hanka *Dvůr Králové-i kézirat*ként ismert hamisításainak recepciója mutatja, saját korukban ezeket az önmagukat eredetiként definiáló konstrukciókat az ősi költészet maradványaiként interpretálták.¹⁸⁰

A nemzeti eredetiség programjaival szoros kölcsönhatásban a Hany Istók-történet alkalmasnak tűnt a kultúrák különmeműségének etnográfiai megragadására és a *couleur locale* megtestesítésére mind az ország, mind pedig a szűkebb táj vonatkozásában. Kohl útirajza például erős etnográfiai érdeklődéssel rendelkezik a gulyástól kezdve a paprikán át a nádszálon át felszívott mocsárvízig, és nála Hany Istók vadsága nemcsak a természet vadságának metaforája, de egyúttal a nép vadságát is megtestesíti. A vad és barbár magyarok képe hosszú nyugati tradícióra tekint vissza, ezt a nemzetkarakterológiát az utazó csak mintegy felfrissíti. Ugyanakkor tetten érhető az említésekben a természet gazdagságának laudációja, a halakban bővelkedő vizekkel, a madarak paradicsomaként értelmezett tájjal, mely a *fertilis Pannoniae/Hungariae* (Magyarország termékenysége) toposzába íródik bele, és ennek nemkülönben terjedelmes hagyománya van Bonfini-tól és Petrus Ransanus opusaitól kezdve Kölcsey *Hymnusáig*. Ilyenformán pedig a Hany Istókhoz tapadó asszociatív elemek (víz, vadság, halbőség) nemcsak a Hanságot képesek emblémaszerűen reprezentálni, hanem egyúttal a Magyarországgal kapcsolatos sztereotípiákat is táplálják.

Amennyiben Szajbély Mihály kutatásai alapján a magyar irodalomban a monda műfaja a – nem is annyira hiányzó – novella szerepét vállalta át,¹⁸¹ a történeti hagyományok reprezentációja mellett a *szórákoztatás* funkcióját is betöltötte. A romantika korszakában a kantianus *szépfogalommal* összevethető módon az irodalom haszonelvű létmódja *mellett* felerősödött az esztétikai önérték szerepe, legitimitást nyert az irodalmi

¹⁸⁰ Hanka kézirat-hamisításai egyébként abban is hatottak a hazai hagyományközösségi paradigmára, hogy ez ihlette Arany János *Naiiv eposzunk* c. tanulmányát, melyben többek között a csúcsműfajként értelmezett (nemzeti) eposz alapjául szolgáló mondai hagyomány megsemmisülésén kesergett. Vö. DÁVIDHÁZI 2004. 523.

¹⁸¹ SZAJBÉLY 2005. 369–388.

érték szempontjából történő olvasásmód. Hany Istók esetének olvasója a történetben kielégíthette a titok, a rejtélyesség iránti szükségletét, a történet számos elemét ugyanis a bizonytalanság strukturálja. Az olvasás során nemcsak egy különleges lényel találkozhatott, homályos a viszony az emberi és az állati lény határai között, az identitás bizonytalan, mely magyarázatért kiált. A mindennapokat felforgatja az érthetetlen, amely a hagyományos törvények alapján kevéssé megmagyarázható, és ez feszültséget teremt. Ehhez társul a testleírásokban megnyilvánuló rút esztétikája, amely ellentétben áll a klasszikus, harmóniára törekvő testkánonnal, ez azonban párhuzamba állítható azzal, hogy a rút ábrázolása gyakori a romantika irodalmában, furcsa vagy teremtett lények (vámpírok, kísértetek, farkasemberek, Frankenstein stb.) és e lények metamorfózisai (az ember átváltozása állattá) a gótikus regények szórakoztató funkciójának alapkelelei. A befogadók, de maguk a narrátorok és a szereplők is bizonytalanok, hogy Hany Istókot természeti vagy természetellenes, fiktív vagy valóságos lénynek tekintsék, minthogy a történetet éppen e kettőségek írják. A todorovi fantasztikum-koncepció nyomán Maár Judit a stabilitás hiányával, az olvasói magatartás ingadozásával, a kétértelműséggel interpretálja a fantasztikumot, elkülönítve a fennálló törvényekkel megmagyarázható *különös* és az új törvényeket igénylő *csodás* fogalmától. Ballenstedt például a különös esztétikája felől igyekezett magyarázni, amikor biológiai érvekkel lép fel, az őt mitikus alakként beállító költemény viszont csodásként tekint rá, amikor a természetfelettit magyarázat híján elfogadja, megint más értelmezéseket ellenben az ingadozás ural. Maár Judit a fantasztikum ismérveként a bizonytalanságot jelöli meg, és Tzvetan Todorovot idézi: „A fantasztikum tehát a bizonytalanság, amelyet a csupán a természet törvényeit ismerő ember érez egy látszólag természetfeletti esemény kapcsán”.¹⁸² Hany Istók ebből a szempontból nézvést beírható a fantasztikus irodalom korpuszába, amennyiben azáltal jelent fenyegetést a fennálló rend koherenciájára, hogy a történetet folyamatosan az eldönthetetlenség jellemzi, amely a megmagyarázható és megmagyarázhatatlan között fluktuál. Minthogy Hany Istók ezt a bizonytalanságot testesíti meg, nyilvánvaló, hogy a rejtélyesség és a titok iránti olvasói elvárás kielégítésével megvolt az a tágabb kontextus, melybe a történetet beleplántálhatták.

A történet zsenialitása abban áll, hogy ezt a bizonytalanságot számos vonatkozásban kiterjeszti, az értelmezési mozgáslehetőségeket nyitottá téve egymást kizáró ellentétpárokkal dolgozik: természetfeletti/természeti, állati/emberi, természet/kultúra, ráció/ösztönvilág, vad/civilizált, hiteles/fiktív.

¹⁸² MAÁR 2001. 25.

Hany Istók figurája a diszkurzusban igen sűrűn a földrajzi környezettel szoros összefüggésben értelmeződik, annak allegóriájává válik. A romantikus természetszemlélet alapvetően két, egymást kölcsönösen kizáró módon közeledik tárgyához, s mindkettő megtalálható Hany Istók meséjében. Az egyik a természetkultusz, amely csodálattal fordul a Hanság felé, benne az ősi, tiszta, érintetlen természetet ünnepli, amelyre még nem telepedett rá a kultúra, és ebben az idillikus világban Hany Istók harmóniában él a természettel. Ez a kultikus felfogás a paradicsomi Édenkerttel felelteti meg a szűzföldet, társadalmi értelemben is az ősi boldogság reminiscenciájaként. A vadember épp olyan vad és kiismerhetetlen, mint az a közeg, amelyben megtalálták. A másik szemléletet viszont instrumentális felfogás jellemzi, amely a természet fölé helyezi az emberi kultúrát, a táj leigázásában érdekelt, és a táj annyiban hasznos, amennyiben a civilizáció céljait szolgálja. Éppen a 18. század második felétől indulnak meg a Hanságban azok a grandiózus tájátalakítási munkálatok, lecsapolások, csatornaépítések, melyek révén a természet levetkőzi eredeti vadságát, és e technicista szemléletmód szerint ez az ember diadalát jelenti a természet felett. A természet rendjébe való beavatkozás, a mezőgazdaságilag hasznosítható kultúrtájá váló átalakítás éppen úgy megszelídítési folyamat, mint ahogyan Hany Istókat igyekeznek domesztikálni.

A természet meghódítása, birtokba vétele kolonialista stratégiát tükröz, ahogyan a nagy földrajzi felfedezések a táj és a rajta élő emberek uralmán alapultak. A meghódíthatatlan emberek a gyarmatosítás szempontjából vadak, hogy az ezen átkeresztelés mögötti ideológia alapján legitimálják leigázásukat, ahogyan a táj is a vad jelzőjét kapja (pl. Vadnyugat). Ezt a technicista természetszemléletet és kolonialista felfogást ünnepli Defoe *Robinsonja*, mely a hódítás eposza, a gyarmatosítás felmagasztalása, a fehér ember dominanciájának himnusza a primitív táj és a vadember fölött. Defoe regényével összevetve Hany Istók története inkább fordított robinzonádként értelmezhető. Amíg Robinson Crusoe törekvése a vadember akkulturációs folyamatként tűnik fel. Mindkettőben megtalálható az úr és a szolga hierarchikus viszonya, ahogyan a regényben a fehér ember uralma alá hajtja a vadembert, úgy igyekeznek házasítani (mint egy vadállatot) Hany Istókat.¹⁸³ Defoe *Robinsonjában* és a hansági elbeszélésben is egyenlőtlen felek állnak egymással szemben, Robinson úgy atyáskodik Péntek felett, amilyen paternalista módon viszonyulnak a kapuvári uradalomban a talált gyermek felé; mindkettő uralom alá van vetve. Hany Istók Péntekhez

¹⁸³ Defoe szövegének magyar fordítását épp ilyen módon domesztikálták azzal, hogy kiszedegették belőle a hosszadalmasnak ítélt leírásokat, és gyermekregényként írták újra.

hasonlóan rabszolga, rab is, hiszen őrizet alá van helyezve, és szolga is, amennyiben szolgálatra kényszerítik. Mindkét esetben a szövegek a kultúrát a vadság levedlésével azonosítják, ahol a kultúra felette áll a természet(esség)nek. Péntek és Hany Istók civilizálási folyamata hasonlóképpen zajlik: névadási aktus, a meztelen őslakos felöltöztetése, szállás biztosítása, nevelés a főtt hús elfogyasztására, beszédre tanítás, munkába állítás. Ahogyan a *Robinson*ban a homokban talált emberi nyomok Péntek metonimikus jelölői, ugyanígy metonímiák Hany Istók szétszaggatott ruhái az erdőben. Amíg azonban az angol regényben a lábnyom a vadember uralom alá hajtásának kezdete, addig Hany Istók esetében a ruha végpont, a sikertelen civilizáció jelölője. Mindkét történet felfogható a hazatalálás odüsszeiájaként, csak hogy amíg Robinson Crusoe a lakatlan sziget felől törekszik vissza a megszokott kultúrába, addig Hany Istók útja – és ebben az értelemben nevezem az ő meséjét fordított robinzonádnak – ellentétes. Ő a lakatlan sziget felé igyekszik vissza (*lakatlan*, mert tartós emberi megtelepedésre alkalmatlan, és *sziget*, ahogyan Gross-Hoffinger aposztrofálja a Hanságot), hogy megszokott földrajzi hazájába és életmódjához térjen vissza. Amíg Robinsonnak a civilizáció az otthona, addig Hany Istóknak a vad természet. A hansági vadember a szökéssel lényegében elvesztett identitását szerzi vissza, öntudatára ébred. Ez összepárosítható az antikoloniális stratégiákkal, ugyanis Istók ellenáll az asszimilációnak, elmenekül az elnyomók uralma alól, tulajdonképpen dekolonizálja önmagát. A természet visszaserzi azt, amit elvesztett, amely a sikertelen lecsapolási kísérletekben találja meg párját.

Tálcán kínálja az analógiát Hany Istók történetéhez a francia strukturalista antropológia atyjának, Claude Lévi-Straussnak *A nyers és a főtt* című dolgozata.¹⁸⁴ A történet civilizálási folyamatában kitüntetett pontként jelentkezik az áttérés a nyers halakkal, békákkal, füvekkel, szénával és szalmával való táplálkozásról a főtt ételekre, amely a természet és a kultúra oppozíciójával feleltethető meg. Lévi-Strauss elméletében hasonlóképpen a legalapvetőbb ellentét a természet és a kultúra között van, a nyers étel főtté alakítása a természetből a kultúrába való átmenetet jelenti. Ebben a kulináris kódban a nyers a természet és a vadság, míg a főtt a kultúra és a civilizáció metaforája, maga az átmenet pedig a domesztikálás trópusa. A házasítás analóg azzal a móddal, ahogyan ebben az időben a mocsarak lecsapolásával és a csatornák ágyainak kialakításával a Hanság vad táját is kultúrtájjá („főtté”) igyekeztek alakítani. Ahogyan az ún. primitív vagy természeti népek antropológiai leírásainak gyakori ismérve a mezítelen

¹⁸⁴ A tanulmány eredeti francia címe: *Le cru et le cuit*. A *le cru* civilizálatlant, éretlent is jelent, míg a *le cuit* szóhoz a befejezettség tapad a késztermék értelmében. Minthogy a francia nyelvet nem (sem) bírom, ezeket az információkat Kovács Flórának (SZTE, Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék) köszönöm meg.

bennszülött és a nyers ételekkel való táplálkozás, Hany Istók vadsága a természeti népekkel állítható rokonságba, akiket az eurocentikus szemléletmód racionalitása helyett az ösztönvilággal szokás jellemezni, és ez a látásmód a „mi” civilizációnkon kívül eső embereket a vadállatok szintjére alacsonyítja le. Amint azonban szintén Lévi-Strauss *A primitív gondolkodás* című munkájában kimutatja, az ún. természeti népek is rendelkeznek a racionális gondolkodás képességével, ahogyan Hany Istók esetében is racionális következmény a szökés, hogy (ön)azonosságát megőrizhesse.

Minthogy a vadember (*sauvage*) alakja a felvilágosodásnak és romantikának mondott időszakokban a természet és a kultúra különbségeként tételeződik, gyakori témaként jelentkezik az európai kultúra öntertelmezéseiben is. Defoe *Robinsonjával* szemben, mely a fehér ember civilizációjának felsőbbrendűségét hirdeti, Voltaire *A vadember* című regénye a kultúrakritika vonulatába tartozik.¹⁸⁵ A francia író ebben a szatírájában a felvilágosodás állítólagos racionalizmusának filozófiai kritikáját nyújtja, melyben egy *idegen* a francia társadalom útvesztői között igyekszik eligazodni, és éppen azáltal kerül állandóan konfliktusba, mert a saját eszére hallgat. Voltaire művében a vadember megkeresztelkedése éppúgy az ún. civilizálódás mérőeszköze, mint Hany Istók esetében.

A felvilágosodás eszméiből való kiábrándulás hívta életre a természet instrumentális felfogásával szemben és a természetkultusszal összhangban azokat a kulturpesszimista elképzeléseket, melyek a természetben a társadalomból való menekülés lehetőségét látják. Elég itt a *vissza a természethez* állítólagosan Rousseau-i imperatívuszát citálni, amely a természetben az ősi boldogság aranykorát tételezi, vagy Goethe *Wertherjére* utalni, aki a hansági vademberhez hasonlóan az erdőbe vonul vissza vigaszt keresni. Hany Istók története felfogható a számkivetés elbeszéléseként is, amely megidézi a Paradicsomból való kiűzetés bibliai toposzát. Istók kiszakad a természetből, és otthona iránti vágya párhuzamba állítható a természetbe való *visszatérés*, az édenkert-aranykor-gyermekkor triász iránti nosztalgikus sóvárgással. A történet a nevelési regények kontextusába is beleírható, hiszen Hany Istók megregulázásának célja nem a boldogsággal, hanem a konformnak tekintett magatartásminták elsajátításával áll kapcsolatban. Rousseau *Emil, avagy a nevelésről* című pedagógiai regényében a keresztény etika kritikáját adja, és a bűnt nem eredendőnek tartja, amelytől Hany Istók a kereszttség szentségének felvételével megszabadulhat, hanem az embert természettől fogva jónak mondja, akit a társadalom ront meg.

¹⁸⁵ A regény címének vademberként való magyar fordítása némileg erőteljesebb, mint a francia eredeti. Voltaire művének címe ugyanis franciául: *L'ingénu*. Ez naív, ártatlan emberre utal, nincs benne negatívum, míg a vadember jelölésére használt *sauvage* ezzel szemben inkább negatív konnotációval bír, olyan emberre alkalmazzák, aki a természetben lakik, civilizálatlan, emberkerülő is. A francia nyelvben való járatlanságom okán a tájékoztatást újfent Kovács Flórának köszönöm.

Rousseau nevelési regényében a célt nem a társadalmi elvárások jelentik, hanem az ember boldogsága, márpedig – amint a szökés is mutatja – a kapuvári uradalom pedagógiai elvei nem a rousseau-i boldogságetika talaján állnak.

Általánosabb tendenciába ágyazódik bele Hany Istók viszonyulása a neveléshez, ugyanis azzal, hogy nem fogadja a társadalom által ráerőszakolt normákat, beleíródik a romantikus lázadás kultuszába. Innen nézvést olyan egyéniség ő, aki identitása megőrzésének vágyával önként vállalja az önmagába zártságot, a magányos hős szerepét, aki önnön barlangjába húzódik vissza, és remeteként éli életét.

Az elvágyódáshoz társult – elsősorban a német és az angol recepcióban – az egzotikum iránti vonzódás kielégítése, hiszen a Hanság a nyugati szerzők szemében távoli, világtól elzárt vadvilágnak tűnt, a mocsárból kifogott fiú ebből a perspektívából nézvést szintén egzotikus szereplőként olvasható. Persze az egzotikumot, a távolságot pozitívként értelmező tendenciákkal szemben ellentétes áramlatok is megfigyelhetők, például Johann Georg Kohl bédekkere esetében, aki a nyugati civilizáció felől a különmeműséget inkább a barbárság alakzataival interpretálja.

Mindezekén túl a történet egyes motívumai is a romantika kedvelt keltárába illeszthetők bele, így például a sötét erdő, amely a Grimm-mesékben a bizonytalanság, a rejtély, az eltévedés örök forrása, ahol a racionális gondolkodás nem lel igaz utat, és amelyet furcsa lények laknak. A másik ilyen népszerű helyszín a kastély, amely a gótikus regény szinte elengedhetetlen motívuma, és amely Walpole vagy Poe írásaiban a titokzatosság tere lesz, tele kísértettel. Az olvasói elvárásokra vall a történet szerelmi szállal való továbbépítése (Hany Istóknak a várparancsnok lánya iránt vonzalmával). Kettejük diszharmonikus viszonyában a beteljesületlen szerelem toposza érhető tetten, a szépség és a szörny találkozása, melynek romantikus párdarabja Victor Hugónál Esmeralda és Quasimodo viszonya. Noha a kézirat sokkal kevésbé magának a Hany Istók elbeszélésnek a része, mint inkább a történetmondás forrása, 19. századi hagyományban értelmezhető. A kézirat gyakori motívuma a korabeli prózának, említhető akár Poe *Az ellopott levél* című novellája, akár E. T. A. Hoffmann *A homokember* vagy Murr kandúr *életszemlélete* című regénye. Egyes írások, mint például Sándorffy Jánosé vagy Ballenstedté, élesen szembeállítják a kézirat formában rögzített forrásokat a szájhagyománnyal, az elsőt hitelesként, a másodikat fiktként, a teremtő képzelet műveként tárgyalva. Ferdinand Botgorschek novellájában a két halász voltaképpen allegorikus figura, az *Aufklärung* említésével szövegszerűen is jelölve a felvilágosodás racionalitását képviseli az egyik, és elutasítja a másik halász teremtő képzeletét, ezzel megtestesítve az értelmezések két szélső pólusát.

A Hany Istók-történet értelmezési mozgásterületei tehát a 19. században tágnak bizonyultak. Széles kulturális-filozófiai kontextusba ágyazódott be, és ezek a kapcsolódási pontok elősegítették Hany Istók népszerűvé válását és történetének változatos felhasználását.

Jókai és az irodalmi apaság

Jókai Mór *Névtelen vár* című regénye a recepciótörténetben hagyományosan olyan cezúráként értelmeződik, amely országos viszonylatban ismertté tette Hany Istók történetét, és már a szerzői név magas tőzsdei árfolyama révén is hozzájárult a vadóc alakjának egy tágabb értelmezői közösséghez való eljuttatásához. Noha a korábbi fejezetekből világossá válik, hogy a hazai és külföldi visszhang már Jókai előtt is meglehetősen kiterjedt, ezen elképzelés szerint Hany Istók a *Névtelen vár* adaptációjával irodalmi szintre lépett, pubertáskorból úgyszólván a felnőttkorba érkezett. A Jókai-regény irodalmi feldolgozások hullámát indította el, megkerülhetetlenné vált az utána következő – esztétikai és szakirodalmi – interpretációkban, a művek folyamatosan kölcsönhatásban állnak vele, hatása lépten-nyomon tetten érhető. Ilyenformán Jókai a teremtő atya pozícióját foglalja el, az utódok filiális viszonyban állnak vele, és ez a *teher* előhívta az atyai hatalom és a fiúk ödipális konfliktusát. Az utódok ugyanis gyakran azzal az igénnyel lépnek fel, hogy a Hany Istók-képet megtisztítsák Jókai „torzításaitól”, visszaszerezzék az elképzelt „eredetit”, és bár a *Névtelen várat* rendszerint elparentálják „hűtlenségéért”, a Jókai névhez tapadó *kultikus* beszédmóddal összeegyeztethetetlen *kritikai* beállítódás mégis mentegetésre kényszeríti őket, mintha a kritika tilalom alá esne.¹⁸⁶ Azzal azonban, hogy a Jókai-regény Hany Istókját ért kritikát alapvetően a hűség kérdése-re szűkítik, az irodalmi értelmezések helyére a mű *szövegvilágától* idegen olvasatokat állítanak.

Szigorúan titkos

Az előbbieket fényében a Hany Istók-korpuszban kitüntetett figyelmet érdemelt ki Jókai Mór elsőként füzetsorozat formájában 1877-ben megjelent *Névtelen vár* című regénye, amely a recepciót a szerzői név hordozta rang nyomán egy Jókai előtti és egy Jókai utáni szakaszra bontja. A regénynek nem ismeretes a kézírata, és Jókai *kiadott* levelezései között sem találtam olyan adatot, mely közelebb vinne Hany Istók szerepeltetésének geneziséhez. A szakirodalomban masszívan tartja magát az az elképzelés, hogy Jókai számára Zerpák Antalnak a *Vasárnapi Ujság* 1855-ben megjelent Hany Istók-cikke szolgáltatta a tápanyagot, ezt az álláspontot képviselik Németh János, Missuray-Krúg Lajos tanulmányai, és ennek nyomán Fara-

¹⁸⁶ A Jókai-olvasatok és a kultusz viszonyának értelmezéséhez ld: SZILASI 1992. 24–49. Kötetben: SZILASI 2000. 22–63.

gó Sándor kötete.¹⁸⁷ A *Névtelen várat* a *Jókai Mór Összes Művei* keretében sajtó alá rendező Harsányi Zoltán azonban ezzel a tartósnak mondható elgondolással szemben filológiai érvek sokaságával mutatta ki, hogy Jókai alapvetően Kis József 1797-ben írt, de csak 1816-ban publikált értekezéséből meríthette a Hany Istókra vonatkozó információkat.¹⁸⁸ Ez persze távolról sem zárja ki automatikusan, hogy Zerpák újságcikkét ne ismerhette volna, mindazonáltal a két szöveg összehasonlítható vizsgálatából az a következtetés párolható le, hogy Jókai mindenekelőtt a soproni orvos dolgozatára támaszkodott. A Jókai által a regényhez csatolt lábjegyzetben *jelölten* is Friedrich Bülau elbeszélésével intertextuális kapcsolatban álló *Névtelen vár* című regényének helyi színezetét a szerző Kis József szövege alapján dolgozta ki, a Hankiss János által közölt fennmaradt Jókai-jegyzetek annak kivonatolását mutatják. A jegyzetek tizenharmadik lapjának rectóján az alábbi vázlat olvasható: „1737-ben Rusztról Ilmicre gyalog átmentek. Egres fenyves erdők. – Lóhitáz a talaj – Nádszálon át vizet isznak. – Földrengésnél megrepedt az ingovány talaja végig. – Az égerfák felemelkednek, s a fűzfák elmerülnek. – Tavak nevei. Királytő. – Földvár, Rókadomb, Hosszudomb, Imeldomb. Öreg fenyves. – Török réczék. – Darvak lármája alig különböztethető meg az emberi lármától.”¹⁸⁹ Harsányi Zoltán szerint világosan mutatják Kis József szövegével a párhuzamot a földrajzi nevek, a Fertő tó vizének ingadozásáról szóló beszámoló, az eltűnt part menti falvak, Hegedűs János Sopron vármegyei földmérő szerepének átültetése Dobóka alakjába, a Fertőben talált szerszám, a Vitnyédi-Rába (vagyis a Répce) visszafelé folyásának megemlítése stb. Jókai jegyzeteiben többször szóba kerül Hany Istók, a nyolcadik lap versóján „Hiripiként” megnevezve, amikor a rejtegetett Marie úszás közben megijed tőle. A 12. levél a szerző hátlapján „Hiripi (?) Istókot” a brassai vademberrel kapcsolja össze, akárcsak Kis József, és ez a többi intertextussal együtt mozgatva eléggé valószínűvé teszi, hogy Jókai a széles körben elterjedt véleménnyel szemben a Kis-dolgozat nyomán építette fel a maga Hany Istók-figuráját.¹⁹⁰ Harsányi szerint ugyanakkor elképzelhető, hogy Zerpáknál olvashatta a Kis Józsefnél még hiányzó Juliska-történetet, mely hatással lehetett a Jókai-regényre, méghozzá abban, amikor a regény utolsó fejezetében Hany Istók Marie temetése után kagylókat helyez a lány sírjára: „A bizarr szerelmi történetet nem vette ugyan át Jókai a mondából, de bizonyára Hany Istók Juliska iránt érzett szerelmének a meséje komponáltatta ezt az utolsó nagyon szép jelenetét a regénynek.”¹⁹¹ Ennek viszont

¹⁸⁷ NÉMETH 1914. 20; MISSURAY-KRÚG 1943. 30; FARAGÓ 1970. 5.

¹⁸⁸ Harsányi Zoltán: *Jegyzetek*. In: JÓKAI 1965. 542–546.

¹⁸⁹ HANKISS 1935. 383. et passim.

¹⁹⁰ *i. m.*, 382, 383.

¹⁹¹ JÓKAI 1965. 551.

ellene vethető, hogy a Juliska-történet szerelmi szála és Hany Istóknak a Marie halálához fűződő viszonya olyan távoli, hogy a közvetlen hatás aligha állapítható meg. Amíg tehát Kis József szövegének nyomai filológiai érvekkel megtámogathatók, addig Zerpák Antal cikkének hatása világosan nem mutatható ki.

A Hany Istók-irodalmat a Jókai-regény forrására való rákérdezés mellett élénken foglalkoztatta az a probléma, hova helyezhető a mű világának kitüntetett helyszínét képező Névtelen vár és a Fertőszeg nevű település, ezáltal a Jókai-fogadtatás a referenciális olvasatot preferálta. Figyelembe véve, hogy Hany Istók a regényben a Névtelen vár körül bukkan elő a vízből, adódik a következtetés, hogy a vár Kapuvárnak lenne megfeleltethető. Egy másik elképzelés, melyet Harsányi Zoltán idézett, azt veti fel, hogy a nezsideri vár romjai képezhették a Névtelen vár valóságos alapját, melyet aztán légbőlkapottnak minősít, és egy harmadik megoldási lehetőséget javasol: „Lehet, hogy valóban az a fentebb már említett Osli közelében levő kastély-nyom, amelyről Kis József beszél monográfiájában, kellett fel benne a gondolatot, hogy egy volt kastélyt a Fertő mellé helyezzen el”.¹⁹² Harsányi mondatai azt sugallják, hogy ez a vár, amely ugyan nem „Osli közelében”, hanem „Kapuvár közelében” ma Földvárdombként (így, egybeírva) ismeretes a hansági topográfiában, az úgyszólván név nélküli Földvárral azonosítható, mellyel Jókai Kis József tanulmányában találkozhatott. Ezeknek az azonosítási kísérleteknek az a hátulütője, hogy egy *fiktív* világnak, egy irodalmi *szöveg*nek igyekeznek referenciális értelmezéseket adni. Missuray-Krúg Lajos 1943-as nagyszabású dolgozatában a helyszínt illetően így válaszolja meg a maga által feltett kérdést: „*Hol volt a »Névtelen vár«?* Sehol! Hol lett volna?” Mielőtt azonban olvasója számára az irodalmi olvasatot javasolná, azt aláássa a földrajzi hitelesség felőli értelmezéssel: „*Pomogy* környékén. Egyedül ezen a helyen voltak és vannak olyan földnyelvbeszögellések, amelyek alkalmasak arra, hogy rajtuk egy kisebbszerű kastély épülhessen.”¹⁹³ Missuray-Krúg azért preferálja a ma Burgenlandban fekvő, Kapuvárral északról szomszédos Pomogy (Pamhagen) vidékét, mert ő Fertőszeget Pomoggal azonosítja. Annak alapján teszi ezt, hogy a regény szövege Fertő melletti faluként mutatja be a települést, Landsknechtsschild Katalin fogadásán Moson megyei emberek jelennek meg, Pomogy pedig a történeti Moson vármegyében fekszik.¹⁹⁴ Mármint, a regényben szereplő helyneveknek valós helyszínekk

¹⁹² *i. m.*, 552.

¹⁹³ MISSURAY-KRÚG 1943. 32.

¹⁹⁴ *i. m.*, 1943. 31–32. Elképzelésének, a Névtelen Vár Pomogy környékére való elhelyezésének tartósságát mutatja, hogy rendszerint helyet kap a Pomogyról szóló ismertetésekben is. Pl.: „Pamhagen (Pomogy) határában látható annak a vízivárnak

való összevetése azért tűnik irrelevánsnak, mert egy kimondottan fikatív, csak a regény világában létező települést és egy ismeretlenségében meghagyott (*névtelenként* megnevezett) várat igyekeznek beazonosítani, és éppen azt a rejtélyt próbálják feloldani, mely a regényt strukturálja. Ennél fogva pedig ezek az olvasatok *nem* a regényt olvassák, hanem az úgynevezett „valóságot”; a titokzatossághoz tapadó episztemológiai hiány kitöltését keresik, miközben az esztétikai szempontokkal felvértezett értelmezéseknek pontosan ezekkel a hiányokkal *együtt* kellene interpretálnuk a szöveget. A valósággal folyton kapcsolatot tartani kívánó azonosítási járvány hermeneutikája nem vesz tudomást arról, hogy szöveget olvas, melyben nem a hiteles prezentáció az alapvető kérdés, hanem a szövegvilágon belül betöltött logikája.

Márpedig a *Névtelen vár*at, melyet Jókai „legromantikusabb” regényének szokás tartani, éppen a rejtélyesség levegője lengi be. A francia forradalomban kivégzett XIV. Lajos lányának megmentése és rejtegetése a kalandos, fordulatos történet ígérete mellett minduntalan a titokkal kapcsolódik össze. Rejtőzés, álcák, szimulákrumok, árulások, cselszövés, színlelés, ismeretlenség uralja a szöveget, a szereplők egymás kijátszására törekednek, miközben az olvasó a titkok okaiba az onnipotens narrátor révén be van avatva. Ebben az episztemológiai *ki mit tud* játékokban Vavel gróf egy magyarországi, Fertő parti várban bujtatja Marie-t, akiről nem derülhet ki valódi származása. A világtól való elzárttság a környékbeliek számára a talány megfejtésének igényét hívja elő, a francia királylány felkutatására induló kémnő, Thémire a Landsknechtsschild Katalin álnév maszkját ölti magára, és Vavel gróf előtt eleinte szerelmet színlel, a francia rendőrfőnök áruházban érkezik meg – egyszóval a szöveget a titokzatosság uralja. Az éjjeli temetés mellett a kastély mint helyszín már maga is a romantika és a gótikus regény rejtélyességet kedvelő eszköztárából való, ehhez járul a vár *névtelensége*, a benne lakók ismeretlensége, a titkok feltárásának szándéka, melynek során a voyeurisztikus tekintetek egymást fürkészik, és ezeknek a kölcsönös megfigyeléseknek a trópusaként értelmezhető a hoffmanni távcső.

A regénynek ebbe a titokzatos világába illeszkedik bele a Hanság és a Fertő tája illetve Hany Istók alakja, s mindkettő ezt a rejtélyességet igyekszik fokozni. Amikor a regény első fejezetében a királpártiak kifundálják, hogy Marie-t olyan országba kell kimenekíteni, ahol nem háborgathatja a rendőrség, a későbbiek fényében a Fertő és a vele szorosan egybekapcsolódó Hanság az elzárttság, a kiismerhetetlenség néma tartománya lesz, egybehangzóan azokkal a 19. századi tájértelmezésekkel, melyek e vidéket

a maradványa, illetve csak a helye, amely Jókai »Névtelen vár« című regényében szerepel”. BODOR 1993. 76.

a rejtélyesség terepeként ragadják meg. A földnyelven elhelyezkedő Név-telen vár környezetének leírása a kuriózummal és a kiismerhetetlenséggel fonódik össze: „Alámentek annak a csodálatos földnek, ami meghajlik a szekér alatt, míg terhével végiggördül rajta: úgy mondják »lóhitáz« [értsd: 'hintázik']; itt-amott égerfaerdők, óriás fenyőcsoportok nőnek fel rajta; a szép zöld erdő mellé házakat építenek; egyszer aztán elkezd emelkedni a föld: a falak alásüllyednek a vízbe; hanem az erdők, azok együtt emelkednek a földdel, s úsznak a föld alatti elementum felett”.¹⁹⁵ Hasonlóképpen a kiismerhetetlenséget sugallja a táj, amikor az 1809. évi Napóleon-ellenes nemesi inszurrekció bőséges taglalása során Kis József tanulmánya alapján a folyóvizek különlegességét írja le, ahol a természet veszedelmeként jelentkeznek: „Asszonyok éjszaka nem mernek nagy utat tenni. Ha elhagyták is Fertőszegyet, nagyon messzire el nem mehetnek. A Duna éppen az asperni ütközet napján szertelenül megáradt, ilyenkor a vitnyédi Rába visszafelé folyik a Fertőbe, a főfolyamtól felnyomva, a hidakat mind elviszi, s kompon éjszaka nem szoktak átjárni”.¹⁹⁶ A Hanság nádrengetege az áthatolhatatlansággal kapcsolódik egybe, s így ismételten az eltévedés és a kiismerhetetlenség funkcióját tölti be: „Az ingovány söppedékes tőzegtalajából egy-egy magasabb domb emelkedik elő, hol ezüstlevelű fűzfák szorultak össze sötétzöld lombozatú égerfákkal, másutt meg nyílt tavak szakítják meg a végtelen nádbirodalmat, körülszegélyezve rozsdás törzsökű fenyőfáktól; az egyik halom neve »Földvár«, a másik »Rókadomb«, a Harmadiké »Földsziget«. Azt a hegedű alakú tavat ottan »Királytó«-nak hívják. Egyik dombtól a másikig olyan utak vezetnek, amiket kavics helyett náddal meg fűzfadorongokkal makadámognak embertelen idők óta”.¹⁹⁷ Vavel Lajos az inszurgensek oldalán Kapuvárnál a víz rejtelmeivel találkozunk: „A kapuvári révnél megtudta, hogy tegnap reggel az a szekér, mely Marie-t és kíséreit vitte, szerencsésen átkelt a Rábcán. Éjjel érkeztek; akkor nem lehetett a megáradt folyón átmenni a komppal, a hidat pedig elhordta a vízár”.¹⁹⁸ Összességében tehát a Hanság a regény világában a rejtélyességgel és a kiismerhetetlenséggel kapcsolódik össze, és így a királylány rejtegetésének metonímiájává válik.

A Hanság Marie számára éppúgy rejtekhely, mint Hany Istók számára, aki a víz hullámzó ritmusát megidézve hol felbukkan a felszínen, hol pedig a szöveg alá bukik. A vad táj rejtélyessége prefigurálja Hany Istók megjelenését, és az ő felléptetését a táj mellett többszörösen előkészíti az is, hogy Marie kedvenc olvasmánya a *Robinson Crusoe*, illetve az, hogy a

¹⁹⁵ JÓKAI 1965. 109.

¹⁹⁶ i. m., 390.

¹⁹⁷ i. m., 394.

¹⁹⁸ i. m., 407.

lány a Névtelen vár közelében fekvő szigetekcske kapcsán vademberekre asszociál: „Vajon mi lakhatik abban? Nincs-e abban is egy Robinson Crusoe letelepedve? Nem laknak-e ott is vademberek? Vagy kajmánok, nagy teknősbékák és tengeri kígyók? / Lajos iparkodott a leány túlheves fantáziáját lelohasztani, hogy biz azon a szigeten semmiféle ember nem lakhatik, mert ott nincs mit enni: krokodilust s más vízi szörnyet ez égalj nem tenyészt, s a Fertő tó legnagyobb cápája: a harcsa, aminek szerencsére nincsenek fogai a torkában; hanem azért mégis megtiltotta Marie-nak a rekettyés sziget felé úszkálást, mert ott hinár van, amibe belebonyolódhatik, vízi kígyót, piócat pedig bizonyosan fog találni, amiktől pedig a leány irtózott. Az is meglehet, hogy vidrával is találkozik, s az meg fogja ijeszteni”.¹⁹⁹ Noha Vavel Lajos a képzelet művének tartja a vízilényeket, mégsem tűnhet a lineáris olvasás számára váratlanak a különös alak felbukkanása, hiszen éppen ezután a szavak után ijeszti meg a vízből felszínre bukó teremtmény Marie-t. Az első találkozást a szöveg így írja le: „Ember vagy állat? / A fej, az ábrázat emberé volna: férfié talán, hanem a sima arcot rőt, kurta szőr fedi, s a koponyát a haj helyett is csak vidraveres csömbölék takarja, két hosszú füle hegyesen mered fel, az alak szája úgy össze van szorulva, hogy semmi ajka nem látszik, orrcimpái összelapultak, alig kivehetők; hanem a szemei, mint a hálnak mereven, karikára kinyílv. Az egész arcon semmi indulatkifejezés. /A rejtélyes szörny egészen ott a csónak közelében merült fel. / Lajos két kézre kapta az egyik evezőlapátot, hogy szétzúzza a csodának a fejét; – de súlyos ütése csak a pusztá habot érte. A szörny egyszerre lebukott, s látszott a mélyen áttetsző holdsugárítás hullámban, hogyan szökellt tova, nem embermódra úszva, hanem szeszélyes zegzúg szökellésekkel, mint egy ősvilági csoda, lökve magát odább, s eltűnve a vízmélység homályában, hol ember szeme nem lát többé, csak a halé. És aztán nem látta őt Lajos felmerülni többet. / Lajosnak minden idegét megzsibbasztá a rémület és a düh. Mi volt ez? Ki küldte ezt a névtelen szörnyeteget az ő féltett kincse ellen? / Hát már a víz fenekén is ellenségei laknak?”²⁰⁰ A testleírásnál Jókai nem a bevett formákat alkalmazza, elsősorban a vörös szörzetet hangsúlyozza, és lényeges különbség, hogy itt sem halpénz, sem pedig úszóhártya nem szerepel. A rejtélyességet nemcsak az fokozza, hogy az úszási jelenetet a romantikus félelemkeltés divatos kelléke, a holdvilág homálya díszletezi, hanem a látott szörny rendszertani besorolhatatlansága is. A vízilény a várban kvázi raboskodó Marie-t egyetlen örömetől, a fürdőzéstől fosztja meg, Vavel gróf pedig bosszút esküszik: „»Megállj csak – gondolá magában a férfi,

¹⁹⁹ *i. m.*, 112.

²⁰⁰ *i. m.*, 113–114.

dúl-fúlva dühében –, majd eljön a tél, akkor befagy a tó, akkor rád lesek a bozótban, ahol lakol: s akárki vagy, homunculus, triton vagy csodaszörny: elejtelek!»²⁰¹

Mercatoris tiszteletes voltaképpen a tudós Kis József alteregójaként tűnik fel, amikor a grófnak küldött, latinul írt füzetében a halemberről értekezik: „E művecske egy hírhedetté vált természeti csoda leírását tartalmazta, amely (vagy helyesebben »aki«) maig is a Fertő tó nevezetességei közé tartozik: egy ember, aki a vízben él: egy halember. Egy elzüllött árvagyermek, aki a Hanság mocsárai közé tévedt, vadak között maga is vadállattá lett; vízlakó, víz alatt járó, mint a vidra; néma, befogott szájú, emberszót ki nem ejtő vízi vad, ki úsztában fogja el a halat, azzal él; az évtized, mit folyton a vízben lakva töltött, bőrét kéreggé változtatta, sűrű szőrrel benőve, mely őt a tél hidege ellen védi, az egész tünemény egy csodálatos bizonyítéka annak, hogy az ember hogy fejlődött vadállatból Isten képévé; ez két lépés visszafelé a vadállathoz, még a majmon is alul. (Ha Darwin ezt láthatta volna!) / Mellékelve volt a leíráshoz, mint címkép, a leírt csoda ábrája is, hű rézmetszetben. A csodaszörny ugyanis emberi kezek közé került. E birtok új tulajdonosnője, Landsknechtschild Katalin bárónő értesülve róla, hogy egy ilyen vízi szörny több alkalommal a Fertő tóban fürdő leánykákat megijesztgette, rendeletet adott a halászoknak, hogy álljanak lesbe, és fogják el; ami egy mesterséges vizafogó segítségével azoknak sikerült is. A csodát partra húzták, s a kastélyba felvitték. Ott emberi öltözetet adtak rá; hajdút rendeltek mellé preceptornak, aki megtanítsa beszélni, emberi módon két lábon járni; annyira vitték, hogy már a kenyert is megeszi (eleinte csak nyers halat evett, meg sáshajtást, tukorcát), már nem tépi le a ruháit, s ha megéhezik, ki tudja mondani ezt a szót: »hám-hám«. Már annyi szófogadásra is megtanították, hogy a konyhában rá lehet bízni a pecsenyeforgatást. A bárónő mindent elkövet, hogy e nyomorult félállatot emberi eredetéhez újra visszavezesse. Meg van tiltva őt ütni-verni. A nádmézet nagyon szereti, s azt mindennap elveszi a bárónő kezéből, s olyankor az arcán valami vigyorgó fintorgás mozdul meg. Már kezdi elérni a *majom* rangfokozatát; de csak a bárónő láttára, más emberre még csak morog, mint a vidra. Érdekes tanulmány a physiologok számára, hogyan tudott átalakulni egy szárazföldi állat (ember) vízlakó állattá, a nem számára rendelt elemhez idomítva egész élet-szervezetét, s míg az állati ügyesség, ösztön, izomerő szokatlan érvényre fejlődött benne, hogyan zsugorodott össze nála minden nemesebb tulajdon: ész, beszélőtehetség, – mélyen alul az emberhez szokott állatoknál; – hisz a kutya már gondolkodik, s hangja különböző indulatokat fejez ki. E vízlakó ember még a kutyának is alatta áll. Hasonló elzüllött emberi vadat

²⁰¹ i. m., 131.

a múlt századból is jegyezték fel a krónikák, akit a Fertőben fogtak el, s aztán a kapuvári várban neveltek: a kortársak leírása szerint iszonyú tömött, gömbölyű fejű, hosszú fülű, széles szájú alak volt, kéz- s lábujjai szokatlanul hosszúk, bőre halhéjhoz hasonló merev; csak sírása árulta el, hogy ember”.²⁰² Ez a testleírás és a szokások megemlézése szoros kapcsolatot mutat Kis József leírásával, ahhoz képest viszont nemcsak abban tér el, hogy a regressziónak, az ember lealjasulásának negatív példaként ábrázolja, hanem egyúttal diabolizálja is, mely aztán utóbb a „torzítás” vádjával hívta elő a Jókai-ellenes hangokat. Amit Kis József még nem tehetett, azt Jókai kibontja, nevezetesen a vízi emberkének a darwini evolúcióelmélettel való kontextualizálását, s miközben az eddigi interpretációk elsősorban a civilizálódási folyamatra helyezték a hangsúlyt, Jókai ezen szöveghelye a visszafejlődés fázisait is megragadja, s ezzel azokba a 19. század végi és 20. századi értelmezésekbe ágyazódik bele, melyek az előtörténetet, a kifogás előtti életmódot igyekeznek kidolgozni. Noha a Jókai-mű Hany Istók-képe kapcsán gyakorta elhangzó állítás, hogy a regényíró az 1749-es esztendőről a 19. század elejére, a napóleoni háborúk idejére helyezte át Hany Istók történetét – és ez Proschko regényét tekintve nem előzmény nélküli –, a recepció kevésbé figyelt fel arra, hogy ez a Hany Istók *nem* az a Hany Istók. A *Névtelen vár* ugyanis Hany Istók alakját úgyszólván duplikálja, a Fertőt/a Hanságot vademberekkel népesíti be, ahol nem egyedi eset egy ilyen teremtmény ki- vagy visszafejlődése. Jól lehet Jókai vízilénye a Hany Istók-értelmezések moduljaiból épül fel, ezzel a megkettőzéssel leválasztja a krónikák víziemberét (aki Hany Istók néven ismeretes) a Mercatoris leírásában olvasható *hasonló* alakról (akire aztán utóbb a Hanyi Istók nevet származtatja át²⁰³). A szöveg az előbbinek, azaz a 18. századi „emberi vadnak” tulajdonítja a halszerű attribútumokat, míg a maga kisajátított Hany Istók-figurája inkább a vadember tipológiája szerint értelmeződik.

Azzal, hogy a szöveg többször említi a majommal való rokoníthatóságot, egyrészt előrevetíti a későbbi idomított háziállatként való használatmódot, vagyis az udvari bolond szórákkoztató funkcióját, másrészt pedig ezzel az előkelő társaság maga alacsonyítja le, ember helyett egyfajta idomítható állatként értelmezi. Marie a távcsövén keresztül látja, amint a bárónő a vadembert a járni tanítással domesztikálja, s ezzel a hangsúly *még* az emberi normák átvételére kerül. Marie, a voyeur a szomszédos hölgy általi háziasítást így közvetíti Vavel grófnak, amikor ő arra kíváncsi, mit lát: „Azt a vízlakó szörnyet, aki engem megrémített. Azt hittem, csak

²⁰² *i. m.*, 131–133.

²⁰³ Hanyi Istók néven a *Sátán Laci* című negyedik fejezet 4. szakaszában fordul elő, ha nem csalódom, ez az egyetlen néven nevezése. Vö.: *i. m.*, 169.

mesét gondoltál ki számomra, hogy elámíts a nyomtatott könyvvel együtt. Most itt látom azt közel. Az úrnő hívta őt, s az eléje kullogott, de négykézláb. Most azt parancsolja neki, hogy járjon felállva. Milyen nevetséges alak szegény most, így piros ruhába felöltöztetve. A kalapot nem akarja tűrni a fején, s egyre vissza akar esni a négykézláb járásra, mint a táncoltatott uszár. Istenem! Milyen jó ez az asszony, hogy olyan türelemmel bánik vele. Megfogja a kezét a kis szörnyetegnek, az neki csak a hónaljáig ér, s úgy sétáltatja magával, mint a gyermeket, akit én, mikor a vízben üldözött, óriásnak néztem. Most leül elébe a föbe, s látszik az ajkán, hogy ezt a szót akarja vele megtaníttatni: »mama«²⁰⁴. A Barthelmy León álnevet használó Fervlans márki az előkelőknek azonban már cirkuszi mutatványra betanított, idomított állatként prezentálja Hany Istókot. És bár Jókai műve a kodifikált értelmezések szerint az 1809. évi nemesi felkelés apológiája, itt a vadóc beöltöztetése – igaz, a napóleoni államapparátus felől – az inszurgensek paródiájaként értelmeződik: „Az alak, akit az e célra felállított színpadra bevezetett Barthelmy, senki sem volt más, mint a kis vad szörnyeteg, a bárónő törpe gnómja, inszurgensnek öltözve, fakarddal, fapuskával, darutollas kalppal, kulaccsal az oldalán, posztószél tarisznyával a hátán; kacskaringós nagy bajusz volt neki ragasztva az orra alá, mely a két füle mögé volt felkanyarítva, s hogy tökéletes legyen a torzkép, még egy kurta szárú makrapipa is volt dugva a szájába [...] Csak a kis szörnyeteg arcán nem mozgott semmi vonás. Ő csak játszotta azt, amit betanítottak neki, mint ahogy megteszi a figuráit az idomározott orángutáng [sic!]. Úgy is hitták a tréfás urak, hogy a »hazai utáncs«²⁰⁵ Jókait követően – és alkalmasint tőle nem függetlenül – az irodalmi adaptációkban hatványozottan jelentkezik majd Hany Istóknak az urak mulattatását szolgáló, egyfajta idomított majomként való reprezentációja, és a *Névtelen vár* ebből eredezteteti eltűnését is. A Hanságba való visszaszökés oka azonban itt nem a megaláztatásból vagy szerelmi bánatból fakad, hanem a tűzijáték tőba pottyánásából. A víz felkelti benne a hazatérés vágyát, és a hagyományos elbeszélés-változatokhoz hasonlóan a természet itt is Hany Istók ősi otthonaként tűnik fel: „Amint a régi elemében érezte magát, elfeledé azt a másik világot, ahol kenyeret kell enni, ágyban hálni, két talpon járni, ismeretlen állatok érthetetlen szavaira ügyelni, idegen bőrt viselni és szót fogadni, s visszafoglalta az elvesztett országát: ahol ő az egyedüli király a halak és vidrák között. / A bárónő keresztette őt aztán mindenfelé, de az úgy elbűjt, hogy sohase került elő többet”²⁰⁶.

²⁰⁴ i. m., 150.

²⁰⁵ i. m., 197. 197–198.

²⁰⁶ i. m., 201.

A fenti hosszas idézetekből világosan látható, hogy bár a *Névtelen vár* fragmentumokban meséli el Hany Istók mondáját, a történet különböző részeibe szétszerelve azt, a klasszikus motívumok tetten érhetők: kifogás, halászkodás és hajdúk szerepeltetése, várba cipelés, testleírás, emberi és állati attribútumok dichotómiája, felöltöztetéssel, járni és beszélni tanítással, valamint a táplálkozással való civilizálás, eltűnés, keresés. Jókai regényében azonban Hany Istók alakját megkettőzte, oly módon, hogy a 18. századi Istóknál meghagyta a halszerű kinézetet, míg a maga Istókjánál inkább a vadember toposza dominál; a figura nála darwinista átértelmezést kapott, hangsúlyos elemként szerepel a mulattató funkció, a szökést a lineáris olvasat számára nem ágyazza mélyebb összefüggésbe (csak a későbbiek fényében válik azzá), az Esterházy indította kerestetés mozzanatát pedig a francia kémnő Thémire/ Landsknechtschild Katalin alakjára írta át, akinek kastélya a kapuvári vár pandanja.

A Hany Istók-történetek azon motívuma, miszerint az eltűnés után néhányszor látták, Jókainál úgy mutálódik, hogy a regény későbbi fejezeteiben időnként a szöveg felszínére bukkan. Először nyelvileg idéződik meg akkor, amikor Katalin bárónő elmeséli Marie-nak az eltűnés körülményeit: „Visszaszökött tölem a halai országába, a háládatlan. Nem is nagyon bánom; mert elkezdte kedvét találni a tűzzel játszásban: még felgyújtotta volna a kastélyomat”.²⁰⁷ Katalin mondata előrevetíti, hogy a tűz a későbbiekben fontos szerepet játszik majd, ugyanis a Hanságban bolyongó Fervlans márkí és emberei a „haleMBER” tűzzel való játéka következtében az égő bozótból kénytelenek menekülni. Ilyenformán a Jókai-regény a tüzet is Hany Istók szimbólumává avatja, mely hagyományos jelképének, a víznek az ellentéte. Az előőrs és Fervlans dialógusát a szöveg így írja le: „Vadállat, vagy ördög emberi torzalakban. Egy nagyfejű szörny, hegyes fülekkel, rongyos öltözetmaradvány volt rajta, amiből azt kellene hinnem, hogy ember volt; hanem négykézláb futott, mint a farkas, tehát mégis állat. / – Ah, az bizonyosan az én megszökött haleMBERem. / – Mikor először rákiáltottam, felállt két lábra, és ugatott, vagy mi. A másodszeri kiáltásomra meg az volt a felelete, hogy elővett valahonnan tűzszeres számot, s elkezdett kicsiholni. A szikrafénynél még rettenetesebb volt a pofája. Nem állhattam meg, hogy rá ne lőjek, de nem bírtam eltalálni, mert egyszerre hasra feküdt, s aztán elfutott a bozótba”.²⁰⁸

Amíg eltűnését követően Hany Istókot távollétében idézték fel a szereplők, Marie halála után a szöveg világában is újból megjelenik: „a tűndöklő smaragdbölcsebből előbukkant egy szörnyeteg. Nem ember, nem állat, egy kárba vesztett lény. /Feje még rútabb, amióta az égő bozót leéget-

²⁰⁷ i. m., 309.

²⁰⁸ i. m., 395.

te a haját, s egykori ruhájából csak rongyok csüggnek még tagjairól. Kijön a partra, óvatosan körülszimatolva, mint a farkas. Keresgél; kezeivel tapogatja a pázsitot. Egy helyen aztán összekuporodik, fejét térdei közé húzva. Megtanulta a hiúztól, a vadmacskától, hogyan sír az, mikor a vadászok elvitték a fiait, s üresen találja fészket. Nyíhog és üvölt. / Majd meg visszamegy a tó medrébe, s teleszedi a markait azokkal a fehér kagylókkal, amik kővé váltan hevernek a tó fenekén. / Mit akar azokkal? / Emlékezik rá, hogy látott ő egyszer egy jelvényt, amit úrasszonya a nyakában viselt: egy jelvényt, ami előtt az emberek letérdeltek, s könyörögve néztek föl rá; egy jelvényt, amit a koporsók előtt szoktak vinni. Ezt a jelvényt kirakta ott a pázsit fölé azokból a fehér kagylókból. / Azután megint eltűnt a tóba”.²⁰⁹ A „szörnyeteg”, aki kagylókat helyez a lány sírjára, itt az emlékező szerepében tűnik fel, amely szorosabb párhuzamot tételez a két szereplő között.

De Hany Istók nemcsak Marie-val, a regény számos szereplőjével párhuzamban áll, egyfajta alteregóként értelmezhető. A regény cselekménye egy *ügynevezett* talált gyermek kalandjával indul, aki korát tekintve mintegy nyolc éves, mindkét elem Hany Istók alakjának feleltethető meg. A XIV. Lajos lenyakazása nyomán árvává vált, nyugat-magyarországi várba szöktetett Marie – a várban raboskodó királylány népmesei motívumának felidézésével – elzártan él elefántcsonttornyában, számára a Fertő és a Hanság vidéke éppoly rejtekhely, mint Hany Istóknak, de a várban való fogság is párhuzamos kettejük között, s ebben az értelemben a két szereplő egymás alakmása. Hany Istók más árva gyermekkel is rokonságot tart a regény világában. Katalin bárónő – álcaként – elhagyott gyermeket fogad be birtokára, és lelenházat igyekszik alapítani. Hany Istók alakja nemcsak az árva Marie, hanem Sátán Laci, a betyár fiának szerepeltetésében is megidéződik, annak nemcsak párjává, hanem ellentétévé is válik. A fiú a Hany Istók-motívumokból van megformálva, Katalin bárónőnek így festik le: „Azt minden házból kikergették, utoljára a többi gyerekek elkezdtek boszontani, csípkedni, taszigálni, míg a gyerek kibujdosott a falu végére, lement a tópartra, s mivelhogy nem adott neki senki enni, a tukorcát ette: a fiatal sás édes hajtását”.²¹⁰ Nemcsak a kitaszítottság, a vadság és a csúfolódás teszi Sátán Laci fiát Hany Istók társává, hanem éppúgy „tukorcát”, azaz sást fogyaszt, ahogyan Kis Józsefnél Hany Istók, és a *Névtelen várban* Jókai pontosan ugyanezt a szót alkalmazza Istók táplálkozási szokásainak leírásánál, ezzel is megteremtve a párhuzamot. Ugyanakkor a fiú azzal válik Istók ellentétévé, hogy a báróné őt sikeresen civilizálja: „Hanem hát azért jöttem, hogy a gróf úr az én nyomorult kis porontyomat felszedette a sás közül; pártját fogta, kietette, de még azt

²⁰⁹ i. m., 517–518.

²¹⁰ i. m., 77.

sem restellte tőle, hogy maga becses személyében oktattatta, hogy ne legyen belőle olyan emberkutyá, mint az apja, vagy valami vízi csoda, mint a Hanyi Istók”.²¹¹ Ez a szöveghely arra is utal, hogy maga Sátán Laci is párhuzamba állítható Hany Istókkal, amennyiben a hansági természet az életközege, a társadalmon kívül él, vad „emberkutyá”. Sátán Laci önreprezentációjában pontosan a rút kinézet, a vadság, a gyermekkori csúfolódások elszenvedése, a hétköznapi életre való alkalmatlanság teremti meg a kapcsolódási pontot Hany Istókkal: „De hát senki sem szenvedett meg ezzel a csúf pofámmal maga körül; gyerekkoromtól fogva mindig csúfság tárgya voltam. [...] hozzászoktam, hogy világcsúfja legyek. [...] Az erdő lett a hazánk. Az erdő pedig rossz tanácsokat ad. Azok az odvas fák, mint ha beszélnek a beletévedő emberfiával. Még most is hallgatom, hogy mit beszélnek. [...] Ott kell már nekem végezniem: az erdőben, ahol kezdtem. Semmihez sem értek már. Nem tudnék egy barázdát szántani”.²¹² Vagyis Sátán Laci életének terepe éppúgy a vadon, mint Hany Istóké, és éppúgy nem képes a társadalmi normák elsajátítására, s ebben fiának elmentétpárja.

Összességében tehát a *Névtelen vár* Hany(i) Istókja a regény számos szereplőjének egyfajta tükörképe, és ilyenformán nem pusztán hol felbukkanó, hol pedig eltűnő *epizódsszereplő*. Az árva gyermek toposza multiplikálódik és e kapcsolódási pontok révén a hansági vadember figurája a szövegben folyamatosan jelen van. Ennélfogva pedig nem pusztán az a funkciója, hogy rejtélyességével úgyszólván aláfesse a regény titokzatos világát, hanem a párhuzamba állítással egyúttal minduntalan értelmezi a szereplőket, Marie-tól kezdve Sátán Laciig és az ő megszelídített porontyáig.

Hany Istók figurája nemcsak a szövegen belül, hanem más Jókai-művek hasonló szereplőivel is párhuzamba állítható, most három alakra fókuszálnék a regényíró oeuvre-jéből. Jókai *A tengerszem tündére* című a *Magyar Hölgyek Naptárában* 1854-ben (de 1855-ös dátummal) megjelent elbeszélésének alapját hasonlóképpen legenda képezi, a mesei elemekkel átítatott Szent Anna tó csodálatos keletkezése.²¹³ A székelyföldi tengerszem a feneketlen tó megidézésével a hansági Király-tóval állítható párhuzamba, melyet a 19. századi híradások is gyakran megmérhetetlen mélységűnek írnak le. Kapcsolódási pontot jelent továbbá, hogy a táj éppolyan érintetlen, vad és lakatlan, mint a Hanság, a süllyedő föld a Hany mocsaras talaját idézi. Ezt a tájat a szöveg hasonlóan különleges lényekkel népesíti be, épp úgy a vízitündérek otthona, mint a Hanság, a zöld vízikirály mesei

²¹¹ *i. m.*, 169.

²¹² *i. m.*, 172. 173. 174.

²¹³ JÓKAI 1989. 468–484.

motívuma pedig Hany Istók alakjának pandanjaként olvasható.²¹⁴ E mesei modulokkal telített elbeszéléssel szemben Jókai *Az utolsó tengeristen* című korábban, 1852-ben született novellája inkább a félelmetes esztétikáját idézi meg.²¹⁵ Ennek a szövegnek a főalakja, Tritanhéla fia, Colán, az utolsó tengeristen, bosszúálló, élvezetét leli az emberek riogatásában, s gyilkos hajlamai vannak, melyek eltávolítják őt Hany Istók alakjáról. A novella testleírása azonban úgy konstruálja meg Colán külső megjelenését, hogy az szoros kapcsolatba állítható Hany Istókkal: „Elvadult arczán sem volt emberi semmi. Haja hosszan lenőtt nyakára, orra kitágult, és szája összehúzódott. Szemei gömbölyűre voltak nyílvá, a szempilla sohasem csukódott le rájuk, s egész testét valami kemény kéreg lepte el, ujjai közt úszóhártya formára nőtt fel a bőr”.²¹⁶ Tritanhéla elborzadva szemléli gyermekét, a „csodaszülöttet”, aki rút kinézete mellett nem tűri meg testén a ruhát, a vízben (tengerben) lakik, eleinte nem képes az artikulált emberi beszédre, mely „valami ügyetlen állatias hangokkal volt keverve”, később azonban Colán megtanul beszélni, amelyre a tengerbe visszatérve is emlékezik. Colán figurája olyan sok hasonlóságot mutat a *Névtelen vár* Hany(i) Istókjával, hogy annak mindenképpen előzményeként olvasható, de ha Jókai Colán figuráját Hany Istók alapján is formázta volna meg (vagyis már ekkor ismerte a történetet), semmiképpen sem támaszkodhatott Zerpák Antal cikkére, ez ugyanis 1855-ben látott napvilágot, míg Jókai novellája ezt megelőzően, 1852-ben jelent meg a *Pesti Napló*-ban. Végezetül pedig a *Névtelen várral* való kapcsolódási pontot jelent Jókai 1879-ben megjelent, Ráby Mátyás emlékirataiból dolgozó *Rab Ráby* című regénye. Ahogyan a *Névtelen vár*-ban, a *Rab Ráby*-ban is az áthatolhatatlan Hanság a betyárvilág és ezzel együtt a vad életforma terepe. Sátán Laci (aki Jókai fennmaradt jegyzete szerint eredetileg a klasszikus betyárnevet, a Zöld Marcit kapta volna²¹⁷) megfelelője a *Rab Ráby* szövegében Villám Pista, aki a nádasokkal átszőtt mocsárvilágban keres menedéket, így e regény a *Névtelen várral* együtt abba a tendenciába illeszkedik be, mely a Hansághoz rejtekhely funkcióját társítja. A narrátor a „hiress haramia vezeer” és a vad természet viszonyát a 37. fejezetben a menedékhely felől értelmezi: „Villám Pista akkor éppen a Hanság bozótjai között ütött tanyát. Pompás jó tanya olyan ember számára, aki az egész világgal haragban van, aki saját magát is úgy meggyűlölte, hogy eldobta az asszonyruhát, s férfiköntösbe bújt bele. [...] Az ilyen talentumnak aztán nagy jövőndője van a hansági bozótban”.²¹⁸ Jókai tehát a *Névtelen vár* kiadása után egy

²¹⁴ Horváth Zsuzsa a Lévi-Strauss-tól származó *bricolage* (barkácsolás) értelmében a mesei és történeti elemek kreatív újraírásaként interpretálja a Jókai-elbeszélést. Ld.: HORVÁTH 2001. 96–104.

²¹⁵ JÓKAI 1928. 3–12.

²¹⁶ i. m., 7.

²¹⁷ Vö. a Jókai-jegyzetek 7. és 8. lapjának versóját: HANKISS 1935. 381, 382.

²¹⁸ JÓKAI 1966. 356.

olyan új regénnyel jelentkezett, mely a Hanság terét a vadsággal állítja rokonságba, és ez a hipertextuális olvasásmód révén a zsványok vad életmódjára és Hany Istók vad alakjára is emlékeztet.

Jókai Mór *Névtelen vár* című regénye minden kétséget kizáróan igen jelentős szerepet játszott abban, hogy Hany Istók története a szélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhetővé vált, noha a hansági vadember Jókait megelőző fogadtatásának bősége nyomán alkalmasint árnyalhatók azok az elgondolások, melyek a fabula „fennmaradását” is a regényhez kötik. Mindehhez hozzájárult, hogy Jókai regénye az elmúlt mintegy százötven év során számos kiadást ért meg, két kötetben elsőként az Athenaeum jelentette meg 1877-ben, de még a 19. században az ún. „nemzeti kiadásban” is napvilágot látott 1895-ben, majd a 20. század első két évtizedében további 8 kiadás jelent meg. Az 1965-ös kritikai kiadás után évtizedenként legalább egy kiadása látott napvilágot magyarul. A *Névtelen vár* fordításban is nagy karriert futott be, még a 19. században 4 német kiadást ért meg *Das namenlose Schloss* néven (az első német fordítás 1879-ben, két évvel a magyar változat után jelent meg, a legutóbbi 2010-ben), angolul *The Nameless Castle* címmel szintén négy kiadása volt a 19. században (az első 1891-ben, a legutóbbi szintén 2010-ben), ismeretes a 19. századból (1879) lengyel kiadás is *Zamek bez nazwy* címmel, 1924-ben pedig cseh nyelven látott napvilágot *Bezejmenný zámek* címmel, melynek címlapján éppen Hany Istók látható a vízben.²¹⁹ Ezek a nemzetközi kiadások Hany Istók történetét is folyamatosan közvetítették külföldön, a német és az angol nyelvű világnak pedig a korábban idézett Hany Istók-recepció révén megvolt a lehetősége arra, hogy a hansági vadember meséjét immár ismerősként köszöntse, és a gótikus regények felől is olvashatták a *Névtelen várat*. Erre példa az *Athenaeum* 1900-ban megjelent könyvkritikája, amely a regényt Edgar Allan Poe *Az Usher-ház vége* című gótikus novellájához hasonlította, az *Academy* kritikusa 1899-ben izgalmasságát emelte ki, a *Bookman* a cselszövéseket, a bájít és az idillt hangsúlyozta, míg a *Westminster Review* Jókait Flaubert és Turgenev tehetségéhez hasonlította. Jókai angliai népszerűségének csúcspontja, melyet Czigány Lóránt az 1894 és 1904 közötti időszakra tesz, időlegesen bizonyult, egyrészt a kritika egy idő után már ódzkodott Jókai korszerűtlennek ítélt „romantikázásától”, másfelől pedig a magyar regények iránti – részint a ’48-as események keltette – kereslet a nemzetiségi problémák miatt csökkent, Magyarország nimbusza pedig – s vele együtt Jókai Hany Istók-történetének nimbusza – apadni kezdett.²²⁰

²¹⁹ A hazai és külföldi kiadások jegyzékét Harsányi Zoltán állította össze. Ld. Harsányi Zoltán: *Jegyzetek*. In: JÓKAI 1965. 523–525.

²²⁰ CZIGÁNY 1976. 257. (vö.: Harsányi Zoltán: *Jegyzetek*. In: JÓKAI 1965. 572.) 269–272.

A szerzői név említése nélkül *A mult századból – Monda* címmel publikált a *Rábaköz* című újság 1890. november 16-án egy „tárcát”, melyre azonban inkább a novella műfaji megjelölés illene. A *Rábaköz* című újság az első kapuvári lap volt, melynek mutatószámánál 1889. december 25-én látott napvilágot, hivatalosan pedig 1890. január elsején indult. Alapítójaként és felelős szerkesztőjeként a kapuvári polgári iskola tanárát, Hevesi Jánost tüntették fel, akinek felesége, Sikor Margit frónő volt, fiuk pedig a későbbi neves fotoesztéta, filmteoretikus és művészettörténész, Hevesy Iván. A Kapuváron szerkesztett és kiadott lap 1895-ig működött, ekkor a rivális újság, a *Csorna–Kapunár és Vidéke* felvásárolta, és így a helyi sajtópiacon monopóliumot szerző új tulajdonos a két lapot egyesítette, amely 1895. július 7-től *Rábaközi Hírlap* néven jelent meg. A *Rábaköz*ben megjelent elbeszélés eredeti módon dolgozza fel Hany Istók történetét, és mivel szerzője alighanem helyi illetőségű személy lehetett, ez a háztáji verzió kevésbé ivódott be a köztudatba. Minthogy az újság viszonylag nehezen hozzáférhető, érdemes ezt az írást teljes terjedelmében újraközölni.

A Hanyáság bűzös gőze telítette meg a láthatatlan levegőt a Fertő környékén; a posvány lázt okozó miazmái gőzölik azzal tele; a rengeteg nádasban még a Hanyáság, illetőleg Fertő leggyakoribb vendége: az ezernyi vízi madár is utját veszti és csak találja meg fészkrét, ha a lég urává lesz – sebes szárnycsattogással fölemelkedvén a nádas közötti víztükörcdarabról, egy békával vagy hallal csőrében s úgy keresi fészkrét, hova kicsinyei sípogása segíti vezetni. És mégis akad ember, ki járatlan uton is fölkeresi a Hanyáság titkos rengetegét.

Mi keresnivalója lehetett annak az egyszerű embernek, azzal a kétkerekű kordéval, mely elég lassan, de biztosan haladt egy türelmes számártól vonatra a leirt rengetegbe? Szegény számár, miféle titkot huztál-vontál magad után; mert éjjeli időben a bizonytalan nádrengetekbe még lopni se járna a tolvaj és te csak jámborul viselted a messze földről veled jött juhászlegény kemény ütlegeit, ki te nélküled bizonyosan nem tudott volna titkos feladatának megfelelni.

De térjek a titokra, kíváncsi olvasóm! Ám hát legyen, elmondom úgy, a hogy én hallottam egy vén hanyórzó szájából, ki elbeszélése tárgyát szintén dédapjától örökölte.

A mult század közepén messze földről jött egy juhászlegény a már leirt járművön Rábaközbe és betért pihenőre a kapuvári nagykorcsmába, ha ugyan megvolt már a nagykorcsma. Sötét este volt már, mikor a hosszú út fáradalmaitól megcsigázott számár esti abrakját elfogyasztotta, míg kísérelte, a juhászlegény, a kordé tetején majszolgatta fekete kenyerét, mi

mellett gondolatokba merült. A korcsmáros hiába kérdezte: mi járatban van, honnan jött, a mondabeli juhászlegény kurta-furcsa feleletekkel elégitette ki a vendéglős kíváncsiságát. Annyit mondott csak, hogy Istóknak hívják és hogy mesterségére nézve juhászlegény egy alföldi nagy urnál és hogy a holdvilágot lesi, hogy útját folytathassa, hogy hová, ahhoz senkinek semmi köze – de mi már azt is tudjuk.

Éjfél felé felütötte mosolygó pofáját a hold. A tiszta ég visszatükrözte ragyogását, a csillagok csak úgy pislogtak mellette, pedig másfél századdal fiatalabbak voltak azok is. – Ekkor Istók, a juhászlegény, nekiindult szamarával és titkával a bizonytalan rengetegnek, fölsóhajva többször. No, Juliskám, szentem, most imádkozzál ám értem, hogy a jó sors kedvezzen, haj, de szép számadóné lesz belőled, mert úgy mondja a nagyságos nemzetes úr, ha jól elteszem ezt a szegény ártatlan porontyot, számadó birkássá leszek. Pedig Isten a megmondhatója, úgy fáj a szívem ezért a porontyért, inkább a magaménak ismertem volna el, csak ide ne kellett volna jönnöm, honnan, ki tudja, lesz-e szabadulásom. Gyi, te Isten lova.

No de nem tehetek róla, ha el kell menni szegénynek... mert nem kellett volna neki a világra jönni. Számadó birkás leszek és Juliskám a feleségem lesz, ezért vágtam bele ez istentelen dologba, pedig hogy sir-ri a szívem miatta. Míg így tűnődött magában a mi Istókunk, mindinkább beljebb jutottak a nádas rengetegbe, míg végre egy tóhoz értek. Jó nagy volt a víz. Istók egyet gondolt, mitévő legyen, a tulsó részen mintha tűz is pislogott volna s mintha kutyaugatás is zavarta volna a holdvilágos éj néma csendjét; - a kordé kosarában nyöszörgés volt hallható! Uramisten, gyermeksirás! Istókban megremegett a lelkiismeret hamar, gondolatlanul kikapta a kosarat és egy szárazabb lápra helyezte, megfordította a kordéját s üzte szamarát annyira, hogy mire pitymallani kezdett, már árkon-bokron, de még egy hegyen is tul volt. Most már csak Juliska volt eszében és boldogsága.

Gondolom, most Lobler-tónak nevezik azt a víztükrödarabot, melynek partján állott az öreg hanyórzó kunyhója, kinek elbeszélésem tárgyát köszönhetem. Még a nádszálakon himbálódzó harmatcseppeket nem itta föl a kelő nap aranyos sugara, mikor az öreg hanyórzó elhagyta kunyhóját, hogy járását betekintse, s ime, alig tesz néhány száz lépést, megpillantá a gyékénykosarat, melybe Mózesként fekiúdt az ártatlan gyermek. Az öreg hanyórzó nem tudott ámulatában hová lenni, végre közelebből szemügyre vette a kisdedet, kit csendes szendergéssel vett körül őrangyala, bal halántékán egy rikitóan vörös folt, mely nem külső erőnek következménye, hanem veleszületett jel, mondjuk: anyajegy lehetett.

A gyermek élt még; mivé lesz e helyen, hol az ég madarain kívül mástól gondozásban nem részesülhetett?

Az öreg hanyórzőnek kellett valami okosat kigondolni a gyermek elhelyezésére vonatkozólag. Miközben erről tanakodott magában, megtalálta a friss kordécsapást – azon gondolata támadt, hátha még elfoghatja a kegyetlent, az ártatlan gyermeket a pusztulásnak kitette. Mert, futott, rohant utána, de eredménytelenül. Végre kimerülten bámult maga elé, míg a már nem messze fekvő Kapuvár kis templomtornya biztatóan tünt föl előtte. Odaindult tehát, hogy a várnagy urnak megjelenitse a rémtörténetet.

A várnagy úr meglepetten vette tudomásul a dolgot és nyomban ki is adta a parancsot a kitett gyermek behozatalára vonatkozólag. De jóakarata meghiusult, mert mire visszatértek a helyre, hol az ártatlan gyermeket megtalálni vélték – eltűnt a gyékénykosár a gyermekkel együtt s nyoma veszett...

*És végezetül abbahagyom a meseszöveget; de ideiktatom Vályi András egykori egyetemi professor 1799-ik évben kiadott »Lekszikonjából« a következőket: »a T. Vármegyének tudósítása szerint... szöllani nem tudott«. Azonban én azt is leírtam, úgy ahogy azt a vén hanyórzőtől hallottam...*²²¹

Ez az elbeszélés a Hany Istók-monda elejére fókuszál, két legfontosabb történeti szekvenciája a megtalálás és az eltűnés, amelyeket azonban áthelyez, és így a szöveget a klasszikusnak mondható változattal szemben más logika szervezi. A feldolgozások hagyományos kellékeinek megfelelően hangsúlyos szerepet kap benne a rejtély, a titokzatosság és az ismeretlen. Ezt a funkciót szolgálja a természetleírás, a kifürkészhetetlen, nyirkos és rejtelmes ossziáni táj, melyet olyan zárt zónaként konstruál meg, ahol a madár se jár, pontosabban csak az jár. A kordé funkciója éppoly titokzatos, mint maga a táj, az éjjel szintén a titokzatosság légkörét sugallja. Azaz, hogy egy távoli vidékről a Hanságba vetődött juhászlegényt tesz meg szereplőnek és az egyik helyszínt a kapuvári nagykozmába helyezi, eredeti elemekkel építi fel a történetet, noha a narrátor – állítása szerint – pusztán médiuma a mondának, amit úgy ad elő, ahogyan a hanyórzótól hallotta. Ezáltal a történetet rögzítettnek, identikusnak mondja, jóllehet az elemek transzformációjával éppen a narrátor módosít a kanonizált változat(ok)on. Itt ugyanis Istóknak a juhászlegényt nevezi, míg Juliska a várnagy/tisztartó lánya helyett Istók vágyának tárgya lesz, azaz a nevek megtalálhatók ugyan, de nem ugyanazokat a személyeket jelölik, mint az elterjedt verzióban. Eltérést jelent a hagyománytól, hogy a Király-tó helyett a Lobler-tavat említi, a halászkok helyett pedig a hanyórzó a megtaláló.

²²¹ R. 1890.

Az elbeszélés többször is játékosan utal arra, hogy magát a történetet a szövegvilág részeként fogja fel, kiszól a szövegből. Ez érhető tetten például abban az ironikus megjegyzésben, melyben elsőként a kapuvári nagy-kocsmához köti a juhászlegény érkezését, majd aztán a kocsmá akkori meglétét megkérdőjelezi, ennél fogva a hitelesség helyett a fikció kerül túlsúlyba. Hasonlóképpen ironizál a történet ideje és az elbeszélés ideje közötti távolsággal, amikor a csillagokat másfél századdal fiatalabbnak mondja, kikökkentve ezzel az olvasót a szöveg világából. A narrátor emellett többször párbeszédet kezdeményez az olvasóval, máshol elfordulva tőlük magukat a szereplőket szólítja meg. Így az olvasó megszólításával kérdéssel nyitja a romantikával bejuttatott természetleírást követő elbeszélést, majd a szamarat szólítja meg, aztán magát is fegyelmezi az elmélkedő elkalandozásoktól. A juhászlegény belső monológja magyarázatot kínál a gyermek kitevésére, ugyanis e tett megnyitja előtte a társadalmi emelkedés és a házasság útját.

Önálló értelmezést kölcsönöz a történetnek a Mózes-allúzió, a két kettő gyermek közötti kapcsolatot a nád közötti megtalálás motívumában találja meg. Ebben az elbeszélésben fel sem merül a gyermek emberi voltának megkérdőjelezése, a titokzatosságot nem a biológiai rendszertan alkalmazhatatlansága adja, hanem az elhagyás oka, és ez a fajta Hany Istók-kép részvétet igyekszik kelteni az olvasóban, inkább szerencsétlenségnek, áldozatnak, mintsem a fennálló rendre fenyegetést jelentő szörnynek ábrázolva őt. Itt a titokzatosság nem kapcsolódik egybe a félelmetes esztétikájával, nincs benne természetfeletti minőség. Ebben a változatban a titok megfejtendő, pusztán az eltűnés oka marad homályban. Amint a Hany Istók-értelmezésekben a századforduló táján tendenciává lesz, ez a szöveg lényegében magyarázatkeresés a szülők kilétére.

A gyermek áldozatként való ábrázolását erősíti az elbeszélés végére illesztett Vályi-idézet a beszédre való képtelenségről, amelynek révén a narrátor önmagát Hany Istók szócsövének állítja be, aki helyette is fényt derít a titokra, a Hanságban talált gyermek kitételének eredetére.

A bujdosó árva

A Jókai-regény nyomán keletkező konjunktúrát lovagolta meg Sziklay János, akinek *Hany Istók története* című novellája ifjúságnak szánt olvasmányként elsőként 1892-ben a Benedek Elek szerkesztette *Kis Könyvtár* sorozat részeként jelent meg, és népszerűségét mutatja, hogy 1903-ban Krúdy Gyula és Tábori Róbert elbeszéléseivel közös kötetben újból napvi-

lágót látott, majd 1908-ban ismételten kiadták.²²² A veszprémi születésű Sziklay János (1857–1945) újságírói tevékenysége mellett hallatlanul termékeny írónak bizonyult, irodalmi tevékenységén túl Borovszky Samuval szerkesztette a *Magyarország vármegyéi* című sorozat egyes köteteit, Vas Gereben műveit is sajtó alá rendezte.

Az ő Hany Istók-értelmezése a *Rábaköz* című kapuvári lapban publikált tárcához hasonlóan a szülők, a család és az árvaság felől igyekszik megragadni tárgyát. A történet erős kontrasztba állítja egymással a természetet és a társadalmat, a vadság és az ún. kultúra között fluktuál, és ennek megfelelően az elbeszélés tere a vadon és a város között váltakozik. A Sziklay-féle adaptáció sajátossága, hogy Hany Istók többször járja be a vadvilágból a civilizációba vezető utat, míg végül eltűnik, és a társadalomból való kiszakadás tudatos cselekvésnek tűnik fel.

A novella elején a narrátor az állítása szerint a szájhagyomány által megőrzött alakváltozatot meséli el, amelyben a víziemberből inast akarnak csinálni, szökését pedig azzal magyarázza, hogy a hajdúk rosszul bántak vele. Mindezt azonban csak arra használja fel, hogy elutasítsa, és saját, igaznak beállított verziójával cserélje fel.

Ebben a változatban Hany Istók nem vad, hanem szerencsétlen figuraként tűnik fel, aki egy pákász fiaként a Hanságban él, tehát családi háttérrel rendelkezik. Amikor azonban az apa nem tér vissza a városból és felesége keresni kezdi, kiderül, hogy katonának vitték el az osztrák-porosz háborúba: a történelmi háttérrel tehát Jókai regényéhez hasonlóan a háború szolgáltatja. A bonyodalmak akkor kezdődnek, amikor az anya férje keresésére indul, az árván maradt gyermeket pedig a falusi rokonság gondviselésére bízza, akik azonban nem tartják megfelelően. Istók ebben a változatban képes a beszédre, és a szülői háttér elvesztése, valamint a rossz közérzet a rokonságnál szükségképpen hívja elő az anya utáni vágyakozást.

Az elvesztett anya visszaszerzésére irányuló vágy vezet aztán ahhoz, hogy Hany Istók visszatér a természetbe. Ahogyan az antikvitásban Szimonidész mnemotechnikai elképzelése szerint az emlékezés a helyekkel függ össze, és ilyenformán az emlékezés művészete egyfajta topikává alakul át, az árván maradt fiú is az emlékeket a helyekkel kapcsolja össze. A kiürült otthonba való visszatérés az anyára való emlékezést segíti elő, míg a vízparton álló csónak látványa metonimikusan az apát idézi meg. Amikor pedig a ladikot ellopják, a tárgy hiánya a társadalomtól való végső eltávolodást jelenti. A természetbe való visszatérés romantikus toposza a csúfolódó, romlott társadalomtól való menekülés velejárója, tudatosan választott elbujdosás. A társadalmi kommunikáció hiányát a természettel

²²² Magam az 1903-as kiadást használom: SZIKLAY 1903. 3–31.

való harmónia ellenpontozza, Hany Istók képes a békákkal és a széllel párbeszédbe kerülni. Amikor a városban „béka” csúfnévvel szólítják meg, az megelőlegezi a természet utáni vágyat és a béka életformájához való idomulást. Sziklay János novellájában tehát a fiú nem eleve vadként jelenik meg, hanem a társadalom számkivetettségként *elvadul*. Ennek a regressziónak a folyamatát az elbeszélés úgy írja le, hogy az emberektől való félelem önmagába zárkózással jár, a békák életmódjához való igazodás (hosszú ideig kénytelen a víz alatt visszatartani a levegőt) a rablók támadásának következménye, s minthogy elveszti tóparti otthonát, a lápsziget nyújt neki menedéket, ruhája elkopik, bőre pikkelyessé válik a vízben, az emberekkel való érintkezés hiánya pedig nyelvfelvetéshez vezet. „Egész kis szörnyeteggé vált azalatt. Hosszú, kilugozott szőszhaja úgy úszott utána a vizen, mint a habléányok sörénye. Pikkelyes bőre olyan volt, mint egy fia vizilóé. A szeme megfehéredett, foga a sok erős harapdálástól megnőtt, mint a rozmár agyara; szája felhúzódott majdnem a füléig”²²³ – szól az elbeszélés testleíró része. A testi és magatartásbeli metamorfózisnak tehát itt a társadalmi kitaszítottság az előidézője, az elbujdosott árva a természetben talál vigaszt. A novella a hagyományos változattal szemben az alkalmazkodás folyamatát fordítva írja le, nem civilizálódásként, hanem visszafejlődésként.

Változás akkor következik be, amikor a halászok rátalálnak, és ez megmutatja a visszafelé vezető utat a társadalomba. A hagyományos készletből építkező novella így a megtalálás mozzanatát a történet közepére tolja el. A felöltöztetés révén úgy tűnik, Hany Istók ellenkező folyamatot jár be; a társadalmi lét és a vadság állapota közötti kontinuitást mutatja, hogy a fiú emlékezik a nevére, így aztán Istóknak kezdik szólítani. Amikor azonban a hajdúk a civilizált életformát jelölő ruha levetése miatt megverik, éppen ellenkező hatást érnek el, ez a fiút a társadalom gonoszságára emlékezteti. Ez a logika vezet át ahhoz az egyetlen személyhez, aki sajnálattal közeledik feléje, és innentől kezdve a várnagy lányával való bensőséges viszony tölti ki az elbeszélés nagy részét. A lányt itt Rózának hívják, aki mintegy háziállat gyanánt tartja Hany Istókot. A köztük lévő viszony fokmérője, hogy miután Hany Istók nyelvleckéket vesz tőle, a beszéd kizárólag kettejük szóbeli érintkezésére korlátozódik, afféle titkos kód-ként. Amíg a kanonikus verzióban a beszédre tanítás kudarcba fullad, itt nemhogy sikeressé válik, hanem Istókban tanulási vágy is gyúl, amit a Rózához intézett metafizikai kérdések jelölnek. A bizalmas kapcsolatot erősíti, hogy amikor Róza az anyja haláláról beszél, a sorsközösség még inkább összekovácsolja őket. A fiú anyai vágyait Rózába projektálja, és így a lány a pótyanya szerepét tölti ki. Az, ahogyan Róza viselkedik az

²²³ *i. m.*, 13.

árván maradt gyermekkel, éles kontrasztot képez a vár többi lakójával és szolgájával, akik a veréssel az elbujdosás emlékeztetét hívják ismételten életre, és idomított majomként tervezik hasznát venni, „annak bizonyosságul hogy mint lehet egy emberi teremtetést ugrándozó majommá alacsonyítani”.²²⁴ Ezzel a motívummal egyébként majd Adomány István – később tárgyalandó – elbeszélésében találkozhatni ismét.

A várnagy lánya az emberi társadalommal való kapcsolatot jelenthetné Istók számára, amikor azonban a romantikus „ritterezésnek” megfelelően a szomszédos vár kapitánya megjelenik, hogy a lányt feleségül vegye, újabb fordulat következik be. Azzal, hogy a lány távozásra készül, egy nyilvánosan elejtett mondatból („Mentsen meg, kisasszony!”²²⁵) pedig világossá válik, hogy a talált fiú beszélni is tud, és emiatt a verbális megalázások nem is váratnak magukra sokáig, a természetbe való visszavágyódás felerősödik. Az elbeszélés lélektanilag Róza jelenlétével indokolta Istók maradását a várban, amikor azonban a lakodalom után távozik, elszakad a társadalomhoz fűződő egyetlen szál is. Az Istók szimbólumát jelentő békák széteresztése az esküvőn itt nem jó szándékból fakad, hanem tudatos provokációból, amely büntetésként válasz a társadalom romlottságára. Róza távozása az anyapótlék elvesztésével jár, ez voltaképpen a korábban megtörtént eseményt ismétli meg, és ahogyan az anya hiánya vezetett az elvaduláshoz, most is ebből következik a természetbe való elrejtőzés, amikor Hany Istók az elbeszélés végén a vár fokáról leugrik, elszökik, és nem látják többé.

Sziklay János novellája a *Rábaköz* ismeretlen szerzőjével összhangban a szülőket helyezi – hiányukban is – a középpontba, és ezzel szoros összefüggésben a természet és a társadalom fogalmi párosát állítja ellentétbe egymással. Minthogy ebben a változatban Hany Istók többször tűnik el és kerül meg, többször hagyja maga mögött a civilizációt és emlékezik vissza a családi lét akolmelegére, a szöveget Mnemosziné és Léthé dichotómiája írja.

Az udvari bohóc és a vármarketing

A századforduló tájáról maradt ránk Adomány István *Hany Istók* című verses elbeszélése, melyet a szerző a műfaji megjelölés folytán a rege hagyományába írt be. A hat oldalas művet Faragó Sándor múzeumigazgató a kapuvári Rábaközi Múzeum anyagaiból közölte Hany Istókról szóló

²²⁴ i. m., 25.

²²⁵ i. m., 28.

füzete függelékeként.²²⁶ A szerző nyilvánvalóan álnév mögé bújt, annyit árul el magáról, hogy Kapuváron működött hivatali szolgaként. Minthogy helyi illetőségű személyről van szó, a néhány oldalas kiadványt pedig Buxbaum József kapuvári nyomdájában állították elő, ez a verses elbeszélés is a *Rábaköz*ben megjelent novellához hasonlóan viszonylag szűk olvasói kört szólíthatott meg.

A magát Adomány Istvánnak nevező szerző „regéje” felező tizenkettek és félsorok váltakozásával próbálja ritmizálni a szöveget, melyet xaxa rímképlettel bíró félrímekkel öltöztet fel, de a prozódia igen gyakran törik. A rím- és ritmuskényszernek köszönhetően a szöveg sok esetben grammatikailag is zavaros, mely megnehezíti a verses elbeszélés értelmezését.

Nem is annyira nevezhető ez a munka történetnek, hiányzik belőle a kaland és fordulatosság, a történet lassan csordogál, legnagyobbreszt inkább életképek füzére. A mese az elfogás, a várban való tartózkodás és az eltűnés hármas pillérére támaszkodik, valójában azonban a középső dominál, és ennek megfelelően a történet uralkodó tere is a kapuvári vár. Ami az első etapot illeti, Adomány úr a leckét mondja fel a hagyományos motívumokkal, a Hanság tengerhez hasonlításával, a „vízi ember” elfogásával, a halászok említésével és a várba cipeléssel, a testleírás viszont hiányzik. Hany Istókot következetesen „csodának” mondja, amit a szokatlansággal magyaráz. A második szakaszt a kapuvári várban töltött idejének zsánerképe foglalja el, az elbeszélés nagy részét ez tölti ki. A halászok itt jutalmat kapnak az elfogásért, nem a maguk, hanem az uraság számára halászták ki örömforrásként. A hangsúly tehát a mulattató funkcióra esik, hogy az új lakó a várba érkező látogatókat szórakoztassa:

*Az idegen vendégeket a kik jöttek,
Sorba mulattatta, –
Akárminő tréfát követtek el rajta,
Szívesen fogadta.*

A történet helyszínét, a várat tekintve a víziember itt az udvari bolond szerepét idézi meg, akinek feladata a bohóckodás, az előkelő nép szórakoztatása, mely rút alkataból és a normák megszegéséből fakad. Ilyenformán Istók ebben az elbeszélésben a látvány tárgya, a rá szegeződő tekintetek az uralkodó osztály általi alávetettségre utalnak. A szöveg a fogságot is ezzel magyarázza, azért kell őrizet alá vonni, hogy az elit számára muto-
gatni lehessen. Mint látványosság a vár urának a dicsőség forrását jelenti, azzal, hogy a cirkuszi mutatványaira éhes illusztris tömegek a várba ér-

²²⁶ Adomány István: *Hany Istók*. In: FARAGÓ 1970. Külön lapszámozás nélkül a *Függelék*ben.

keznek, magát a várat és az uraságot is marketingeli. Így Hany Istók itt pusztán eszköz a várúr hírnevéhez, ahogyan Jókai *Névtelen vár* című regényében is instrumentális módon használják fel a szórakoztató vívilényt. Ebben a verses elbeszélésben is az eltűnés az ünneppel kapcsolódik össze, amely azonban a monda egyik népszerűvé váló változatával szemben itt nem egy esküvő következménye.

Meglehetősen ellentmondásos azonban, hogy az ünnepi sürgés-forgás közepette úgyszólván elfelejtik ezt a „világhírű vízi embert”, jóllehet a tömeg éppen őt kívánja látni. Ez azonban csak egy azon apóriákból, mely a szöveg koherens értelmezését minduntalan megterheli. A narrátor Hany Istókot egyszer „kedves jószágnak”, szeretetreméltó figurának állítja be, máskor viszont „szörnynek” titulálja. Mintha elfelejtené, hogy egyik szöveghelyen a fiú a várban „megszokott”, ugyanis a másik helyen már az alkalmat várja a szökésre, amit az ünnep teremt meg. Hasonlóképpen egyszer azt állítja, hogy a fiú szabadon járhat ki a városba, ezt viszont aláássa az őrzés szigorításáról szóló másik hely. Ezért aztán az Adomány István írói álnév mögé rejtőzött szerző szövege igencsak diszperz, amely maga termeli ki önnön felbomlását.

Mikszáth is akar

Mikszáth Kálmánnak az 1908 és 1910 között a *Vasárnapi Újság* számára írt *A fekete város* című – a recepcióban „történelmi regényként” kanonizált – utolsó művében, amely már csak posztumusz jelent meg 1911-ben, különös mondat olvasható. A regény *Nyugtalan esztendő*k című tizenkettedik fejezetében az Esterházyaknak juttatott adomány kapcsán így szól: a Habsburgok által „[v]alami keveset mégis pottyantott, de csak öneki – Esterházynak. A hercegi címet és a kapuvári domíniumot”.²²⁷ Hogyan kerül egy alapvetően Lőcse táján játszódó regénybe Kapuvár neve? Az, hogy az Esterházyak Habsburg-ház iránti hűsége kapcsán Kapuvárt és a felvidéki történetet Mikszáth összevegyítette, sejtésem szerint, Hany Istókkal függhet össze.

A regényíró az 1907-ben napvilágot látott Jókai-életrajzában említést tesz a *Névtelen vár* c. műről, melyben a következőt mondja: „Mint érdekes epizód játszódik bele a múlt század egyik európai hírű csodájának, a Fertő tavában élő halembernek, Hany Istóknak különös szereplése.”²²⁸ Minthogy láthatóan kiemelte a „halember” szerepeltetését a regényből, alighanem Jókai Mór nyomán kapott kedvet ahhoz, hogy maga is adaptációt szenteljen neki.

²²⁷ MIKSZÁTH 1961b. 96.

²²⁸ MIKSZÁTH 1961a. 114.

Németh János kapuvári plébános *Hany Istók története* című füzetéből tudható ugyanis, hogy Mikszáth Kálmán halála előtt fél évvel Kapuvárról kért adatokat Hany Istókról, melyet a saját nézőpontjából tervezett újraértelmezni. Elképzelhető, hogy amikor *A fekete város* című művét írta, Kapuvár neve a Hany Istókkal való kapcsolatnak a nyomán került bele a szövegbe. A kapuvári plébános elküldte neki a helyi polgári iskola 1903. évi értesítőjét, melyben a hansági víziemberre vonatkozó adatok szerepeltek. Mikszáth azonban soha nem írhatta meg a tervbe vett munkát, ugyanis 1910 májusában meghalt. Németh János négy évvel később a meg sem született szöveget kultikus beszédmodban nem létező esztétikai erényeiért dicséri: „Ha a kérlelhetetlen halál közbe nem szól, milyen történetét olvashatnánk Hany Istóknak. Minden történet, mit Mikszáth meg akart írni és meg nem írhatott, a magyar irodalomnak elveszett pótolhatatlan drága kincse: nem nyújt érte kárpótlást az a száraz leírás, a mit most [...] bocsátok közé”.²²⁹ Hogy milyen módon kívánta feldolgozni Mikszáth a történetet, természetesen csak a kultikus paradigmán belül válaszolható meg, mint ahogyan az is, hogy mennyire lett volna „drága kincs”. Mindazonáltal a Mikszáth-elbeszélések védjegyeként számon tartott anekdotikusságra, a meseszerűségekre, a babonák világára, a képzelet és a valóság egybeemosására alkalmasint kínált volna lehetőséget.

Hany Istók élclapok

A Jókai nyomán keltett századfordulós népszerűséget mutatja Hany Istók terméknévként való használata, amelynek segítségével egyes árucikkeket igyekeztek eladhatóbbá tenni. Tudomásom szerint a Hany Istók-merchandising első megnyilvánulása sajtótermékekben testesült meg, nem is egy, hanem két újság aknázza ki a névben rejlő gazdasági potenciált. Mindkettőben közös, hogy műfaját tekintve élclapok voltak, melyek a közéleti és a szórakoztató funkciót kapcsolták egybe.

A márkanévként való használat elsőként a történet hagyományos színhelyéhez, Kapuvárhoz kapcsolódik, itt jelent meg ugyanis a rövid életű *Hany Istók élclap*. Néhány elszórt előzmény után a rábaközi sajtótörténetet feltérképező csornai tanár, Pájer Imre foglalkozott úttörő tanulmányában az újsággal, melyben azt állította, hogy a *Hany Istóknak* nem maradt fenn példánya, így tartalma nem ismert.²³⁰ Pájer Imre megpróbálta összegereblyézni a lap említéseit, és három adatsort talált. A korábban említett *Rábaköz* című újság konkurense, a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* szerkesztősége Pájer szerint 1893. július 8-án adott hírt a lap terve-

²²⁹ NÉMETH 1914. 3.

²³⁰ PÁJER 1999. 241–242. Vö.: 253. 4. jegyz. is.

zett megindításáról, amely azt is közölte, hogy a sajtótermék „élclap” lesz. Valójában azonban az azt megelőző, július elsején megjelent szám harangozta be a periodika születését *Új lap Kapuvárott* címmel. Ez így tudósított: „Nem kacsza, mit most világgá röpítünk, hanem való szent igaz. A kapuvári fiatalság egyik humort sserető [sic!] tagja, dr. G. L. egy kis szellemi stiklin töri a fejét, u. i. »Harsogó Kambrinus« cím alatt élclapot indít meg. Hogy megint nyomda-harcz ne törjön ki, irokéz betűket rendel meg Tasmániából, Bantu négerországból hozat szedőket s a lap a hottentotta helyesírással kerül ki a nyomda festék alól. Az előfizetők-től megkövetelik, hogy cseremisiz nyelven elébb letegyék a vizsgálatot, s a sziám-sziám filozófiával irt esztétikát ismerjék. Egészen nyugodtak vagyunk, azt tudjuk, hogy egy ujabbn esz kimó betöréstől mentve vagyunk, s így előfizetőinket nem kell féltünk”.²³¹ A humoros megfogalmazású szöveg hangulatilag előkészítette a lap megjelenését, melyből kiderül, hogy az élclap eredeti neve *Harsogó Kambrinus* lett volna, melyet aztán nem sokkal később mégis elvetettek. A „nyomda-harc” alighanem a kapuvári sajtótörténet egy tanulságos fejezetére utal.²³² A Pájer által említett július 8-i számban megjelent rövid hír immár nem arra fókuszál, hogy új lap készül megjelenni, hanem arra, hogy az élclap irodalmi pályázatot hirdet, és amint a cikk címe elárulja, ekkor még mindig *Harsogó Kambrinus* néven tervezték az újságot megindítani. A pályázat témája eposzi volt, hozzá a név is, a honolului főherceg, Impintentalacsovisuricsiszempalahavinaverszávilimilipitigorszky öt éves fiáról kellett az irodalmi vénával felvértezett szerzőnek hőskölteményt

²³¹ CSKV. 1893a.

²³² Csak röviden: Az első helyi lapot, a Hevesi János irányítása alatt álló *Rábaközt* ugyanis Buxbaum József kapuvári nyomdájában készítették, a szerkesztőség azonban elégtelennek tartva a színvonalat 1890 júliusától nyomdát váltott, a hetilapot ezentúl Polgár Bertalan győri nyomdájában állították elő, Buxbaum pedig kegyvesztetté vált. Buxbaum nem hagyta annyiban a dolgot, minden bizonnyal ő volt az egyik iniciátora egy új lapnak, és így más újságíró-jelöltekkel összefogva meg is indították a konkurens újságot (a karácsonyi mutatványszám után 1893-tól), ez lett a *Csorna–Kapuvár és Vidéke*. A revans vágyától fűtve valószínűleg Buxbaum kezdeményezte a lapindítást, mert Hevesi szakított vele. Feltűnő, hogy az új lap ugyanúgy heti rendszerességgel jelent meg, a fejlődésében ugyanazokat a célokat tűzte ki, pontosan ugyanannyi volt az ára. A rivális lapok háborújából végül Buxbaumék kerültek ki győztesen. Hevesi János, az első kapuvári újság alapítója ugyanis 1895. június 29-én a *Rábaköz*ben bejelentette olvasóinak, hogy megválnak az újságtól, és a szerkesztés jogát átadják a konkurens lapnak. Valójában a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* felvásárolta a *Rábaközt*, ezzel monopóliumot szerzett a helyi sajtópiacon. A két lap egyesülve az év nyarától immár *Rábaközi Hírlap* néven jelent meg. A „nyomda-harc” tehát gyaníthatóan erre a szembenállásra reflektált.

szerezni. A szerkesztő megfenyegette leendő olvasóit, hogy addig nem indítja meg a lapot, amíg be nem érkeznek a grandiózus művek.²³³ Ezt az ígérte az aztán persze nem váltotta be. A következő adat 1893. augusztus 5-éről való, ezt Pájer is említi, a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* ekkor közleményben tudatta, hogy napvilágot látott az új sajtótermék, illetve hogy mellékletként jelentették meg. Vagyis az élclap anyalapja a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* volt, ez magyarázza, miért ebben a lapban tűnnek fel a róla szóló hírek. Ez az augusztus 5-i szám már a lap nevének megváltozásáról is tudósít, ugyanis azt írja, hogy *Hany Istók* néven indult meg. A periodika eredeti neve, a *Harsogó Kambrinus* végül a szerkesztő álneve lett: „A jó haszonnal és csattanós élcel meg szerkesztett lapokat Harsogó Kambrinus írta meg”.²³⁴ Ezek szerint az első számot augusztus 5-e előtt adták ki. Ugyanakkor egy hónap múlva, 1893. szeptember másodikán, Köhalmi Márton Béla, a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* felelős szerkesztője egy szerkesztőségi üzenetben magyarázkodni kényszerült, azzal mentette magát, hogy az újságot maga is csupán a nyomdai munkálatokat követően látta. Alighanem a szerkesztőségen belül támadt konfliktusról lehet szó, ugyanis amíg az augusztus 5-i híradás arról szólt, hogy a *Hany Istók* mellékletként jelent meg, addig Köhalmi szerint önálló lapról van szó, de elképzelhető az is, hogy a kapuvári szerkesztőség és a felelős szerkesztő közötti kommunikáció nem volt megfelelő, és csak az első számokat terveztek mellékletként kiadni: „A »Hany Istók« mint önálló lap fog megjelenni s nem is volt szándékunkban azt tovább [kiemelés tőlem – G. P.] mellékletül hozni”.²³⁵ Gyanítható azonban az is, hogy a vicclapban kifigurázott közéleti szereplők nem feltétlenül vették jó néven cselekedeteik neveltségessé tételét, nyomást gyakoroltak a szerkesztőkre, így a lap tiszavirág-életűnek bizonyult, rövid idő múltán meg is szűnt. A kapuvári *Hany Istók* ugyanis a szeptember 2-i említés után eltűnt, és soha többé nem látták.

Noha a rábaközi sajtótörténettel foglalkozó gyér számú írás azt állítja, hogy az 1893-as *Hany Istók*nak nem maradt fenn példánya, sikerült hozzátudnom az eddig fantomként létező laphoz.²³⁶ Tekintve, hogy tartalmával kapcsolatban a kutatás semmiféle adattal nem rendelkezik, és az újság a

²³³ CSKV. 1893b.

²³⁴ CSKV. 1893c.

²³⁵ CSKV. 1893d.

²³⁶ Jóllehet mikrofilmes tárolás esetén teljességre szokás törekedni, a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* mikrofilmes verziójában nem található meg mellékletként az 1893-ban megjelent *Hany Istók* élclap, az Országos Széchényi Könyvtár külön tétel alatt őrzi a papíralapú eredetit. Ezúton szeretném megköszönni az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak segítségét, hogy külön engedéllyel hozzáférhettem a lap eredeti – és tudomásom szerint egyetlen – példányához.

Hany Istók-témához is szorosan kapcsolódik, nem tűnik nagy véteknak itt részletesebben ismertetni. Előttem a lap első két száma ismert, mindkettő augusztusban jelent meg, elképzelhető, hogy több száma nem is volt, így aztán a Kőhalmy szerkesztő által bejelentett önálló lap terve feltehetően nem vált valóra. Mindkét szám a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* mellékleteként látott napvilágot, négy oldalon, két hasámban, rajzokat nem, csak szöveget tartalmazott. A egyszerű fejléc szerint a lap „társadalmi élczlapként” definiálta magát, Kapuváron adták ki, a szerkesztő anonimitásba burkolózott. Szerkesztője a Harsogó Kambrinusz álnevet használta, amely mögött a fiatal Gutmann Lajos rejtőzik, akit a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* a szeptember 2-i száma a vicclap szerkesztőjeként tüntetett fel. Minthogy a lap Nekeresden jelent meg Kaján Kajetánnál, az anonimitást a humorral kapcsolták egybe, akárcsak a megjelenés időpontját: „Akkor amikor”. A fejléc az előfizetés kérdését is komikusan tárgyalta: „Egy évre: a ki soha meg haragszik; fél évre: ki nem aprehendál; negyedévre: aki mindent felvesz; egy óra: a ki elolvassa; ingyen: a ki soha nem olvassa”. A lap a tágabb környezet mellett kódolt nyelven a helyi közéleti szereplőket is karikírozta, azonban az, hogy ezek az utalások mely személyiségeket vettek célba, ma kontextusuk ismeretének hiányában nehezen fejthetők fel.

A *Hany Istók* első száma augusztusban jelent meg, minthogy a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* augusztus 5-én már megjelent lapként említi, a hónap legelső napjaiban látott napvilágot.²³⁷ Hany Istók aláírással az új élclap *Tisztelt közönség!* címmel így mutatkozott be olvasóinak: „Mai mellékletünkben a szellemi élet oly termékét nyújtjuk t. olvasóinknak, mely a társas élet komor felhői közé a vidám derűnek néhány sugarát veti. A humor s az élcz adják meg az életnek azt az ízét, mit a só ad az ételnek, kevés belőle hasznos és izletes, a sok pedig ebből is csömörletes. / Az emberi gyarlóságok és ferdeségek szelid és jóakarató szervozása rendszerint több vendéget tart az asztalnál, még akkor is, ha saját főztünkkel traktálnak, mit az érmelyítő [sic!] holdvilág-tányérból kínált költői kotlettek. / Kétségtelen, hogy egy rövidke élczben sokkal inkább ismerünk egyéniségünk hibáira, mint bármely életrajzban; s ha egy szunyog képes bennünket bosszantani, miért ne olthatnánk ártatlan mérgünket az emberek egy-egy gyengébb oldalába, mi úgy is kölcsönbe megy. Szurjuk és ütjük egymást, kacagunk és bosszankodunk egymásért és egymáson. / A tisztavirágnak nevezett rovar, mely a vizek felett éli le egy napos életét, ezt egészben mások bosszantásában tölti el; lehet, hogy mi is ily rövid élettel rendelkezünk, s így önök is csak egy napig kacagnak és bosszankodnak. / Fogadják jóakaratulag Istók programját: / »A bölcs kacagja önmagát is«. A

²³⁷ HI. 1893a.

Gutmann-féle nevetésfilozófia a humort a kritikával kapcsolja össze, s így a szórakoztató felszín alatt Arany János humorkonceptiójához hasonlóan két értéket keresztez egymással, a szkepticizmussal szemben azonban hisz a világ javíthatóságának tételében. Az öniróniát a bölcsesség részeként fogja fel, és ezt a humorfelfogást ismétli meg versebe szedve a szerző megjelölése nélkül közölt *Bekiáltó* című programadó vers is:

*Hányjuk egymásra a vádat
Mikor a vádlott nem láthat.
E sok bajra gyógyító irt
Minden ember recipet irt
S mind nem használt e sok bajra
Figyeljete im most Hanyra,
Mond az nektek jó tanácsot,
Halljátok a rím kovácsot:
Adj szavadnak csirás magvat
Mely aztán tette fakadhat.
A szép szó, csak mint a borsó
– A miből a sok is olcsó –
Akármint hanyod, kipörög,
Szókkal nem üzen ördögöt.*

Az első szám hozott egy novellát *A türkisek* címmel a türkizkövekről, majd a második oldalon *Nagy gondolatok* címmel szólásokat és közmondásokat figurázott ki, melyeket a szöveg szerint magyarról angolra, franciára, németre és ebből vissza és kifordította Szótojó Náci. Például: „Az ostobaság olyan mint a lekvár arra kenjük akire akarjuk.” Vagy: „A világ-irodalom egy nagy mező, melynek trágyázását én birom albérltetbe”. A következő egység rövid, csattanós tréfákat tartalmazott, majd az ezt követő *Saláta hírek* rovatban tűnik fel az első, szűkebb helyhez kapcsolódó állír: „A Hany felett vezetendő légvonal előmunkálatai megkezdődtek, a sínek tömörített délibáb hullámokon nyugosznak, a gépeket janófalvi tótok fujják s a gőzt a rábaközi hirlapirodalom már eresztí”. A *Személyi hírek*, melynek címét a *Hany Istók* alkalmasint a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* című újságból kölcsönözte, hemzseg a szójátékoktól, melyek egy kódolt névhez kapcsolt jellemző tulajdonságot figuráznak ki. A példák között szerepel a részegségen való élcelődés: „Iszákossy Tuhutum Lindevizébe utazott. Sajátságos betegségben szenved, három fercser [sic!] öt nap óta csapolgatja hol itt, hol ott: a mai távirattal vettük az alapos hirt, hogy szá-jában kimerithetetlen konyakforrást fedeztek fel”. A konkurens lapnak is odacsap: „Bukfenczi Hess-Jeremiás erkölcsi érzelőncz, szellemi csend-háborító, tanácsos czim küldöncz a »Rábaköz« homályában eltévedt”. A

viccekbe az újság saját magát is beleszővi: „Szótojó Náczi, harctéri tudósító, a Rábaköz felé első bombáit elsütötte”. Ezt követi *Vidéki levelezés* címmel Csala Csók János levele egy arculcsapás kifigurázásáról, majd a következő *Babszemek* című rovat ismét rövid vicceket tartalmaz, önmagára is utalva: „ha mindazért jót kellene állnunk, mit k[i]mondunk, be sokszor csödbe kerülnénk”. Vagy a megnevezés fortélyát pécézi ki magának: „A gróf elsajátít, az úr eltulajdonít, a hivatalnok elkezel, a hordár elemel, a paraszt lop”. Végezetül az első számban *Kishirdetések* címmel apróhirdetések paródiái szerepeltek, melyek közül a kapuvári vonatkozásúakat idézem: „Egy kapuvári akadémián a legjobb haladással kitüntetett műasztalos női budoirok teljes felszerelésére ajánlkozik”; „A legszigorubb titoktartás mellett diskkrét dolgok hirlapilag közöltetnek a »Rábaközben«”; „A helybeli m. kir. állami polgári iskolába tenyésztés céljából hullók, czetek vízilovak és borjúfókák a jövő iskolaév kezdetével bármely számban felvétetnek”; „A cholera érkezése felől biztos adatokkal szolgál Dr. Halálossy Tivadar orvos úr”²³⁸; „Társalkodó kerestetik a kapuvári polg. iskola unalmában elrekedt telephonjaihoz”.

A *Hany Istók* második – s úgy tűnik, utolsó száma – még augusztusban napvilágot látott, szintén négy oldalas kiadványként.²³⁹ Ennek címlapján „Dongó” aláírással *Haladunk* címmel egy vers olvasható, mely a szó jelentését a visszájára fordítja, és valószínűleg a *Csorna–Kapuvár és Vidéke* egy cikkére reflektált. *Azok a barátok!* címmel ezt követte egy tárcanovella a másokat lóvá tevő ügyvédről, majd az első számban már megismert *Nagy gondolatok* rovat köszön vissza Szótojó Náczi tollából. A rövid vicceket tartalmazó egység svábföldről, Eperjesről és máshonnan gereblyéz össze alig pár mondatos poénokat, míg a *Saláta hírek* rovatban újból helyet kapnak a helyi visszasságok paródiái. Az újsághírek között rendszeresen feltűnő késeléseket és a hírhedt *kapuvári bicskásokat* parodizálja a következő álhír: „A mai helybeli heti vásáron 58 csizmaszárbá való kusztora vétetett meg”. A legényemberek helyzetét a különadó felől figurázza ki: „Felhivatnak a rábaközi agglegények, hogy tartsák elmulasztatlan kötelességüknek a fajszaaporítást, mi iránt különbeni adóztatás terhe mellett pártában maradt agg szüzekkel pirulás nélküli tekinteteikkel érintkezésbe lépni sziveskedjenek”. A *Személyi hírek* rovat ismét a nyelvjátékra hegyeződik ki: „Masanczkor Pepi kerületi gyümölcsészeti szemlész pomológiai útvjáról visszatértében megdunsztoltatott”; „Don Buzi V. alaguti tollnok, setét kamaráit éjjeli felvételekre berendezte s legközelebb dombor tükör mű kiállítás rendez”. A *Vidéki levelezés* rovatban Csala Csók János kérdése akár Hany Istókra is vonatkoztatható: „Mi kell: ember baromorvos

²³⁸ Utalás az 1892. évi kapuvári kolerajárványra.

²³⁹ HI. 1893b.

vagy barom emberorvos?” Amíg az első számban csak a címdoldalon szerepelt vers, itt két további is helyet kapott. Az egyik, *A mi szokásaink* az óvodába járatás hiányát, a párbajt és a kártyajátékot gúnyolja, míg a *Pengettyüs Pista dalaiból* cím alatti vers a népieskedő hangnemen ironizál. A *Babszemek* rovat rövid vicceket tartalmaz, a *Kishirdetések* az előző számhoz hasonlóan kapuvári jellegzetességeken élcelődik. A Fő téri kocsmá hangulatát csúfolja: „A nagyvendéglő egylethelyiségében az állatkert megnyitott naponként fényes előadás üvöltő sakállokkal és jajgató bibiczekkel. Szabad bemenet”. Aztán a többközpontúságon illetve annak hiányán csipkelődik az egyik apróhirdetés: „A Csorna–Kapuvár és Vidéke, Rába- és Répce köze, Győr-Sopron-Ebenfurth mente, stb... stb... székhelybizonytalanságban szenvedvén, egy azonnal kiadandó indifferens lakhelyet keres”. A helyi lapokban időnként feltűnő hirdetési forma is a céltáblájába akad: „Azon »Rábaparti kislány« ki a múlt héten öt szalma özvegy férjjel együtt mulatott, felkéri azt a bizonyost, hogy f. hó 20-án ígért találkozájára okvetlen megjelenni sziveskedjék”. A *Levél a szerkesztőhöz* c. rövid írás önmagát ássa alá, amikor szerzője arra kéri a lapot, ne tudósítson arról, hogy külföldi nyaralásra utazott. Szerkesztői üzenettel fejeződik be a második szám: „Minden félreértés és személyes torzszalkodás kikerülése céljából kinyilatkozom, hogy ezen lapot nem szerkeszti más csak – én”. Ez az üzenet arra is fényt vet, hogy a kipécézett kapuvári személyiségekből ellenérzést válthattak ki a *Hany Istók* élcei, és kereshették, hogy ki áll az anonim szerző mögött. A lap csak a Harsogó Kambrinusz álnévvel jelölte a szerkesztőt, de Kőhalmy M. Béla szeptember 2-i cikke világossá tette, hogy az Gutmann Lajost rejti.

Gyanítható, hogy az 1893. augusztusi megjelenések megbotránkoztatják a céltáblaként használt közéleti személyiségeket, talán ez vezethetett a lap megszűnéséhez. Akár nevét, akár karakterét tekintve nyilvánvaló a kapcsolat az országosan ismert élclapokkal, a *Borsszem Jankó*val, a *Bolond Miská*val, a *Mátyás diákkal*, elképzelhető, hogy a lap nevét a szintén humoros lapként megjelenő *Bolond Istók* is ihlette. Ilyenformán a Kapuváron kiadott *Hany Istók* olyan lapok közé tartozott, amely a szórakoztató és a közéleti funkciót fűzte össze, az aktuális eseményeket humorosan kommentálta és szubvertálta, ugyanakkor a rövid fennállás azt mutathatja, hogy a szatirikus hangvételt a helyi politika és közélet prominensei feltehetően kevésbé díjazták.²⁴⁰

Nem telt bele egy évtized, és egy másik élclap is indult *Hany Istók* néven, ez is élclap volt, még ha genetikai rokonság nincs is köztük, az új kiadvány talán nem volt egészen független a korábbitól. A vasárnaponként megjelenő nyolcoldalas hetilap szintén rövid életű volt, 1902. augusztus 3.

²⁴⁰ A kortárs élclapokhoz vö.: SZABOLCSI 1985. 391–430.

és november 9. között működött, vicclapi karaktere dacára érdekes módon a Győri Egyházmegye adta ki.²⁴¹ Az első *Hany Istók* élclappal szemben ez nagyobb gyűjtőterületet fogott át, magát „dunántúli élclapnak” nevezte, szerepeltek benne szatirikus hírek az egész Dunántúlról, Soprontól Fehérvárig, és Péctől Szombathelyig, mégis – tekintve, hogy Győrben szerkesztették – a hírek túlnyomó többsége győri eseményekre reflektált. A lap tehát a dunántúli közönségnek szólt, mintáját az országos élclapok adták. Összesen 15 száma ismert, szerkesztőjét Gelsei Bíró Zoltánnak hívták, aki ezt követően a *Dunántúli Hírlapot* szerkesztette. A hirdetések az ún. „Hany Istók Kiadóhivatalban” vették fel, minden számban szerepelt egy versike Hany Istók aláírással. Az 1902. augusztus 3-án megjelenő első szám *Beköszöntő* című verséből például kiderül, hogy a Dunántúl tíz megyéjéből származó híreket igyekeztek humoros formában kommentálni. Ez az írás ily módon határozza meg a vicclap feladatát:

*Virgácsom is lesz, majd suhintám
Egynémely szűrre, jó nagyot!
Ahol alattomos gonoszság,
A róka-tempó oldalog.*

*A tréfa is ma kincset érő,
A fő csupán, hogy jó legyen
Az is kaczagjon rajt, akit vág,
Ha fálnak tőle nem megyen.*

*Szükséged van rám, hidd el, jó nép,
A rossz közélet óva int,
Hogy engem járass. Áram olcsó:
Egy teljes évre: négy forint!*

A lap a címlapon mindig ugyanazt a Hany Istók-grafikát hozta, mely az alakot groteszk módon egy baglyon ülve ábrázolta, a karikatúrákat Urfy Sándor készítette, miután azonban az újság október 5-én megjelent 10. száma szerkesztői üzenetben közölte, hogy Urfy Szlavóniába költözött, így többé nem ő készíti a rajzokat, a torzképeket a továbbiakban Rovenszky Árpád és Sz. Soós László rajzolta. A 2. számban (1902. augusztus 10.) egy olvasói kérdésre, miszerint miért ferde Istók nyaka a lapban, a szerkesztő azt a választ adta, hogy „[é]pen az ilyen zöld kérdés fölött ficzamadott ki”. Az első számban pályázatot írtak ki viccek beküldésére, úgy tűnik azonban, hogy a postán érkezett élcek nem igazán nyer-

²⁴¹ HI. 1902.

ték el a szerkesztők tetszését, ezért a felhívást az augusztus 31-én kiadott 5. számban megismételték, mondván, sok anyag érkezett, de nem ütötte meg az élclap mércéjét, és a szeptemberi pályázaton csak „*aktuális viczcz*” győzhet. Az újságot gyógyírként szánták a társadalmi kérdésekhez, az első számban a szerkesztő ezt a célt a következőképpen fogalmazta meg: „A kedves beteg csak olvassa a »Hany Istók«-ot és b'zton fölgógyul”.

A szabadkőművesek és a szocialisták kipécézése mellett a *Hany Istók* igen erős antiszemita tónussal rendelkezett, ahogyan az egy rendes, tisztességes katolikus kiadványhoz illik. Így például rendszeres vendégei voltak a lapnak Khükürücz Náthán győri levelei, az ehhez mellékelte kép a zsidót a sztereotípiáknak megfelelően nagy orral és pajesszal ábrázolta, egy síófoki kongresszust szójátékkal „Zsidófokra” helyezett át, vagy az augusztus 24-i 4. szám „Hany Istók szabadalma” címmel képsorozatot közölt arról a metamorfózisról, hogyan lesz a rókából bankár, „Darvinizmus” magyarázó szöveggel. Kifigurázták továbbá a más lapokban megjelent újságcikkeket, így például a *Sopron* 1902. július 15-i számából egy suta, értelmetlen módon megfogalmazott mondatot idéztek, azzal kommentálva, hogy „[a]ki ennek az értelmét megfejtí azt a »Hany Istók« büntetésből megteszi magyar miniszterelnöknek”. Kapuvárral kapcsolatos híreket azonban nem találtam az újságban.

A lap utolsó, 15. száma, mely november 19-én jelent meg, a címlapon előfizetési felhívást tesz közzé, és utal a kiadvány anyagi problémáira is. Ebből valószínűsíthető, hogy a szerkesztőség további számokat tervezett megjelentetni, ám ezek alighanem finansziális gondok miatt hiúsultak meg, így ezt követően a lapnak több száma nem ismeretes. Amíg tehát az első, Kapuváron kiadott *Hany Istók* élclap feltehetően a közélet ellenállása okán szűnhetett meg, addig a Győrben kiadott *Hany Istók* pénzügyi problémák miatt bizonyult – ahogyan az 1893-as újság beköszöntőjének önbeteljesítő metaforája sugallta – tisztavirág-életűnek.

Emberi – túlságosan is emberi

Több ízben szóba került már Németh János kapuvári plébános könyve, vagy inkább füzete, mely most egészében kerül terítékre. A Lédecen született Németh János (1855–1927) 1880-ban költözött Kapuvárra káplánként, majd 1892 és 1927 között a település plébánosaként szolgált, a Hany Istók-téma mellett matematikával is foglalkozott, liturgikus könyv is született tollából.²⁴²

²⁴² ZSEBEDICS [2005] 47. 90.

Minthogy számos írása látott napvilágot a hansági vadócról, bízvást tekinthető Hany Istók-kutatónak. 1903-ban az *Alkotmány*ban publikált róla egy cikket, amely az 1914-ben megjelent füzetéhez hasonlóan a várostörténet kontextusába illeszti bele a mondát. Azt a fontos, ám semmivel alá nem támasztott állítást teszi ebben az írásában, hogy Rosnstingel Pál 1794-ben jegyezte le a kereszteltek ötödik könyvében fennmaradt uradalmi jelentést: a „tiszttartó feljegyzéseit Hany Istók eltünése után majdnem ötven év múlva írta”. Ez az állítás ellentmondásban áll Sándorffy János mondatával, amely szerint a jegyzőkönyv második oldalán volt olvasható a szöveg, így azt sugallja, hogy 1788-ban íródott. Cikkének befejezéséül Németh radikálisan új értelmezést ad az eszterházi szobornak, tagadva, hogy Istókot ábrázolná: „Az eszterházai várban lévő szoborról biztosan megtudtam, hogy a leltárban mint kínai bálványszobor van bejegyezve. Ekként a Hany Istókról fennmaradt faragvány minden érdekessége a rege országából származik”.²⁴³ Összefoglaló munkájának első változata a szerző és mások hivatkozásai szerint a kapuvári polgári iskola 1902–1903. tanévi értesítőjének mellékleteként jelent meg egy rövidebb értekezés keretében,²⁴⁴ de kibővített munkáját megelőzően közölt részleteket az *Alkotmányon* kívül más újságokban, 1910-ben a *Rábaközi Közlönyben*, ugyanebben az évben a *Mosonvármegyében* is.²⁴⁵

A *Hany Istók története* című füzet tehát nem előzmények nélkül látott napvilágot 1914-ben. Ez a kiadvány azért bír nagy jelentőséggel, mert első ízben próbálta meg részletesen összefogni és rétegezni a Hany Istók-diszkurzus elemeit. Szándéka szerint tehát nem irodalmi, hanem történeti szempontokat érvényesít, célkitűzésének a valóság és a képzelet szétszálazását tekinti. Ez a törekvés nem mentes a Jókai-kritikától, melyre szövegében időről időre hivatkozik, a szerző mintha a *Névtelen vár* Hany Istók-képétől igyekezne megszabadítani, hogy egy általa autentikusabbnak tartott verziót állítson a helyére. Ez a koncepció az *irodalmi apaság* Sandra M. Gilbert pszichoanalitikus nézőpontú – és nála feminista ideológiával átitatott – elméletének értelmezési keretébe illeszthető be, amely az alapítókhoz, az elődökhöz való viszonyulás ödipális metaforája.²⁴⁶

Az 1902–1903-as értesítőben megjelent cikke iránt az érdeklődés olyan intenzívnek bizonyult, hogy ennek példányai elfogytak. Amint a szerző beszámol róla, rengetegen kérték tőle az elhíresült vadember „hiteles adatait”, ez motiválta az újabb megjelenést, mely eredetileg szintén a polgári iskolának az – 1913–1914. tanévéről kiadott – értesítőjében kapott he-

²⁴³ NÉMETH 1903.

²⁴⁴ Ehhez az íráshoz nem sikerült hozzáférnem.

²⁴⁵ NÉMETH 1910a; NÉMETH 1910b.

²⁴⁶ GILBERT 1997. 114–135.

lyet.²⁴⁷ Előszót Kelecsényi Sándor iskolaigazgató írt hozzá, melyben megemlíti, hogy az újabb publikáció az ő kérésére született. Ebből aztán még abban az évben különlenyomat készült Buxbaum József kapuvári könyvnyomdájában, nem kellett messzire menni, ugyanis a Buxbaum-nyomda éppen az iskolával átellenben helyezkedett el.

A szerző munkájának első felében három változatot különít el egymástól, meg egy negyediket, állítása szerint ez a valós. Ilyenformán írását két részre tagolja, melyből az első *A rege*, a második pedig *A valóság* fejezetcímet kapta. Az általa prezentált három verzió ugyanakkor nem egészen kompatibilis egymással, ugyanis különböző típusokat képeznek, márpedig egy irodalmi művön kevésbé kérhető számon a tudományosnak mondott szabályrendszer. Ráadásul ezeket az alakváltozatokat meglehetősen önkényesen ragadja ki a diszkurzustérből, a különbségeket nem tipológiai alapon jelöli ki, hanem egyes szerzőkhöz köti.

Az első variációt a *Névtelen vár* című regény jelenti, s már a tárgyalás sorrendjében elfoglalt helye is jelzi, hogy irodalmi szempontból apafiguraként interpretálja azt a szerző, mint ami kezdete is valaminek, de el is fojtja az előtte lévők vagy az utána jövők érvényesülési lehetőségeit. Ezt nevezi a „legáltalánosabban ismert” változatnak, és a kultikus nyelv *lát-szólagos* működtetésével állítja, hogy aki ezt nem olvasta, az lényegében nem tarthat igényt az „intelligens magyar” titulására. Jókai művét „borzadályt keltő leírásnak” nevezi, amivel szembehelyezi a szavahihető értelmezéseket.²⁴⁸ Ugyanakkor ezáltal a történettudomány módszertanát látszik érvényesíteni egy irodalmi alkotáson, amelyben persze Jókai már eleve alul marad.

A második variáns kapcsán is jelentkezik göcs, itt ugyanis a történet értelmezését bírálja oly módon, mint amely nem felel meg a történeti *hitelességnek*. Elmondása szerint egy német nyelvű füzetet olvasott a győri papneveldeben, az írójára nem emlékszik, a címét nem említi, annyit idéz fel, hogy 1854-ben jelent meg. A német tudós egy ottani korcsszületett állít párhuzamba Hany Istókkal, aki azonban a hansági „torzszülettel”, „valóságos halemberrel” szemben nem maradt életben. A német füzet szerzője szerint a lényt a tudomány gondviselésére kellett volna bízni, ehelyett azonban a barbár nép (ti. a magyar) visszaengedte a vízbe, s miután az tanult az esetből, másodjára már nem lehetett kifogni.²⁴⁹ A szöveg modalitásából kiérezhető, hogy Németh nem barátja a német szerzőnek, akinek személyét egyik általam ismert szerzővel sem tudtam azonosítani.

²⁴⁷ NÉMETH 1913–1914. 3–21.

²⁴⁸ NÉMETH 1914. 3.

²⁴⁹ *i. m.*, 4.

A kapuvári plébános közbeszúr egy szakaszt az eszterházi kastély kertjében lévő szobor leírásáról, amely a dolgozat ezen pontján logikátlanoknak tűnik, funkciója csak a későbbiekből deríthető ki. Ezután említi a harmadik változatot, mely maga a kapuvári hagyomány, ezt „népregének” mondja. Ismételten odavág egyet Jókainak, amikor azt állítja, hogy Hany Istókot nem a Fertőből, hanem a Dél-Hanságból fogták ki. Ebben a hagyományként beállított elbeszélésben a kölyök inkább vad, mint őrült, majd a várban szelídebb alakot ölt: a gyermekeket kedveli, iskolába is jár, ha rosszszalkodik, a pálca elől kiugrik az ablakon, a keresztapa a tanítót ráveszi, hogy ne vesszőzze, és e „gézengúz” a lányok nyakába békát ereszt. Ezek itt gyermeki csínytevéseknek minősülnek. A várban való maradást a tisztartó lányához való szerelmi vonzódásával indokolja meg, és amikor a lány férjhez megy, Istók nem haragszik rá. A nászajándékot, nevezetesen a csúszómászók és békák asztalra terítését a szerző „gyengédségnek” tekinti. Miután a „durva hajdúk” Hany Istókot elverik, a kettős fájdalom (lelkileg a szerelmi bánat, fizikailag pedig a megverés) vezet a szökéshez. Amennyiben az elbeszélés logikájára és a jelzőhasználatra figyelünk, kiderül, hogy a Németh János által előadottak egy gyermekibb és szelídebb Hany Istókot reprezentálnak, mely kontrasztot képez az első két változattal. Miközben tehát a történetben Hany Istókot igyekeznek megszelídíteni, addig Németh *magát a történetet* igyekszik megszelídíteni. Ezzel pedig oly módon értelmezi újra a hagyomány(oka)t, hogy leválasztja róla a félelmetes esztétikáját, és inkább a különöst vagy a meseszerűt preferálja. Az így végrehajtott megtisztítás révén aztán nem csoda, hogy erre a következtetésre jut: „A komikumot kedvelő népköltészet mindenestre sokkal *rokonszenvesebb* [kiemelés tőlem – G. P.] mezbe öltöztette, mint a milyen alakot Jókai túlcsapongó fantáziája, vagy a német tudós fontoskodó nagyképűsége adott neki, nem is említve az eszterházai tréfás rászedést”.²⁵⁰ Innen derül ki, azért volt szükség a szobor leírására, hogy annak rúttságát elutasítsa, de elutasítsa a szörnyszülött-interpretációt is, amit a német tudós képvisel. Ez a futam végül Jókaira hegyeződik ki, akinek regénye a rút ábrázolással *eltorzította* a „tisztá forrást”. Vagyis Németh az önlábra állt Jókai-interpretáció terjedésének igyekszik útját állni, és a domesztikált változattal helyettesíteni.

Ezt követően a szerző a *Hany Istók története* címválasztásnak némileg ellentmondva hosszabb várostörténeti fejtegetésbe bocsátkozik, lényegében ez tölti ki dolgozatának hozzávetőlegesen felét, és ezután tér vissza a „szeretetlen, vásott vad fiú” történetére a negyedik, „igaz” változattal. A Hanyt mint menedéket interpretálja, és egy magyarázatot *talál ki* a rablásból élő szülőkről, akik üldözőik elől menekülnek, és közvetetten ez vezet

²⁵⁰ i. m., 8.

az árvasághoz: „Aki arra volt kényszerülve, hogy az emberek társaságát kerülje, a vadállatok csapáján meglelte az utat és menedéket talált ezen ingoványos területen, ahová a rend őrei életük veszélyeztetése nélkül nem követhették”, így aztán a „mi Istókunk ilyen rablócsalád ivadéka volt, de mindenesetre olyan szülők gyermeke, a kik kényszerülve voltak, hogy a nyilvánosságot kerüljék.”²⁵¹ Azzal, hogy a szerző „mindenesetre” felállítja a rablóivadék-koncepciót, melyet már az *Alkotmány* periodika 1903-as cikkében megalapozott, egyfelől a bujdosás hagyományába írja bele a sztorit, másfelől a Hanságot az elrejtőzés legalkalmasabb helyeként értelmezi. Ezt követi a két anyakönyvi bejegyzés latin és német nyelvű vendégszövege, azok fordításai, melyekről korábban már szót ejtettem. Itt veszi fel ismét a rablóivadék-koncepció szálát, azt magyarázva, hogy Istók nem elveszett gyermek, hanem a szüleit várja vissza. Németh szerint a szülők távollétében akadtak rá a halászok, s tekintve, hogy belénevelték, hogy az emberek társaságát kerülnie kell, és lelkére kötötték, hogy vallo-mást ne tegyen, a szerző felteszi a kérdést: viselkedhetett-e másként? A szerző szerint e viselkedés miatt *ítélték* eszelősnek. Ezzel a kapuvári plébános radikálisan elutasítja az örültség felőli értelmezést, helyette logikailag kívánja megindokolni a rábukkanást és a furcsának talált viselkedést. A tisztartói jelentésből is kiemeli, hogy az hallgat az örültségről, inkább a fiú fejlődéséről beszél. Az ajándékozás fiaskóját azért tulajdonítja a nép képzeletének, mert a verés után a szökés nem lett volna *váratlan*, ráadásul a téli hónapokban az úszva menekülés sem tűnik valószínűnek. Felveti a lehetőséget, hogy a várbeli fogságból szülei szabadították ki, ezzel az eltűnés logikájára kíván összefüggő magyarázatot felkínálni.

Németh János ezzel az interpretációval maga is íróvá válik, miközben az „igaz” történetet igyekszik rekonstruálni, valójában irodalmi szöveget alkot a tudományosság álcájában, mely egyébként logikailag koherensnek tűnik, ügyes kompozícióról árulkodik. Innen nézve azonban a negyedik változat nem állítható szembe Jókaival az irodalmi és a történeti értelmezés, a fikció és a hitelesség dichotómiájaként. A hitelesnek mondott uradalmi jelentés szövegét maga is „kezdődő regének” minősíti, így éppen ő állítja be irodalomként azt, ami dokumentumként tünteti fel magát, megágyazva saját hitelessége lerombolásának. Minthogy Hany Istók történetében sok a rejtély, a logikai lyuk, a szerzők minduntalan ezeket a hiányokat igyekeznek kitölteni értelmes magyarázatokkal, az ellentmondások feloldásával ezt hajtja végre a *Rábaköz* anonim szerzője vagy például Sziklay János, és Németh János pontosan ugyanúgy jár el, mint az ún. irodalmi feldolgozások, a különbség tehát elmosódik.

²⁵¹ *i. m.*, 16.

A logikai magyarázatok azonban, amelyekkel a kapuvári plébános irodalmi szövege domesztikálni igyekezett Hany Istók alakját, egy Oidipusz-komplexusból fakadó másik cél alá vannak rendelve. A saját elbeszélésnek az volt a motorja, hogy önmagát hitelesként mutassa be, így Jókait mint irodalmi apát leölje, dekanonizálja a Jókai által kialakított Hany Istók-képet: „Nem akarom a koszoros nagy regényíró emlékét megsérteni, de mégis azt állítom, hogy az ő Hany Istókjánál a népköltészet sokkal kedvesebb, sőt regényesebb Istókot teremtett meg.”²⁵² Ez a revízió Harold Bloom freudinánus hatás-iszony (*anxiety of influence*) fogalmával ragadható meg, amennyiben a Jókai hatásától ódzkodó plébánost az erős előd-apa legyőzése vezérli, hogy riválisától átvegye annak hatalmát.²⁵³ Nemcsak Jókai cáfolata a tét, hanem a csere, miközben Mikszáthot a kultikus paradigmába beírva dicsérte, azonközben ez Jókai esetében retorikai trükk, nemhogy nem szent szöveggként fogja fel a *Névtelen várat*, hanem azt apokrifnek tekintve egyenesen a szimbolikus apagyilkosság vezérli. Németh plébános értelemgondozó eljárása megfeleltethető annak a paternalitásnak, ahogyan a kapuvári vár előljárói és szolgálai igyekeznek atyáskodni Hany Istók fölött, s mindkét esetben a hatalmi struktúrákat a civilizáció öltözetébe bújtatják a maguk Pygmalionjának megteremtése érdekében, akiben nárcisztikusan gyönyörködhetnek. Németh pennájának irodalmi gyilkossága az előd Jókai metaforikus kasztrálására irányul, az örököltképeség megakadályozására, az általa megragadott „toll következőképp nemcsak hatalmasabb, mint a kard, de egyszersmind *hasonlít* is hozzá, amennyiben ölni tud – és ölnie kell”.²⁵⁴ Az persze más kérdés, önmagában mennyire lehetett sikeres a Németh-féle dekanonizációs kísérlet akkor, amikor a Jókai nevet az irodalmi tőzsdén jóval nagyobb árforlyamon jegyezték, mint a kapuvári plébánosét.

Mondagyűjtemények, ismertetők

A soproni születésű prépost-kanonok, Zámolyi Varga Mihály (1834–1906) a *Rábaköz* című újságban publikált elbeszélés megjelenésével egy időben, 1890-ben adta ki *A sátoros cigány* című „humorisztikus néprajzát”, mely *Előszó*jában sajátos módon közelíti meg a híressé lett hansági árva figuráját.²⁵⁵ Az etnográfiai érdekeltséggel bíró szerző ugyanis a cigány életforma felől interpretálja őt, és bár ezt megelőzően az angol irodalmár, Margaret Roberts is cigány kontextusba szőtte bele novelláját, mégis Zámolyi Varga

²⁵² *i. m.*, 21.

²⁵³ Vö. BLOOM 1994. 58–76.

²⁵⁴ GILBERT 1997. 127.

²⁵⁵ ZÁMOLYI V[ARGA] 1890. 4–13.

Mihály az első, aki egyértelműen cigány származásának mondja Hany Istókot. Apró törmelékekből, életképekből és anekdotákból építkező szövegének egy Fertő parti utazás adja az apropóját, és e személyes látogatás „hazafias búvárkodásra”, a helyi színek érzékeltetésre teremt lehetőséget. Itt, a tóparton cigányok veszik körül a turistákat, akiknek fogadást kínálnak, mely szerint annyi békát és kígyót ugrasztanak ki a vízből, amennyit a másik fél kíván. Ez adja az asszociatív láncot a vad fiúhoz, „mivel pedig kortársaink nézete szerint Hany Istók ereiben is tiszta cigányvér folydogált, néhány szóval előadom élettörténetét, melyet másutt bővebben megírtam”. Az ő történetének azonban több modulja eltér a kodifikálódni látszó verzióktól, ugyanis itt – és ennek van előzménye – az osli határban találják a fiút, akit a szerző legalább húsz évesnek nevez, testét zöld iszappal borítottnak mondja, vörösnek festi a haját, és nála fél évig tart a várban való tartózkodás. Összefoglalóan azt állítja róla, hogy „kátyolban [posványban] vergődő szörnyeteg volt – zsebkiadásban”, és ezzel diabolizálja a lényt. A beszédképesség hiányával mégis megbocsátó, ezt nem saját bűneként rója fel, és nem önmagában *emiatt* nevezi bolondnak, hanem éppen ellenkezőleg, a bolondságot a nevelés elmaradásával magyarázza. Az 1749. évi anyakönyvi bejegyzés „[e]sztelennek valószínűleg azért nevezi Istókot, mert beszélni nem tudott. Kítől is tanult volna? a halaktól, békáktól, vagy farkasoktól?” – teszi fel a kérdést. A ruhaviselést szó szerint a civilizálódás folyamataként értelmezi, ugyanakkor az általa hagyományként említett vörös nadrág és dolmány viselése sokkal inkább a bohócszereppel kapcsolatos, a szerencsétlen srác ebben „parádézott és pajtáskodott”. Így okolja meg cigány voltát, amit tradíciónak tulajdonít: „Ő, kortársainak nézete szerint, cigánysarjadék lehetett, ki rajkó korában eltévedt a sátorból, midőn feleit a pandurok – talán sötét éjnek idején – szétugratták. Mivel a nevezett Istókot ízlése és szokásai igazolni látszanak, azért vettem fel becses személyét mintegy bevezetésül e néprajzhoz, mely honfitársaival foglalkozik”. Hany Istókot tehát az életforma, a vándorlás, a hontalanság és a vad viselkedésmód írja bele a cigányságról szóló sztereotípiák halmazába.

A Hanság kutatója, a neves ornitológus Chernel István (1865–1922) Az *őreg Eger* című tanulmányában szól Hany Istókról, mely a Természettudományi Társulat jubileumi *Emlékkönyvében* jelent meg 1892-ben. A tanulmány központi témáját képező hansági kirándulás afféle dantei allúziókkal átszőtt utazás, amikor a sötétlő égererdőben a szerző az igaz utat nem lel. Chernelt az útja során vezető hanyórzó Vergilius kezének szerepét veszi át, a kapu-funkció a Hanság vad vidékére helyeződik át, egy *másvilág* tárul elé, amikor „a hanyórzó kérges keze megcsikorgatja a kulcsot a sorompó lakatjában s mögöttünk bezárult a világ”. Aztán a hanyi csikász veszi át a révész szerepét, ő vezeti be a szerzőt a sötét világba, s

miután kiérnek a boldogasszonyi égererdőből a tisztásra, a paradicsom fénye is megcsillan előtte. Chernel István a Jókai által is terjesztett tradícióval szemben, miszerint Hany Istókot a Fertő tóból fogták ki, visszaszerzi az alakot a Hanságnak, egyértelműen ehhez a tájhoz kapcsolja. A hany csikász fizikai alkata, ruházata és a természettel harmóniában lévő életmódja idézi fel a szerzőben a vadember alakját, akit a csikász elődjéül tesz meg: „Alakjában emlékeztet a már kiveszett pákászra s valójában egész lényé felkelti a gyanút, hogy az egykori *Hany Istók* is ilyenféle fajból kerülhetett ki”. Még tanulmányának elején, textuális barangolásának kezdetén kifejti, hogy a *Hanság* alak helyett a „bennszülött” *Hany* alakot preferálja, és elutasítja a gyakran emlegetett *Han Istók* alakot a *Hany Istók* javára.²⁵⁶

A millenniumi évben megjelent grandiózus összefoglaló sorozat, az *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* c. munka Bella Lajos soproni régész jóvoltából rövid emlékeztető gyanánt szűrte be a Fertő tó és a Hanság ismertetése kapcsán Hany Istók történetét: „A nevezett erdőben [ti. „Eger” erdőben] fogták ki 1747-ben azt a rejtélyes elvadult gyereket, a Hany Istókot, kinek képe Eszterházán a kastélyban látható. A kapuvári anyakönyv szerint körülbelül nyolcz éves lehetett, midőn a vízből kifogták, hol békákkal és halakkal táplálkozott s rendkívüli ügyességgel úszott. Kuktának alkalmazták a kastélyban, de egy év múlva, mikor már beszélni tudott és a ruhához is hozzászokott némileg, megint nyomtalanul eltűnt”.²⁵⁷ Még ha a dátum nem is egészen passzol bele a hagyományos képbe, mindez abba a tendenciába illeszkedik bele, amely a tájleírások esetében a természetet a vad fiú esetének említésével igyekszik kölcsönösen értelmezni.

Szintén a millennium évében készült el Tóth Béla *Mendemondák. A világtörténet furcsaságai* című anekdotagyűjteménye, mely tüzetesen tárgyalja Hany Istók meséjét.²⁵⁸ Tóth Béla (1857–1907), aki egyébiránt a Petőfi-epigon Tóth Kálmán fia volt, számos mondát gyűjtött egybe és adott ki, irodalmi, történeti érdeklődése mellett figyelemmel fordult természetrajzi és orvosi kérdések felé is, a népszerű *Mendemondák* rövid időn belül többször is megjelent.

Hany Istók történetét eredeti gyűjtéssel, az orális és írott források összevetésével eleveníti fel, irodalmi és történeti megközelítésmódokat is érvényesít, és bővíti a rokonlények körét. Tóth Béla mindjárt a *Bevezetés*-ben külön említi Hany Istókot, mint aki a történeti mondákkal szemben a különleges esetekről szóló elbeszélések típusába tartozik, a kuriózumokat

²⁵⁶ CHERNEL 1892. 206, 210, 203.

²⁵⁷ Bella Lajos: *Sopron megye*. In: OMM. 1896. 411.

²⁵⁸ TÓTH 1896. 92–98.

később igyekszik részletesen tárgyalni: „A *curiosa hungaricaval* talán módomban lesz valamikor érdeme szerint, bőven foglalkozni. Addig is itt van Hany Istók az ő egynéhány atyjafiával egybe”.²⁵⁹

Az ő változatában a kifogás itt még a Fertő tóhoz kapcsolódik, és a vízi emberkét mindjárt a hírhedtté vált német vademberrel, Kaspar Hauserrel állítja párba. Lejegyzí, hogy a helyi öregek Istók meséjét a napóleoni háborúkhöz kötik, sőt, egy aggastyán azt beszélte el neki, hogy az 1810-es években Esterházynál vendégeskedve Kapuváron maga is szemtanúja volt, „amint cifra hajdú libériába öltöztetve az asztal körül szolgált”.²⁶⁰ Aho- gyan persze az emlékezetre ráépül a képzelet, úgy Napóleon említéséből is világos, hogy Jókai regénye már a 19. század végére folklorizálódott, beépült az orális örökségbe, így a könyvirodalom a szájhagyománnyal ötvöződött. Tóth Béla Hany Istók alakját ember és hal hibrid teremtmé- nyeként reprezentálja, éppen ennek tudja be, hogy állítása szerint a keresz- telésnél a „Ha ember vagy” formulát használták, amelynek említése – minden bizonnyal Tóth Bélától nem függetlenül – Ráth-Végh István anek- dotagyűjteményében köszön majd vissza. Jókai kötelező kelléke immár a századvégi Hany Istók-diszkurzusnak, és az anyakönyv kapcsán a történeti hitelesség nézőpontjából Tóth cáfolni igyekszik ama vélekedést, miszerint az eset a századelőhöz kapcsolódik. A szerző magyar fordításban idézi a Rosnstigel-kézirat fennmaradt változatát, másolóként Szalontay György kapuvári plébánost tüntetve fel, ugyanakkor ő az 1750-es évhez köti a matrikulát, amely nyilvánvaló ellentmondásban áll az általa is említett 1788–1801 közötti időhatárokkal. Hallatlan izgalmas, hogy ezen értelme- zés szerint a fantázia nem a nép, hanem az úri környezet szüleménye, „Hany Istókot a deákos emberek keverték vízi szörnyeteg hírébe”.²⁶¹

Az írott források közül ismeri Zerpák Antalnak a *Vasárnapi Ujság*ban publikált beszámolóját, és bár józan kritikának minősíti azt, felrója neki, hogy az úszóhárttyát ő is hitelesként fogadja el. Nála „Rosnstingel Juliska”, azaz a „várnagy” lánya és Hany Istók között nem pusztán familiáris, ha- nem egyértelműen (egyoldalú) szerelmi viszony szövődik, a szerző ennek tulajdonítja a békákkal teli kosár motívumát, mindezt azonban leválasztja a történeti hitelességről. Tóth legfőbb szóbeli forrása a többször is hivat- kozott Soós Géza kapuvári káplán volt, ő mutatta meg neki a plébánián őrzött anyakönyvet is.²⁶² Innen tudható, hogy a kapuvári nép a Sándorffy János által rögzített Csípsz Jankó gúnynev mellett *Csicsának* is szólította Hany Istókot, amely egyébként az István becézett tájnyelvi alakja. Ezt az

²⁵⁹ *i. m.*, XI.

²⁶⁰ *i. m.*, 92.

²⁶¹ *i. m.*, 97.

²⁶² Soós Géza 1881 és 1894 között volt kapuvári káplán. Vö.: ZSEBEDICS [2005] 90.

információt eddig egyetlen írott szöveg sem hozta, és ma sem mondható élőnek a szájhagyományban (bár Tőke Péter regényében tett kísérletet a felújítására).

Tóth Béla szövegének egyik eredetisége a párhuzam, ugyanis ő az első, aki részletesen kidolgozza a kapcsolódási pontokat az olasz halemberek figurájával, Niccolò Pescével (becézve Cola Pesce alakban is elterjedt), amit ő „Hal Mikulásnak” fordít. A Hany Istókhoz rendelt csodálatos tulajdonságokat vándormotívumnak tartja, melyeket Cola Pesce figurájából kölcsönöztek, így aztán az olasz halembert nevezi prototípusnak, amelyhez képest a hansági vízilényt másodlagosnak tartja. Hosszasan szól „Hal Mikulás” recepciójáról, és ennek kapcsán megjelöli a kapcsolódási pontokat: a vízben jól érzi magát, az előkelők (ott a király, itt pedig az arisztokrácia) látni óhajtják, az úszás ügyessége, víz alá bukás. A legfőbb különbséget Hany Istók esetében a bűvármutatványok hiányában látja. Mivel szerinte a halszerű és az emberi attribútumok közül az előbbiek vannak túlsúlyban, azt állítja, hogy „csodálatosabb eredetijénél, mert benne a haltermészet szinte erősebb az embernél”.²⁶³ Szerinte Cola Pesce történetének köszönhető Istók alakjának a fantázia elemeivel való felöltöztetése, egyébként pedig egy „szegény hülyéről”, egy „mikrokefalosról”, azaz egy torz kinézetű fogyatékosról van szó. Azzal, hogy Tóth a Csallóközben virágzó kreténizmusról ír, alighanem forrását is elárulja, amely nem más, mint Kohl útirajza.

A szerző tehát a képzelet termékétől igyekszik megtisztítani a figurát, ezután állítani hiteles példányként az olvasó elé, és biológiai alapokon kétségbe vonja a vízi életmód és a vízből való kifogás motívumát is: „Annak a természet mond ellene, hogy ez a tünemény állandóan a vízben lakott; és nem magyarázható meg: miként élhetett kemény tél idején mezítenül a szabad ég alatt”.²⁶⁴

Tóth Béla nem sokkal később újból feldolgozta a történetet hatkötetes *A magyar anekdotakincs* című munkájában, melyben viszont már mellőzi a tudományos fejtegetéseket, és a történetet pusztán irodalmi szöveggént fogja fel.²⁶⁵ A különös esetet a népnyelv megidézésével (pl.: uccu), népmesei fordulatokkal (pl.: Hetedhét országra szóló lakodalom), az élőszó familiáris tónusának megidézésével (pl.: Miska, Ferkó) párbeszédekkel bőségesen tagolva mondja újra. Nyilván elírásként csúszott be mindjárt az elbeszélés elején a „két kaposvári halász” szerkezete, akik „csukakirálynak” hiszik a rejtélyes lényt. A tudományt ebben a változatban sem mellőzi, csak a történet inherens részévé teszi azzal, hogy a tudósok hal vagy

²⁶³ TÓTH 1896. 97.

²⁶⁴ i. m., 98.

²⁶⁵ TÓTH é. n. 47–50.

emberi tulajdonságairól vitatkoznak, s miután a plébános eldönti, hogy több benne az ember, megkezdődhet a keresztelési procedura. A kereszt-név megválasztását ez a változat Szent István király nevével okolja meg. Itt a Juliska-történet egyértelműen szerelmi szállá növekszik a baráti kapcsolat helyett. Tekintettel arra, hogy Tóth Béla monda- és anekdotagyűjteményei széles tárházát nyújtották a szóbeliként tételezett irodalomnak, és ahogy gyakori kiadásuk is mutatja, népszerűek voltak, jelentékenyen hozzájárultak ahhoz, hogy Hany Istókot szélesebb rétegekkel ismertessék meg.

Hany Istók nemcsak a Hanságról, hanem a Kapuvárról szóló ismertetéseknek is úgyszólván vízjelévé vált, és ezzel folyamatosan életben tartja azt a hagyományt, mely a vízilény alakját elengedhetetlen kellékként a település nevével kapcsolja egybe. Országos szinten példa erre *A Pallas Nagy Lexikona*, mely 1895-ben közli, hogy „K[apuvár] közelében fogták ki 1749[-ben] a Hanság mocsárból a Han Istók név alatt ismeretessé vált rejtélyes gyermeket”,²⁶⁶ majd a Révai-lexikon ugyanezt a szöveget – persze a jogok átadása folytán nem véletlenül – megismétli 1914-ben,²⁶⁷ márpedig a kánon folytonosságának egyik biztosítéka az ismétlés. Helyi szinten pedig példaként szolgálhat Winkler Margit polgári iskolai tanárnak a kapuvári néprajzi és népköltészeti hagyatékról írott, 1928-ban megjelent tanulmánya. A szerző a helyi elbeszélő költészet „kétségtelenül legérdekesebb” művének tartja a mondát, néhány elírással közli az 1749. évi anyakönyvi feljegyzést. Ő a történeti dokumentumok szavai helyett a képzelet munkáját helyezi piederstálra. Az örültségen kívül az elhagyott gyermek motívumát és az úszóhártyát a szájhagyománynak tulajdonítja: „Hiába hangoztatta egy, a gyermeket ismerő[,] hercegi tisztartó, hogy Istók csupán vad viseletű volt, de nem esztelen [...] mert [...] a letünt 179 év alatt a nép képzelőtehetsége a szerencsétlen gyermekből úszóhártyás, kopolyús emberi szörnyeteget alkotott”.²⁶⁸ Azzal az igen erős törekvéssel szemben, amely a hitelességre kíváncsi, Winkler Margit egyértelműen irodalmi szempontból közelít Hany Istók történetéhez. Pozsgay Géza ugyan konkrétan nem tér ki Hany Istók meséjére, de saját hansági kirándulását tengerlyébe helyező írása az alcímmel (*Hany Istók hazájában*) a Hanságot olyan vidékként olvassa, amely a vad fiú birodalmaként tűnik fel, és a táj egyfajta emblémájává válik.²⁶⁹

A premontrei szerzetes, későbbi maglócai plébános Kövér Fidé (1903–1993) 1930-ban jelentette meg Szegeden megvédett földrajzi diszsertációját, *A Hanság földrajza* címmel. A Hanság monográfiájában Kö-

²⁶⁶ PALLAS 1895. 140.

²⁶⁷ RÉVAI 1914. 233.

²⁶⁸ WINKLER 1928. 30.

²⁶⁹ POZSGAY 1922. 129–135.

vér részletesen tárgyalja az úszólápot, amely szerint a növényzet a víz felszínén lebeg és vándorol.²⁷⁰ Ez a gondolat megtermékenyítette a Hany Istók eltűnését firtató elképzeléseket is, de Kövér Fidél állítása nem tekinthető társtalannak, ugyanis még az ő munkája előtt Mohl Adolf hasonló elgondolással állt elő.

Mohl Adolf Pap bácsi álnéven vette fel 1926-ban a *Nyugatmagyarországi mondák és mondafélék* című mondagyűjteményébe Hany Istók történetét.²⁷¹ Mohl a táj szülőtte volt, a Sopron megyei Lövön született 1855-ben, és Győrben halt meg 1939-ben, számos helyen működött plébánosként, különböző egyházi tisztségeket töltött be, az antológia kiadásának évében győri kanonokként szolgált. Számos vallási és helytörténeti munkát írt, többek között megírta Lövő történeti vázlatát, a *Századok* folyóiratban megjelent tanulmányában a koraközépkori kapuvári gye-pű kérdésére is kitért. Másféle módon is kapcsolódik Kapuvárhoz, ugyanis a Mohl-család itt üzemeltett börgyárat. Mohl Adolf közeli rokonságába tartozott a Kapuvár 19. századvégi történetéről naplót vezető Mohl Bódog, vagy a Kapuváron született és ott is eltemetett szerbiai választott püspök, győri nagyprépost Mohl Antal, akinek élettörténetét a győri püspökség nevezetes papjairól szóló munkájában éppen Mohl Adolf dolgozta fel.

A mondagyűjteményben található elbeszélés nem pusztán az ismert történeti szekvenciák és motívumok szelektálásával létrehozott lejegyzés, hanem aktív értelmezést tükröz, ebben olyan összetevők is helyet kapnak, melyek máshol ilyen formában nem fordulnak elő. Ahogyan a *Rábaköz* névtelen novellistája vagy Sziklay János elbeszélése, Mohl Adolf szerzősége is elsősorban a történet elejének továbbépítésében tapintható ki, amely hasonlóképpen a szülők kérdésével függ össze. A Mohl-féle verzióban a Fertő keleti partján, a ma Burgenlandhoz tartozó Illmic környékén kezdődik a fabula, a halász szerepeltetése itt a szülővel lesz azonos. Az elbeszélés a halász és az aranyhal klasszikus meséjének megidézésével indul, amikor a halász szép nagy halat fog ki a tó vizéből, és azon lelken-dezik, mennyit ér majd a bécsi piacon. Az anyós azonban figyelmezteti, hogy ne nézegesse a halat, mert – mint enigmatikusan mondja – „[r]á találsz feledkezni”.²⁷² S lám, az intés önbeteljesítő jóslattá válik legottan, amikor a halásznak és feleségének gyermeke születik. A szerző ide helyezi át Hany Istók klasszikus testleírását, ezt a „halembert” állati attribútumokkal ruházza föl: eleven és fürge, mint a csíkkal, úszik és víz alá bukik, mint a béka, kedveli a nyers ételeket. Ahogyan Sziklay János változatában, melyre több vonásában hajaz, itt is a családi fészek a nyitóállapot, azonban

²⁷⁰ KÖVÉR 1930. 30. 22.

²⁷¹ [MOHL] 1926. 183–191.

²⁷² i. m., 184.

azzal szemben a gyermek – a halász foglalkozásának és a fiú halszerűségének metonimikus összekapcsolásával – itt már eleve állati tulajdonságokkal rendelkezik.

A szülőktől való elszakadás vezet át a második etaphoz, a természeti léthez és az elvaduláshoz, ugyanakkor ez nem tudatos választás, elbujdosás, mint ott, hanem véletlenszerűségből adódó elkallódás, ugyanis a hét éves gyermek elalszik a gyöpszigeten, amely elsodorja. Ezzel tehát Hany Istókot nem kitett, hanem elkóborolt gyermeknek gondolja el. Így aztán a fiú egyedül kénytelen élni a vadonban, ami azonban, tekintve, hogy „királyi multság” gyanánt „zavartalanul élhetett”, a szabadság élményével párosul: „uszhatott, kuszhatott, uszó pázsiton himbálózhatott, hiszen ott volt körülötte a végtelen Éger-erdő, százados fáival, ott a tündéri Hanyság, apró tavával, ezernyi szárnyasainak hangos zsisbongásával.”²⁷³ A tájhoz tapadó tündérezés egy olyan tradícióba illeszkedik bele, mely a természetet a fantáziával fűzi egybe.

A halász motívumának megismétlésével indítja a harmadik részt, a történet innentől kezdve alapstruktúrájában megegyezik a hagyományos változattal, ez azonban nem jelenti azt, hogy egyes alkotóelemekben és a történeti szekvenciák logikájában ne mutatkozna különbség. A név szerint említett halászok találhatnak rá az „ilmitzi vademberkére”, erdőben, szárazfa gyűjtése közben, az elbeszélés ezzel nyilván az erdő-motívumot igyekszik megindokolni. A képzelőerő hangsúlyosan van jelen, ugyanis a két halász királyi harcsának, majd valóságos eleven ördögnek nézi (később az elbeszélő is „szörnyetegnek” tartja), így aztán keresztényekhez híven keresztet hánynak magukra sebtében. A babona motívuma Ferdinand Botgorschek adaptációjából lehet ismerős, talán tőle is hagyományozódott, pláne úgy, hogy két halász azon tépelődik, hogy kifogják-e vagy sem. Mindazonáltal lélektanilag is indokolja azt, hogy a halászok futni vágnak, ez ugyanis a szokatlan látvány kiváltotta ösztönös reakcióként tűnik fel.

Miután a nép nagy csodálkozására Hany Istókot a városba szállítják, a keresztelés lesz a civilizálás első aktuusa. Mohl Adolf változatában a plébánost Szalontay Györgynek hívják, az ő működési ideje azonban valójában csaknem egy évszázaddal későbbre tehető, mint a történet idejeként megjelölt 1749-es esztendő.²⁷⁴ Az elbeszélésben tudatosan különbözik egymástól az elfogás és a keresztelés dátuma, a március 15-i zsákmányszer-

²⁷³ *i. m.*, 186.

²⁷⁴ Az ugyanakkor elképzelhető, hogy Mohl Adolf valójában a valamikor a 19. század első felében keletkezett második anyakönyvi bejegyzésre, vagyis a Rosnstingel-feljegyzés másolatára utalhatott, lejegyzőjének – akár egyházi hagyományként – Szalontay György plébánost tartotta.

zést „harmadnapra” követi a beavatási szertartás. A keresztanya „Mesnerin” nevéhez hozzákapcsolja a sekrestyést, amely aztán Missuray-Krúg Lajos értelmezésében kap szerepet, oly módon azonban, hogy Anna Máriát a várbeli sekrestyés feleségeként azonosítja.

Az elbeszélésben a civilizálás, a nevelés folyamata nemcsak a ruházkodással és a főtt étellel függ össze, hanem az iskoláztatással is, mivel azonban „[a]z apró gyerekek féltek tőle, a kamasz kölykek pedig ingerkedtek vele, annál is inkább, mert ha a padban valaki közelebb jött hozzá, vagy valamiképpen megérintette, nagyot morrant, a gyerekek nagy öröme-re”²⁷⁵, az iskola helyett a konyhán lesz munkavállaló. A piros nadrág és a zöld dolmány ebben a változatban is megjelenik a szórakoztató funkció részeként, nemkülönben a lakodalmi zűrzavar, mely után a hátsójára kap tizenkét botütést. Az eltűnés után itt is meglelik a természetben a ruháját, a piros dolmányt, az elbeszélő azonban nyitva hagyja a kérdést és a történet végét: ő tépte le vagy vadak marcangolták szét?

A többi szöveggel együtt olvasva úgy tűnik tehát, hogy a szerzők gyakorta a megtalálást *megelőző* időszakban fedezik fel a történet továbbépítésének lehetőségét, mindemellett Mohl Adolf feldolgozása a hagyományos elemek helyét újragondolja: a testleírás a megtalálás elé helyeződik, míg a kétszer ismétlődő elvesztés-mozzanat a befejezés mellett a történet közepére is bekúszik.

Mohl Adolf gyűjteményének hatása rövid időn belül megmutatkozott, de amíg ő a nyugat-magyarországi mondák közé sorolta a hansági vízilény meséjét, addig Ruff Andor (1879–1950) újságíró a Moson megyei mondák között tartotta számon *A halember* történetét.²⁷⁶ Ruff 1938-ra félredátumozott, de az előszóból következően valójában 1928-ban publikált helyi mondagyűjteményében, melyben több elbeszélés kapcsolódik a Hansághoz, Hany Istók története teljes mértékben Mohl Adolf elbeszélés-változatára épül. Ezt igazolja, hogy a fiú az illmici vadvizek között halászó apa halszerű utóda, amíg azonban ott a gyermeket az úszóláp sodorja el szüleitől, vagyis véletlenül tűnik el, itt az apához hasonlóan ő is elbujdosik, azaz tudatosan cselekszik. Ruff Andor idézi az *Oberwarter Zeitung* 1929. január 6-án megjelent számát, amely a lány történetéhez további változatot szolgáltat. A burgenlandi újságban a Jandresevíts Pál által jegyzett cikkben ugyanis Hany Istókot Esterházy hercegisasszony veszi pártfogásába, nem pedig a várúr lánya. Ruff Andornál ezzel szemben a várkisasszony a lány, a vadember miatta áll két lábra, az ajándékozási jelenetben lapulevéllal letakart kosarat nyújt át vágya tárgyának, mígnem ő azzal lohasztja le kedvét, hogy a rút állatok láttán arcul üti a szerencsétlen vadó-

²⁷⁵ *i. m.*, 188.

²⁷⁶ RUFF [1928] 60 – 63.

cot. Ez a változat beszámol a halálról is, miszerint Hany Istók valahol ott pusztult el a Hanságban, de a története Ruff szerint még ma is él, amikor a vadvizek helyét már a szelíd rétek és a termőföldek foglalták el. Ami azonban igazán eredetivé teszi Ruff Andor elbeszélését, az, hogy a történet végéhez hozzábiggyeszt egy mondást, mely a szájhagyomány útján terjedő mesének az ismertségén túl arra is rávall, hogy a figura a *mindennapi* kommunikációba is befurakodott: „A magyar nép pedig országszerte azt mondja a rakoncátlan sihederre, a neveletlen suhancra, hogy valóságos Hany Istók”.²⁷⁷ A szerző tehát egy olyan tradíciót örökített meg, amely a vadságot aknázza ki a történetből, és a neveletlenség szinonimájaként használja a Hany Istók nevet.

Hany Istókot az emberré válás történeti kutatása felől vizsgálja Braun Soma, aki 1924-ben publikálta *A primitív kultúra* című kötetét, s ebben az ősemlő fejlődési stádiumát az ún. primitív emberekkel állítja kontextusba. Az emberi mivolt és a nyelv szoros összekapcsolása elválasztja nála az emberi és állati értelmet, tagadja a hibriditás lehetőségét, s minthogy Hany Istók képtelen volt a beszédre, a szerző úgyszólván az állatok csoportjába sorolja vissza: „Az ember értelmes emberré az örökölt és beszéd (írás) útján továbbított kollektív gondolatok fölvétele által válik, ezért a Maugli- és Tarzan-féle állatemberalakok (a magyar Hany Istók) tudományos képtelenségek, emberek, akik kiskorukban állatok közé kerültek és ott nőttek fel, szellemi tekintetben állati szintre süllyedtek és alig különböztek az állatoktól”.²⁷⁸ Braun úgy tekint Hany Istókra, mint akinek meséje ismerős az olvasók előtt, s az állatok közötti nevelődés teremti meg a kapcsolatot nála a két másik figurával. Ezzel tovább építi a rokoni szálakat, Kipling regényének és Tarzan sztorijának említése – amely csak 1912-től állhatott rendelkezésre, amikor is Burroughs első Tarzanról szóló műve napvilágot látott – megalapozza azt az összehasonlítást, amely később általánossá válik.

Az évszám pontos megjelölése nélkül a negyvenes évek táján jelenhetett meg Szécsi Ferenc *Ami a történelemből kimaradt* című gyűjteménye, amelybe bekerült a hansági vadember története is. Szécsi Ferenc (1892–1945), aki egyébiránt a táncdalénekes Szécsi Pál apja volt, nyelvészeti tevékenységével összefüggésben több szótárt, szállóige-gyűjteményt adott ki, a háború utolsó évében a Holokauszt áldozataként halt meg. Könyvében Hany Istók esetét hasonló lényekkel – elsősorban a brassai vademberrel – összehasonlítva röviden tárgyalja, s inkább a kontextualizálás folytán hoz új értelmezést az eddigi feldolgozásokhoz képest: „Egykorú és szavahihető feljegyzések tanúsítják, hogy a Fertő tó mocsarának környékén és a

²⁷⁷ *i. m.*, 63.

²⁷⁸ BRAUN 1924. 137.

brassókörüli erdőben élt egy-egy félhülye, elvadult lény, akiket az emberek képzelőereje különös tulajdonságokkal ruházott fel. Azt beszéltek róluk, hogy vadon élnek, állatokkal beszélni tudnak és Hany Istókról azt is állították, hogy a víz alatt él, hallal táplálkozik és ujjai között úszóhátrtyák nőttek. Ez a két szerencsétlen, amilyen észrevétlenül igen sok fordult már elő a valóságban, kizárólag csak kreténségével tűnt ki. Hasonló mendemondák más népeknél is előfordulnak. Vannak elbeszélések, amelyek szerint egy farkas vagy medve nevelte fel az ifjúkorában elrabolt gyereket. Ilyen képezi az ismert Tarzan-regények alapját is. Hany Istókról Jókai írt egyik regényében. Ma már kevesen említik őket.”²⁷⁹ Szécsi szövege láthatóan kételkedve fogadja a történet hitelességét, és a különleges tulajdonságokat a nép teremtmő képzeletének tudja be. A Johann Georg Kohl által felelevenített örültség-hagyományt építi tovább azzal, hogy a lelcencet félig hülyének, majd később – a német szerző szóhasználatával egybevágóan – kreténnek mondja. Hany Istók itt képes a kommunikációra, csak éppen az állatokkal képes kommunikálni. A szerző a Kis József 18. századi tanulmányára visszamenő párhuzamkeresést folytatja azzal, hogy ő is a Brassóban talált vademberrel leli meg a legtöbb hasonlóságot, Tarzannal a rokonságot – Braun Somához hasonlóan és talán nem függetlenül az ő írásától – az állati léthez való alkalmazkodásában fedezi fel. Végezetül pedig szinte kötelező elemként tesz rövid utalást a *Névtelen vár* c. műre, és bár álláspontja szerint Hany Istók alakjára a feledés homálya borul, valójában a Jókai-regény adott tartós lendületet az említéseknek.

Az erdészeti irodalomban a hansági égeresek kapcsán értelemszerűen került elő Hany Istók története, akit az első anyakönyvi bejegyzése is erdőben talált gyermekként azonosított. Földváy Miksa a hanyi erdőkről szólva említette meg a történetet, idézi az 1749-es anyakönyvi bejegyzést is, és a fiút valóságos személynek tekinti. A vadsággal és az örültséggel szemben ő mizantrópként ragadta meg: „Ez a fiú azonban nem volt „esz-telen», hanem – úgy látszik – nagyon szerette a nádas vadonát, szabad életet s mint a nádtengerben bujkáló hanyi csikász, emberkerülővé lett, vagy mint másutt is annyi »vízi ember« magányos életet élt a lápi ország mélyén és gyönyörűségét találta abban a nyüzsgő, eleven életben, mely a természetbarátot ma is csalogatja a tóság lármás, misztikus belsejébe”.”²⁸⁰

Pintér Jenő magyar irodalomtörténeti összefoglalójában Jókai regényeiről szólván egy furcsa megjegyzést tesz a *Névtelen vár* Hany Istókjáról: „Az eszményi álomleány alakja mellett felbukkan a fertő posványaiából Hany Istók riasztó alakja: félig ember, hal, a természet tévedése”.”²⁸¹ Ez az értelmezés élesen szemben áll azokkal az magyarázatokkal, melyek a fiú

²⁷⁹ SZÉCSI é. n. 79–80.

²⁸⁰ FÖLDVÁRY 1934. 584.

²⁸¹ PINTÉR 1934. 321.

halszerű attribútumait a vízi életfeltételekhez való idomulásból származtatják. Jóllehet ez a szöveg irodalmi és nem biológiai szempontból közelíti meg tárgyát, mégsem számol azzal, hogy az alkalmazkodás éppen hogy nem „a természet tévedése” interpretációt támogatja, hanem ezzel szemben az életben maradás vágyának laudációja. Ha a darwini evolúciótan értelmében a túlélést a környezethez való alkalmazkodóképesség biztosítja, akkor Pintér Jenő kellően át nem gondolt állításával szöges ellentétben ezt Hany Istók a metamorfózis révén sikerrel oldotta meg.

A Hany Istók-történetnek a néprajzi kánonba való bekerülését és tartós, országos szintű ismertségét mi sem példázhatná jobban, mint az, hogy a monumentális, többkötetes *A magyarság néprajza* című sorozatnak a népköltészetet tárgyaló könyve *A halember* című fejezetben szentelt teret neki.²⁸² Miután a szöveg megemlíti, hogy az esetről 1749-ből anyakönyvi bejegyzés található, a kifogásra tér rá, és azt állítja, hogy a „Királyerdő és a Harcsa tó” között fogták el. Elképzelhető, hogy a szerző(k) az égererdő és a Király-tó nevét mosták egybe, ugyanakkor az erdészeti szakirodalom ismer hansági Király-erdőt is. Ezeket történeti hitelességüknek fogadja el a szöveg, és ettől elválasztva tárgyalja az általa népköltészetnek tartott elemeket. A mondabeli hagyománynak tulajdonítja a testi groteszséget, és azt állítja, hogy az Eszterházán elhelyezett szobor pontosan megegyezik ezzel a képpel, nevezetesen haja kuszált, orra hosszú és kampós, vicsorgó fogai vannak. Amint azonban később, a *Hany Istók a társzművészetekben* című fejezetben részletesen kitérek rá, az eszterházi szobor nem ábrázolja vicsorgó fogúnak, és az alak – erre Németh plébános is utalt – félig kopasz. A néprajzi összefoglaló a monda részeként tárgyalja továbbá az úszóhárttyát, a szájjal való berregést, illetve azt, hogy ha elszökik a várból, akkor kutyákkal terelik vissza. A szökést nem Juliska lakodalmához, hanem a lánynak a várból való elköltözéséhez köti. A fejezet forrását Zerpák Antal („Zepáknak” írva) 1855-ös cikke mellett alapvetően Tóth Béla *Mendemandák* című kötete képezhette, erre utal például a *Sic homo es (Halember vagy)* fordulat összepárosítása a keresztelő aktussal, de még inkább a Cola Pescével való párhuzam árulkodik erről. Ugyanakkor amellett, hogy a néprajzi munka Tóth művéből merít, annak kritikáját is adja. Az elsődleges eltérés a két szöveg között az, hogy amíg Tóth Béla Hany Istók figuráját Cola Pesce hazai átvételének tekinti, addig *A magyarság néprajza* szerint önálló fejlemény. Egyetlen közös vonásnak az úszóhárttya motívumát tartja, különbséget lát abban is, hogy az olasz halember nem volt szörny, hogy aztán végén levonja a konzekvenciát: „Mindezekhez a mi Istókunknak semmi köze”. A hansági gyermeket egyszerűen „torzszülött hülyének” tartja, melyhez hozzáteszi, hogy a Szigetközben sok ilyen hülye létezik, s ezzel Johann Georg Kohl gondolatai köszönnek vissza, melyet ezek szerint a szöveg megszerkesztésénél felhasználhattak.

²⁸² MNR. III. 242–245. 255.

Az árvaság témája felől közelíti meg tárgyát, és a Hanságot a tündérvilág otthonaként értelmezi Margittai Rikárd (1890–1944), aki 1923-ban jelentette meg – a főhős nevét némileg átírva – *Háni Istók* című szimfonikus költeményét, melynek szövegét és zenéjét is ő szerezte. Margittai jogi végzettsége mellett zenei iskolázottsággal is rendelkezett, ismeretterjesztő könyveket és történelmi színjátékokat írt a Balatonról, a *Balatoni Kurír* újságírója volt. A Balaton a *Háni Istók* prológosában is helyet kap, talán kissé idegenül a verses elbeszélés színhelyétől. Szimfonikus költeményének szövege három részre és egy prológosra oszlik, a párrímekkel összefogott nyolc soros strófák felező tizenkettesekben hullámoznak, ugyanakkor az utolsó rész négy soros versszakokra vált át, bár ezt nem teszi következeten.

Margittai interpretációja Hany Istók alakját a lóp fejedelmeként, „vízikirályként” ragadja meg, s természetfeletti lényeivel erősen a mesevilág felé mozdítja el költeményét. A *Prológus* a „regét” választja műfaji megjelölés gyanánt, ugyanakkor a propozíciót követően egyúttal tündérmeseként is reprezentálja önmagát, egy öregasszonynak a „pikkelyszerű sellő aranyos hajáról” szóló történetét foglalva muzsikába. Konceptiója szerint a mese az aktuális világ részeként tűnik fel, befogadóját a mese hallgatására buzdítja. A prológos szerint a várúr lánya itt nem pozitív hős, hanem becsméréseivel belesimul környezetébe, noha a szerző magának a főszövegnek a cselekményében ezt nem dolgozza ki olyan részletesen, mint ahogyan azt a bevezetés ígéri:

*Rég elmúlt időkből mondok egy szép regét
Árva Háni Istóknak csudás történetét
Ki vízikirály volt a Hanság tavába
De onnan elvágott a tóparti várba.
A tóparti várúr lányát megszerette
Ám az csak gunyolta, csuful kinevette
Szegény Háni Istók szívében csalódva
Soha többé vissza nem került a tóba.²⁸³*

Az első rész, mely a *Háni Istók a nádasba bujdosik* címet viseli, az elárvulást és annak következményét állítja homlokterébe. Ahogyan a Jókai utáni adaptációk zöme, ez a mű is az elfogás előtti előtörténetre fókuszál, Margittai Rikárdnál Hany Istók egy Fertő parton élő „vízi molnár” fia, akinek anyja jobblétre szenderül, de még halála előtt férjét a gyermek gondozásá-

²⁸³ MARGITTAI 1923. 3.

nak kötelességére figyelmezteti: „Árva Istóknak hiven viseld gondját / Soha ne érezze szerető csók hijját...”. Amint azonban a *Prológus* megelőlegezte, az apa nem teljesíti a feladatát, elhanyagolja a gyermeket, inkább kocsmába jár, ahol tánc közben új feleséget keres magának. A lakodalom utáni jelenet a gonosz mostoha mesei figuráját aktualizálja, aki rosszul bánik Istókkal, a szöveg így a szeretethiánnyal köti össze az elbujdosás témáját: „Idegen őhozzá mindenütt mindenki / Nincs, aki szeresse, e világon senki”. Ez a változat tehát a társadalmi kitaszítottság felől értelmezi újra „Háni Istók” Hanságba kerülésének meséjét. Miután Háni Istók búcsúzásképpen felkeresi halott anyja sírját a temetőben, a természet hangjának engedelmeskedik, a nádas és a nádirigó éneke hívja a „Nagy Hanságba”.

A következő etap, a második rész némileg suta címadással *Az ingovány életére* fókuszál, melynek tere a Hanság mocsárvilága. Margittai szövegében itt felerősödik a természetfelettség, a Hanyt szőke hajú tündérekkel, erdei koboldokkal és lidércekkel népesíti be, s minthogy zenei opusról van szó, nagy hangsúlyt kap az ének és a tánc, a békák és Istók dalolnak, a sellők táncot lejtene. Háni Istók világa mégis elkülönül a mesebeli alakok világától, az árva az erdő közepén emberi lakhelyet épít magának, egyedül él vízi magányában, és a természethez való viszonya sem idillikus, megöli a nádi toportyánt (nádi „farkast”). Ugyanez az idegenség húz fel a szerelmi szál felépítésében. Amikor ugyanis Istók titkon a sellők és királynőjük vízi táncát kémleli, derékon ragadja az egyik lányt és „mohón viszi zsákmányát a nádpalotába”, ez felébreszti vágyát az embertársak után, a szerelem utáni sóvárgásában pedig a sellőlány csak pótlékként tűnik fel. Az emberek világába való visszavágyódás és az emberi szerelem utáni álmait a szöveg azzal is jelzi, hogy Istók a láp peremén álló büszke várkastélyból érkező mulatozó hangok felé ered, és a várfal tövéből figyel az emberek táncát. Ilyenformán tehát Háni Istóknak a hansági természet nem az otthona, ahol békére lel, éppúgy magányos hős itt, mint mostohaanyja környezetében. Ezt az otthontalanságot prefigurálja paradox módon az a jelenet, amikor a nádi koboldok közelítenek felé, és királyuknak akarják megtenni, amit aztán Istók énekelve el is fogad:

*Ezzel fogadja a nádi lakók tisztas hódolatát
S ígéri szavára: igaz fejedelme lesz mindig a lápnak.
Vig körtáncba fognak a manók pajkos örömtől
Cingár lábaikkal bukfencet vetve ugrálnak...*²⁸⁴

²⁸⁴ i. m., 11.

Csakhogy a vízikirály funkcióját nem képes ellátni, s a szöveg logikája szerint ez csalódással tölti el a koboldokat. Margittai műve a mesének erre a pontjára helyezi át a kanonikus változatokban az elbeszélés kezdőpontjaként feltűnő elfogás mozzanatát, Istók a koboldok csalódása után kénytelen elhagyni a Hanságot. Háni Istók távozását az emberek világába való visszavágyódás motiválja. A hazatérést az erdei manók esküszegésként értelmezik: „Háni Istók, a láp fedelme, megszegte szavát, / Elhagyta nádi honát s hazatért az emberek közé”. Ennélfogva a kitaszítottság megkettőződik, sem az emberek világában, sem pedig a természetfeletti lényekkel belakott Hanságban nem talál otthonra.

A harmadik rész sikertelen, tragikus kísérlet arra, hogy Háni Istók újrakezdje életét az emberi világban, és ezt a sikertelenséget a cím is előre vetíti: *Háni Istók halála*. A várban játszódó jelenet a szerelem témája felől írja újra a beilleszkedés lehetetlenségét. Miután ugyanis a várba cipelik, és a várúr lányának névnapja alkalmából lakomába csöppen bele, a „vízikirályt” dalolásra kényszerítik, amit Istók a lány elcsábítására használ fel. Azzal érvel, hogy „Békaöröm alatt emberi szív dobog / Nagy Hanság tavának a királya vagyok”, a lányt a Hanságba hívja, azt ígéri neki, hogy királynővé teszi, megosztja vele tündéri palotáját, ahol sellők és manók szolgálják majd. Csakhogy az ő nyelvét nem értik már az emberek, e nyelvi elválasztottság az emberek világának és Istók világának összeegyeztethetlenségére is utal. Miután pedig azt látja, hogy a lány egy délceg ifjúval csónakba száll, nyilvánvalóvá válik számára az önmagára találás lehetetlensége. Sem a Hanságba nem térhet vissza, sem az emberek világában nem maradhat, így aztán szerelmi bánatában a vár bátyájáról a mélybe veti magát, és fejét a sziklába verve befejezi földi pályafutását. Az öngyilkosság egészen új mozzanata a Hany Istók-irodalomnak.

Margittai Rikárd szövegében Háni Istók az apa történetét ismétli meg, aki az új szerelem utáni vágyakozás miatt hanyagolta el fiát, míg Istók esetében az emberi szerelem utáni csillapíthatatlan sóvárgásából fakad a „vizek fedelme” szerep elhanyagolása. Így lesz aztán újból árva, nemcsak a természetfeletti lények honában, de az emberi világban sem talál menedéket. Ahogyan a szülői ház kitaszította őt, úgy taszította el magától ő is a koboldok világát, így elfogytak lehetőségei. Az árvaság emlékezetét jelöli a mű végén az éji hang intratextusa, mely anyjának korábbi mondatait ismétli meg és értelmezi át: „Árva Istóknak hiven viseld gondját / Soha ne érezze szerető csók hijját...”. Amíg az első részben a „szerető csók” a szülői gondoskodást jelölte, itt már a szerelemre vonatkozik.

A *Háni Istók* című szimfonikus költemény tehát Istók viszonyát a természethez instabilnak reprezentálja, a természeti létmód nem elégti ki őt, a két világ harmonikusan nem összeegyeztethető. A szöveg sajátos módon írja újra a szerelmi viszonyt, nemcsak a várúr lányából farag érzéketlen

szereplőt, hanem Istók is hűtlen marad a tündérvilághoz, megismételve apja történetét. Margittai művében a hontalanság érzéséhez tapadó szuicid vonás egészen egyedi, mely abból fakad, hogy mindkét világ bezárul előtte. A Hanság tündérekkel való benépesítése, így a természetfelettség felőli értelmezése pedig majd Büki Attila drámájában köszön vissza ilyen erőteljesen.

Írói allúziók

Gárdonyi Géza a *Budapesti Hirlap*ban 1898. június elsején megjelent *A magyar gyík* címet viselő rövid karcolatában írja, hogy váratlanul csomagot kapott egy nagy természettudóstól, Lendl Adolftól, s amikor a postaküldeményt felbontotta, meglepve tapasztalta, hogy eleven gyíkok tekergetek benne. A látvány Hany Istók történetének egyik motívumát idézte fel benne: „Olyanformán éreztem magamat, mint Esterháznak a vendégei, mikor Hani Istók egy tál kígyót-békát tett eléjük az asztalra.”²⁸⁵ Gárdonyi nemcsak ismerte a történetet, hanem az olvasó ebbéli tudását is feltételezte, hogy ily módon összekacsint hasson vele, mely a humor forrását jelenti. A 19. század végén tehát már elég pusztán utalni a történet motívumaira, hogy az olvasó bekapcsolódhasson az asszociációba, ami egyértelműen mutatja Hany Istók történetének országos elterjedését.

Móricz Zsigmond hansági és kapuvári utazását két újságcikkében örökítette meg, s ennek kapcsán foglalkozott Hany Istókkal. Móricz 1928. október végén baráti meghívás keretében tartózkodott a Hanságban, erről szóló cikke *Cserkelés a Hanságban* címmel jelent meg a *Pesti Napló* 1928. november 3-i számában.²⁸⁶ Földszigetről kiindulva járta be a lecsapolási munkálatok folytán zizenyős karakterét már nagyban elvesztő tájat, amelynek dús növényzetét és termőképességét élesen szembeállította az alföldi földrajzi környezettel. A vidék az „édes ősvilág” képzetét, bibliai metaforákat hívott elő benne („Úgy érzem magamat, mintha az Édenkertben volnánk”), a látványt a természet és állat ősi harmóniájával azonosította, ahol „[a]z ember és az állat őstestvérek”. Hansági utazását követően látogatott el Kapuvárra, ugyanis meghívói azt állították, hogy a helyi istentiszteletet nem szabad kihagynia. Erről tanúskodik másik cikke, amely szintén a *Pesti Napló*ban jelent meg 1928. november 4-én *Kapuvári mise* címmel.²⁸⁷ Ebben a következőt emeli ki Hany Istók meséjéből: „Kapuvár piacán egy régi kis vár áll. Hajdan körülvette a Rába, ebbe ugrott be a

²⁸⁵ GÁRDONYI 1965. 487.

²⁸⁶ Móricz Zsigmond: *Cserkelés a Hanságban*. In: MÓRICZ 1989. 698–700.

²⁸⁷ Móricz Zsigmond: *Kapuvári mise*. In: *i. m.*, 701–703.

Hany Istók, akinek úszóhártyái voltak, ahogy Jókai tudja s Jókai után ma már mindenki meséli. A víziember, aki be is van írva valamelyik matrikulába, de azért egész életét a vízben élte le. Mikor elfogták egy ideig a kapuvári várban tartották a konyha körül. Egyszer csak beugrott a Rábába s elúszott. Többet nem látták”²⁸⁸ Móricz Zsigmond a *Névtelen várat* afféle cezúraként interpretálja, a fabula népszerűvé válását Jókaihoz kapcsolja, aki ezzel a Hany Istók-képet is uralja. A második mondat szerkezete mutatja, hogy olvasójától feltételezi a történet ismeretét, és a folyóról asszociál Hany Istókra, utóbb aztán hozzátéve: „Itt minden a régi lápvilág emlékével van tele”.

Az írásaiban a mesei motívumokat és legendákat gyakran megidéző Szerb Antal a *Gondolatok a könyvtárban* című elbeszélésében említi Hany Istókot, a szöveg eredetileg 1934-ben jelent meg a *Tükör* folyóiratban. Ebben az írásban Tamás és Ilonka párbeszéde kapcsán a férfit a meglepetéstől való elnémulás emlékezteti Hany Istókra:

- *Úgy érzem magam, mint a víziember.*
- *Miféle víziember?*
- *Akit kihúztak a Fertő tóból és már úszóhártyák nőttek a kezén, és elfelejtett beszélni.*
- *Nem is kell beszélni.*²⁸⁹

Az allúzió tehát Tamás *beszédképtelensége* folytán képződik meg, ezt a hasonlóságot aztán kibontja, aláásva ezzel saját jelentését. A párbeszédben a férfi valójában elfordul társától, és olvasóját világosítja fel Hany Istók esetéről, anélkül, hogy azt megnevezné. Szerb Antal aligha feltételezhette, hogy 1945-ben őt magát is a Fertő-part közelében némítják majd el.

Az író Cs. Szabó László 1941-ben a világháború alatti krízishelyzetben a *Nyugat* utolsó előtti számában megjelent, a számvetésről és útkeresésről írt hétrészes esszéjében, a *Mérleg* ötödik szakaszában hasznosította az elbujdosás mozzanatát: „De szellemileg nem bujhatunk vissza Tarpára s Szoboszlóra. Hany Istók a Fertő-tóban s Esze Tamás a nádban túléli a császáriakat, de Hany Istókot s Esze Tamást is csak Európa felől lehet egészen felszabadítani.”²⁹⁰ Itt a hansági víziember az aktuális helyzetben negatív mintaként tűnik fel, ahol a bezárkózás nem gyógyszer, mindazonáltal Cs. Szabó az alakot a Rákóczi-szabadságharc korával kapcsolta össze, így az alakot a bujdosó-irodalom diszkurzusába illesztette bele.

²⁸⁸ *i. m.*, 702.

²⁸⁹ SZERB é. n. 212.

²⁹⁰ CS. SZABÓ 1941. 485.

Jékely Zoltán a második világháború közepette, 1943 februárjában Kolozsváron írt versében a fajbiológia „korszerű tudománya” felől aknázza ki Hany Istók figuráját. A *Fajbiológiai látomás* című költemény keserű hangon illeszti be a fajbiológusok modern divatjába a hansági víziember történetét:

*A park tavában egy pajkos orrszarvú nőtény
épp várta, hogy a szőrös víziember,
Hany Istók ükunokája, tegye már meg
fajkeveredésre vonatkozó ajánlatait –
s csupasz farát buján felmutogatván,
a nádas vízben nagyokat bukfencezett.*²⁹¹

Hany Istók a bőrgyógyászaton

Jóllehet a biológiai megközelítések már az elmúlt évszázadok Hany Istók-irodalmában is tetten érhetők, például Ballenstedt értelmezésében, és számos szerző már csak foglalkozását tekintve is hajlott az orvosi kérdések felé, mint például Kis József, Richard Bright vagy Sándorffy János, mégis azt lehet mondani, hogy ezek csak partikulárisan, más típusú értelmezési eljárások közé ágyazva működtek Hany Istók-olvasatukban orvosi szempontokat. A 20. századtól azonban felbukkannak olyan interpretációk is, melyek kimondottan az orvostudomány aspektusából vizsgálják tárgyukat.

Közülük különösen a balneológus Dalmady Zoltán (1888–1934) 1909-ben publikált *Mendemondák a természettudomány köréből* című kötete emelkedik ki, amely részletesen taglalta Hany Istók orvostani esetét.²⁹² Dalmady doktor szövegének tétje a hansági vízilény demisztifikálása, a természetfeletti magyarázatokat racionális, orvosi értelmezéssel próbálja felváltani a dermatológia tudományának korabeli apparátusával. A tanulmány logikája a mesei és a tudományos elemek szétválasztását célozza, megemlítve, hogy bár Hany Istók rendelkezik történeti alappal, a hozzá csapott „mendemondákat” kritikával fogadja. Elsőként azt a mítoszt utasítja el, miszerint a vademberek az emberi civilizációtól távol eső környezetben állati külsőt ölthetnének, így szerinte aligha nőhetett Hany Istóknak a vízi életmódhoz való alkalmazkodása során úszóhártyája és halpikkelye. Álláspontja szerint az alkalmazkodás törvényszerűnek tűnik fel, de ez csak bizonyos fokig lehetséges, így például egy emberi lény testhőmérséklete

²⁹¹ Jékely Zoltán: *Fajbiológiai látomás*. In: JÉKELY 1985. 283.

²⁹² DALMADY 1909. 64–71.

huzamosabb ideig ki sem bírná a vízben való tartózkodást. Miután kizárja a fizikai metamorfózisnak azt a fokát, amit a leírások Hany Istókról mondanak, hipotézist állít fel a lény bőrbetegségéről. Szerinte ugyanis arról lehet szó, hogy Hany Istókot egy ritka, veleszületett bőrbetegség, az ún. ichthyosis betegsége sújtotta, melyet magyarra „halhéjagként” fordít le. Ez a betegség a bőr hámlászavaraival függ össze, magyar nevét is onnan kapta, hogy az ilyen problémával küszködő beteg bőre a halpikkelyekre *hasonlít*. Ennek az orvostudományi interpretációnak persze számot kell vetnie azzal, hogy egy irodalmi szöveget, nem pedig egy tudományosan igazolt esetet magyaráz, mindazonáltal mítoszkritikai szempontból is rendkívül tanulságos, ahogyan Dalmady Zoltán a képzelet forrását a hasonlóságból eredezteti: „Azt se hagyjuk figyelem nélkül, hogy a nép minden torzszülöttet valamihez hasonlítani akar. Addig dolgoztatja képzelőtehetségét, míg valami hasonlatot talál. Így jön létre aztán a madárfejű gyerekek, a disznófejű kisasszony, halember stb.”²⁹³ Persze ez az állítás éppúgy érvényesnek tűnik a betegség bőrgyógyászati megnevezésére is, ugyanis a „halhéjag” terminus ugyanezt a metaforikus *hasonlítást* hajtja végre, rámutatva a tudományos nyelvezet retorikai működésmódjára.

Dalmady Zoltán nyomdokait követi – alighanem tőle nem is függetlenül – Weninger Antal, aki elsőként a *Magyar Nemzet* 1939. július 4-i számában emlékezett meg Hany Istókról, majd ez az írása *Szellem és egészség* című kötetének *Tudományosan igazolt monda- és meselények* fejezetében 1941-ben újból megjelent.²⁹⁴ Az persze meglehetősen kérdéses, milyen érvkészlet alapján látja Weninger „tudományosan igazoltnak” és „történelmi ténynek” a bőrp problémákról szóló motívumokat, ezt ugyanis nem indokolja meg. Hany Istókot „[a] leghíresebb és valódi mivoltában még ma is a legmegfejtetlenebb, orvosilag érdekes mondaalaknak” titulálja. Mielőtt biológiai megközelítést alkalmazna, újramondja a fabulát, amit azonban erősen szelektál. Említi például, hogy a halászok fogták ki, szörnynek, de emberformájúnak nevezték, testén halpikkely és úszóhártya volt, beszédre nem volt képes, szól továbbá a keresztelésről és a fejlesztési kísérletek impotenciájáról. Ezt követi a betegség tipologizálása, Istókot abba a csoportba sorolja, akiknek „a bőr fejlődési rendellenessége képezi monstrozitásuk okát”. Dalmadyval egyetértésben a bőrbetegséget ő is az ichthyosis congenitával azonosítja, erre az alapot a bőr halpikkelyszerűen megvastagodott és barázdált volta adja. Eddig ugyan Dalmady leckéjét mondaná fel, ugyanakkor vele szemben Weninger reflektál a betegség informális megnevezésére, azt kérdezve, „mennyivel jogtalanabb a »halember« elnevezés. A tudományos osztályozás sokszor kiragadja az egyes

²⁹³ *i. m.*, 71.

²⁹⁴ WENINGER [1941]. 97–98.

eseteket valódi létkörükből és beskatulyázza valahova – de evvel igen sokszor nem lendít többet a megértés felé bennünket, mintha népiesen nevezzük a jelenséget”. Ezzel tehát mintegy legitimálni látszik a hagyományos nézőpontot és elnevezést, így a hagyományt a tudományos nyelv mellé emeli. Weninger ezt követően egy lehetséges történeti hipotézist ad elő arról, hogy e bőrbetegség miatti szegényükben a szülők a gyermeket rejtegethették, vagy ki is teheték a tóparti nádasba, ahol aztán elvadult, ezzel azonban ő is íróvá válik, *kitalálja* a történet hiányzó láncszemeit. Ezt azzal tetézi, hogy „a bőr fejlődési rendellenességén kívül bizonyára értelmi fogyatékoság is segített a különös »kételtű« iszonyatot gerjesztő alakjának a rútságát és groteszkségét fokozni”.²⁹⁵ Ezzel a kijelentéssel az örültség teóriájához tér vissza, mely már az 1749-es bejegyzésben is megjelent, Dalmady Zoltán elgondolása egyúttal tudományos álcában megbúvó irodalmi szándékról árulkodik.

Missuray-Krúg seregszemléje

Annak ellenére, hogy a történeti munkák szerzőjeként és a Dunántúli Közművelődési Egyesület főtítkáráként is ismert Missuray-Krúg Lajos – több ízben hivatkozott – értekezése eredetileg nem önálló kiadványként, hanem a *Soproni Szemle* tanulmányaként látott napvilágot, mind ez ideig a Hany Istók-irodalom legrészletesebb recepciótörténeti áttekintését nyújtja.²⁹⁶ Az 1943-ban *Hany Istók, rábaközi regék hőse* címmel megjelent összefoglalását megelőzően szólt már a hansági vadember visszhangjáról például Zerpák Antal, Németh János, és mellettük elszórtan mások is, ezt követően pedig önálló kötetben Faragó Sándor, mégis Missuray-Krúg az egyetlen, aki szisztematikusan, bőséges hivatkozással dolgozta fel a Hany Istók-irodalmat. Állítása szerint a Hany Istók-irodalom bibliográfiai jegyzékét is összeállította, ezt azonban helyszűke miatt sajnos nem publikálta.²⁹⁷ A többrészes dolgozat egyszerre van felvértelve irodalmi és történeti szempontokkal, a szerző a nem irodalmi feldolgozások mellett betekintést ad a rokonlányekkel való kapcsolatokba és biológiai alapon a halemberként való értelmezés hitelességével is foglalkozik. Így aztán ez a publikáció mérföldkönek tekinthető a Hany Istók-íráskor széles korpuszában.

A dolgozat eleje a tudományosság helyett inkább a természetkultusz jegyében íródik, amely voltaképpen a Hanság földrajzának dicsérete. Összefoglalja az eddig ismert tulajdonneves és helyettesítő megnevezéseket.

²⁹⁵ *i. m.*, 98.

²⁹⁶ MISSURAY-KRÚG 1943. 24–57.

²⁹⁷ *i. m.*, 49.

A „Csicsa” gúnynevet alighanem Tóth Béla mondagyűjteményéből ismerhette, amikor pedig Hany Istók alakját a „csalódott szerelem durván bántalmazott bujdosójaként” illeti, elárulja másik forrását is, nevezetesen Németh János füzetét, melyben szó szerint megtalálható ez a *megnevezés*, noha a kapuvári plébános ezt az interpretációt elutasítja.²⁹⁸ A Hanság természeti környezetének bemutatása után tér vissza a történetre, közli mindkét fennmaradt anyakönyvi bejegyzést, a német nyelvű szöveget a kapuvári plébánia 1941. november 19-én publikált betűhű kiadása alapján, és ennek anyakönyvi másolóját a kézírás hasonlósága alapján Szalontay Györggyel azonosítja.²⁹⁹ Álláspontja szerint Hany Istókot nem a templomban, hanem a várkapolnában keresztelték meg, emellett a tézis mellett azonban nem érvel. Rendkívül alapos azonban akkor, amikor a német nyelvű Rosnstingel-másolatba bűjtatott latin nyelvű vendégszöveget az eredeti, 1749-es feljegyzéssel veti össze, megállapítva, hogy eltér a *feltételes* formula és az *erdő* latin írásmódja.³⁰⁰ Megdorgálja az eddigi fordításokat, amiért a *Meznerin* névalakot különféle változatokban olvasták, különösen Zámolyi Vargának rója fel a „Mesnerinként” való tolmácsolást, Missuray-Krúg szerint a keresztanya neve valójában sekrestyést jelent.³⁰¹ Úgy véli, a történeti hitelességet ez a két feljegyzés bizonyítja, majd ezt követően elsőként ő közli a recepció legkorábbi rétegéhez tartozó soproni domonkos-rendi krónikában található feljegyzést.

A tanulmány második részében a megkerülhetetlenné váló *Névtelen várral* foglalkozik *Jókai Hany Istókja* alcímmel. Bőséges citálja a regényíró testleírásait, megállapítván azt a már Németh János által is terjesztett feltételezést, hogy tudniillik Jókai forrását Zerpák Antalnak a *Vasárnapi Ujságban* megjelent cikke képezhette, ez azonban a fentiek fényében kevésbé tűnik helytállónak.³⁰² Később aztán ugyanezt vette át a részint Missuray-Krúg-féle dolgozatra támaszkodó Faragó-füzet is, mely így aztán még mélyebb gyökeret eresztett.³⁰³ Missuray-Krúg ezután felveti: „Most, hogy *Jókai* Hany Istókját tárgyaljuk, akaratlanul felvetődik az a kérdés, mennyi történelmi alapja van a *Névtelen vár* regényének”. Jóllehet saját véleményét idézet mögé rejtve utasítja el Jókai Hany Istók-képét, a szerző kérdése valójában irreleváns, hiszen a történettudomány szempontjait kéri számon az esztétikán. Hasonlóképpen nehezen értelmezhető az a felvetése, mely a regényben szereplő Fertőszeget kívánja lokalizálni. Egy lábjegyzetben említést tesz arról, hogy a *Névtelen vár*at gyakorta a (fer-

²⁹⁸ Vö. NÉMETH 1914. 8.

²⁹⁹ MISSURAY-KRÚG 1943. 27. 12. jegyz.

³⁰⁰ *i. m.*, 28. 16. jegyz.

³⁰¹ *i. m.*, 28. 14. és 15. jegyz.

³⁰² *i. m.*, 30. Vö. továbbá NÉMETH 1914. 20.

³⁰³ FARAGÓ 1970. 5.

tő)széplaki kastéllyal azonosítják, ezt azonban az ottani plébános nyomán ő is elutasítja.³⁰⁴ Mindezekkel együtt azonban Missuray-Krúg Lajos Jókai-interpretációja is abba a hagyományba illeszkedik bele, amely a mű értékét tőle idegen kérdésfelvetésekkel igyekszik aláásni, az esztétikai szempontok helyét a hitelességre vonatkozó problémák töltik ki, így aztán nem is magát a Jókai-szöveget, hanem a történelmet kommentálja.

A következő két rész Hany Istók művészeti és színházi adaptációira fókuszál, melyekkel ezúttal részletesen nem foglalkoznék, mert a szövegvilágon kívüli interpretációknak a későbbiekben külön fejezetet szentelek. Missuray-Krúg Lajos meglehetősen alaposan térképezi fel az eszterházi szobor említéseit, ismeri a *Pesti Hirnök*ben megjelent cikket, tud Zerpák Antal, Ferdinand Botgorschek, Mohl Adolf, Hárosy Zsigmond és Németh János leírásairól, ezeket össze is veti egymással, rámutatva egymásnak homlokegyenest ellenkező állításaira, majd illusztráció gyanánt közli azt a fényképet, melyet Csala Bálint kapuvári fényképész készített a szoborról. Elsősorban Mohl Adolf nyomán maga is kínai figurának tekinti a művet, és ennek alapján kategorikusan elutasítja azt a hagyományt, mely a szobrot Hany Istók-képmásával azonosította: „egy és mindenkorra leszögezhetjük, hogy *e szobor semmiképp sem ábrázolhatja Hany Istókot, hanem egy idegen fajú és idősebb férfi mása lesz*. Valószínűleg khínai”.³⁰⁵ A szakasz végén a szobron látható béka-szimbólum kontextusairól kezd el elmélkedni. Ami a színházi adaptációkat illeti, a szerző két ilyen előadásról tud. Az egyik Emil Ludwig három felvonásos darabja, Missuray-Krúg közli e darab szerkezetét is, mely azért bír nagy jelentőséggel, mert ő hívta fel egyedülként a figyelmet erre az elfeledett színműre. A másik a Fertsek Ferenc álnéven író Fertsek Elza darabja, mely a meglepő *Hany Istók* címet viseli, erről röviden szól, tekintve, hogy a művet a megírás idején még nem állították színpadra.

A következő részben, mely a *Halemberek – vízilények* fejezetcímet kapta, a szerző Hany Istók alakját hasonló lényekkel igyekszik kontextualizálni, és bár öelötte számos írás hivatkozott más, különleges lényekkel való párhuzamra, Missuray-Krúg írása abban is úttörő, hogy a merítés minden eddiginél szélesebb. Sorra veszi a mitológiai lényekkel való kapcsolatokat, Oannestől, a babiloni halembertől kezdve Dágon (Dagon) úszóhártvány ujjain, a magyarországi néphit legendás alakjain, a kun, a hernádi, a csallóközi, a désaknai és más vízimanókon át a finnugor mítoszokig. Ezen kívül külön kiemeli a fertői páncélos halembereket, melyek földrajzilag is szorosan kapcsolódnak Hany Istókhoz, ezeket Majláth János 1825-ben Morvaországban kiadott mondagyűjteménye

³⁰⁴ MISSURAY-KRÚG 1943. 32. 22. jegyz.

³⁰⁵ *i. m.*, 36.

öröközte meg. A népköltészeti és irodalmi alkotások közül az említés szintjén Loreley-től kezdve a zöld embereken és a germán mítoszokon át a Kalevala vízistenéig számos alakot hoz. Részletesen kitér Niccolò Pesce figurájára, ugyanakkor itt lényegében Tóth Béla mondagyűjteményének vonatkozó szakaszát másolja be a maga tanulmányába. Végezetül pedig kitér arra a haarlemi vademberre, akit már Heinrich von Kleist is összekapcsolt Hany Istókkal, Missuray-Krúg azonban forrásaként nem őt jelöli meg, hanem egy természettudományos érdekeségeket közlő 1806-os német nyelvű folyóíratra hivatkozik.

A halemberekkel kapcsolatos fejezet vezeti be a *HaleMBER VOLT-E HANY ISTÓK* című részt, mely az előző etapban szóba került lényekkel való párhuzamok hitelességének kérdését feszegeti. Missuray-Krúg itt orvostudományi értekezésekhez fordul segítségért, amelyeket azonban inkább citál, mintsem önállóan értelmez. A biológiai megközelítések közül néhány szó erejéig megemlékezik Kis József, Wachtel Dávid, Sándorffy János és Weninger Antal írásairól, Szentgyörgyi Gusztáv 1943. évi rádióelőadásáról, mégis inkább Dalmady Zoltán természettudományos könyvét privilegizálja. Ezek alapján cáfolni igyekszik Hany Istók haleMBER voltát, és állítása szerint a haleMBER motívuma akkor alakulhatott ki a nép körében, amikor az alak már rég eltűnt, „csak akkor lehetett úgynevezett »haleMBER« a népi képzetben, amikor már beleveszett a legendás homályba, amit azonban a rendelkezésünkre álló komoly adatok, felsorakoztatott érvek és tények minden kétséget kizárólag megdöntenek”.³⁰⁶ Innen kanyarodik rá arra a kérdésre, *Hogy is kerülhetett Hany Istók az ÉGER-ERDŐBE?*, ezzel is elárulva, hogy a történet magját hitelesnek tekinti. Németh János, majd Kövér Fidél szövegét citálva helyezkedik arra az álláspontra, miszerint a fiú a Hanság mocsarának felszínén ingó úszóláp révén tévedhetett el, s megemlíti, hogy ez a gondolat Mohl Adolf mondafeldolgozásában is helyet kap. Végezetül a hagyománykritikai attitűd működteti a beszédet, amikor a hideg időjárás miatt kétségekkel fogadja a ruhátlanságról szóló passzust, hozzátéve, hogy Mohl értelmezésében a fiú a napon süttette magát.

A tanulmány utolsó szakasza *Hany Istók emlékei* cím alatt többek között a fiú néprajzi hagyományaira koncentrál, így megörökít egy mondat („Úgy elbódult a Hanyban, mint Csicsa a Kónyi gyökértől”), a „rege” egy olyan kiegészítéséről tud, miszerint Istók a gyermekeket a szelídgesztenye héjával dobálta, emellett élő hagyományként beszél arról, hogy a hansági kutakat „Hany Istók kútjai” néven aposztrofálják, végezetül jobbára említésszerűen utal az irodalmi adaptációkra.

³⁰⁶ i. m., 49.

Missuray-Krúg értekezése tehát roppant sokoldalúan és minden eddiginél gazdagabb irodalmi hivatkozás keretében tárgyalja a témát, így aztán aligha meglepő, hogy kulcspozíciót tölt be az ezt követő értelmezésekben. A tanulmány szinkrón recepciója is kiemelte már a széles forrásanyag alkalmazását és a demitologizáló szándékot, a *Pápai Hírlap* 1943. október 9-én megjelent számában a névtelen ismertető például így dicsérte: „Missuray-Krúg Lajos azonban nemcsak bibliograph irodalmat ad, hanem egyúttal lehámozza a mithykus leplet is a »Csikos-eger« szörnyalakjáról. A kultúrnépek őstörténetéből visszamaradt viziszörny-csodákat sorakoztatja fel, mint bizonyítékokat amellet, hogy Hany Istók sem más, mint a primitív nép fantáziája által szörnyruhába öltöztetett, elvadult emberpalánta. Ha valamivel is későbbben élt volna Hany Istók, hajlandók lennénk őt is »Rousseau-kísérlet«-nek tekinteni”.³⁰⁷

Krimi a Hanyban

Sajátos színt képvisel az irodalmi adaptációk között a krimiszerző Vécsey Zoltán 1943-ban kiadott *A lép csodája* című kisregénye, mely meglehetősen visszhangtalan maradt a Hany Istók-kánonban.³⁰⁸ Vécsey elbeszélő műve szorosan ragaszkodik a történet hagyományos komponenseihez (elfogás, várba szállítás, nevelési kísérletek, Juliska-történet, délceg lovag, lakoma, ajándékozás, szökés), a zárlat azonban minden eddigi változattól jelentősen eltér abban, hogy a történet végét, kedvelt műfajának, a kriminek a tradíciójába írja bele, ezzel bűnügyi szállal bővíti a sztorit. Az, hogy a történetvezetés követi a klasszikus elbeszélés menetét, nem jelenti, hogy a logikájukat ne változtatná meg, vagy hogy egyes szereplőket hangsúlyosabbá ne tenne. Juliskán és Hany Istókon kívül gyakorlatilag valamennyi korábban megismert hős neve eltér a megszokottól. Vécsey változatában alapvetően a szelídítés mozzanata és a részint ebből következő bűnügyi szál dominál.

A tíz fejezetre osztott kisregény a szokványos helyszínről, a Hanságból indul, de itt a hagyományosan használt név helyett az egyik halászt Molnár Károlynak hívják. Hany Istók véletlenül akad a két halász hálójába, ezt azonban megelőlegezi a kettejük közötti dialógus a halmennyiség lecsökkenéséről, melyet a fiú kifogása előtt még az elszaporodott vidráknak tulajdonítanak. A szöveg narrátora és szereplői is rendszerint szörnynek titulálják a zsákmányul ejtett lényt, „valami alvilági szörnynek”, kriptid teremtménynek gondolják el őt, akinek esetében – ahogyan Nagy Ferenc

³⁰⁷ PH. 1943.

³⁰⁸ Nem tudnék róla, ha Tőke Péter nem hívta volna fel rá a figyelmemet, melyért ezúton mondok köszönetet.

mondja – „békafej ül embertesten”, és aki – ahogyan Molnár Károly állítja – „[f]él béka, fél hal és fél ember”.³⁰⁹ Az elbeszélés egyéníti a két halászt, amennyiben az egyik afféle természetfeletti képződménynek tartva Hany Istókot vissza akarja bocsátani a vízbe, míg társa ezt elutasítja, mert a haszon vezérli. Az ambivalenciáról folytatott vita összekapcsolja a Hanság terét Kapuvárral, ugyanis utóbbi helyszínen az összesereglett emberek Hany Istók mibenlétéről tanakodnak. Keszi Nagy István lidércnek véli, mások embernek, míg az egyházi személy, a káplán, akit ebben a változatban Martiny Jánosnak hívnak, elsőként monstrumnak nevezi. Vécsey a babonás és a racionális elképzelések ütköztetésével Ferdinand Botgorschek 19. századi novellájának megoldására hajaz, amíg azonban ott a világeképek ütköztetése csak a két halászra szorítkozott, *A lép csodájában* ez az egész kapuvári népre kiterjed.

A kisregény a hagyományos verzióval szemben kidomborítja Esterházy herceg alakját is. Ő a Tóth Györgynek nevezett várnagy leveléből veszi hírért Hany Istóknak, majd Kapuvárra utazik. A mű egyfajta természettudósként mutatja be a herceget, aki Buffon tudományára hivatkozik, Hany Istókot könyvekből szerzett ismeretei révén a tengeri kígyóval kontextualizálja, és azt állítja, a francia természetbúvárnak látnia kell a fiút. A babonás magyarázatokkal szemben ő a racionális gondolkodást képviseli, szerinte Hany Istók földi anyától született, és a vízi életmódhoz való alkalmazkodásból vezeti le a groteszk testalkatot. A herceg gondolatai újraindítják a disputát a talált fiú mibenlétéről, Martiny káplán egy pákászcsalád árván maradt gyermekének tartja, Tóth György várnagy olyan katona fiának, akit elvittek a háborúba, ezáltal a szereplők a hagyományok során kialakult egy-egy meglévő hipotézis szócsöveiként tűnnek fel. Esterházy nemcsak a természettudományok, de a művészetek iránt is fogékonyságot mutat, Bécsből hozat festőt, hogy a különös lény portréját megfesse, amit aztán a kismartoni kastély ebédlőjének falán akasztanak ki.

Az elbeszélés nagy teret szentel a domesztikálás folyamatának. Megtalálható benne a nevelés valamennyi klasszikus eleme, a jární tanítás, a ruházkodás és a meleg étellel való táplálás kísérlete, a vízholdás is az emberi világba való beilleszkedést jelzi. Noha a várbeliek arra az álláspontra jutnak, hogy nem erőltetnek rá főtt ételt, mondván nem szokott hozzá, a narrátor mintha ezt elfelejtené, és a szöveg egy későbbi pontján újból az étellel való civilizálás mozzanata kerül terítékre. A szöveg élesen megkülönbözteti egymástól a szelíd és az erőszakos nevelést, utóbbit a hajdúk képviselik veréssel és gúnyolódással, előbbit pedig – talán aligha meglepő módon – a várnagy lánya, Juliska, így aztán a negyedik fejezet

³⁰⁹ VÉCSEY 1943. 6. 7.

végére ő lesz Hany Istók „gondviselő anyala”.³¹⁰ Istók bizalmas viszonyt alakít ki vele, Juliska maga mellé a padra ülteti, és szavakra tanítja, a fiú pedig virágokat hint az ölébe. Vécsey szövegében azonban a várkisaszszony és a talált fiú között nem szerelmi szál szövődik, a lány egyfajta pótanynaként tűnik fel. Ezt az értelmezést erősíti fel a jelenet, amelyben Hany Istók a Hanságból érkező illatok kapcsán emlékezni kezd az anyjára. Ez a közbeiktatás arra is szolgál, hogy kidolgozza a hiányzó előtörténetet, ugyanis az elbeszélés Hany Istók gondolatainak keresztül tekint vissza a korábbi életre, melyből kiderül, hogy árváról van szó, részletezi a vízi életformához való idomulás szakaszait, azt, hogyan vált a fiú „a Hany koronázatlan fejedelmévé”, és nézőpontváltással az egyszer már elmesélt kifogást is újramondja, melynek folytán „megfosztották szabadságától, a Hany kedves világától”.³¹¹ Istókot kettős vágy hajtja, az otthon visszaszerzése és a Juliskában megtestesülő szülővel való együttlét, a Hanságba való visszatérés gondolatánál azonban erősebben bizonyul Juliska pótanysága, amely visszatartja őt a szökéstől.

Hany Istók és Juliska viszonya tehát ebben a változatban nem szerelemre, hanem az anya-gyermek kapcsolatára épül. A történet azonban nem mellőzi a szerelmi szálát, sőt a tragikus végkifejletet a történetmondás logikája ebből eredezteti. A Juliska szerelmeseként felbukkanó és a monda klasszikus változataiban kevésbé részletezett délceg ifjú alakját a szöveg kidolgozza, nevet is ad neki: Szekeres Miklósnak hívják. Ő azonban Szalavárról nem a lány miatt érkezik Kapuvárra, hanem Hany Istók megtekintésére, akinek híre messzire eljutott, s ilyenformán a hansági vadócna komoly szerepe van az egybekeléshez vezető történet kibontakozásában. A lovas a búcsú napján tér vissza újból Kapuvárra, s kettejük között a boldogság beteljesedni látszik. A lakoma ajándékozási jelenete után itt Istók nem szökik el, noha törés következik be a lányhoz fűződő viszonyában, mert a várúr lánya kevésbé tud foglalkozni védencével, aki így már nem látja értelmét emberré válásának. Ez lényegében a kishercegtörténetre hajaz, amennyiben Juliska egyszer és mindenkorra felelőssé vált aziránt, akit magához szelídített.

Az elbeszélés önálló leleménye a Szekeres Miklóssal szembeállított negatív figura felléptetése, aki szintén szerelmes Juliskába, csakhogy ez nem kölcsönös. Ő, Kamuthy Boldizsár, a hajdúk hadnagya azzal keveredik konfliktusba Juliskával, hogy gúnyolja és veri Hany Istókot, miközben a lány a fiú védtelenségével érvel. Így aztán Kamuthy Boldizsár féltékeny lesz Istókra, majd ez a féltékenységi szalavári lovas felbukkanásával Szekeres Miklóstra tevődik át. Hiába utasítja vissza a lány az ő szerelmét, a

³¹⁰ *i. m.*, 29.

³¹¹ *i. m.*, 39.

hadnagy nem adja fel a harcot. Ezek megelőlegezik a végkifejletet, így az nem tűnik egészen váratlanak. Kamuthy ugyanis bosszút forral azért, mert kikoszarzták, és a lakodalmat követően, amikor egy ünnep alkalmából az időközben elköltözött Juliska újból visszatér Kapuvárra, bekövetkezik a tragédia. A narrátor elliptikusan meséli el a bűncselekményt, nagy helyet hagy az olvasói aktivitásnak, hogy az üres helyeket a befogadó töltsse ki. Amikor Kamuthy a Hanyba evez, és a bűnhöz tapadó klasszikus kellékként természetesen sötét éjszaka van, az elbeszélő dramaturgiai okokból csak keveset árul el: „A csónak mélyén pokrócba takart test fekszik. Meg sem mozdul. Nem lehet tudni, élő-e vagy holt”.³¹² Minthogy azonban az időközben az emberi nyelvben kondicionálódott Hany Istók korábban kihallgatta Kamuthy Boldizsár hajdútársával folytatott beszélgetését, s így tudomást szerzett a bosszúról, a Hanságba úszik vissza és csónakjában letámadja a hadnagyot. Ezen a ponton az elbeszélés menete megszakad, így aztán annak következményét csak sejteni lehet. Szövegkihagyás után a narrátor ezt közli olvasójával: „A parton egy piros dolmány hever. Rajta egy ájult nő feje. Juliska volt”.³¹³ Az ellipszisek és a fragmentált szerkesztésmód okán ugyan a történet befejezése többféle értelmezésre ad lehetőséget, nem világos például, hogy az ájultság vajon a halállal azonos, vagy hogy a fej el van-e választva a testtől, mégis azt sugallja a szöveg, hogy kettős gyilkosság történt. Miután féltékenységből Kamuthy Boldizsár megölte Juliskát, Hany Istók a csónakra felkapaszkodva ugyanezt tette a gyilkossal. Így aztán halálában védte meg Juliskát a fiú, de ezzel ő maga is bűncselekményt követett el.

Vécsey Zoltán változatában tehát a történet tragikus fordulatot vesz, happy ending helyett – amelyben a lány megtalálja a boldogságot, Istók pedig visszatérhet otthonába – itt áldozatok és gyilkosságok halmozzák el történet zárlatát. A gyilkos maga is áldozattá válik, míg Hany Istók áldozatként gyilkossá lesz. Ahogyan Jókai Mór a mondabeli Juliskára emlékeztető Marie-t, úgy Vécsey is a halálba vezeti hősnőjét. Az, hogy a kisregény a féltékeny hős felléptetésével a krimi irányába szövi tovább a cselekményt, teljesen egyedivé és társtalanná teszi ezt a Hany Istók-interpretációt.

³¹² *i. m.*, 62.

³¹³ *i. m.*, 63.

Újabb adaptációk

Ebben a fejezetben hozzátétőlegesen az elmúlt ötven év terméseiből születetek, ez azonban nem jelent semmiféle periodizációt, pusztán praktikus célokat szolgál. Az elmúlt évtizedek Hany Istók-irodalmából két egymással homlokegyenest ellenkező tendencia látszik kirajzolódni. Az egyik megközelítés a monda valós alapjaira kérdez rá és a hitelesség kérdéseit feszegeti, illetve ezzel szoros összefüggésben az ember természeti életmódjának biológiai lehetőségeit fürkészi. A másik igen erőteljes tendencia viszont Hany Istók történetét a mese műfaja felől tartja megragadhatónak és részben a fantáziavilág felől olvassa újra.

Víz alatti impressziók

A mosonmagyaróvári születésű költő és műfordító, Hárs Ernő tollából 1947 őszén született meg a *Hany Istók* című háromszáz soros verses elbeszélés, mely 1949-ben a rádióban hangzott el. A munkát a szerző Szabó Lőrincnek is megmutatta, aki az angol tavi költőkkel rokonította a mocsárvilág hangulatát. A kisepikai mű azonban ma már kevésbé érthető tilalmi okokból hosszú időn keresztül publikálatlan maradt, és csak 1993-ban látott napvilágot más elbeszélő művek társaságában.³¹⁴ Forrását Ruff Andornak a harmincas évek végén megjelent *Mosonmegyei és környékbeli népregék, mesék és mondák* című gyűjteménye jelentette.³¹⁵ Ez szövegszerűen is igazolható. A Mohl Adolf változatából merítő Ruff szörnynek nevezi a halszerű Hany Istókot, míg Hárs költeménye szerint az anya „szörnyet szült, félig halat”, mindkét változatban a lány kosárban kapja meg ajándékát, a mondagyűjteményben a Hany Istókot pofon ütő lány negatív szerepeltetése Hárs változatában a kisasszony „Pusztulj, féreg” felkiáltásával feleltethető meg.³¹⁶

A hat részre tagolt verses elbeszélés hatsoros strófákból épül fel, felező nyolcasokkal és keresztrímekkel. Az első szakasz a természetkultusz jegyében íródik, mely a Hanságot olyan tündérvilágként reprezentálja, amelynek legendás-természetfeletti karaktere megelégszeli Hany Istók különös meséjét. Azzal azonban, hogy a vers beszélője a referenciális olvasási stratégiát preferálva utal a lecsapolási munkálatokra, egyúttal ennek a mesei világnak a pusztulását is sugallja. Itt az iszap az elmúlás

³¹⁴ HÁRS 1993. 5–16.

³¹⁵ HÁRS 2008.

³¹⁶ HÁRS 1993. 7, 13, 14. Vö.: RUFF [1928] 60, 61.

trópusa lesz, a tájba való beavatkozás révén feledésbe merül a vízivilág. Ennélfogva tehát az emlékezés a mocsárvilággal asszociálódik, míg a felejtés az ősi környezet átalakulásával:

*Tündér Hanság napról napra
pusztuló vízrengeteg
mit az elmúlás iszapja
lassan emlékké temet
ringasd, mint a kagylót a partra,
céljához ez éneket!*

A vadvilág megsemmisülése, a mocsár kiszáritása, melynek metamorfózisát a tenger tóvá alakulásával ragadja meg a szöveg, szimbolikusan a hagyományok eltűnésével feleltethető meg, és ilyenformán Hany Istók fabulája is csak a mélyről halászható elő. Az emlékezet és a felejtés mellett a kiismerhetetlenség és a talány uralja a verses elbeszélés első szakaszát, mely előkészíti a mesében rejlő titkot. A helyi színeket a lidércfény, a babonák világa és a tóparti eltűnt falvak képviselik. Itt vesz rajtot a tulajdonképpeni történetmondás, a szöveg a halász szerepeltetését a szülői funkcióra helyezi át, akinek felesége félig hal, félig emberszörny hibridet szül.

Az anya a második szakaszban negatív szereplőként tűnik fel, aki elutasítja a torzszülöttet, melyet átokformula kísér. A szégyenérzetet a társadalmi tekintélytől való félelem váltja ki, és itt a narráció az anya párbeszédnek látszó monológjának adja át a szót. A gyermeket ellentétező retorikával az anya „korcs gyümölcsnek” nevezi, a torz kinézet a testleírásból válik az olvasó számára világossá, amely egyébként a hagyományos elemeket mozgatja. A fiú ebben a változatban tudatában van annak, hogy „szörny”, s minthogy saját anyja is elutasítja, logikailag ez vezet az elbujdosáshoz és árvaságához.

A harmadik rész a szökés mozzanatával indít, mely ugyan megtalálható a klasszikusnak mondható verziókban is, ám a történet eltérő pontján. Amíg azokban a változatokban a szökés rendszerint a várból való eltűnéssel kapcsolódik össze, itt a fiú bánatában otthonról menekül, mondván, hívja a víz. Így aztán a szöveg átírja a kitett gyermek toposzát, a fiút nem az anya hagyja sorsára a természetben, hanem ő vállalja önként a maga Taigetoszát. Ez a verses elbeszélés tehát abba a hagyományba írható bele, mely elsősorban a történet elejét építi tovább, innentől kezdve ugyanis szorosabban ragaszkodik a kodifikált változatokhoz. Ennél a pontnál lép be az elfogás mozzanata, a várba szállítás, ahol a fiúnak ugyanúgy elutasításban lesz osztályrésze, mint a szülői otthonban, verés és csúfolódás a

jutalma. Minthogy a kiközösítésre a harapás állatias tulajdonsága a válasz, Hárs Ernő a hagyományt oly módon értelmezi újra, hogy a fiút a társadalom vadítja el magától.

A negyedik szakasz egyfajta megváltás-keresés, melynek tere a vár. A kitaláztatottságot Hany Istók immár másodszor tapasztalja meg, se az ott-hon, se a vár nem nyújt számára biztonságot, csak a vízivilág. Egyetlen teremtmény veszi csupán védelmébe, aligha meglepő módon a várúr lánya, aki karakán módon áll ki érte: „Velem számol, aki bántja”. A lány azonban a természetre ellenségesen tekint, ugyanis a Hanság egy évvel azelőtt ragadta el az öccsét.

A szöveg ugyanakkor mindkét szereplőt megbocsátásra képes figuraként reprezentálja, Istók a veréseket igyekszik elfelejteni, míg a lány a hansági lópvidék halálos ölelését próbálja megbocsátani, melynek jelölője, hogy gyászruha helyett színes ruhákba öltözik. Az ötödik szakaszban kettejük kibontakozóban lévő *baráti* viszonyát a szomszédos lovag érkezése borítja fel, Istók számára nem pusztán a potenciális férj érkezése jelenti a fordulóponthoz, hanem a lakoma. A történet mainstream változataihoz hasonlóan Istók békákat és csigákat pakol ki az asztalra, úrnője kedvére, és ez a jelenet nemcsak hogy balul sült el, de a társadalmi beilleszkedés lehetőségét is tovább rombolja. A herceg ugyanis a sétutgráló békák láttán szimplán „dögnek” titulálja, de a lány is a pokolba kívánja. Így hát a számkivetett Istók a lányban is csalódik, ami előidézi a második szökést.

A vers utolsó szakaszában Hany Istókot a természetben látjuk, távol az emberek közösségétől, és mivel a felszín számára a rosszal azonosul, a víz alatt él, halak és békák társaságában. Az elbeszélés kiiktatja a történet folytathatóságát azzal, hogy a fiú halálát is elmondja. Ez a verses történet tehát a bőrön megmutatkozó szegénységből következő számkivetettség felől írja újra a mesét, Hany Istók bánatát a szeretethiánnyal kapcsolja egybe, és víz alatti életmódjának okaként az emberi társadalomból – különösképp az anyjából és a várúr lányából – való kiábrándulást tünteti fel, a sorozatos csalódások szükségképpen ítélik egyedüllétre.

Ismertetések, használatmódok

Tekintettel arra, hogy az elmúlt bő ötven esztendőben jelentősen felszaporodtak a Hany Istókkal kapcsolatos ismeretterjesztő szövegek, a számos (vagy inkább számtalan) néhány lapos brosúrákat nem is említve, és ezek felnyalabolása szétfeszítené e rövid kötet kereteit, az alábbiakban csak a reprezentatívnak tűnő munkákból mazsolázok, és a gazdag írásos korpuszból csak az érdekesebb eseteket követem.

Ami a mondagyűjteményeket illeti, többször szóba került már Ráth-Végh István antológiája, melynek állításaival leginkább Faragó Sándor szállt vitába. A szerző az elsőként 1964-ben megjelent *Tarka históriák* c. antológiájában a „rendkívüli emberek” címet viselő szakaszba válogatta be Hany Istók történetét, melyet a szövegkörnyezet is értelmez, ugyanis előtte „Pesce Cola”, utána pedig a vademberekről szóló anekdoták kerülnek terítékre.³¹⁷ Ráth-Végh alapvetően Tóth Béla „mendemondáira” támaszkodhatott, erről nemcsak a Cola Pescével való kontextualizálás, hanem a szövegbeli egyezések is tanúskodnak, valószínűleg onnan ismeri Zerpák Antalnak a *Vasárnapi Ujság*ban publikált híradását is. Közli az anyakönyvi bejegyzést is, és ennek kapcsán a keresztelés feltételeességéhez fűzött magyarázata váltotta ki a legnagyobb polémiaát Faragó Sándorral. Ráth-Végh ugyanis a fiú *monstrum* jellegéből, szörnyszülöttségéből eredeztette a feltételes megkeresztelés aktusát, erre utal a *Sic homo es* formula, míg a kapuvári múzeumigazgató a feltételeességet a gyermek talált voltával indokolta, azzal érvelt, hogy a papnak nem volt biztos tudomása arról, a fiú felvette-e már a kereszt szentségét vagy sem. Valójában azonban a szörnyszülöttségéből eredeztetett feltételes keresztelés nem Ráth-Végh István önálló gondolata, Tóth Bélától kölcsönözte, melyet ezek szerint Faragó Sándor kevésbé ismerhetett. A másik érdekesség e szöveg kapcsán az, hogy a szerző állítása szerint – és ez ilyen nyíltan nem szerepel Tóthnál – a fiút Rosnstingel Pál gondjaira bízta, noha a történeti adatokból és az első anyakönyvi bejegyzésből nyilvánvaló, hogy 1749-ben nem ő, hanem Hochsinger Mihály volt a tiszttartó. Ez rámutat arra, hogy Rosnstingel neve azért kapcsolódott össze egyfajta nevelőapaként Hany Istók személyével, mert ő írta (alá) a másik, elhíresült kéziratot, s így az időbeli távolság elmosódott, a két szöveg egymásba csúszott. Ráth-Végh említi továbbá a Juliska nevével fémjelzett szerelmi szálát, közli a testleírást, az úszóhátyát – forrásához hasonlóan – Pesca Colából származtatja, és a gyermeket a természetben elvadult fickó helyett „szerencsétlen hülyének” tartja. A szerző hivatkozik Magassy Lászlónak a *Hazánk s a Külföldben* megjelent *Hany István, egy ritka nevezetességű tünemény hazánkban* című írására. Amennyiben azonban ez a kiadvány megegyezik az ismert *Hazánk s a Külföld* című folyóirattal, semmiképpen sem jelenhetett meg a cikk 1806-ban, mint Ráth-Végh állítja, ugyanis a lap 1865 és 1872 között működött, majd beleolvadt a *Vasárnapi Ujság*ba.³¹⁸ Ha pedig a *Hazai és Külföldi Tudósításokról* van szó, akkor a szerző nem adta meg pontosan a lap címét, ráadásul ez a folyóirat 1806-ban még nem ezen a néven jelent meg.³¹⁹

³¹⁷ RÁTH-VÉGH 1973. 487–488.

³¹⁸ SZABOLCSI 1985. 226.

³¹⁹ Magassy cikkét nem sikerült ez idáig megtalálnom.

Lengyel Dénes Hany Istók históriáját a 18-19. századi mondák közé emelte be *Kossuth Lajos öröksége* című könyvében, és ezzel meg is erősítette kanonikus helyzetét.³²⁰ Lengyel állítása szerint Zerpák Antal alapján dolgozta fel a mesét. Tóth Béla *A magyar anekdotakincs* című gyűjteménye többször napvilágot látott, így újból meg újból biztosította a tartós jelenlétet a magyar mondai hagyományok között. Tekintettel arra, hogy Hany Istók már a 19. században széles német-osztrák recepcióval rendelkezett, és folyamatos írásos jelenlétével gyökeret vert Ausztriában, semmi meglepő nincs abban, hogy az amúgy is a Fertő környékén játszódó történetet a német nyelvű lakosság is magáénak érezte, és rendszerint bekerült a burgenlandi mondagyűjteményekbe. Még a két világháború között, 1931-ben kiadott *Sagen aus dem Burgenland (Burgenlandi mondák)*, majd ennek alapján az 1994-es Petzoldt-féle gyűjteményben szerepeltették a vízilény meséjét.³²¹ Ezek a gyűjtemények *Der Waasen-Steffel* néven tárgyalták az alakot, amely lényegében a magyar *Hany Istók* fordítása, ahol a Waasen a Hanság német elnevezése, míg a Steffel az Istók megfelelője. Szélesebb körben, a dunai sváb mesékkel foglalkozó *Donauschwaben erzählen* című munkában is helyet kapott Istók/Steffel meséje, mutatva a tartós külföldi népszerűséget.³²²

A monda kihagyhatatlannak tűnt a Hanságról és a Fertőről szóló ismeretterjesztő művekből is. Komlódi Magda 1961-ben megjelent munkájában – ahogyan korábban Pozsgay Géza tette – a Hanságot *Hany Istók hazájának* nevezi. A szerző írása elején *Ember vagy szörnyeteg* címmel az ambivalenciára utal, egyfajta kriptid lényként ábrázolva a lényt, aki szoros szimbiózisban él a természettel: „Békák egyhangú brekegése, szúnyogok fáradhatatlan zümmögése, vízimadarak fel-felsíró vijjogása, a párás levegőt lustán mozgató esti szél és a Fertő tavát megezüstöző holdsugár voltak barátai. Nyers hal, sások friss hajtása volt az étele. Az egész Fertő tó és a Hansági-mocsár az ő birodalma volt. Testét sűrű szőrzet borította, mely a vidráéhoz volt hasonló. Fülei hegyesek, szemei, miként a halaké, merev karikaként bámultak a világba. Összeszorult szája és meglapult orrcimpái egészítették ki a szörny rettenetes, torz képét”.³²³ Említést tesz továbbá a négykézláb mászásról, az emberi beszéd és az emberi érzések hiányáról (se sírásra, se nevetésre nem képes), az úszóhártya motívumáról, alternatív megnevezéseként pedig a halembert és a víziszörnyet említi. Ezzel Komlódi szövege azokhoz a reprezentációs módokhoz kapcsolódik, melyek Hany Istókot szörnynek tekintik, s ennek a képnek a biztosítéka a rendszertani besorolhatatlanság, hiszen egyaránt rendelkezik emlősálla-

³²⁰ LENGYEL 1977. 132–133.

³²¹ MAILLY–PARR–LÖGER 1931. 92–93.; PETZOLDT 1994. 253–258.

³²² CAMMANN–KARASEK 1979. 126–128.

³²³ KOMLÓDI 1961. 118.

tokhoz hasonló tulajdonságokkal (szőrös test) és a rendszertanilag alacsonyabb rendű állatok attribútumaival (úszóhártya, halszerű, zombi tekintet). Ezekhez a zoomorf jegyekhez társulnak a szerző mondai változata szerint az emberi sajátosságok, az elképzelés szerint ugyanis Hany Istók árva volt, aki eltévedt a mocsárban, és az árvasággal magyarázza, miért nem keresték a fiút, és miért felejtették el őt. Az elbeszélés szerint a „víziszörny” a Fertőben fürdőző lányokat ijesztgette, és ezt a bárónő megelégedve kiadta a parancsot a jobbágynak, hogy kerítsék kézre. Itt tehát az elfogás nem véletlen eredménye, hanem tudatos vadászaté, mindazonáltal ezek a megjegyzések félreérthetetlenül Jókai regényének folklorizálódását mutatják. Komlódi ezt követően illeszti bele a sztoriba a nevelési kísérletet, Istók eltűnését pedig azzal magyarázza, hogy a Fertő áradásakor szökött vissza a természetbe, mert „nem bírta tovább”.³²⁴ A szerző a mondai verzióhoz egy hagyománykritikai szálát told hozzá, mely szerint a nép egy vidrát vagy egy úszó fatörzset színezett szörnyeteggé, ezáltal tagadni látszik a lény létezését. A hagyomány kialakulását ilyenformán a Loch Ness-i szörnyéhez hasonlóan gondolja el, a skót vízilény esetében ugyanis a demitologizáló elméletek éppen azt állítják, hogy a népi hiedelem a hullámokat vagy egy fatörzset tett meg szörnyetegnek.

Komlódi Magdával szemben erősebben ragaszkodik a mainstream változathoz a szintén 1961-ben megjelent megyei útikalauz, ebben a verzióban a „víziördögöt” fatörzsbe kapaszkodva pillantják meg a halászok, a mese bővítését pedig szerzője az eltűnés utáni időszaknak tulajdonítja, „az ólmos tél falusi estéi kiszínezték rege-alakját”.³²⁵ Papp Vilmos 1983-ban a Hanság természeti értékei bemutatása közben idézi a Hany Istókról szóló mesét, aki mögött egy „egészen a pákász élethez alkalmazkodott gyermeket” sejt.³²⁶ Timaffy László a Rábaközről és a Hanságról írt néprajzi összefoglalójában Fényes Elek 1851-ben publikált geográfiai szótára alapján ragadja meg a történetet, de megemlíti, hogy számos variációja létezik. Az övében például – melyet a Fényes-szöveg idézése után illeszt – a név szerint meg nem nevezett lány az ispán gyermeke, persze ez a titulus a tisztartó/várnagy/várparancsnok szinonimájaként is felfogható.³²⁷

Mintthogy a történet egyik helyszínét hagyományosan Kapuvár jelenti, az útikalauzokban és ismertetőkből a településhez elválaszthatatlanul tapad Hany Istók figurája. Gimes Endre 1972-ben napvilágot látott kapuvári bédekkerében – melyhez utóbb számosan visszanyúltak, így maga is termékenyített meg írásokat – a kötet terjedelméhez mérten meglehetősen részletességgel szól az alakról, lényegében Missuray-Krúg Lajos 1943-ban

³²⁴ *i. m.*, 120.

³²⁵ GIMES 1961. 118.

³²⁶ CSAPODY–PAPP 1983. 44.

³²⁷ TIMAFFY 1991. 223–224.

publikált tanulmányát zanzásítja. Idézi mind a két anyakönyvi bejegyzést, Németh János rablóivadék-teóriáját, a Juliska-történetet egyértelműen szerelmi szállként azonosítja, röviden szót ejt Jókai regényéről, majd forrása alapján a művészeti alkotásokat, irodalmi szövegeket, színpadi műveket és rajzokat listázza ki.³²⁸ Fehér Klára író *Vakáció Magyarországon* című szubjektív beszámolójában tesz említést Kapuvár kapcsán Hany Istókról, azt állítva, hogy a Hanságban rejtőző bűnözők elárvult gyermeke lehetett.³²⁹

Izgalmasnak tűnnek azok a néhány szavas említések, melyek nemcsak Hany Istók széles körű ismertségére mutatnak rá, hanem a használatmódokra is, ezek az utalások más-más oldalát ragadják meg a mesének. Széchenyi Zsigmond egy afrikai vadászat kapcsán idézi, és egy különös állattal, a szitutungával párosítja össze, így tehát a vadállatiság mellett a rejtélyesség motívuma kapcsán asszociál Hany Istókra, de maga a vadászat is rokonságba állítja a két lényt.³³⁰ Pallavicini-Andrássy Borbála – aki egy ideig a Répce-menti Dénesfán is lakott – kitelepítése éveiből származó naplójában a vizenyős, járhatatlan környezet kapcsán asszociál a mocsárlakóra: „Tehát újra át kell gázolni a vízen. Itt már nehezebb, mert hirtelen bele kell ereszkedni a vízbe a szakadékos partról, de mit bánom én, ugyanis olyan vagyok már, mint Hany Istók”.³³¹ A nyomdász Kner Imre levelezéseit felszínre hozó 1969-es kötet az ajándékozás motívumát aknázza ki. A Móra Ferencnek 1933-ban küldött könyvajándék itt a békaajándéknak feleltethető meg, mindkét esetben az ajándékozó a saját igényeit projektálja a másikba: „És nagy és őszinte örömünk volt abban is, hogy a szerény kis könyvecskével sikerült Téged megörvendeztetni. Úgy vagyunk vele, mint Hany Istók. Annak, akit szeretünk, azt adjuk, ami nekünk kedves csemegye!”³³² Az Amerikába emigrált csornai születésű költő, Horváth Elemér, aki költeményeiben rendszeresen tematizálja a honvágyat és a szűkebb hazát, 1993-ban megjelent *delejes tű foka* című asszociatív szabadversében az otthonnal kapcsolatban idézi fel Hany Istókot:

*szünet nélkül hazafelé
megyek hol hanyistók hol kremli krinolin
szorosan testemre szabva identitásomat
mely egyszerre ködös lapályon tévelygő lovas
és tűzbe fagyott sóbálvány a láthatár falán*³³³

³²⁸ GIMES 1972. 42–44.

³²⁹ FEHÉR 1980. 349–350.

³³⁰ SZÉCHENYI 1966. 205.

³³¹ PALLAVICINI-ANDRÁSSY 1990. 76.

³³² KNER 1969. 181.

³³³ HORVÁTH 1993. 58–59.

Végezetül a mindennapi kommunikációban is bővült használatmódok köre, míg korábban az elkanászodott kölyök szinonimája volt Hany Istók, addig nevelői célzattal fenyegetés is társult hozzá: „Majd elvisz a Hany Istók!”

E röviden idézett használatmódok, allúziók azt mutatják, hogy Hany Istók meséjét sokan, sokféleképpen aknázták ki mondanivalójuk szemléltetésére, és ahogyan a két világháború közötti irodalmi művek esetében korábban igyekeztem erre rávilágítani, a hétköznapi érintkezés mellett a figura egy-egy utalás erejéig az irodalmi kommunikációban is rendszeresen teret nyert. Ezek a tömör utalások már nem bajlódnak a monda elmesélésével, olvasójuktól a történet ismeretét feltételezik, amely a széles körű népszerűséget sugallja.

A leányszabadító Istók

1962-ben jelent meg a *Hany Istók* című táncjáték szövege nyomtatásában, melyet többnyire Wacha Antal nevéhez kötnek, de kollektív szerzőséggel bír, az adaptáció egy kapuvári munkaközösség együttes munkájának gyümölcse.³³⁴ Wacha Antal győri táncanár 1957-től irányította a kapuvári Szövetkezeti Népi Táncegyüttest, és háromszer fős közönség előtt Kapuvár fennállásának 800 éves évfordulójára állította színpadra a táncjátékot 1962 nyarán.³³⁵ Az alábbiakban a műnek csak a textuális vonatkozásaira térek ki, a tánc, a zene és a színházi előadás kérdéseivel a *Hany Istók a társzművészetekben* című fejezetben foglalkozom.

A szöveg Faragó Sándor kapuvári helytörténész gyűjtésén alapult, melyből Wacha Antal irányításával készítették el a táncjáték szöveges változatát. A négy jelenetből álló meseszöveg a hagyományos motívumkészletből válogat, oly módon azonban, hogy azokat több ízben átértelmezi, a hangsúlyokat máshová helyezi, új szereplőket léptet fel, és a történet terét is átírja.

Az első jelenet a klasszikus változatoktól eltérően egy hansági halásztanyán játszódik, ahol az események Péter, a halászlegény és Kati, a menyasszony szerelmi idillje körül forognak, a hazatérő halászok pedig zsákmányként hozzák magukkal Hany Istókot. Felbukkanása azonban itt nem szakítja meg az esti ünneplést, épp ellenkezőleg, a folytonosság megmarad, a „leánypajtások” bevonják a mulatságba. Noha ez a változat is tematizálja a megszeliődítés folyamatát, nem ez jelenti a központi konfliktust. Sőt Hany Istóknak megtetszik az emberek világa, s minthogy zenés táncjátékról van szó, ő is közéjük kívánczik táncolni.

³³⁴ [WACHA] [1962] 2–7.

³³⁵ KOLOSZÁRNÉ 2006. 26, 31–34.

A konfliktus a második képben jelentkezik, amelyre aztán a drámai szituáció felépül. Ennek tere a búcsú, ahol a már az emberek világához kellőképpen hozzáidomult vadember táncolni kezd, a szöveg a tömeg hozzá való viszonyulását barátságosként írja le, megteremtve ezzel Hany Istók későbbi szolidaritásának indokát. Összeütközés akkor támad, amikor a divatos tánc, a csalogató közben megjelenik a nagyhatalmú várúr, akit egyébként a kapuvári ösbemutatón, 1962-ben maga Wacha Antal játszott, és az „első éjszaka” jogán elszakítja Katit párjától, Pétertől. A leányrablás új elemként jelentkezik a Hany Istók-irodalomban, így hát adva van a frissen szerzett barát számára a feladat: a szabadítás. A rabság motívumát tehát ez az adaptáció Hany Istók alakjáról a lány alakjára helyezi át.

A várban raboskodó lány kiszabadításának klasszikus népmesei eleme azonban nem egy szabályos harc keretében zajlik le, némileg kijátszva ezzel az olvasói/nézői elvárásokat. Amikor ugyanis Péter, a vőlegény megérkezik a várba kedveséért, az oldalán betoppanó Hany Istók felkelti a várkisasszony érdeklődését, és a megszelídített vadember is szerelmi láng-ra gyúl iránta legottan. A táncjáték ide helyezi át a hagyományos béka-ajándékozási jelenetet, melyről itt leválasztja a lakodalmi háttérrel. A békák és kígyók látványától megrettenő várkisasszony keltette pániksituáció teremt lehetőséget arra, hogy Kati kiszabadulhasson fogságából.

A hagyományos lakodalmi jelenet, melyet a Hany Istók-történetek általában az ajándékozással kötnek egybe, ebben a variánsban Péter és Kati egybekelésének ünnepére tolódik át a negyedik képben. Nem a várbeli kisasszony és az arisztokrata vendégcsereg szerepel itt, hanem a népi világ. Megismétlődik a békák adományozásának eleme, azokat azonban Istók immár nem a várbeli kisasszonynak, hanem Katinak nyújtja át, és a jelenet egyúttal azzal ellenpontozza a két lány viszonyulását a hansági vademberhez, hogy utóbbi azt elfogadja. A menekülés itt nem a szerelemi bánat közvetlen következménye, Istóknak azért kell visszaszöknie a Hanságba, mert a várkisasszony megsértése miatt el kell rejtőznie a börtön elől.

A Wacha Antal nevéhez kötött mese tehát rugalmasan kezeli a történet szokványos alkotórészeit, és eltérő logikai láncolat alapján rendezi újra. Másfelől pedig megkettőzi az ajándékozási jelenetet és a szerelmi viszonyt, és a mesei megközelítésmódnak megfelelően a jó hős lakodalmi formájában végül elnyeri jutalmát. Ezek az ismétlések egyúttal ellenpontozások is, melyek azt az ideológiát aktivizálják, hogy az előkelő társadalom rossz, míg az igazi barátságot az úgynevezett egyszerű nép körében kell keresni.

A kapuvári helytörténész, Faragó Sándor, a Rábaközi Múzeum alapítója és első igazgatója több alkalommal foglalkozott írásaiban Hany Istókkal, érdeklődését foglalkozása és kapuvári kötődése logikusan magyarázza. Az önálló munkaként 1970-ben kiadott – de Wacha Antal idézett szövegek könyvéhez csatoltan első változatában már 1962-ben megjelent – *Mi lehet az igazság Hany Istók körül?* című dolgozata Németh János és Missuray-Krúg Lajos áttekintései után (mindkettő különlenyomatként is megjelent) újból kísérletet tesz a recepciótörténeti leltározásra, és bár forrásanyaga nem olyan bőséges, mint Missuray-Krúgé, számos új eredményt hoz.

A tanulmány első szakaszában Faragó a monda változataira fókuszál, állítása szerint Kapuváron kétféle hagyomány él. Az egyik általa elmesélt változatban a piros nadrágot nem kényszerből erőltették rá Hany Istókra, az inkább örömforrást jelent számára, a munkavégzés kapcsán pedig faapritásról, vízfordásról és takarításról esik szó. Ez az elbeszélés is tartalmazza az iskolába járás mozzanatát, itt azonban Istók kötekedő figurának tűnik. Hosszabb várbeli tartózkodást feltételez annak hangsúlyozása, hogy a fiúból legény, azaz felnőtt lesz, amely eltér a fősodorba sorolható alakváltozatoktól. Megtalálható továbbá a szerelmi szál, itt a lányt Piroskának hívják a gyakrabban előforduló Juliska és a Sziklaynál felbukkanó Róza név helyett. A fordulatot hozó békaajándékozási jelenetet kétféle módon meséli el, egyrészt úgy, hogy Hany Istók azt egy kendőből, másrészt kötényéből terítette ki a lakodalmas asztalra. Összességében tehát látható, hogy a Faragó Sándor által említett egyik változat maga is sok különbséget mutat az ismertebbé vált variációkhoz képest, másfelől azok logikája is gyakorta eltér. A másik monдавáltozat feltűnő sajátossága, hogy hiányzik belőle a szerelmi történet. Eszerint Istókot egy faketreben tartják fogva a várban, s miután az udvaron játszó kislány labdája begurul a ketrecbe, a fiú azon feltétel alatt szolgáltatja vissza a játékszert tulajdonosának, ha az kinyitja kalitkája ajtaját. A szöveg ezzel magyarázza a szökést, ám azt nem állítja egy szóval sem, hogy a fiú a természetbe szökött volna vissza. A Faragó által közölt második elbeszélés nemhogy eszelősnek nem ábrázolja Hany Istókot, hanem kimondottan ravasznak mutatja be, aki túljár őrzői eszén, mindazonáltal a ketrecben tartás az állatokkal való bánásmódot idézi fel.³³⁶

Ezt követően a szerző a monda elterjedésének térbeli és időbeli folyamatával foglalkozik, melynek eredetiségét az adja, hogy kérdőívezés alapján kutatta a nyomokat. Ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a monda elsősorban a folyók mentén terjedt el, olyan közvetítők révén, akik

³³⁶ A két változat: FARAGÓ 1970. 1–3. és [23.] 2. jegyz.

foglalkozásukat tekintve valamilyen formában kapcsolatban álltak a vízzel. Ez a vizsgálat persze kevésbé tud számot adni a könyvirodalom által történő elterjedésről és az olvasásszociológiai tendenciákról. Az eltűnéssel kapcsolatban a környékbeliek többféle variációt tartottak fenn, melyből világosan látszik a logikai ür racionális magyarázatokkal való feltöltésének igénye. Faragó szerint a környéken az eltűnés ötféle konfigurációját ismerték. Az egyik szerint Hany Istók megijedt a tűztől, ezért menekült el, a második szerint verés következtében illant el, a harmadik szerint ez a csúfolódás következménye volt, a negyedik szerint viszont a szerelmi bánaté, míg az ötödik egy kevésbé ismert horrorisztikus verziót vázol fel: egy csónakázás során megöli a herceget és a hercegnőt, bár Faragó szerint a gyilkosság itt nincs megindokolva. E kérdőíves vizsgálat szerint a rábaközi néphagyomány tud egy olyan változatról, melyben a fiút Soós gróf lányának mulattatására használják. Az ebben a verzióban tetten érhető bohóc-motívum megtalálható Jókai Mórtól kezdve Sziklay Jánoson át Adomány István elbeszéléseiig számos szövegben is. A testleírás Faragó szerint mindenhol megegyezik abban, hogy elveti az emberi formát – noha ennek éppen a Rosnstingel-feljegyzés változatai mondanak ellent. Szerinte elterjedt a vörös szőrzet is, amely egyébiránt Jókai regényében, a *Rábaköz* névtelen szerzőjének novellájában és Zámolyi Varga Mihály szövegében is előbukkan.

A terjesztési csatornákat tekintve Faragó egyrészt külön figyelemmel tünteti ki azt, hogy Hany Istók meséjét a környékbeli iskolákban tanítták, ami a hagyomány(ok) öröklésének és – ezzel szoros egységben – az egymással ütköző változatok kiépülésének egyik mozgatórugója volt, másrészt már csak a szerzői név kanonizáló erejét tekintve is az elterjedésben fontos pozíciót juttat Jókainak, aki „a monda fennmaradásához nagyban hozzájárult”.³³⁷ Megismétli azt a Németh János illetve Missuray-Krúg Lajos által hangoztatott vélekedést, miszerint a *Névtelen vár* alapvető forrása Zerpák plébános 1855-ös cikke volt, noha Faragó számára akkor már rendelkezésre állt a kritikai kiadás, melyben Harsányi Zoltán filológiai elemzése rámutatott, hogy Jókai elsősorban Kis József 1797-es értekezéséből meríthetett. Faragó szerint a Jókai-regény a szájhagyománnyal megegyező módon írja le a fiú fizikai megjelenését, jóllehet Németh plébános éppen az elcsúfított reprezentációra alapozta Jókai-kritikáját. Iménti megállapításával pedig nem egészen van összhangban az az egyébiránt lényeges kijelentése, hogy Jókai Hany Istók-képe folklorizálódott, amit aztán hitelesként táltak. Mindez rámutat arra is, az orális tradíciók és az írott szöveg folyamatos kölcsönhatásban álltak egymással.

³³⁷ i. m., 5.

A tanulmány írója nagyobb egységet szentel a korabeli szerzők munkáinak, közülük kettőt ismer, Kis József és Kis János egyaránt 1816-ban publikált híradását, mindkettőt teljes egészében idézi. Ezekből egyfelől azt a tanulságot párolja le, hogy a történet mintegy 50 esztendő alatt kialakult, és az úszóhártya-motívum megképződését 1816 utáninak tartja. Ez utóbbi viszont kevésbé tűnik helytállónak annak figyelembe vételével, hogy az 1803-as újságcikkek erre utalást tesznek.

Faragó ezután a két anyakönyvi bejegyzés felé fordul *A valóság* címmel (már csak a fejezetcím és a szöveg felépítése is Németh János hatására vall), melyeket láthatóan történetileg hiteles dokumentumként fogad el, és ezzel ő is azon szerzők sorába sorolható be, akik azt keresik, *mi lehet az igazság Hany Istók körül*, mintsem esztétikai interpretációkat kínálnának fel. Minthogy az anyakönyvekre vonatkozó fejezetekben tüzetesebben foglalkoztam Faragó szövegkiadásaival, itt annyit emelnék ki ismét, hogy közlései nem szöveghűek, viszont a könyv egyik eredetisége abban rejlik, hogy az 1749. évi iratot szóról szóra elemzi és magyarázatokkal látja el, mely az eddigiekhez képest feltétlenül újdonságot jelent. Miután azonban e két iromány alapján megdönteni látszik a halszerű attribútumok tételét és a „tópártiak” helyett az „erdőpártiak” oldalára áll (ebbéli állítását minden bizonnyal Németh Jánostól kölcsönözte, ahol ez ugyancsak megtalálható),³³⁸ az irodalmi és a történeti szempontokat újból egymásra vetíti.

Faragó utolsó fejezetét a biológiai interpretáció számára foglalja le, itt két kérdés foglalkoztatja, egyrészt a fiú Hanságba veszésének, másrészt eltűnésének módja. Az első kérdés kapcsán a klasszikus felépítés szerint a recepcióból két értelmezést idéz és igyekszik cáfolni, harmadikként pedig ezek helyére saját tézisért állítja fel. Egyrészt Németh rablóivadék-konceptióját veszi célba, s ügyes megfigyeléssel azt irodalomként értelmezi át: „Németh János[,] miközben a valóság kiderítésére törekedett, újabb motívummal gazdagította a mondát!”³³⁹ Legfőbb kritikája a rablóivadék-konceptióval szemben az, hogy a Hanság vadvilágában a szülőknek nem volt mit rabolniuk, amellyel azonban félreérti Németh állítását. A kapuvári plébános szerint ugyanis a család nem a Hanyban rabolt, hanem oda menekült a hatalom üldözése elől, ami lényeges különbség. Másrészt a Kövérrel beojtott Missuray-Krüg-féle vándorláp-hipotézist támadja meg, azon az alapon, hogy a ruha levetése a márciusi hidegben nem tűnik hihetőnek, másfelől pedig ha itt nem szándékos kitaszítottaságról, hanem véletlenszerű eltévedésről van szó, akkor Faragó szerint felvethető a kérdés, miért nem keresték az eltűnt gyermeket a szülők. A szerző saját elképzelését oly módon szervezi, hogy az 1749-es bejegyzéshez visszanyúlva az örültség-konceptiót éleszti fel újra, s minthogy a fickó féleszű volt, vagy

³³⁸ *i. m.*, 16. Vö.: NÉMETH 1914. 17.

³³⁹ FARAGÓ 1970. 18.

elkőborolt, vagy pedig a szülők tették ki szégyenből. A második kérdésre – miszerint hogyan tűnt el a fiú – meglehetősen enigmatikus válasszal szolgál: úgy, ahogyan elcsatangolt. Ezek persze éppúgy maguk is kitalációknak tűnnek, s a szerző az örültség-hipotézis felállításánál nem veszi figyelembe, hogy az 1749-es anyakönyvi feljegyzés esetében a *demensként* való kategorizálás már maga is értelmezés.

Mielőtt Faragó füzeté függelékében a korábban tárgyalt verses elbeszélés szövegét közölné Adomány Istvántól, Hany Istók figuráját Kapuvár jelképének teszi meg: „ami Sopronnak a Tűztorony, Gyórnek a Vaskakas, az Kapuvárnak Hany Istók és az ő alakja köré fonódott szájhagyomány”.³⁴⁰

Faragó Sándor ezen kiadványa népszerűnek bizonyult, 1981-ben újból megjelent, és nem sokkal később ismét elővette a témát, mely a *Soproni Szemlé*ben a szerző halálának évében (1985) jelent meg *Még egyszer Hany Istókról* címmel.³⁴¹ Ezt az értekezést az újraírás lezárásának vágyával nyitja, miszerint az újabb változatok „a népköltészetnek ezt a kerek egészét akarva-akaratlanul eltorzították, s így az eredetiből újabb mesét szöttek”,³⁴² vagyis az utódnemzés képességét nem megtermékenyítés gyanánt, hanem az apa pozícióját aláásó veszélyként fogja fel, és helyette az ún. „eredeti” ideáját emeli piedesztálra. Faragó itt – Roland Barthes terminusával – „fogyasztó olvasó” lesz, akinek értelmezése az azonosság mentén szerveződik, a szövegben saját verziójának igazolását keresi, az attól való eltéréseket pedig apokrifnek nyilvánítja. A tanulmány megszületését is egy „utódnak” a hagyományra való rátelepedése motiválta, nevezetesen a *Névtelen vár* című regény filmes adaptációja.

Faragó elsőként a szájhagyományt tekinti át, melyet lényegében korábban megjelent önálló kötetéből kölcsönöz. Ezután a „korai híradásokról” beszél, valójában azonban ezen fejezet alá a 19. századi szövegek tartoznak. Gyakran megelégszik a szövegek Hany Istók szempontjából releváns szakaszainak idézésével, csak néha fűz egy-két szavas kommentárt hozzá. Missuray-Krúg után talán elsőként tesz említést a *Wiener Zeitung* 1803-as cikkéről, de csak a másodikról tud. Ismeri a Rosnstingelmásolat, Sziklay János, Magassy László, Richard Bright, Sándorffy János szövegét, utóbbiból két mozzanatot emel ki, az egyik a megtalálás és a keresztelés időpontjának eltérése, a másik pedig az, hogy Hany Istóknak társai is voltak. Elsőként közli Drinóczy György szövegét, melyből a szerelmi szál hiányát hangsúlyozza. Szerinte Hany Istók meséjét országosan Zerpák Antal tette híressé, és megismétli korábbi kijelentését, miszerint Jókai ezt használta forrásként.

³⁴⁰ i. m., 21.

³⁴¹ FARAGÓ 1985. 246–256.

³⁴² i. m., 246.

Az „újabb szerzők”, vagyis a 20. századi szövegek közül elsőként Németh János tanulmányát idézi, melynek hibájaként újból felrója, hogy nincsen jel a forrásokban arra, hogy a fiú rablócsalád sarja lett volna, ugyanakkor üdvözlí a plébános kritikáját a szerelmi szárlól, melyet mindketten egyértelműen népköltészeti terméknek tartanak. Ezt követően Missuray-Krúg Lajos tanulmányára tér ki, melyet „imponáló forráskutatás” produktumának tart, ugyanakkor szerinte a szerző a történetet „tovább színezte”. Ahogyan korábban Némethet, őt is a történeti kutatás irodalmiasításának gyanújába keveri, mondván, a szerző a történet logikájában rejlő hiányokat fantáziájával pótolta: „Nem kisebbiteni akarjuk Missuray-Krug érdemét Hany Istók kutatása terén, az viszont tény, hogy éppen mivel nagyon bőséges ismeretanyaggal rendelkezett e tárgykörből, ha valami a láncszemből hiányzott számára, úgy oldotta meg, hogy ő maga is szinte szájhagyományszerű »elmélettel« gazdagította Hany Istókot és a köréje fűződő regét”.³⁴³ Ugyanakkor úgy tűnik, elfogadni látszik Missuray-Krúg azon állítását, miszerint az eszterházi kastélyban elhelyezett, de ekkor már megsemmisült szobor valójában nem Hany Istókot, hanem egy kínai alakot ábrázol. Két olyan szöveget is idéz, melyek Faragó szerint új motívumokkal gazdagították – vagy tanulmánya elejének szűkítő értelmezését figyelembe véve: torzították el – a sztorit. Az egyiket a szerző Ráth-Végh István mondagyűjteményével azonosítja, amelyben a verés és az azt követő szokás nem a várhoz, hanem az iskolához kapcsolódik, a másikat pedig Kőszegi Imre nevéhez kapcsolja, amely a betyárkoncepcióval hozott új elemet. A legújabb irodalomból, melyek még nem álltak rendelkezésre az 1970-es kiadásnál, két szerzővel foglalkozik, Honti Pállal és Tőke Péterrel. Hontinak állítása szerint „színes a fantáziája”, elsősorban ama állítását támadja meg, hogy Hany Istókot 3-4 évesen vitték volna a Hanságba, amelyet merő kitalációnak minősít, s bár ezt a mesét logikailag jól felépítettnek tartja, hiteltelennek minősíti. Kritizálja továbbá Hontinak a beszédképességre vonatkozó elképzelését, mert Honti úgy fordította el a „puer demens” idézetet, hogy „majdnem, mint esztelen” – és ez Faragó meglátásával egybevágóan valóban nem szerepel az 1749. évi iratban, sem máshol. Végezetül Tőke Péter regényét említi, aki szerinte művében „moralizál”, bár hogy ezt Faragó a nevelésre értette-e, az a szövegkörnyezetből nehezen kihámozható.

Dolgozata végére illeszti az 1749-es anyakönyv vonatkozó szövegének újbóli tárgyalását, melyet „koronatanúnak” és a „legHITELESEBB kútfőnek” tart, láthatóan azonosságot tételezve a forrás és a ~~valóság~~ között. Korábbi kötetéhez képest több ponton bővíti az ismereteket, így elemzi a matrikula szöveges elrendezését (lineráris szöveg versus rubrikák szerinti adatfelvé-

³⁴³ *i. m.*, 253.

tel), Zerpák szerepét az anyagok őrzésében, a könyvek újrakötésében, valamint István keresztelését a szövegkörnyezettel együtt értelmezi. Ez utóbbiban rejlik tanulmányának legnagyobb horderejű újdonsága, a keresztanya nevének fordítása. A megkeresztelés kapcsán felveti azt a lehetőséget, hogy a plébános felróhatta, miért nem csecsemőkorban hozták a keresztvíz alá a gyermeket, persze, amennyiben a talált fiú híre nagy port kavart, *e logika alapján* aligha hihető, hogy a megtalálás körülményeiről a kapuvári pap csak a keresztelő során értesült.

Annak ellenére, hogy Faragó Sándor 1985-ös dolgozatában gyakran korábbi munkáját ismétli meg, és az újabb feldolgozásokat illetően az interpretáció helyett az idézés dominál, mégsem lehetne állítani, hogy ne hozott volna új eredményeket ezzel a szövegével. Ezek közül az egyik Drinóczy György Hany Istókra vonatkozó feljegyzésének újrafelfedezése, a másik pedig a keresztanya *Meznerin* nevének *Meznerné* értelemben való azonosítása.

A kétéltű ember

A babóti születésű erdész, Honti Pál (1906–1995)³⁴⁴ Hany Istók-interpretációja Kapuvár Városi Tanácsa és a kapuvári Városi Könyvtár Irodalombarátok Köre honismereti pályázatára beérkezett pályamunkaként született. A szerző a „Hanyi pákász” jelige alatt küldte be szövegét, melyet aztán a zsűri első díjjal jutalmazott, a győri Kisfaludy Könyvtár pedig egy sorozat első darabjaként ötszáz példányban 1972-ben jelentette meg *Hany Istók nyomában* címmel. A bírálóbizottság a konkrét témán túl a földrajzi ismereteket is honorálta. „Alapos, sok megfigyelés alapján megírt munka. Szerzője otthonos a flórák és faunák világában, a Hanságnak kitűnő ismerője” – írták.³⁴⁵ Honti Pál a szöveg írásakor még nem ismerte Faragó Sándor *Mi lehet az igazság Hany Istók körül?* című kötetét, az ő pályamunkája attól függetlenül született.

Honti szövege gazdag természetrajzi kalandozások keretébe ágyazza be Hany Istók történetét, lényegében a hansági vadember életkörülményeit igyekszik *rekonstruálni*, azaz nem a monda kialakulásának és hagyományozódásának folyamatát állítja írása középpontjába, hanem történeti és biológiai érvkészlettel operál, miközben a logikai lyukak betömése révén valójában maga is irodalmi szerzővé válik. Így aztán sokkal inkább irodalmi szöveggént olvasható e tanulmány, mely egy elbeszélés-változatot konstruál meg, mintsem a történeti kutatás diszkurzusába íródik bele.

³⁴⁴ Életére és írói tevékenységére ld.: SARKADY 1997. 269–272.

³⁴⁵ HONTI 1972. 2.

Szövegét azzal nyitja, hogy szerinte újabban hangsúlyeltolódás figyelhető meg a recepcióban a mondai elemek felől a történeti hitelesség kérdései felé, ma a „biológiai titok érdekli” az embert, vagyis az, hogyan maradhatott életben Hany Istók a vad természeti viszonyok között. Az alapvető kérdés tehát, melyre Honti egész konstrukcióját felépíti, a következő: Létezhetett-e a Hanságban egy vadember? Válasza egyértelműen igen, és állítását az első anyakönyvi bejegyzés idézésével igyekszik alátámasztani, amit viszont nem a történet kiindulópontjaként, hanem a „nyom végeként” interpretál. Ilyenformán Honti *meséje* abba a tendenciába ágyazódik, amely a történet elejét, Hany Istók megtalálása előtti életét dolgozza ki, logikáját ugyanakkor nem egyszerű felfejteni, mert érveit gyakran különböző helyekről kell összegereblyézni, és értelmezése sem követi a történet kronológiáját.

Hany Istókot a szerző pákász sarjaként ragadja meg, azt a hiányt pedig, hogy a történetben miért nem keresték a fiút a szülők, az idegen származás tézisével írja le. Szerinte nem is a Hanságban felejtett, kitett gyermekről van szó, a hansági vadvilágban való „asszimilálódásáig gondviselő kéz oltalmazta az éhhaláltól”.³⁴⁶ Szüksége van tehát a narrátornak arra, hogy a Hanságban való megélhetést bizonyítsa, ezt a táplálkozást illetően madártojások, csikok és halak fogyasztásával indokolja, mely egybe is vág a pákász foglalkozás karakterével. Az egyedül maradást azzal magyarázza, hogy a pákásznak nyoma veszett, aki tavasz végén, zöldárkor tűnt el, amikor már az időjárás melegebbre fordult, előtte ugyanis az önállóan maradt gyermekkel a fagy végzett volna. Az persze logikai bukfencet jelent, hogy miközben a pákász elpusztulását a természeti körülményekhez való alkalmazkodás hiányával magyarázza, aközben kevésbé kondicionálódott gyermeke erre képes volt. Összességében tehát a szülő eltűnését tekinti az elvadulás és az egyedüllét kezdőpontjának. A szülő halála és a megtalálás időpontja között eltelt időszakra vonatkozóan egy felettébb érdekes irodalmi építményt húz fel. A gyermeket ugyanis egy logikailag kellőképpen meg nem indokolt állítás szerint 3-4 évesen vitték a Hanságba, s minthogy a kölyköt 1749-ben találták meg, amikor az anyakönyv szerint 8 évesnek tűnt, ebből a szerző kisakkozza, hogy 1744-1745-ben kerülhetett fel a Hanyba. S minthogy e koncepció szerint az elvaduláshoz időre volt szükség, a pákász eltűnését a Hanságban való tartózkodás kezdete és a megtalálás közé félútra kénytelen helyezni, hogy legyen elegendő idő a vaddá válásra. A szülő elvesztését ennél fogva az 1746-1747-es esztendőre teszi, amikor a fiú 5-6 éves lehetett. Így pedig az apa halálával már logikusan magyarázhatja meg az elvadulás tézisé.

³⁴⁶ i. m., 7.

Istóknak a szülő elvesztése és a megtalálás közötti életmódját illetően a bonyolult okfejtés nemkülönben a monda hiányzó láncszemeit igyekeznek megalkotni. E konstrukció szerint a civilizációtól való hosszú ideig tartó elzárkózás azzal járt, hogy 2-3 évig (azaz 1746/7 és 1749 között) nem hallott beszédet, így „megállt a beszéd és [az] értelem fejlődésének folyamata”.³⁴⁷ Ily módon ésszerűen tudja megindokolni az emberi beszédre való képtelenség történetbeli elemét. A szülő korábban sütve adta neki a halat, így a nyers halhoz nincsen hozzászokva, állítja a szerző, és ezzel előlegezi meg a békák fogyasztásához való vonzódását. Az elgondolás szerint ugyanis Hany Istók a halakat azért nem tudta kihalászni, mert azok könnyedén elillantak a szeme elől, míg a békákat a sekély vízben képes volt kifogni, így rákapott a franciás kosztra. Nála a fiú vízi életmódot él, és a víz védelmet nyújt számára a nádi farkas támadásával szemben is. Az apa tavaszi eltűnése után az ősszel beköszöntő hideg hónapokig már elegendő ideje volt arra, hogy alkalmazkodjon a vízi életformához, télen pedig a hódalagút vagy a vidra odújában lakik, egyfajta kétéltű emberre válva. Summázva tehát a narrációnak ezt a szakaszát, logikai úton állítja elő azt az állapotot, amit a monda alapszituációjánál olvashatunk a fiú megtalálása kapcsán: megindokolja az emberi beszéd hiányát, a vadságot, a békákkal való táplálkozást, a vízi életmódot, a fennmaradást pedig a hódvár elméletével magyarázza.

Az elbeszélés szerint a gyermeket a Király-tó lehalászásakor kerítőhálóval fogták ki, akár egy halat, és ezzel a megtalálás helyét illetően a „tópárti” elgondolás oldalára áll. A kétféle álláspontot azonban úgy egyenlíti ki, hogy meglátása szerint – és a természettudomány nézetével egybehangzóan – a Hanság erdősége is vízben állt, erre érvként veti be a mosárkedvelő égererdőt, amely léggyökeret ereszt, hogy a magas vízállásban is életben maradhasson. Így a „tópártiak” és az „erdőpártiak” véleményét látszólag összhangba hozza egymással, nem csekély különbség ugyanakkor, hogy a szárazföldi felfedezés helyett szerinte a *tóból* halászták ki a fiúgyermeket. Ez tehát szemben áll Németh János és az ő nyomán Faragó Sándor által képviselt véleménnyel, melyek az 1749. évi anyakönyvre hivatkozva (*repertus in Sylvia*) az erdőpártiak oldalán állnak. Hogy Honti a kétéltű életmódot bizonyítsa, azt találja ki, hogy nem csónokról, hanem a hálót a partról bedobva fogták ki a fiút, majd a tó partjára húzták.

A kapuvári tartózkodás központi problémája a beszéd. Honti elképzelése szerint Hany Istók képes a beszédre, amint azt korábban állította, minthogy azonban hosszú ideig nem beszélt, elfelejtette azt. Állítása szerint a keresztelő pap az anyakönyvben sem nevezi némának, hanem a „majdnem, mint esztelen” formulát alkalmazza, amely azonban ilyen formában – Faragó Sándor kritikájának megfelelően – nem szerepel a matri-

³⁴⁷ i. m., 9.

kulában. Mindazonáltal Honti Pálnak azért van szüksége Hany Istók beszédképességére, hogy az orális tradíciót igazolja, ugyanis „[a] szájhagyomány szerint beszélni tanult a gyermek, tehát nem veleszületett néma”. Ebben az állításban viszont az okozza a problémát, hogy a szerző a beszédképtelenség és a némaság között azonosságot tételez, noha a hagyomány nem azt állítja, hogy Hany Istók eleve képtelen volt hangok kibocsátására (vagyis néma volt), hanem azt, hogy az *emberi* beszédben vallott kudarcot.

Amennyiben Honti szövegét referenciálisan olvassuk, úgy jogosnak tűnik Faragó Sándor 1985-ös kritikája: „Ez annyira elrugaszkodik minden realitást tartalmazó feltevéstől, hogy erre különösebben nem is reagálunk”.³⁴⁸ Ha viszont *nem a történeti* hitelességet keressük benne vagy biológiai érveit preferáljuk, *hanem az irodalmi* olvasás eljárásait működtetjük, akkor Honti szövegéből logikai döccenéseire ellenére is egy igen eredeti konstrukció rajzolódik ki.

A békává változott fiú

Weöres Sándor – tekintve, hogy gyerekkorát a Rábaközzelel délről szomszédos Kemenesalján töltötte – kisfiú korában találkozott a hansági vízilény meséjével, és a hatvanas évek vége óta foglalkozott egy Hany Istók-adaptáció megírásának gondolatával, elképzelése aztán – esztétikai okokból – balettként fogalmazódott meg. Végül Weöres magát a művet nem, csak annak szinopszisát írta meg a hetvenes és a nyolcvanas évek fordulója táján, mely azonban a színjátékait összegyűjtő 1983-as kiadásban még nem kapott helyet, csak posztumusz jelent meg. 1992-ben a szerzővel kapcsolatban álló Rencz Antal publikálta elsőként a Hany Istók-ballett vázlatát Weöres Sándor autográf feljegyzésének másolataként, és egy bevezető esszében mesélte el a mű keletkezéstörténetét.³⁴⁹ A balett terve egyébiránt gyűjteményes kötetben elsőként 2005-ben látott napvilágot.³⁵⁰

A mű születésének folyamatát elbeszélő Rencz Antal 1966-ban a győri színház dramaturgjaként látogatott el a kapuvári vásári forgatagba, és itt, egy kapuvári kis tavon látta a Németh Imre által rendezett szabadtéri színházi előadást Hany Istókról. Németh Imre (1912–1990) kapuvári tanár volt, számos helytörténeti írása született;³⁵¹ a kis tó pedig alighanem a Váti-tavat jelöli. Rencz az előadást élő hagyományként értelmezte, ez

³⁴⁸ FARAGÓ 1985. 254.

³⁴⁹ RENCZ 1992. 28–31.

³⁵⁰ WEÖRES 2005. 564–566.

³⁵¹ Posztumusz jelent meg kapuvári életrajz-gyűjteménye: NÉMETH 2009.

indította további kutatásokra, a folklór színházi adaptációjának lehetőségei foglalkoztatták, így Weörest egy feldolgozás megírására buzdította. A találkozást a Weöres Sándorról szóló anekdotákra oly jellemző esetként örököltette meg: „Weöres Sándornál 1969-ben a kapuvári mesével kopogtam. Az ajtót Károlyi Amy nyitotta ki: nekünk, földi halandóknak esteli órában, nekik kora reggel. A küszöbön nem jutottam túl, mert családtagjainak kijáró közvetlenséggel megkért, sétáljak még egy kicsit, amíg felöltözik fogadásomra. És ha már úgyis ráérek, hozzam el a hentestől a nekik félretett húst! Ekkor láttuk egymást először. Körülbelül fél órai séta után nemcsak megnőtt izgalommal, de a kezemben szorongatott csomagtól felbátorodva újra csengettem. A házigazdánál sem kellett sokat magyarázkodnom. Alig kezdtem bele »világmegváltó terveimbe« és Hany Istók csodálatos történetébe, kiderült, Sanyi bácsi gyermekkora óta ismeri a mesét – még Szombathelyről. Percek alatt döntött: megírja a kért színdarabot, melyet nyáron Kapuváron már meg is rendezhetek”.³⁵² Weöres ezt követően felvázolta tervezetét a győri dramaturgnak, a történetet úgy értelmezte át, hogy Hany Istók nála a tudós szerepét foglalja el, akinek feladata a Hanságból előkerülő vademberek *átnevelő intézet*ben való szocializálása, a társadalomba való visszavezetése. Ez a gondolat a Weöres-oeuvre szélesebb kontextusába ágyazódott bele, ugyanis a költő állítólagosan hiányzó társadalomkritikai alkotásait pótolta volna, a hiányt ugyanis gyakorta felrótták neki, vagyis a tervezet úgyszólván a kritikai elvárást elégítette volna ki. Igen ám, csakhogy Hany Istók önlábra állt, ellenállt ennek az értelmezési kísérletnek, és ezt a szembeszegülést Weöres „rousseau-i gondolatnak” nevezte. Így aztán az első rész nem készült el egy hónap múlva, amire Rencz Antalnak megígérte. Weöres Sándor a megírás elmaradásának okaként a kapuváriak érzékenységet jelölte meg: „Úgy vélte, az első ötlete nem tetszik majd a kapuváriaknak, mert annyira elkanyarodott az eredeti mesétől”.³⁵³ Az ötlet ugyanis az volt, hogy Weöres Hany Istók-adaptációját majd a kapuvári közönség előtt mutatják be. A „hű” feldolgozás mellett a szerző másik alapvető esztétikai problémáját az jelentette, hogyan ötvözze össze a tudósként való átértelmezést Hany Istók beszédképtelenségével. Rencz Antalnak ígéretet tett azonban egy másik darab megírására, amely immár balettként ötlött fel benne, mondván, ez a táncművészeti ág kiküszöböli a beszéd hiányára vonatkozó problémát. A gondokat azonban fokozta, hogy Weöres úgy határozott, addig nem ír új színdarabot, amíg már elkészült darabjait be nem mutatják. A témát ily módon jegelte, ám amikor Rencz Antal 1981-ben újból találkozott a költővel, kiderült, megírta a Hany Istók-ballett szinopszist, sőt azt már elő is adták – Kapuvár helyett Olaszországban.

³⁵² RENCZ 1992. 29.

³⁵³ i. m., 29.

A hagyatékból előkerült és talán Weöres utolsó színpadra tervezett műveként megragadható balett Rencz Antal által kéziratot formában nyilvánosságra hozott szkeletont a következő:

Van egy népmonda, a történetiség és a mese határán, mely elejétől végéig groteszk kontraszt: a Hanyistók. Állítólag az 1700-as évek elején történt, hogy Esterházy Pál herceg jobbágysai a Hanság mocsarából kifogtak egy ember-hal-béka csodalényt, s a herceg kastélyába, Eszterházára vitték. Még csecsemő korában egy fiút a mocsárba ejtettek (vagy fattyú volt és a lány-anya bedobta) s a fiú nem halt meg, hanem teste a vízi élethez alkalmazkodott, uszonyai, pikkelyei nőttek, fején és hátán tarajosgőte-szerű szarupáncél keletkezett. Hát ezt a csodaszörnyet fogták ki a Hanságból és a hercegnek ajándékozták. Akkor 20-25 éves lehetett, az emberi élettől teljesen idegen volt, járnival se tudott, úszni annál inkább, és nyers hallal, békával, csigával, vízínövényekkel táplálkozott. Valamennyire rá tudták szoktatni az emberi életmódra. De mégis, a vízbe visszaszökött, és másodszor nem sikerült ráakadni.

A balett bevezető-képe: A szörnyet hálóban kifogják a vízből, tehetetlenül vergődik a parton. A kastélyba viszik, ahol az udvarnép megbámulja, maga Esterházy Pál herceg is, és lánya a szép Kriszta hercegnisasszony.

2. jelenet: Kriszta kíváncsian, irtózáttal vegyes szeretettel, járnival tanítja a szörnyet, s ez eleinte billegve követi, aztán mindinkább sikerül a lábongrabbugrás.

3. jelenet: Papot hívnak, aki nagy könyvből nevet keres a szörnyetegnek. István napján fogták ki a jeges-havas Hanságból, hát legyen Hany Istók. A pap megkereszteli; Hanyistók kevesli a csöpp keresztvizet, az egész keresztelőmedencét magára zúdítja.

4. jelenet: Kriszta már olvasni-írni tanítja Hanyistókat. Karját, kezét hajlítva betűket mutat. Hanyistók olykor okosan követi a tanítást, máskor butának mutatkozik.

5. jelenet: Pál herceg és az udvari nép elismeréssel adózik a tanítónői eredménynek. Hanyistók büszke.

6. jelenet: A szörny dölőfőssé változik, mert azt hiszi, Kriszta hercegnő szerelmes őbelé. Ellopja Pál herceg palástját, és abban illeg-billeg a lány előtt. Béka-forma teste kilátszik, Krisztina visolyog.

7. jelenet: Az udvarnép betódul, a kakaskodó Hanyistókat el akarja fogni, de Kriszta nem engedi, még bízik benne.

8. jelenet: A mérték betelik: Hanyistók állati szerelemmel megtámadja Krisztinát. Pál herceg menti meg, visszaszerzi palástját a szörnyetegtől.

9. jelenet: Hanyistók kegyvesztett lett, a lány is cserbenhagyja. Befogják konyhai munkába. De a halat nyersen megzabálja, s elkergetik.

Befejező kép: A munkába fogott Hanyistók egyre nagyobb csöbröket-kádakat cipel. Dűhbe gurul, az egészet odavágja, visszamenekül a mosárba. Krisztina sír utána, s apja vigasztalja.

Hát eddig tart a Hanyistók balett. A civilizált emberek és a vad szörnyeteg közötti állandó kontraszt. Gondolatmenete, mint a „Cantata Profana”-é: a kényelmes rabságnál többet ér a szilaj szabadság.

A szövegkönyv vázlata több ponton beilleszthető Weöres költészetének és színjátékainak általános képébe. Egyrészt mind verseit, mind darabjait tekintve gyakorta mitológiából, népmesékből, mondákból és legendákból merített témákat értelmezett át, színjátékai közül a *Hanyistók* – így, egybeírva, akárcsak Tőke Péter regényében – szoros kapcsolatot mutat a *Csalóka Péter* című bábjátékával, mely székely népmesét dolgoz át, vagy például összevethető az *Ihók és Mihók* című szintén mesei alapokkal rendelkező darabjával. Másrészt a balett révén egyesítette a zene, a tánc és a költészet nyelvezetét egymással, márpedig költészetében is alapvető szerepet kap a zeneiség. Harmadrészt sűrűn szerepeltet gyermeki figurákat műveiben, a játékoság és a zeneiség kapcsolata pedig a „gyermekvers” felőli interpretációt hívta életre a recepcióban. Negyedszer azokban a költeményeiben is, melyek nem kimondottan színházi előadásra készültek, erős a dramatizálás. A mesei „intertextus”, a zeneiség, a játékoság és a dramatizálás a *Hanyistókban* is tetten érhető. A drámához rendszerint hozzátapadó dialogikus forma és a téma konfliktusát, nevezetesen azt, hogy Hanyistók nem beszélhet, úgy oldotta fel, hogy a balettformát választotta, s így a verbális nyelv helyett a látványra és a mozgásra helyezte át a hangsúlyt.

Nála a történet a 18. század elején játszódik, a hansasági vízilényt a maga 20-25 évével idősebbé tette, a kulcsszerepet betöltő lány új nevet kap, a korábbi feldolgozások Juliska, Piroska és Róza elnevezései mellett a sor a Kriszt(in)ával bővül. A balett szinopszísát végig a bináris oppozíciók feszültsége uralja. Így a történeti hitelesség és a képzelet (*a történetiség és a mese határán*) és az alternatív megnevezésként használt „csodaszörny” már eleve ellentétes minőségeket olvaszt össze. Az emberi és állati attribútumok konfliktusát, akár a fizikai megjelenést, akár az életmódot tekintve, szinte valamennyi jelenetben kidomborítja, és a balett a szövegkönyv-vázlat alapján az elfogás pillanatát is a hálóval és a partra vetett hal vergődésével a víziállatként való értelmezés felől reprezentálta. Bár Weöres a korábbi változat tervét elvetette, a társadalmi elvárásokhoz való idomítás és a „rousseau-i gondolat” ellentéte itt is domináns szerepet kap, jelene tenként egy-egy etappal építve tovább az alkalmazkodási folyamatot, a jární tanítással, a kereszteléssel, az írásra és olvasásra való tanítással, Krisztát pedig az ötödik jelenetben immár a sikeres szocializáció végrehaj-

tójaként ünnepli a publikum. A viszonyváltozás akkor következik be, amikor Kriszta nem viszonozza Hanyistók szerelmét és a palást visszacszerzésének motívuma a sikertelen nevelés trópusaként tűnik fel. A szökés itt nem is annyira a szerelmi csalódás következménye, hanem a szabadság és az identitás visszaszerzésének vágyaként értelmeződik, „a kényelmes rabságnál többet ér a szilaj szabadság”. Weöres változatában erős szerepet kap a játékoság és a komikum, amely gyakran a víz motívumával függ össze. A keresztvíz Hanyistókat a mocsárvilágra emlékezteti, magára önti az egész szentelt vizet, hasonlóképpen a kádak és csöbrök cipelése is a vízzel asszociálódik, felidézi benne korábbi szabad életét. Az utolsó jelenetet a rabságot szimbolizáló munkaeszközöktől való megszabadulás komikus képe uralja, amelyet azonban Krisztinának a háziasított „ember-halbéka csodalény” elvesztésén érzett drámája követ.

A recepcióból kiemelendő, hogy Ócsai Éva 2010-ben megvédett doktori disszertációjának egy fejezetében tér ki Weöres balettjére, amelyben többek között pszichoanalitikus megközelítés felől olvasta a vázlatot: „Hanyistók alakja az ösztönén, míg a hercegi kastély a szabályokat alkotó és betartató felettes én allegorikus ábrázolásaként is értelmezhető”.³⁵⁴

Weöres balettje a vázlat szerint a tánc médiumát Bartók Béla *Cantata Profana* című zenei művével kötötte össze, s Rencz Antal feljegyzéséből tudható, hogy a *Hanyistók*ot Bartók zenéjével adták elő Olaszországban. A két alkotás között motivikus kapcsolat is tetten érhető, amíg azonban a Bartók-opusban az öregember fiai szarvassá alakulnak át, itt a fiú a természet hatására békaszerű lénné változik.

A megszabadított Istók és a leláncolt Balázs mester

Dacára annak, hogy Jókai *Névtelen vár* című regényében Hanyi Istók felléptetése – korábbi értelmezésem szerint – jóval több epizódszerepnél, mégsem lehetne azt állítani, hogy a mű központi hősét képezi. Az első regény, amely valóban a szövegvilág protagonistájává avatja Hany Istók figuráját, a győri grafikus, festő és író Tőke Péter *Hanyistók* című műve, mely elsőként 1979-ben jelent meg, majd *önálló* kötetben 1984-ben látott ismét napvilágot.³⁵⁵ Az általánosabban használt Hany Istók megnevezés helyett a *Hanyistók* alak választását a szerző az oralitás ökonómiájával magyarázza, a „vezetéknev” rangjára emelkedett földrajzi név és a ke-

³⁵⁴ Ócsai Éva: *Egy balettmese színopszisa. Hanyistók (1977 és 1981 között)*. In: ÓCSAI 2010. A szerzőnek ezúton köszönöm meg, hogy biztosította hozzáférésemet a kézirat szövegéhez.

³⁵⁵ TÖKE 1979.; TÖKE 1984. A továbbiakban az első kiadást használom.

resztnév összecúsztatásával, míg Jókai megtartja a hosszabb verziót.³⁵⁶ A regény a szerző más műveivel is kontextusba állítható, amennyiben Tőke többször tematizálja a vad természetet és a vadászatot, mint például a *Veszélyes szafari* (1988) és az *Afrikai nyomozás* (1989) című regényeiben, még szorosabb kapcsolatot mutat a *Hanyistókkal* a *Csimpánz Csabi* című 1989-es meseregény, amely egy emberi életmódhoz alkalmazkodó majom kalandjainak narratívája. A *Hanyistók* című regény megszületéséhez a Tarzan-történetek egyik filmes adaptációja adta a gyúanyagot. A szerző ugyanis 1974-ben a győri Centrum Áruház grafikusaként az egyik Tarzan-filmről beszélgetett kollégáival, és közben arról esett szó, hogy a magyarok is kitalálhatnak egy helyi Tarzant. Tőke Péter ekkor kijelentette, hogy nekünk is van egy Tarzanhoz hasonló lényünk, aki azonban kevésbé ismert, ő pedig nem más, mint Hany Istók.³⁵⁷

A regény első kiadása jelölte a Nemzetközi Gyermekev alkalmából jelent meg, ezáltal a gyermekregény műfaji elvárásai felé tereli az olvasást, ezzel együtt azonban önmagát „monda-regényként” definiálja, s így az egyéni és kollektív szerzőség, illetve a történetiség és a fikcionalitás ötvözeteként reprezentálja magát. Az orális hagyományok számos módon jelen vannak a kötetben, a boszorkányhistóriák, garabonciások megidézésén át más népi hiedelmekig, melyek mellett gazdag néprajzi és természeti leírások, tipikus foglalkozások (hansági pákász, gartai dohánytermesztő), tájnyelvi hang- és szóalakok, ragadványnevek jelölik a helyi színeket. Úgy tűnik, a szöveg a szórakoztató funkció mellett ismeretterjesztési karakterrel is rendelkezik, a hanyi életmód és a babonák világának ábrázolásával az etnográfiai olvasásmódot is aktualizálja. Ugyanakkor a regény a népi hiedelmeket, a természeti jelenségekre adott természetfeletti értelmezéseket gyakran demisztifikálja, például a lidércfényre a mocsárgáz racionális magyarázatát adja, másfelől a Hany Istók-monda egyes kellekein is ironizál. Így például a történeti valóság és az azt értelmező szöveges dokumentum különbségét állítja, amikor a tisztartó Hanyistók megszöktetése helyett a felelősség eltussolása érdekében azt írja bele a jelentésébe, hogy a gyermek a várárokban úszott el. Az erdőben megtalált szétszaggatott ruha motívumát pedig megtévesztésként állítja be, miszerint arra szándékosan kentek vért, hogy a keresők azt higgyék, Hanyistókot a nádi farkasok tépték szét, így a hajszának véget vessenek. Ezzel a történeti szöveget fikcióként, irodalmi alkotásként állítja olvasója elé, ami a hagyományok és hiedelmek kialakulásának metadiszkurzív interpretációjaként is felfogható. A legendaképződés eljárásait jelöli az információs elosztóközpontként feltűnő osli kocsmá, ahol különféle szóbeszédnek keringenek Hanyistókról, ami a pletykának mint a torzított információáramlás folyamatának reflexiójaként értelmeződik.

³⁵⁶ *i. m.*, 13.

³⁵⁷ Tőke Péter szíves közlése, melyért ezúton mondok köszönetet.

Ellentétben azzal az általánosnak mondható tendenciával, miszerint az irodalmi adaptációk előszeretettel dolgozzák ki Hany Istók előtörténetét, Tőke Péter könyve inkább a szökés utáni életre fókuszál. Ilyenformán aztán a hagyományos elbeszélés, mely a Hanságból történő kifogástól a várból való elmenekülésig tart, ennek a regénynek mindössze első fejezetét (pontosabban: annak is az elejét) foglalja el, és a történet tere is Kapuvárról a Hanságba és Osliba helyeződik át. A regénynek ez a része a szökési jelenetig szorosan ragaszkodik a tradicionális motívumokhoz, azokat azonban újraértelmezi és gyakran más logika szerint rendezi újra. A két halász ebben a változatban fánál pillantja meg Hanyistókat, de csak üldözés után kapják el, előrevetítve a később hajsza mozzanatát. A szöveg a kapuváriakat babonás emberekként reprezentálja, akik afféle természetfeletti lényként tekintenek a vad fiúra, ami egyfelől a boszorkánytörténetek tágabb kontextusába írja be a regényt, másfelől előzetesen is értelmezi Balázs mester „varázslatait”. Itt Hanyistók és Piroska – vagy ahogyan Hanyistók nevezi: „Pilosza” – között a hagyományos változatokhoz hasonlóan bizalmas viszony szövődik, ám a lakodalmi jelenet után a tisztartó lánya haragra gyúl védenice iránt, mely előhívja a szökési vágyat. Innentől kezdve a regény önálló úton halad, és egy alternatív szabadulástörténetet épít fel, melyet Hanyistók nem egyedül, hanem Balázs mester segítségével hajt végre.

Balázs mester felléptetése a regény egészen önálló leleménye, aki a szöveg világában végig jelen van, így Hanyistók mellett maga is főhőssé avatódik. Balázs bizonyos értelemben Hanyistók alteregójaként fogható fel, amennyiben ő is egyfajta idegennek számít a városban, orvosi foglalkozása ellenére leginkább pákászként él a Hanság vadvilágában, de különös szenvedélye az alkímia, a bölcsek kövének keresése, és minthogy az alkímia művelését a királynő betiltotta, a kapuváriakat varázslásaival és mutatványaival szórakoztatja. Az alkímia üldözése miatt a Hanság számára éppúgy rejtékely, mint Hanyistóknak. Ezzel ő is a boszorkányság felől értelmeződik, mégis a szöveg a későbbi boszorkányhistoria ellenpéldájaként tételezi. Hanyistók szöktetéstörténete is hozzá kapcsolódik, ugyanis miután Balázs mester Kapuváron többek között Mahmud la Ula, egy nem létező afrikai vadember bőrében szórakoztatja a hiszékeny népet, és ezért boszorkánysággal vádolják, a rabságban tartott fiút a ládájában csempészi ki a várból. Az afrikai vadember és Hanyistók között nemcsak a társadalmi normákhoz nem igazodó magatartásforma teremti meg a kapcsolatot, hanem az is, hogy a fiú a ládában az ő pozícióját foglalja el, s minthogy Mahmud la Ula valójában az álruhás Balázs mester, és Hanyistók neki köszönheti megmenekülését a fogságból, a két szereplő közötti viszony ezáltal is szorosra fonódik. Ilyenformán Piroska megüresedett helyét Balázs mester tölti ki, ő az a szereplő, akivel Hanyistók bizalmas kapcsolatot tud kiépíteni.

A szökeéstől kezdve a regény alapvető terévé a Hanság válik, az elbeszélés tempója lelassul, a történetmondás helyét leginkább a már említett hansági életképek és természetleírások veszik át. A szöveg a Hanság vad mocsárvidékét nem idillikus környezetként szemlélteti, ahol az ember és az állat békében és harmóniában él egymással, hanem a természet törvényei határozzák meg a viszonyokat, ahol az ingovány ezernyi veszélyt tartogat, és az életben maradásért nap mint nap meg kell küzdeni. A Hanyistókot érő csukatámadás, majd a *Toldit* megidéző farkaskaland nemcsak a veszélyes táj jelölői, hanem anticipálják is a vad fiúra irányuló vadászat motívumát. Amikor az elbeszélés későbbi etapjában a főhős megsérül, lázalmában támadója szintén állat, vízikígyó alakjában jelenik meg előtte. Hanyistók a szökeés után nem egyedül él, hanem egyfajta alternatív társadalmi viszonyrendszer szövődik körülötte, pártfogói közé tartozik a hanyi vízivilágból élő Pákász-Tóth János és kiváltképpen az afféle nevelőapává előlépő Balázs mester. A klasszikus nevelési-civilizálási toposzt tehát a szöveg az elmenekülés utáni történetre helyezi át, ugyanakkor Balázs mester pedagógiájának vezérelve a kommunikáció és a rousseau-iánus gondolatra hajazó boldogságvágy kielégítéséből fakad, nála a nevelés nem a társadalmi elvárások elsajátításával azonosítható. Az onnipotens narrátor ezeket az elveket a Hanyistók rendellenes vagy természeti lényéről elmélkedő részbe bújtatva így beszéli el: „Balázs mestert időről-időre megkísértette a gondolat, hogy megszabadítsa Hanyistókot az atavisztikus bélyegektől; mégsem tudta rászánni magát, hiszen az tökéletesen boldognak látszott, és félt volt, hogy éppen a »gyógyítás« tenné boldogtalanná”.³⁵⁸ A takaréklángon égő „gyógyítási” művelet sajátos esetként értelmeződik a monda hagyományos kellékét felidéző nyelvtanulási epizód, mely a gyermek nyelvi fejlődésének folyamatával tűnik ekvivalensnek. Hanyistók eleinte gesztusnyelvvvel, hangutánzással és deiktikus nyelvi jelölőkkel kommunikál, saját nevének hallatán pedig megszólal benne a pavlovi csengő, aztán a nyelvi szintek rendjében haladva képessé válik szavak, frazémák elsajátítására, de sem a kiejtést, sem pedig a szintaktikát nem tudja megfelelően alkalmazni. Nála Piroska megmarad „Piloszának”, Balázs mestert pedig „Paláceszének” hívja. Így mind a beszédhangokat, mind pedig a kombinatorikus képességeket illetően megreked a nyelvelsajátítás egy bizonyos szintjén. Nyelvhasználatában az ismert dolgok felől közelíti meg az ismeretlent, a szavak használatának extenziója mutatkozik meg például abban, hogy az ég nála tóhoz hasonlatos, a felhők pedig úszó állatok, vagyis hasonlósági alapon helyettesíti be a szavakat azon dolgok esetében, melyeket nyelvileg nem képes megragadni.

³⁵⁸ TÖKE 1979. 62.

Hanyistók metafizikus fogalmakra való rákérdezése a nyelv és a gondolkodás fejlődését is mutatja. Az életképekkel és leírásokkal lelassított elbeszélés üteme a Hanyistók ellen indított hajtóvadászattal élénkül fel ismét. Annak felfedését a nyilvánosság előtt, hogy Hanyistók életben van, és mégsem pusztította el a nádi farkas, a szöveg szimptomákkal, előreutalásokkal jelzi. Elővigyázatlanyságból maga a vadóc ad hírt magáról azzal, hogy a Hanyban vadászó Szörös-Kiss Ferenc tarisznáját ellopja, így aztán Osliban szárnyra kap Hanyistók híre. Balázs mester ezt – a kapuvári szöktetés cselét megidézve – még megpróbálja megtévesztéssel eltussolni, azt állítván, hogy Kanizsai József bujkál a Hanságban, akit golyvás betegsége miatt elkergettek Pomogyból. Amikor azonban a fiú Kiss Ferencre ráborítja a tutajt, fordulat következik be a mesében és kijelölődik a cél, Hanyistók kézre kerítése, mely haszonszerzéssel kapcsolódik össze: „Szóval megfogjuk, megkötözzük, elrejtjük a híban, aztán egy éjszaka földobjuk a kocsira, és megyünk faluzni. Meg a városokba is. Megállunk valahol, összecsődjük a népeket, hogy lássanak csudát – te fogsz kiabálni, neked van jó torkod, ezért is köllesz csak –, a népek meg fizetnek, és dől hozzánk a pénz”.³⁵⁹ A regény tétje inntől kezdve egyik oldalról a zsákmányszerzés, a másik oldalról pedig a fogság elkerülése lesz. A szereplők két egymással ellentétes érdekközösség köré csoportosulnak, Hanyistók pártfogói, Balázs mester és Pákász-Tóth János alkotják az egyik kört, Hanyistók ellenfeleinek köre pedig a kapzsiság függvényében bővül. Szörös-Kiss Ferenc és sógora, Rácz Pali tervét ugyanis kihallgatja a falu bolondja, Bagó Jani, akit így kénytelenek bevenni a buliba, az osli javasasszonyra, a boszorkány mesei figuráját megidéző Terkára pedig a varázslás (illúziója) miatt van szükség, így kialakul a négyek szövetsége. A szöveg struktúrája e kettőségre nézőpontváltással reflektál a 9. és 10. fejezetben, és párhuzamosan szervezi meg a történetvezetést, a két szál fejezetenként váltakozik, a helyszín Osli (Hanyistók ellenfeleinek tere) és a Hanság (Hanyistók patrónusainak tere) között oscillál, míg az egymás mellett futtatott szálak a 18. fejezetben össze nem érnek. Az elfogás motívuma tehát, mely a monda kiinduló szituációját képezi, itt megismétlődik, lényeges eltérés azonban, hogy amíg ott – legalábbis egyes verziókban – véletlenszerűen következik be, itt tudatos cselekvés folyamánya. Az első elfogási kísérlet még nem jár sikerrel, de a vízi küzdelem során Rácz Pali mellett megsebesül Hanyistók is, aki azonban felépülésével terminátori képességeiről tesz tanúbizonyságot. Ezzel szemben Rácz Pali nem gyógyul fel, amely újabb alkalmat teremt a Hanyistókkal kapcsolatos babonák megképződésére, természetfeletti magyarázatokra. A többszörözött elfogás és szökés

³⁵⁹ *i. m.*, 131–132.

fordulatos jelenetei végül sikeres zsákmányszerzésbe torkollnak, így a regény nyomkereséssé és szabadítástörténeté alakul át, mígnem kiderül, hogy Hanyistókot Terka osli házában rejtegetik.

Terka sok szempontból Balázs mester ellenpólusát képviseli. Mindkettő vonzalmat mutat a természetfelettség iránt, Balázs mester az alkímiában leli élvezetét, Terka pedig a népi babonákban, babból jósol, varázslatként tálalt főzeteket kotyvaszt, mindkettő orvoscént is funkcionál, s mindkettő a boszorkányság szerepébe ágyazódik bele. Amíg azonban Balázst elsősorban a tudásvágy hajtja, addig a javasasszonyt a kapzsiság. Ő a népmesei boszorkányok világát idézi meg. Amikor Szőrös-Kiss és Bagó Jani megjelennek nála zsákmányukkal, azt javasolják, hogy a nő zsuporítsa össze Hanyistókot babszem méretűvé, ami a Babszem Jankó klasszikus meséjével mutat intertextuális kapcsolatot. Végül azonban a fiú békává változtatása mellett döntenek, és ez a varázslás a boszorkánykonyha mesei és fausti világára emlékeztet. A regény mégsem fordul át a csoda fabulájává, ugyanis az asszony nincsen varázslatos képességek birtokában, a két férfit kapzsisága miatt becsapja, hogy a szemfényvesztésért cserébe még több anyagi ígéretet csikarhasson ki Kiss Ferencből. Kiss Ferenc lányának, Juliskának epizodistaként való felléptetése is ellenpólust képez, méghozzá Piroskáét. A szerelmi szálát kiépítő elbeszélés-változatok ugyanis a tisztartó/várnagy lánya esetében gyakran cserélgetik a Juliska és Piroska nevet, és erre a szöveg úgy reflektál, hogy játékosan összejátssza őket. Amikor ugyanis Juliska kihallgatja apjáék beszélgetését arról, hogy sikeresen elfogták Hanyistókot, felmegy a padlásra, hogy lássa a lényt. Ekkor a fiú összetéveszti Piroskával: „Istók azt hitte, álmodik ismét, vagy valami csoda folytán eljött Piroska, a kapuvári tisztartó leánya, hogy megmentse őt”.³⁶⁰ Ezzel a játékos megoldással a szöveg újfent a bevett kellékeket értelmezi újra.

A két párhuzamosan vezetett cselekményszál összefonódása után Rác Pali Terka fondorlata miatt elárulja a négyek szövetségét az időközben Osliba érkező Balázs mesteréknek. Minthogy a fifikás Hanyistók önmagát egy valódi békára cseréli ki, és ezzel megtéveszti ellenfeleit, a Tőke Péter-féle interpretáció nemhogy az eszelősség motívumát számolja fel, hanem egyenesen a ravaszság racionális gondolkodása felől írja újra a fiú értelmét: „Hadd higgyék, hogy tényleg béka lettem! – vigyorgott elfelé menet. – Legalább nem kutatnak utánam!”³⁶¹ A mű zárásaképpen az alkímiával meghasonló Balázs mester metaforikus értelemben megtalálja a vágyott bölcsék követ, az orvostudományt, és beköltözik az emberek közé, hogy gyógyításával szolgálja azokat. „Palácesze” és Hanyistók útjai elválnak, az orvos visszaengedi a fiút a Hanságba, mely számára a szabadság szimbóluma.

³⁶⁰ *i. m.*, 238.

³⁶¹ *i. m.*, 297.

A *Hanyistók* című regény azzal fejeződött be, hogy „[e]ddig tart számkra Hanyistók története”,³⁶² vagyis a narrátor befejezettnek nyilvánította az elbeszélést, amely azt sugallja, hogy nem volt benne a történetben a folytathatóság lehetősége. Mégis pontosan két évtizeddel azután, hogy az első kiadás megjelent, 1999-ben a szerző tollából napvilágot látott egy másik *Hanyistók*-elbeszélés, amely felveti azt a kérdést, folytatásnak vagy új regénynek tekinthető-e ez a mű. Felületesen nézve az önálló fejezet-számozás ellene szól a folytatásnak, a közös kötés és a „második rész” megjelölés viszont a kontinuitás felé mutat. A két (?) regény együttesen új címen, *Hany Istók, a lép fia* (a főhős nevét különírva) jelent meg, melynek második része a *Víziember* nevet kapta a keresztségekben.³⁶³ A lineáris olvasás során úgy tűnik, új regény kezdődik, ugyanis a „második rész” első fejezetében azzal találkozunk az olvasó, hogy *Hanyistók* 8 éves, miközben az 1979-ben megjelent regény vége már felcseperedett ifjúként ábrázolta. A *Víziember* ezzel szemben olyan fiút reprezentál, aki rablók talált gyermeke, ellenszenvesnek bemutatott szülei Békának nevezik, ami tulajdonképpen a Németh János-féle rablóivadék-teória kreatív átírata. Miután útonálló gondviselőit egy rablás során lelövik, egyedül marad, azaz a motívum megismétlésével másodszor is árvává válik. Így lesz a természet gyermekévé, akit nem is mostoha szülők, hanem a Hanság afféle házi Magulijaként valójában a vadak nevelnek, és tőlük sajátítja el az élelemszerzés módszereit. A javarészt életképekből összeállított első fejezetek a fiú vad környezetben való boldogulást állítják homlokterükbe, az otthonául szolgáló hódvár említése Honti Pál világosan felismerhető hatását tükrözi. A regényt utólagos pozícióból szemlélve viszont kiderül, hogy az elbeszélés a *Hanyistók*-ból még hiányzó előtörténetet írja meg, vagyis a kifogás előtti életének irodalmi adaptációjával találkozunk az olvasó. A korábban megismert szereplők, főképpen a leginkább kidolgozott Balázs mester és a Kiss Ferenc–Bagó Jani-tandem újbóli felbukkanása, és a regény végén jelzett 1755-ös évszám³⁶⁴ ellenben azt jelzik, hogy *nem* új regény kezdődik, hanem az immár első részként megjelölt történet folytatásával állunk szemben. Tekintettel arra, hogy nem az előtörténet erősödik fel a regény központi szálaként, a cselekmény egysége némileg megbomlik, és az első öt fejezet után új történet kezdődik.

A második rész központi cselekményszála tehát lassan, a 6. szakasztól kezd kibontakozni, mely az első részhez hasonlóan a rabság, az üldözés és a szabadulás hármas logikai pillérére támaszkodik. Lényegében véve a *Víziember* egy betyártörténet és egy boszorkányhistoria kombinációjából

³⁶² *i. m.*, 306.

³⁶³ TÖKE 1999. *Víziember* c. rész: 223–393.

³⁶⁴ *i. m.*, 376.

áll elő, első felében az előbbi, második felében pedig az utóbbi szál izmosodik meg. A két regényt, vagy inkább a regény két részét tükrös struktúra szervezi, amíg ugyanis az első rész szabadítástörténetének Hanyistók a tárgyát jelentette, itt a vízilény aktív cselekvőként tűnik fel, azaz a második rész megfordítja a viszonyokat.

Ami a betyártörténetet illeti, a regény Jókai *Névtelen vár* című alkotásához hasonlóan a Hanságot rablókkal, zsványokkal népesíti be. Ez a cselekményszál az első részben abban találja meg saját előzményeit, hogy a hatodik fejezetben Menyét Tóni és Hosszú Gazsi alakjában az Alföldről nyugatra menekült haramiákat szerepeltet. Itt a szöveg a betyárromantikát az első részben pusztán epizódszereplőként feltűnő Hochsinger Piroska, a tisztartó lányának elrablásával párosítja össze, és a kapuvári lakodalmon meg nem ismert férj alakját is részletesen kidolgozza. Ezek a szövegek közötti kapcsolódási pontok a két elbeszélés közötti koherenciát is biztosítják. A párhuzamosan szerkesztett cselekmény egyik szála az elhurcolt felesége felkutatására induló, Verebély Sándor álnevet használó petőházi Zeke Sándor útvonalát követi, míg a másik a betyárokét, és köztük a főzsivány Kari történetét mutatja be, aki Piroskáért cserébe váltságdíjat követel. Piroska megmentője azonban nem a férj, hanem Hanyistók lesz. A szöveg a monda klasszikus komponenseit itt is újraértelmezi. Amíg ugyanis az első részben Piroska volt Hanyistók istápolója, itt a viszony megfordul, a nyers étel motívuma Piroska táplálása kapcsán bukkan fel, és a fonákjára fordul át a felöltöztetés mozzanata is, amennyiben ebben az elbeszélésben nem Hanyistókra adnak ruhát, hanem ő öltözteti fel a lányt. Mielőtt azonban az elbeszélés happy endinggel rövidre záródhatna, a mű egész világára jellemző párhuzamosságok, tükröképek, ellentétes ismétlések jegyében a betyár Kari üldözőbe veszi Zeke Sándort, hogy váltságdíját követeljen érte, így most már az ő megmentését tűzi ki feladat gyanánt a szöveg.

Ezt a szabadítási akciót a 20. fejezettől kezdődően a másik cselekményszál, a boszorkányhistóriáé keresztezi, így immár nemcsak ellentétes nézőpontból láttatja a szöveg a betyártörténet üldözési-szabadítási meséjét, hanem ehhez egy harmadik vonal is csatlakozik. A Hanyistók nevelőapjaként értelmezett Balázs mestert ugyanis Szőrös-Kiss Ferenc boszorkánysággal vádolta meg, aki ennél fogva a kapuvári tömlöcben várja sorsát. Szőrös a hansági vad gyermeket és Balázs mestert rokonságba állítja egymással, és a természetfelettség felől értelmezi őket: „az egyik az ördöggel cimborál, a másik – ördögfajzat!”.³⁶⁵ Kiss Ferenc és az osli bolond, Bagó Jani célja, hogy arany után kutassanak Balázs mester házánál, és ennek során – a bonyodalmakat fokozva – Hanyistókot újból kézre kerítik. Az

³⁶⁵ i. m., 322.

első résszel való koherenciát az is növeli, hogy a motívum megismétlésével ismét Terkához fordulnak varázslatért, hogy az az „ördögfajzatot” lekicsinyítse. A boszorkányságot a regény nemcsak Balázs mesterrel, hanem Terka felléptetésével is újból hangsúlyosan reprezentálja, s mindezeket kiegészíti, hogy Bagó Jani rendszeresen megidézi azokat a valóságos kapuvári boszorkánytörténeteket, melyeket fennmaradt dokumentumok örökítettek tovább, és amelyeket a regény kreatív módon forrásként használt fel.³⁶⁶

Miután Piroska és Sándor felismerési jelenetével és Kari által történő egymáshoz láncolásával az eddig különálló két szál összefonódik, a megszűnő szál helyettesítésére a szöveg új szereplőt, Fráter Mihály osli remetét lépteti fel. Ahogyan a boszorkányüldözés dokumentációinak esetében, a regény itt is valós történeti eseményeket elevenít fel, a 18. századi rábaközi vallásháború egy sajátos fejezetét, a „vadosfai támadás” néven el (nem) híresült konfliktust a katolikusok és az evangélikusok között.³⁶⁷ Fráter Mihály alakja a regény két szereplőjével állítható párhuzamba. Egyfelől Hanyistók alakmásként értelmezhető, amennyiben mindkettő remete életmódot folytat, másfelől pedig Balázs mester pandanja, miután ugyanis Hanyistóknak sikerül kiszabadulnia Terkáék kalitkájából és találkozik a remetével, Fráter Mihály voltaképpen Balázs mester pozícióját foglalja el, a pótpapa protézisévé válik. A víziember feladata nevelőapjának megmentésében jelölődik ki, és ebben pártfogóra talál Fráter személyében. Érdekes módon egyházi személy veszi védelmébe a boszorkányperbe fogott Balázst, így ő a laicizálódó egyházi értelmiség típusát testesíti meg.

A regény kulcsfejezete a 38. szakasz, amely a nagy találkozások összecsűrűsödő locusa, a párhuzamos cselekményszálak, a betyárhistória és a boszorkánytörténet itt olvadnak együvé. Ebben a fejezetben Balázs mester hűséges kutyája, Vazul végez a zsivánnyal, Karival, és ezzel a betyártörténet véget ér. Hanyistók és Fráter Mihály fonala itt találkozik össze Piroskáék cselekményszálával, a lány apjától, Hochsinger Mihálytól akar kieszközölni a perbe fogott férfi számára enyhébb büntetést. Innentől kezdve tehát Balázs mester lesz a tétje a szövegnek, a multiplikált szabadságtörténetek egyik alakváltozataként. A sztori keretes szerkezetként visszatér Kapuvárra, ahol Balázs mester raboskodik, s ebből a szempontból nézvést (is) a regény az első rész tükörképe. Jóllehet Zekéék azt a tervet fundálják ki, hogy a tömlöcben Balázst kicserélik a megölt Kari holttestére, a segítség mégis *ex machina* érkezik, a férfit Hanyistóknak sikerül kiszabadítania. Ezzel a Piroska és Hochsinger Mihály történetében

³⁶⁶ Ezeket Schram Ferenc gyűjtötte kötetbe. Ld: SCHRAM 1970. A Sopron megyei rész: 7–302. Kapuvárra: 74. et passim.

³⁶⁷ Ehhez vö.: FÁBIÁN 1863. 505–519.; PINTÉR 1979. 284–288.

rejlő lehetőség, nevezetesen az, hogy a lány megszöktetéséért cserébe, hálából, viszonzásképpen most ők ketten segítenek Hanyistók nevelőapjának büntetését tompítani, torzóban marad, ahogyan Fráter Mihály funkciója is kidolgozatlanra válik. Minthogy az utolsó előtti fejezetben mégis megtörténik a csere Karival, Balázs mester immár idegenként bemutatkozva válhat Kapuvár orvosává.

A *Víztemberben* tehát megfordulnak a viszonyok az első részhez képest, amíg ott Hanyistók volt a megszabadított, itt a leláncolt Balázs mester megszöktetésének aktív cselekvőjévé válik. A párhuzamot az is jelöli, hogy a férfi a szabadulást követő gondolatait Hanyistóktól kölcsönzi, aki az első részben osli megmenekülése után hasonlóképpen érvelt. „Hadd törjék a fejüket a népek a szabadulásomon!”³⁶⁸ – mondja Balázs mester. A bonyolult vezetéssű cselekmény struktúráit mindvégig ezeknek a parallelizmusoknak, fonákjukra fordított ismétléseknek, egymásba tükröződéseknek a játéka uralják, és ehhez társulnak az olvasó megtévesztését szolgáló gyakori álomjelenetek és az elváráshorizontot kijátszó csalik.

Tőke Péter regénye (a második rész viszonylagos frissessége folytán inkább a regény első része) meghatározó szerepet tölt be Hany Istók meséjének népszerűsítésében, recepciótörténetéből három figyelemre méltó mozzanatot állítanék előtérbe. Az egyik, hogy tankönyvi anyaggá vált és ezzel Hany Istók figuráját is beemelte az iskolai tananyagok kánonjába. Az állítólagos új pedagógiai megközelítéséért dicsért *Irodalmi ikerkönyvek* általános iskola 6. osztályos olvasmányai közé az első részből a nyelvelsajátítási etapot válogatták be, s minthogy ez a tankönyv gender szempontokat is érvényesít, a lányoknak szóló szövegek között kapott helyet.³⁶⁹ A másik érdekesség, hogy a Hanyistók-regények francia recepciója 2009-ben vette kezdetét, miután a *Periode Rouge* című folyóirat egy egész számot szentelt a magyar képregények világának, melynek túlnyomó részét a folyóirat felkérésére Tőke Péter írta. Minthogy Tőke Péter a hatvanas években a *Vaillant* című francia ifjúsági lapban szeretett volna képregényt megjelentetni, a *Periode Rouge*-ban publikált önéletrajzi írása *Comment je ne suis pas devenu un dessinateur de Vaillant* (Hogyan nem lettem a Vaillant rajzolója?) címmel jelent meg, és a lapszám foglalkozik Hany Istókról szóló regényeivel is.³⁷⁰ Harmadszor, a *Hanyistók* című regény kanonizáló erejét mutatja az, hogy Jókai művéhez hasonlóan az itt olvasható történet is folklorizálódott. A Kapuvárhoz tartozó Öntésmajorban él egy olyan változat, amely a mondába Balázs mester alakját is beleszővi, ez

³⁶⁸ TŐKE 1999. 384.

³⁶⁹ Tőke Péter: *Hanyistók. Részlet*. In: TÓTH–VALACZKA 2006. 85–89.

³⁷⁰ PR. 251.

azonban a korábbi mondaváltozatokból nem lehet ismert, mivel pusztán Tőke Péter regényének teremtménye. Ez iskolapéldáját szolgáltatja annak, milyen módon hat vissza a könyvirodalom a szájhagyományra.³⁷¹

A Hanság mint tündérvölgy

Költeményeiben, drámájában és elbeszélő művében Hany Istóknak a természetfelettség és a mese felőli interpretációit viszi tovább Büki Attila. Büki személyesen is kötődik a Hansághoz és Kapuvárhoz, 1975 óta ugyanis évekig a helyi Rábaközi Művelődési Központ előadójaként dolgozott, első verseskötete is Kapuváron jelent meg 1978-ban.

A témát tengelyébe állító színjátékának megszületése előtt verseiben több alkalommal előbukkan a lokális tér reprezentációja, melyben a táj és Hany Istók alakja rendszerint szorosan összefonódik. Válogatott és új verseket tartalmazó gyűjteményes kötetének az *Arcomon szél söpör* című fejezetében olvasható műve, a *Mintha* azonban a fejezettel megegyező című első kötetében még nem kapott helyet. A *Mintha* című versében a vadóc alakja a bibliai exodus megidézésével kerül szóba, és mózesi allúzióként a transzcendenciába íródik be: „mintha ketté válna a tó vize / a Hany Istókért / útra kelők előtt”. A következő kötetének címét ihlető *Amikor szélfútt a szavakba kezd az ember* című alkotása Hany Istókot a béka szimbólumával, a mesék és babonák világával párosítja („béka-királyságok lidérces tözeztüzek / s a föld alá fénytelenedett Király-tó / őssen Hany Istók az elképzelt Kapu”). A Király-tó mint Hany Istók tradicionális tere a *Séta a Hanyban* című versében a természet és az ember harmóniájának jelölőjeként bukkán elő újra: „ahogy a Király-tóból / az ég visszaragyog / tündökléseiből / lakára lel a lélek”.³⁷²

Noha Büki Attila láthatóan már a hetvenes években foglalkozott Hany Istók figurájának mesei újraértelmezésével, nagyobb szabású műve csak több évtized múlva született a mesejáték műfajában *Hany Istók* címmel.³⁷³ A drámai és a színpadi formákhoz való vonzódása 1986-ban megjelent második kötetének négy részből álló versciklusában már tetten érhető, ebben megismerésített színpadi kellékek monologizálnak.³⁷⁴ A 2007-ben megjelent, gyermek- és felnőttközönséget egyaránt megcélzó *Hany Istók* dráma elején a szerző *Levél a nézőhöz* címmel afféle előszóval látja el a művet, melynek funkciója az olvasó/néző felvilágosítása a zenés mesejáték mondai alapjairól. A „levélben” olvasható változat lényegében

³⁷¹ [PAPP–KERTÉSZ–HALÁSZ–KISS] 2005. 10–11.

³⁷² BÜKI 2004. 17, 39, 185.

³⁷³ BÜKI 2007, 187–229.

³⁷⁴ Büki Attila: *Monológok*. In: BÜKI 2004. 45–46.

Gimes Endre kapuvári bédekkeréből származó intertextus.³⁷⁵ Bár a Büki-féle változat sok vonatkozásban szorosan ragaszkodik a hagyományos elbeszéléshez, mégis új szereplőket léptet fel, és önálló elemként jelentkezik drámájában a történetnek a szabadságvágy és a pedagógiai apóriák felőli újraértelmezése. Magát a drámai szöveget oly módon prefigurálja, hogy Hany Istók történetét a nagyvárosban csellengő gyerekek helyzetére aktualizálja, és az elhagyottság ismétlődése révén az árvaság egyfajta archetípusaként olvassa: „Azokra a gyerekekre gondolok, akiket a világ különböző tájain magukra hagynak a városi »tornyok« árnyékában minden kiszolgáltatottságukkal. Közülük azok, akiket óvó kezek »megmenteni kívánnak«, sem lesznek többnyire mentesek a lelki sérülésektől. Sokszor ott dobog szívükben a felnőttek barbár oktalansága...”³⁷⁶ Maga a dráma verses betétekkel tagolt prózai színjátékként ragadható meg, s minthogy zenés darabról van szó, a költeményeket a szereplők éneklik. A verses betétek a kardalok mutációiként értelmezhetők, a cselekmény magyarázatát azonban ebben a műben maguk a szereplők adják elő éneklésükkel. Akár a hét jelenetet meg-megszakító költeményeket, akár a történetvezetés logikáját tekintve Büki drámája erősen exponálja a babonás és varázslatos elemeket, a versek népi(nek tekintett) formákat idéznek fel, a dialógusok nyelvezete – olykor már erőltetetten is³⁷⁷ – tájnyelvi fordulatokkal van dúsítva.

Az első kép tere a Hanság, s a két halász dialógusa tölti ki, miután kardalként az egyik halász a halászat mesterségéről dalolt. Akárcsak Ferdinand Botgorschek novellája, Büki drámája is eltérő karakterként reprezentálja a két halászt, amíg azonban ott az öregebb és a fiatalabb a racionalizmus és a teremtmény képzelet allegorikus dichotómiájaként jelentkezett, itt a különbség prózaibb, a fiatalabbat a dráma azzal egyéníti, hogy állandóan a hasára gondol. Ez az attitűd azonban logikusan vezet tovább a zsákmanyszerzéshez, melynek folytán a hálóra akadhat Hany Istók. Az állatias lényként való értelmezést preferálja a szöveg, amikor a két halász hiába próbálja két lábra állítani Istókot, itt a két láb éppúgy az emberi mivolt trópusa, mint Jókai ezzel intertextuális kapcsolatban álló szövegében.³⁷⁸ A második jelenetben a kapuvári vár a színtér, ahol a várkapitány távollétében a kisasszony fogadja Hany Istókot, akivel azonnal bizalmas viszonya alakul ki: Hany Istók elámul a lányt látva, szemével követi, tekinteteik találkoznak, a kisasszony kérésére eloldozzák az „árva fiút”, így a váron belül szabadon mozoghat. Ilus, a szobalány képviseli a népies babonák világát, aki azt kérdezi: „Ludvérc vagy ördögfióka?” A civilizálás jegyei

³⁷⁵ BÜKI 2007. 188. Vö. GIMES 1972. 42–43.

³⁷⁶ BÜKI 2007. 189.

³⁷⁷ Vö. Gáspár vármester és Ilus dialógusát: *i. m.*, 226.

³⁷⁸ JÓKAI 1965. 150.

itt is részint a ruházattalással függnek össze (a piros nadrág itt nem a szórakoztatás funkcióját kapja, a kisasszony adja rá), és nyomatékos szerepet kap a jární és beszélni tanítás. A kisasszony barátságos hozzáállását ellentpontozza Gáspár vármester felléptetése, aki provokálja és nyelvtörőkre igyekszik tanítani a fiút, miközben ő a kisasszonyhoz való vonzódás jelölőjeként a tőle hallott *sétálni* igenevet hallatja lépten-nyomon. A harmadik jelenet a vár előtti kertben játszódik, amelynek homlokterében László vitéz (a hajdú) és a kisasszony tervezett esküvője áll, a társadalmi különbségek közötti határok ebben a szövegvilágban átjárhatóvá válnak. Büki mesejátékában tehát a várkapitány lányáért nem idegen lovag érkezik, a házasság házon belül történik.

Látható, hogy a potenciális konfliktushelyzeteket (kihalászás, nevelés, szerelmi féltékenység) a mesejáték eddig feloldotta, a negyedik képen viszont a tüzesember érkezése előrevetíti a konfliktust. A tüzesember felléptetése az eddigi variánsokból hiányzó önálló fejlemény, a Hany tündérekkel benépesített világából érkező tüzesember a varázsló pozícióját foglalja el. Ő a nézőhöz fordulva előad egy történetet a víztündérekéről, akikbe szerelmesek lettek az erdei manók, de a víz alatti életmódra képtelenek voltak, így a szerelmi viszony megghiúsult: „Ám amint a [manók a] vízbe merültek, a tüdejükből elfogyott a levegő. A szájukat meg, amint kinyitották, dőlt beléjük a víz. Prüszköltek, köhögtek, mindhiába próbálkoztak. Szégyenszemre elballagtak...”³⁷⁹ Ez a parabola Hany Istók konfliktusának anticipációja, a természet és az ember világának összemérhetetlenségét is implikálja, és az előbbihez a varázslatot organikus részként csatolja. A varázsló megjelenésével a színdarab a különös felől a természetfelettség felé fordítja a meseszöveget, amelyben a tüzesember egysapásra visszaadja Hany Istók emlékezetét és ezzel nyelvtudását is. Azt a problémát tehát, mely a beszéd hiánya és a drámai dialógus feszültségéből fakad, és amelyet Weöres Sándor a balettformával igyekezett feloldani, Büki drámája a varázslás nyomán előállított beszédképességgel iktatja ki.

A tüzesember narrációjában felvillantott konfliktuslehetőséget a színjáték az ötödik jelenetben dolgozza ki, a civilizáció és a táplálkozás szoros összefüggésének hagyományos motívuma ide helyeződik át, mely uralja a szakaszt. Amikor a kép kezdetén a szerzői utasítás szerint az emlékezetét immár visszanyerő Hany Istók a vizesárok partján füvet eszik, az felidézi a természetben való táplálkozás motívumát, másfelől előrevetíti a fűnek mint szimbólumnak dramaturgiai kiaknázását. Amikor ugyanis Ilus, a szobalány reggeliként kenyeret és tejet hoz tálcáján Istóknak, az a fűvel metonimikus kapcsolatban álló tejet szívesen fogyasztja, míg a kenyeret

³⁷⁹ BÜKI 2007. 212.

elutasítja. A színdarab tehát a nyers és főtt étel oppozícióját a tej („nyers”) és a kenyér (metaforikusan: „főtt”) ellenpontozásával ragadja meg. Ebben a szituációban a kenyér Lévi-Strauss – korábban citált – kulináris kód-rendszere szerint a civilizáció, míg a tej a természet metaforájává lesz. A kenyér akkulturációs funkcióját maga a kisasszony világosan kifejti: „Megtanulsz mindent, ami emberi. Többé nem ehetsz füveket, se békát! Úgy étkezel, mint mi. A kenyeret nem szabad eldobni. Mi is megesszük”.³⁸⁰ A kenyérfogyasztásnak való ellenállás így a szabadság szimbóluma lesz, ebből következik a drámai fordulat, Hany Istók és a várbeli kisasszony viszonyának megváltozása. A lázadásra a lány a börtönbe zárás fenyegetésével reagál, s minthogy Istók tiltakozása egyúttal az erőszakon alapuló nevelés és a társadalmi normákhoz való igazodás elutasításának jelölője is, szükségszerűen a természetbe vágyakozik vissza. A lakodalmat tárgyaló hatodik képben a feszültség azzal erősödik fel, hogy a békaajándék éles kontrasztot képez Hany Istók és a várbeli társaság világával, ahol a béka az identitás megőrzésének szimbólumává válik. A két világ antagonisztikus ellentéte ilyenformán a táplálkozás szimmetrikus jeleneiben csúcsosodik ki, sem a kisasszony nem képes ráerőltetni akarátát Hany Istókra (a kenyér felkínálásával), sem pedig Istók a maga világát a kisasszonyra (a béka felkínálásával).

Az utolsó jelenet keretes szerkezetként ismét a Hanságban játszódik, melyet a darab tündérekkel népesít be. Hany Istóknak a tündérrel folytatott dialógusa a tüzesemberre való visszaatalásként értelmezhető, aki a negyedik képben varázslatos képességeivel megjósolta a civilizáció és a mesékkel azonosított természeti világ összeütközését. Ahogyan az általa elbeszélte példázatban az erdei manók nem képesek a víz alatt élni, Hany Istók sem képes azonosságának elvesztése nélkül a várban lakni. A tündér erősen retorizált szövege a vizet a sírás metaforájaként írja le, s a szöveg világát ismételten a transzcendens felé mozdítja el: „Amikor elvittek a halászok, a sás között a manók[,] annyi könnyet hullattak, hogy a víz felért az égerfák derekáig”.³⁸¹ A Hany Istóknak védelmet ígérő tündér az őrangyal keresztény mitológiájából származó alakjának transzformációja lesz, míg Istók a tündérkertként értelmezett hansági természethez organikusán hozzátartozó, sőt identitásképző szerepét ölti magára. „Nélküled nincs igazi Király-tó, se Hany, se égerfák” – udvarol neki a tündér.³⁸²

Büki Attila színjátéka a meglévő motívumokat egyfelől neveléskritikai célzattal értelmezi át, melyben a főtt ételnek való ellenállás az identitás megőrzésének, a szabadságnak a trópusává válik, a táplálék visszautasítása

³⁸⁰ *i. m.*, 221.

³⁸¹ *i. m.*, 228.

³⁸² *i. m.*, 229.

együttal annak tagadása is, hogy a társadalmi normák a saját képére és hasonlatosságára formálják, vagy a tündér szavaival, „akik azt akarták, hogy olyan légy, mint ők”.³⁸³ Másfelől a Hanságba való visszatérés a hazatalálás toposza. Hany Istók a Hanságban, a mesevilág hazájában és a tündérek völgyében lel otthonra, maga is a tündérek világába íródik bele, s a romantikus „tündérezés” efféle újraírása éles kontrasztot képez Hany Istók szörnyként való értelmezéseivel.

A szerző 2007-ben újból hozzányúlt a témához, a gyermekközönség számára írt egy rövid mesekönyvet, melyben *Hany Istók* története is helyet kapott.³⁸⁴ A gyermekmeseként való feldolgozás tétje, hogyan lehet mesefigurát faragni Hany Istókból és a rút reprezentációs módok helyett a fiatal közönség számára esztétikailag domesztikálni. Büki, ahogyan az azonos című színpadra szánt művének szövegében, itt is a tündérvilággal igyekszik párosítani a történetet, és ezzel elmozdítani a természetfelettség felé, drámájával egyes szereplők is rokonságot mutatnak. A meseszöveg nagyrészt ragaszkodik a történet hagyományos vázához, itt azonban a fiatalember valamennyire képes az artikulált beszédre, amennyiben a „Mámümé” – feltételezem, a *mama* – szavakat hallatja, eltérést jelent a klasszikus változattól az is, hogy Hany Istók gyümölcsöket ajándékozik a lánynak. A lakodalmi előkészületek itt a szöveg nyúlfarknyi terjedelme ellenére részletesebben vannak elmesélve, Ilus szerepeltetése pedig intertextuális kapcsolatban áll a színjátékkal. Ahogyan a darab szövegekönyvében, Hany Istók itt is tündérekkel ápol bizalmas viszonyt, de ez a változat némileg erősebb hangsúllyal és a történet más-más szekvenciájában szerepelteti a tündéreket. A természetfeletti lényeket még a mese kezdetén a „tündérfátyolos vizek” retorikája vezeti be, majd a várban lakó Hany Istók tudatába, amikor az őt kiengedi őt a vízhez fürödni, feltolulnak a tündérekkel benépesített Hanság emlékei: „Ilyenkor Istók a tündérekre és a manókra gondolt, s nézte a távolban lobogó lidérces fényeket”.³⁸⁵ A „Hany tünderei” szerepet kapnak akkor is, amikor a házasság ünnepén figyelik a muzsikát és a kisasszony fölött repkednek, a félresikerült ajándékozás után pedig szintén ők vigasztalják a fiút, akit énekkel igyekeznek felvidítani. A tündérek bosszúállásra is képesek, ugyanis megkérik a baglyok királyát, hogy társaival repüljenek a vár fölé, és sötétítsék el az eget. A szöveg a szokásos motívumát ennek az önálló elemnek a beépítésével megsokszorozza, nemcsak Hany Istók old kerekét, de a vár lakói és a lakodalom mulattatói is kirohannak az épületből, szöknek a zenészek, a táncosok, és a daliás vitézzel együtt a kisasszony is. A történet befejezését ismét a tündérek írják, a

³⁸³ *i. m.*, 228.

³⁸⁴ BÜKI é. n. 3–9.

³⁸⁵ *i. m.*, 5.

Király-tó közepén felemelkedő szigeten egy nádkunyhó tűnik fel, és a tündérek ajándékaként ez lesz Hany Istók lakhelye. Az ifjú pár éppúgy nem tér vissza a várba, ahogyan a hansági lények is örökre nyoma vész: „Csupán a szelek királya idézi a fodrozódó vizeken Istók arcát a hanyi embereknek, akik ma is ott élnek az öreg égererdők lápos vidékén”.³⁸⁶ Büki Attila a meseváltozatban tehát – a műfaj keltette elváráshorizontnak megfelelően – intenzívebben szerepelteti a természetfeletti lényeket, mint felnőttközönségre is számító drámai művében.

Hany Istók rulZ!

Az eddigi interpretációktól gyökeresen különböző módon közelíti meg a témát a Gángoly Attila és Novák Valentin szerzőpáros *G és N urak* álnéven 2001-ben publikált, önmagát pikareszknek, kópéregénynek definiáló *Zsír Balázs* című regénye. Ennek egyik epizódjában tűnik fel Hany Istók alakja³⁸⁷ – már ha a pikareszkregény műfaja nem magának a különálló epizódoknak a laza füzéréként értelmezhető. A kalandregényt modernizáló szöveg a cselekmény mozgalmasságával, túlbujánzásával ellenszegült a történetyszerűséget háttérbe szorító posztmodern poétikáknak, igaz, a regény 1994–1996-os születése óta a honi posztmodern diszkurzus a történetelvű elbeszélést rehabilitálni látszott. A szerzőpáros szellemesen konstruál meg egy olyan szöveget, mely a fiktív, irodalmi szereplők és a különböző térhez és időhöz köthető valós történelmi személyek vegyítésével egyfajta *bricolage*-világot alkot, amelyben a készen kapott „talált tárgyak” kreatív módon íródnak újra. A szöveget a paronomázia, a nyelvzsonglorkodás, a regiszterkeverő beszédmód (szleng, pátosz, irónia), az intertextuális utalások sokasága (pl. Mikszáth-allúziók), a két elbeszélő önreflexiója és egymás kioltására irányuló játékos harca, a humor, a groteszk és a paródia uralja, és teszi a regényt ún. társadalomkritikai attitűdjével együtt is könnyed, szórakoztató olvasmánnyá. A kortárs kritika a pikareszkregények felől interpretálta a regényt, és kanonikus művekkel párosította: „A Zsír Balázs kalandos, gunyoros, groteszk, realizisztikus, néhol naturalisztikus, mint neves elődei, a Gil Blas (Le Sage), a Tom Jones (Fielding), a Kakuk Marci (Tersánszky) vagy az Osztap Bender (Ilf-Petrov)”.³⁸⁸

A *Zsír Balázs* Hany Istók alakját parodisztikus módon ragadja meg, kifordítja a hagyományos motívumok ~~eredeti~~ jelentéseit, és egy, a recepció-történet során rendszerint nem feltétlen piacképes, eszelős alakként tárgyalt figurából farag lángelmét, tudóst. Minthogy a paródia az intertextua-

³⁸⁶ *i. m.*, 9.

³⁸⁷ [GÁNGOLY–NOVÁK] 2001. 150–157, 182–185.

³⁸⁸ PALÁDI 2002. 137.

litás részeként ragadható meg, és így feltételezi a parodizált alak ismeretét, a szöveg eleve kanonikus történetként értelmezi Hany Istók meséjét. A történet ismerete ugyanis feltétele annak, hogy a befogadó számára könnyedén dekódolhatóvá váljanak a kifordított motívumok, melyekből a szöveg humora táplálkozik.

Az egymáshoz lazán kapcsolódó szekvenciákból építkező, így a nonlinearis olvasásmódot lehetővé tevő történetben Zsír Balázs a Velencei-tó partján egy zsombékon találkozik össze a „vizek Tarzanjával”, Hany Istókkal, aki a Fertő felé való visszatérése során eltévedt és egy másik tónál kötött ki, s akit az első személyű narrátor Jókai-allúziókkal karakterizál:

Ami a lény lábát illeti, ugyanolyan hártyás volt, akár a keze. Busa fejét göndör, borzas sörény fedte, napcserzette pofáját pedig hosszú szakáll keretezte. Bajusza egész a köldökéig lógott, s majdnem minden szőrszálába csigák meg kagylók ragadtak. Látnivalóan hajlamos volt a misztikára, a bujaságra és a hasvízkórra.

Bizonytalanul dadogtam el a nevemet, de közben nem mertem volna mérget venni rá, hogy e fura szerzet képes az emberi beszédre.

– Hyvää iltaa! – bökte ki feleletül.

Ám aztán kellemes csalódás ért.

– Doktor Hany Istók, a hidrobiológia egyetemi tanára vagyok – mutatkozott be, s közelebb totyogott, hogy kezét nyújtson. – How do you do?³⁸⁹

Az idézett szövegrészletből is látható, a Zsír Balázs Hany Istók beszédkép telenségének klasszikus motívumát kifordítja, a figura nyelvzeniként való újraértelmezése ennek az elemnek a paródiája. Istók ebben a regényben nemcsak beszélni tud, hanem valóságos nyelvzsonglőr, nyelvtudós, aki Zsírnek finnül köszön, majd angolul érdeklődik hogyléte felől. Nyelvtudásáról tesz tanúbizonyságot akkor is, amikor Zsír Balázshoz útítársként csatlakozva – a tihanyi apátság 1055. évi alapítólevelének parodisztikus kifordításával – a „Fehérvárra menő műúton” egy török kamiont stoppol le. A Gárdonyi-allúzióként Jumurdzsáknak nevezett sofőrt ugyanis oroszul üdvözli, majd törökül cseverészik vele, hogy aztán újabb bizonyítékát adva hatalmas nyelvtudásának végül németül köszönjön el tőle. Miközben Fehérváron vízzel frissíti fel magát, francia nyelvismeretéről is számot ad. A regény *Hany Istók élete, munkássága és kétéltűvé fejlődése* című végjátékából, mely Hany Istók fiktív életrajzát nyújtja, az is kiderül az olvasó számára, hogy Hany doktor tizenkét nyelvből rendelkezik felsőfokú nyelvvizsgával.

³⁸⁹ [GÁNGOLY–NOVÁK] 2001. 150.

A szöveg Dr. Hany Istókot nemcsak nyelvzszeninek, hanem rendkívüli képességekkel és tanulékonyysággal megáldott hősnek mutatja be, ez a gyengeelméjűség hagyományos mozzanatának paródiája. Istók jeleskedik a természettudományokban, akadémikus szinten műveli a hidrobiológiát, de a művészetekben is otthon van. Amint életrajzában olvasható, már gyerekkorában csodagyerek volt, Schubertet játszott zongorán, zenét is komponált, fejből vágta az Ady-verseket, később elvégezte az esztétika szakot az egyetemen, bonyolult, ezért aztán soha el nem olvasott diplomamunkáját pedig *Miért szép Heléna, avagy sarokfájós Akhilleusz a fizioterápián* címmel írta. Hany Istók a bölcsészettudomány mellett roppant sajátos biológiai tudással és képességekkel van felruházva: irányítani képes saját (vissza)fejlődését, a Velencei-tóban taoistává válva képessé válik a csigákkal való kommunikációra, akiket felkészít arra, hogy olajjá váljanak, vagy például a madarakat időmértékes verselésre tanítja. Mindezek a vadember típusának játékos és szellemes antitézisei, a szöveg szórakoztató módon alakítja át a rendszerint visszamaradottként értelmezett figurát zsenivé.

A *Zsír Balázs* szövege a Hany Istók-történet elengedhetetlen kellékét, a víz szerepét is parodisztikusan értelmezi át. A főhöst Fehérváron a szökőkút a vízre emlékezteti, majd miután egy filmforgatás keretében Vata, a pogánylázadó a jurtában megvendégeli, a templomban „Gellért pispekkel” találkozik, és a szenteltvíz felől érdeklődik. Ahogyan Weöres Sándor korábban említett balettje, a *Zsír Balázs* is humorosan írja újra a szenteltvízzel való találkozás motívumát. Itt Hany Istók professzor blaszfémiát elkövetve megfürdeti a szenteltvízben a magánál hordott kukacot, mely a férfi nemiszerv jelölője. Mielőtt a tudós Hany Istók álomra hajtaná a fejét, a templomban valláskritikai elmélkedésbe bocsátkozik, és – felidézve a keresztelés motívumát – azt tanácsolja Gellért püspöknek, hogy ne erőltesse rá a gyermekekre az egyházat, ha nem akarja, hogy azok megszeressék a poklot. Szintén a víz és a klasszikus ikonográfiai jegyek paródiájaként értelmezhető, hogy Hany Istók ebben a szövegben ékszerként hordja magán a kagylókat és a csigákat.

A pikareszkregény Hany Istók meztelenségét az altestiség felől dolgozza át humoros motívummá. A Velencei-tónál, a strandon méretes hímtagja csodálkozó tekintetek tárgya lesz: „s (kivált a leánykák) csodájára jártak hatalmas férfiaságának. A vidám sivalkodásnak se vége, se hossza nem volt. Az apák haragos, az anyák csillogó tekintettel szemlélték az ingyencirkuszt, s jó órába tellett, míg sarkunkban az apróhaddal, majd az utolsó lépésekben már nélkülük, elhagytuk a strand területét”.³⁹⁰ A szöveg a szemérmesség hagyományos jelét, a fügefalevelet a már említett kukac

³⁹⁰ i. m., 151.

révén szubvertálja, amely parazitaként tapad hősünkre, a török kamionos járművében kókadzik, ezért aztán Istóknak nyállal kell felfrissítenie, Vatával való találkozásakor kumisszal locsolja, majd erre következik a tabutörés netovábbjaként a templomi jelenet. A szöveg szöges ellentétébe fordítja a klasszikus testkánonnal szembeállított groteszk külső megjelenés hagyományos elemét is, méghozzá azzal, hogy Hany Istókot ironikusan izmos macsóként, „darwini remekműként” interpretálja. A szerzőpáros parodisztikus Hany Istók-olvasatában a csodagyerekből – pusztán saját akaratából – kételtű lesz, és ezzel a visszájára fordítja a hagyományos elbeszélés-változatok regresszió-evolúció logikai sorrendjét. Istók ugyanis olyan környezetben nő fel, ahol a génuszok minden bokrban megteremnek, ők azonban irigyek teljesítményére, és ez a meg nem értettség végül akadémiai környezetben abban csúcsosodik ki, hogy széttöri a tudósok fején a székeket. A szöveg ezzel magyarázza menekülését, a hajdúk szerepét pedig itt az őt üldöző rendőrök veszik át. A keresés-motívum és a hansági ingoványos talaj szellemes megfelelője az, amikor Hany Istók rollerrel menti a bőrért, és a szirénázó Ladák a hepehupás talaj miatt nem érik utol. Végezetül pedig az erdőben megtalált ruhafoszlányok humoros átirata a roller lesz, melyet a Rendőr Múzeumban állítanak ki bizonyíték gyanánt.

A *Zsír Balázs* című regény könnyed és humoros Hany Istók-értelmezése éles kontrasztot képez a diszkurzust eluraló patetikus és komoly hangvételű megközelítésmódokkal, és bár a szövegszerveződés technikája mindvégig ugyanazt a receptet – az ismerős motívumok szemantikájának kifordítását – alkalmazza, innovatív megoldásaival teljesen egyedül áll az irodalmi korpuszban.

Hany Istók a társművészetekben

Az alábbiakban Hany Istók figurájának textuális világon kívüli reprezentációit igyekszem górcső alá venni. A szobrászati, festészeti, grafikai, fényképészeti, zenei, filmes, színházi és táncművészeti feldolgozások meglepően széles tárházát mutatják az értelmezéseknek, melyek egyúttal azt is jelzik, hogy más médiumok éppúgy előszeretettel nyúltak a témához, mint az irodalom.

Buddha, Gollam, a vízgyermek (szobrászat)

Valamennyi irodalmon kívüli Hany Istók-reprezentáció közül a leggyakrabban hivatkozott, kitüntetett alkotás egy bizonyos „faragott kép”, amely a kultusz jeleként is olvasható. A képmást említő szerzők mindvégig ugyanarra a műre tesznek utalást, amely nem más, mint a familiáris néven ún. *Buddha-szoborként* számon tartott mű, felvetődik azonban a kérdés, hogy ez valóban Hany Istókot ábrázolja-e.

Erről a szoborról az egyik legkorábbi utalás Drinóczy György 19. század első felében készült kéziratos krónikájában olvasható, aki epigrammikus tömörséggel annyit árul a *szoborról*, hogy Eszterházán, a kastélyban található, azaz *nem* a történet hagyományos helyszínén, Kapuváron: „faragott képe pedig az eszterházy várban találtatik”.³⁹¹ Ebből kiderül az is, hogy az alkotás fából készült. Ennél jóval részletesebb leírást ad róla 1842-ben publikált útikalauzában a Kapuváron is megforduló Johann Georg Kohl, aki a portréval szintén Eszterházán találkozott: „Láttam az arcképét az eszterházi kastélyban, és ebből megállapíthatom, hogy feje néhány hátul lógó hajfürttől eltekintve kopasz volt, bárgyú arcvonásai az alsóbbrendű állatokéra emlékeztettek, húsos alteste volt nagy hassal, rövid karjai és lábai voltak, amelyekkel úgy mozgott, mint egy béka, ugyanakkor kétszeres hosszúságú ujjai és fogai voltak. Néhány részletét tekintve hajlamos vagyok gyanakvással fogadni ennek a portrénak a hitelességét, például szakállat, kéz- és lábujjai között úszóhártyákat ábrázolt”.³⁹² Kohl leírása keveri a mondabeli történetet és a szobor ábrázolását, mindazonáltal feltűnő, hogy kopaszként írta le az alakot, aki ráadásul nagy hassal rendelkezett, ami nem passzol össze a gyermekként való ábrázolás sztereotípiáival, így aztán a német szerző kétkedéssel fogadja a reprezentáció valószerűségét. John Paget, a magyarrá lett angol utazó 1835-ben tévedt Eszterházára, s ennek nyomán minden bizonnyal a szobor alapján formálta

³⁹¹ FARAGÓ 1985. 250.

³⁹² KOHL 1842. 47.

meg leírásában Hany Istók alakját.³⁹³ Kohl mellett más külföldi szerzők figyelmét is felkeltette a szobor, Julia Pardoe 1840-ben napvilágot látott bédekkere szerint a szobor azt ábrázolja, hogy Hany Istók éppen felfalja a békát, a történet szerinti kedvenc eledelét. Pardoe beszámol az alkotás koráról, szerinte az az elfogás idején készült, vagyis még az 1700-as évek közepén. Ilyenformán pedig a szöveg születése idején – feltéve persze, hogy helytálló az angol utazó állítása – már mintegy száz esztendeje állhatott a szobor.³⁹⁴ Az első részletesebb leírást Hárosy Zsigmond adta róla 1841-ben megjelent német nyelvű munkájában, melyben az eddigi információkat nemcsak azzal bővíti, hogy a képmás ébenfából készült, hanem az alak kinézetéről is gondosan beszámol. Szerinte is csaknem kopasz volt a fej, ezenkívül leírja, hogy a homloka ráncos, túlzottan ritkás arcszőrzete és kecskeszakálla volt, a karja, lába és a vádlíja aránytalanok voltak a nagy pocakhoz képest, azaz groteszk figuraként állította olvasói elé. A haj hiánya és a meglelt kor jelölőjeként a barázdás bőr azt sejteti, hogy a szobor nem igazán gyermeket ábrázolt, és ahogy Hárosy is megjegyzi, a jegyek „nem fiatal, hanem idős lényre vallottak”.³⁹⁵ Zerpák Antal a felvett testhelyzetről is beszél, és a Hany Istók ikonográfiai jeleként használt békamotívumról is említést tesz: „Képmása az eszterházi várban fából faragva, ülve látható, a mint egyik kezében békát tart; mely is 1847-ben a természetvizsgálók soproni gyűlésén bemutatattván, a tárgyak halmaza miatt e ritka tüneményt nem nagy figyelemre méltathatták”.³⁹⁶ Elárulja azt is, hogy ezt a szobrot 1847-ben a magyar orvosok és természetvizsgálók soproni közgyűlésén be is mutatták, arról azonban nem szól, hogy vajon a szobrot szállították-e Sopronba ez alkalomból, vagy pedig a kutatók szálltak-e ki Eszterházára. A soproni bemutatásról egyébiránt szintén szól a közgyűlés ismertetését tartalmazó kötet, melyben Sándorffy János megyeismertetése ismételtelen beszél a béka-figuráról és a képmást egyértelműen Hany Istókkal azonosítja: „Egy Esterházán a hercegi lakban látható festmény Hany Istók elfogatását ábrázolja, egy másik ugyanott emberhez hasonló ijesztő szájú, kezében békát tartó faragott kép is Hany Istóknak arcz vonását s testalkotását mutatja, melyek hihetően Hany Istók eltűnte után készültek”.³⁹⁷

Külön cikket szentelt az alkotásnak *Hany Istók szobra Eszterházán, a várkastélyban* címmel a *Pesti Hirnök* 1867-ben, melynek anonimitásba burkolózó szerzőjét Missuray-Krúg Lajos a Sopron megyei régésszel, Paur

³⁹³ PAGET 1839. 46.

³⁹⁴ PARDOE 1840. 379.

³⁹⁵ HAROSY 1841. 25–26.

³⁹⁶ ZERPÁK 1855. 69.

³⁹⁷ SÁNDORFFY 1863. 105.

Ivánnal azonosította.³⁹⁸ A kultusz bizonyítékára nem is találhatni jobb példát a szerző szakrális retorikájánál, ugyanis ő „ereklyeszerű becsben” tartásáról értekezik, s jelentőségét olyan nagynak ítéli, hogy az egész nemzetnek kell gondoskodnia róla. Beszámol arról, hogy 1866 tavaszán egy magyar főúr levéllel fordult Esterházy Pál herceghez, hogy a szobrot szíveskedjen átengedni a Magyar Nemzeti Múzeum számára, a herceg időközben bekövetkezett halála miatt azonban nem kapott érdemi választ. A szerző közli ezt a levelet, hogy azon felbuzdulva mások segítsenek közbenjárni a szobor átengedése érdekében, ebből kiderül, hogy az írás célja nem az ismeretterjesztés volt, szerzője a szó fegyverével igyekezett hatást gyakorolni a szobor sorsára. Jóllehet Esterházy nyilvánvalóan ismerte a Hany Istók-történetet, a szerző levelét mégis a mese bemutatásával indította, és az alak népszerűségét vetette be érvként: „E természeti ritka tünemény iránt, bár egy századnál is több idő folyt le annak felmerülésétől számítva, még folyvást rendkívüli nagy érdekeltség mutatkozik nem csak a pusztá kíváncsiságnak és a meseszerűnek örömet hódoló földnépnél, de a műveltebb osztályoknál is, sőt leginkább a tudományosan kiképzett és a természeti és történelmi tudományokkal foglalkozó magyar és nem magyar szakférfiaknál is. Egy maga ezen körülmény – ezen általános érdekeltség felette kívánatosá teszi az e tárgyra vonatkozó hiteles adatok gyűjtését, hogy egy felől gát vettessék az irodalomban már is odább terjedő regényességnek, más felől pedig, hogy megadassék vagy megszereztessek a tudomány komolyságának mi a tudományé; annál inkább, mivel még felette kevés azon adat, melylyel a tudomány rendelkezhetnék, hogy szilárd alapra fektetve véleményt adjon és végérvényesen ítéletet hozzon.” Ezt követően fogalmazza meg kérését: „Ennek tudatában szeretném hinni, hogy úgyszólván egy országos óhajnak adok kifejezést, midőn bátorkodom főméltóságú hercegségedet tiszteletteljesen megkérni: Kegyeskedjék a birtokában levő és Eszterházán a várkastélyban felállított azon fából faragott szobrot és olajfestményt, mely »Hany Istók« alakját állítja elő, a magyar nemzeti muzeum gyűjteményei számára nagylelkűen átengedni. Méltó helyet találna az ott és behatóbb vizsgálatnak is megközelíthetőbb lenne, mint sem az úgyszólván inkább a művészet remekeinek, mint sem a természeti tudományok kincseinek szentelt és a közlekedési vonalaktól is félre eső fényes hercegi palotában, amott a Fertő vidékén”.³⁹⁹ A levélíró tehát szinte kultikusként kezeli a szobrot, amelyet azért kíván áthelyeztetni, hogy megérdemelt rangját elfoglalhassa a szobrászati remekművek panteonjában.

³⁹⁸ MISSURAY-KRÚG. 1943. 33. 26. jegyz.

³⁹⁹ [PAUR] 1867.

Úgy tűnik azonban, hogy a *Pesti Hírnök* 1867-es cikkének nem lett fogantatja, és a szobor továbbra is Eszterházában maradt. Zámolyi Varga Mihály 1890-ben tesz róla említést, szerinte is Eszterházában található.⁴⁰⁰ A 20. századtól pedig felerősödtek azok a hangok, amelyek kétségbe vonták, hogy a szobor valóban Hany Istók alakjával azonosítható. Bár ezek a fenn tartások eddig is ott lappangtak a szövegekben, azok mégis elfogadni látszottak azt a tételt, hogy az alkotás a hansági vadembert ábrázolja. Ennek az ellentétes tendenciának egyik legfőbb iniciátora Németh János kapuvári plébános volt, aki az 1903-ban az *Alkotmányban* megjelent írásában kategorikusan tagadja az azonosítást. Az ábrázolás Hany Istókkal való megfeleltetése szerinte téves hagyomány: „Az eszterházi várban lévő szoborról biztosan megtudtam, hogy a leltárban mint kínai bálványszobor van bejegyezve. Ekként a Hany Istókról fennmaradt faragvány minden érdekessége a rege országából származik”.⁴⁰¹ Németh 1914-ben Hany Istók megszelídítésének szándékával, a szörnyszülöttségtől és a rúttságtól való megtisztítás jegyében ismételten kétségbe vonta a szobor és Hany Istók azonosíthatóságát: „Az eszterházi hercegi várkastélyban *Hany Istók*-kal egy időből származó szobra is megvan. E szobor szerint alakja írtózatossá válik! A szobor ugyanis keletiesen keresztbe helyezett alsó lábszárain ül. Jobb kezében békát tart, gyönyörű ruhában van; arca kifejezésten, a kövérségtől felpuffadt, épen úgy a hasa is, mely részben még lábaira is lelóg. A szobor mérete a gyermeknagyságnak felel meg, de kétségtelenül meglátszik rajta, hogy meglett ember kicsinyített alakja. Ez a szobor azonban inkább valami kínai szobornak látszik! Köztudomás szerint a kínai szépségnek legfőbb kelléke a kövérség; a béka pedig a Buddha vallás egyik jelképe”.⁴⁰² A kapuvári lelkész ezzel elvetette a magját annak a gondolatnak, amely megindította a szobor átértelmezési folyamatát, és az alkotást ezt követően *kínai alaknak* vette. A revíziót a keleties ikonográfiai jelekkel vélte alátámaszthatónak, a lótuszüléses testpozícióval, az alacsony termettel, a béka szimbólumával, a nagy pocakkal, mely a bőség jelképe, és bár Németh nem említi, de idesorolható a hegyes szakáll is. A kapuvári Hany Istók-kutató elképzelése nem is maradt hatástalan, 1926-ban Mohl Adolf már egyértelműen elveti az azonosság gondolatát, és azt állítja, hogy a szobor keleti embert ábrázol: „A csodás gyermeknek egy kis látható emléke mégis maradt. Az eszterházi hercegi kastélyban őrzik fából faragott szobrát. Ülő helyzetben, jobb kezében tartja azt, amit életében legjobban szeretett, a zöld békát. Tudós emberek ugyan azt mondják, hogy ez nem a Hany Istók, hanem valami »Kinézer«, de tudjuk, a monda nem egyszer

⁴⁰⁰ ZÁMOLYI V[ARGA] 1890. 13.

⁴⁰¹ NÉMETH 1903.

⁴⁰² NÉMETH 1914.

már csúffá tette a tudósokat is”.⁴⁰³ Tanulságos Mohl utolsó tagmondata, ugyanis benne rejlik az a nézet, hogy az értelmezők megtevesztés áldozatai lettek azáltal, hogy leginkább a béka motívumából kiindulva Hany Istóknak tekintették az alkotást, s így a szobor átértelmezése „hamis tudatot” örökített meg. Elsősorban tehát Németh-nek köszönhetően gyökeres fordulat állt be a képmás értelmezésének történetében, és az újralátás gyakorlatilag néhány évtized alatt végbe ment.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ismeretes ennek a szobornak fényképes ábrázolása, melyet Csala Bálint kapuvári fényképész készített az 1930-as években, és képeslapként adott ki. Ebből a fotóból kiderül, hogy a szobor az eszterházi kastély parkjában egy mesterséges tó partján volt felállítva, melynek egyik oldalát növényzet övezte. A fejtetőn kopasznak ábrázolt, bajszos és szakállas, nagy pocakkal rendelkező idősebb figura lényegében a lótuuszülést igyekszik megjeleníteni, felső teste meztelen, jobb kezében pedig békát tart. A víz, a béka és a némiképp groteszk ábrázolás megteremtette annak lehetőségét, hogy az alakot Hany Istókkal azonosítsák. Csala Bálint fotóját Missuray-Krúg Lajos is közli tanulmányában, amely egyébként a legrészletesebben dolgozta fel az alkotás recepciótörténetét. Missuray-Krúg az anonim szerzőt kommentálja, miszerint Eszterháznál „[e] *fafaragvány* mellett, állítólag *porcellán figura* is volt. A »Röttig-féle Sopronmegyei Naptár és Címár« [XXII. évf. (Röttig Gusztáv és Fia cég) Sopron, 1910, 135. l.] erről így számol be: »Nevezetes a herceg Esterházy-féle rococo stílusban épített s bútorozott kastély, képcsarnokkal és gyönyörű kápolnával. A kastélyban az ismeretes „Han Istók” csak fából látható. A *porcellán ábrázat Bécsbe vitetett át.*«”.⁴⁰⁴ A vonatkozó irodalom előszámlálása után a tanulmány szerzője kategorikusan kizárja az azonosíthatóságot, mondván, „egy és mindenkorra leszögezhetjük, hogy *e szobor semmiképp sem ábrázolhatja Hany Istókot, hanem egy idegen fajú és idősebb férfi mása lesz.* Valószínűleg kínai”.⁴⁰⁵ Ehhez kapcsolódva a perújrafelvételt Katona Imre kezdeményezte 1990-ben, aki az Iparművészeti Múzeum meissenai porcelángyűjteménye felé irányította a kutatás menetét. A szobor és egy porcelántárgy közötti párhuzamokra 1988-ban egy kiállítás megrendezése kapcsán figyeltek fel, és ennek nyomán Katona tanulmányában megállapította: „E gyűjteményben bukkantunk arra a plasztikára, melyet az eszterházai, fából készült Hany Istók-szoborral való hasonlósága alapján joggal az Eszterházáról Bécsbe átkerült Hany Istók-szobor párdarabjának tarthatunk. A két plasztika alig különbözik egymástól. A faszobor Hany Istókjának bal kezében van a béka, jobb keze szabad, a porcelánplasztikán ez fordítva van, a kínai bal-

⁴⁰³ [MOHL] 1926. 191.

⁴⁰⁴ MISSURAY-KRÚG 1943. 36.

⁴⁰⁵ i. h.,

kezében van a béka, jobbát pedig magasra emeli. Különben a figura kínaias formája, sajátos lábállása, lelógó hasa, kopasz feje teljesen azonos a faszoboréval.”⁴⁰⁶ A tanulmány – itt nem részletezendő – érveiből és a porcelánt ábrázoló fotóból nyilvánvalóvá válik, hogy kínai figuráról van szó, s minthogy az alkotás egyidőben keletkezhetett Hany Istók történetével, a szoboralakot is kínai emberről a víziember alakjára értelmezték át. A kínai figuraként való értelmezés azért sem tűnik lehetetlennek, mert az eszterházi kastélyban számos emléknek van kínai vonatkozása, az említett porcelántól kezdve a kínai szobáig, a falfestményig és a kínai pagodáig, így ebbe a képbe tökéletesen beleilleszthető egy kínai alakot ábrázoló, kertben álló szobor.

Ilyenformán tehát helytállónak tűnik Németh János és Missuray-Krúg Lajos értelmezése, hogy az eszterházi szobor nem Hany Istókot ábrázolja. A recepció egy sajátos utat írt le, míg kínai figurából Hany Istók, majd újból Buddha-szobor lett. Így a szobrot egyfajta *appropriation art* gyanánt Hany Istók számára sajátították ki, hasonlóképpen egy másik kapuvári, Pátzay Pál szobrához. Pátzay Wallenberg-emlékművét budapesti felállítás, majd azonnali ledöntése után a debreceni gyógyszergyár előtt állították fel újra, és a kígyóval viaskodó ember szimbolikája a hivatalos szándék szerint immár nem a Holokausztra emlékezett, hanem orvosi kontextusba helyeződött, jelképét a betegség feletti győzelem ünneplésére *sajátították ki*, hogy aztán 1999-ben budapesti újraállítása ismét Wallenberg tevékenységére utaljon. Hany Istók faszobra esetében azonban valójában nem az a kérdés, hogy *eredetileg* mit ábrázolt, hanem a *használatmód*, amennyiben egy alkotás az értelmezés során kel életre. Így aztán a funkció felől megközelítve a dolgot, az alkotás mégis Hany Istók kontextusába illeszthető bele, amennyiben úgy *olvasták*. Ez a szemantikai áthelyeződés legkésőbb már az 1840-es évek elejére megtörtént és tartós is maradt a század végéig. Az ún. Buddha-szobor ma már nem található meg Fertődön, a második világháború végén pusztult el.⁴⁰⁷

Mégsem tűnt el azonban tárgyi nyom nélkül, ugyanis a 20. század első felében a gazdasági pályáját 1943. augusztus elsején a Kapuvárhoz tartozó Öntesmajorban kezdő Bátki József mezőgazdasági mérnök kisméretű, faragott másolatot készített róla. Pontosabban nem is másolat ez, mert Bátki leegyszerűsítette az eredeti, kidolgozott vonásokat, inkább azt lehetne mondani, hogy a Buddha-szobor alapján készített egy másik fafaragványt. A szobor jelenleg az Esterházy-madárvártán található, oda Klima Péter segítségével került.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ KATONA 1990. 162.

⁴⁰⁷ Harsányi Zoltán: *Jegyzetek*. In: JÓKAI 1965. 550.

⁴⁰⁸ Az információt Nagy Lászlónak, a Fertő-Hanság Nemzeti Park nyugalmazott örkerület-vezetőjének köszönöm.

Missuray-Krúg Lajos az eszterházi Buddha-szoborról szóló 1943-as fejtegetéseit azzal fejezte be, hogy „milyen érdekes lenne az és idegenforgalmunk szempontjából is hasznos, ha valamelyik vérbeli művésziünk megmintázná Hany Istók regealakját”.⁴⁰⁹ Még abban az évben a *Soproni Hírlap* arról tudósított április 30-án megjelent számában, hogy Hany Istók szobrát tervezik elkészíteni a soproni Várkerületre, ez az alkotás azonban soha nem született meg.

Az ígényt aztán végül Varga András kapuvári amatőr szobrász elégítette ki, akinek szobra a hatvanas években került a kapuvári Rábaközi Múzeum folyosójára, hogy aztán alakjához hasonlóan végül a Hanságban rejtőzzön el, és ma az Esterházy-madárvártán legyen látható a nevezetes Király-tó közelében. Ennek a bronzszínűre festett faszobornak a képe díszíti egyébként Faragó Sándor *Mi lehet az igazság Hany Istók körül?* című füzetének borítóját. Annyiban feltétlenül van párhuzam a Buddha-szobor és Varga András alkotása között, hogy mindkettő fából készült, utóbbi bronzszínűre van festve, és mindkettő azonos ikonográfiai jegyekkel dolgozik, nagy hassal, a rótság esztétikájával és groteszk ábrázolásmóddal. Varga András műve ugyanakkor két ellentétes minőséget ötvöz magában, a nagy hashoz vékony alkat és kecses tartás párosul, egyesíti a csúnyaságot és a gyermeki bájt, így egyfajta Gollam-figurává válik. Az ábrázolás a hagyományos szimbólumrendszert alkalmazza, a fiú a békára veti pillantását, melyet a jobb kezében tart, bal kezében pedig egy kígyófejet markol, amely farkával a gyermek térdén tekereg, és úgy tűnik, inkább harcol vele, mintsem barátkozik. A kitárulkozó meztelen testen az ágyékot szemérmesen eltakarja a növényzet. Úgy tűnik, ahogyan Németh János is egy megszelídített Hany Istók-képet képzel el magának, úgy a Faragó Sándor utáni múzeumvezetés sem tudta befogadni a rút reprezentációs módot, és Varga András Hany Istókját számúzta a folyosó falfülkéjéből, így az a társadalom számkivetettjeként visszaszökött a Hanságba, a madárvártára.

Varga András plasztikájának – de legalábbis a figura rút reprezentációjának – a kapuvári múzeumból való száműzése dekanonizálási kísérletként is felfogható. Ezzel szemben mi sem mutathatja jobban Hany Istóknak a nemzeti kánonba való bekerülését, mint az, hogy a Magyar Természettudományi Múzeum – igaz, nem szobor, hanem – installáció keretében emlékezett meg róla, a kiállítóteremben a természeti környezetet imitáló térben helyezték el, amint tavirózsákkal övezve felbukkan a vízből.

Varga András alkotásának eltávolítása után Kapuváron ismét nem volt Hany Istók-szobor. Ennek a hiánynak a pótlására korábban többször felvetődött, hogy Kapuvár egyetlen belterületi tava mellett, a Váti-tó partján

⁴⁰⁹ MISSURAY-KRÚG 1943. 37.

szobrot állítanak fel, amely így vízparti környezetben idézte volna fel Hany Istók alakját. Ez a terv azonban meghiúsult. 2006-ban aztán a Kapuvári Városszépítő Egyesület köztéri alkotásra szoborpályázatot hirdetett, az alkotást a kastély előtti várárokból kívánták elhelyezni. A pályázati feltételek három célt kapcsoltak össze, a város szimbólumaként kívánták felhasználni Hany Istók alakját, a természetes közegeként értelmezett víz mellé tervezték a szobrot felállítani, és tovább örökítették azt a Németh János-féle gondolatot, mely a figurát megszelídített formában igyekszik ábrázolni, így az egyesület a rátság helyett a gyermekként való ábrázolást preferálta: „Az alkotás örökítse meg Hany Istókot oly módon, hogy a szobor alakja Kapuvár egyik jelképévé is válhasson. Semmiképpen se legyen a szobor visszataszító, méltósággal jelenítse meg a fiatal fiút. Az elképzelés szerint mindenképpen természetes, vizes környezetbe kérjük tervezni a szobrot, vagy szoborkompozíciót”.⁴¹⁰ Az elkészült alkotást 2008. július 26-án a kapuvári búcsú keretében tervezték felavatni. A pályázatra huszonkét pályamű érkezett, a vendégkönyv bejegyzései szerint úgy tűnik, hogy a közönség tetszését leginkább a pályázatra szobortervet készítő regényíró-képzőművész Tőke Péter nyerte el, noha a szakmai bíráló bizottság nem az ő alkotását díjazta első hellyel. Tőke műve teljesen mellőzi a groteszk reprezentációs módot. A terven egy vékony, de izmos felsőtestű, hosszú hajú fiút jelenített meg, aki éppen most bukkan elő a mocsárból, két kezében szimbolikus kellékeket, a balban egy tündérrózsát, míg a jobban egy nagyméretű csukát tart. A zsűri kifogásai nyomán a második változat a fiú ábrázolását a láb ábrázolásával egészítette ki, és a szobor stilizált vízinövényekkel átszőtt talapzatot kapott.⁴¹¹ A kapuvári köztéri szobortervek egyelőre csak tervek maradtak, anyagi forrás híján az elképzelés megvalósítása még várat magára.

A kapuvári pályázaton is induló Kovács György, Fertőhomokon élő szobrászművész *Hanyistók kútja* című alkotása szimbolikus helyen, a Fertő–Hanság Nemzeti Park Igazgatóságának központjában, a Sarród melletti Kócsagvárban kapott helyet 1995-ben.⁴¹² A szobrász az árvaság és a védtelenség felől ragadta meg tárgyát. A fehér kőkúton – rajta a *Hanyistók* vésettől – egy feltűnően apró bronzplasztika áll, a méretével is utalva a kiszolgáltatottságra. Ez a mű Hany Istókot összekucorogva, guggolva reprezentálja, amint összeszerzi a tenyereit, ami nem pusztán a hideg miatti vacogásra utal, hanem kitaszíttottságából fakadó reszketésének jelö-

⁴¹⁰ A pályázati kiírás szövege (*Pályázat a kapuvári Várgödörben Hany Istókot ábrázoló szobor elkészítésére*).

⁴¹¹ A módosított tervhez való hozzáférést Tőke Péternek köszönöm.

⁴¹² Az információt Goda Istvánnak, a Fertő–Hanság Nemzeti Park Természetvédelmi, Oktatási és Ökoturisztikai Osztály osztályvezetőjének köszönöm.

lője is. Az elanyátlanodott gyermeket végül a nemzeti park fogadta be. 2011-ben tervezik felavatni Fertőhomokon egy tanösvényen Hany Istók egészalakos szobrát, melyet szintén Kovács György készített.⁴¹³

Levedlett halpikkelyek (festészet, grafika, fotó)

A nem térbeli vizuális ábrázolásokról elsőként tudomásom szerint Zerpák Antal szól 1855-ös cikkében, ráadásul nem is egy, hanem több képet ismer Hany Istókról. Állítása szerint ezek a képek az 1855. évben kiadott osztrák népkalendáriumban láttak napvilágot: „Egy német utas meglehetősen jó elbeszélők után az idei »Oesterreichischer Volkskalender« című naptárban képekkel világositva közli Hany Istók fentebbi viszontagságait.”⁴¹⁴

A következő képi alkotásról Sándorffy János tesz említést 1863-ban, aki elmondja, hogy az eszterházi kastélyban található egy – általam nem azonosított – festmény, amely Hany Istók fülön csípését örököltette meg: „Egy Esterházán a hercegi lakban látható festmény Hany Istók elfogatását ábrázolja”.⁴¹⁵ Bella Lajos 1896-ban szintén megemlíti ezt a képet.⁴¹⁶ Itt is felmerülhet a kérdés, vajon ez a kép a hansági békaemberről készült-e, vagy az értelmezés során azonosították-e vele, mindenesetre ez az olvasat folytathatónak bizonyult. A *Pesti Hírnök* már említett anonim szerzője ugyanis ezt a képet szintén Hany Istók képmásával felelteti meg, azt is elárulva, hogy olajfestményről van szó, és a korábban említett levél Esterházy Páltól ezt a képet is a Nemzeti Múzeum számára kéri átadni: „Kegyeskedjék a birtokában levő és Eszterházán a várkastélyban felállított [...] olajfestményt, mely »Hany Istók« alakját állítja elő, a magyar nemzeti muzeum gyűjteményei számára nagylelkűen átengedni”.

Jókai Mór *Névtelen vár* című regényének 1877-es *fűzetes* kiadásában található egy rajz, amely a *Hany Istók felbukkanása a habokból* címet viseli. A kép a szövegnek azt a jelenetét illusztrálja, amikor Marie és Vavel gróf a holdvilágos éjszakában csónakázva találkozik a vízből kibukkanó Hany Istókkal, és a férfi evezőlapátjával éppen lecsapni készül rá. A rajz meglehetősen elnagyoltan ábrázolja Hany Istókot, akinek egyébként is csak a fejét és a nyakát láthatjuk. A szöveggel való koherenciát biztosítja, hogy a leírás is csak a fejre vonatkozik: „a sima arcot rőt, kurta szőr fedi, s a koponyát a haj helyett is csak vidraveres csömbölék takarja, két hosszú füle hegyesen mered fel, az alak szája úgy össze van szorulva, hogy semmi ajka nem látszik, orrcimpái összelapultak, alig kivehetők;

⁴¹³ Goda István tájékoztatása.

⁴¹⁴ ZERPÁK 1855.

⁴¹⁵ SÁNDORFFY 1863. 105.

⁴¹⁶ Bella Lajos: *Sopron megye*. In: OMM. 1896. 411.

hanem a szemei, mint a hálnak mereven, karikára kinyílván”.⁴¹⁷ A képen látható figura fejszőrzete csapzott, fülei kiállóak, ajkai zártak, nagy kerek fehér színű szemei pedig csodálkozva merednek Marie irányába, ilyenformán a kép a szöveges reprezentációt hűen követi. A megbillenő csónak oldalfalához tapadva Marie riadtan ül, egyúttal kíváncsiság is tükröződik az arcán, miközben a furcsa lényt bámulja. Hany Istók fejszőrzetének rajza szinte beleolvad a víztükör vonalaiba, így az a víz és a víziember közötti szoros viszonyra utal. Jókai regényének 1924-es cseh kiadása egyébiránt éppen Hany Istókot szerepelteti színes címlapján, és ezzel a mű központi figurájaként tételezi. A kép ugyanazt a jelenetet ábrázolja, mint az 1877-es magyar füzetes kiadás, itt azonban Marie a csónak tatjában kucorodik össze, és a másik rajzhoz képest az érdeklődés helyett ez a kép inkább a félelmet reprezentálja. Amíg a rajz Hany Istókot oldalról mutatta be, ez szemből ábrázolja, eltér a két alkotás abban is, hogy a cseh kiadás címlapja nem annyira a rendkívüliség, hanem inkább a vadság felől közelíti meg tárgyát, amennyiben a figurát afféle ősemberként jeleníti meg.

Az élclaphoz illő módon karikatúraszerűen ábrázolja viszont a különös teremtményt Urfy Sándor rajza, mely a második, az 1902-ben Győrben kiadott *Hany Istók* című újság címlapjain volt rendszeresen látható. Ezen a grafikán egy úszóhártás lábú, szárnyait kitaró hatalmas baglyot lovagol meg a boglyás hajú, széles szájú bajszos figura, akinek karjai a madárhoz hasonlóan szét vannak tárva. A kép betyárfiguraként ábrázolja Hany Istókot, borjúszájú ingben, egyik kezében fokost, a másikban pörgekalapot tart, a hátán viselt puská pedig éppen eldörren. Az alakot két oldalról kerepező gyékény szárainál groteszk figurák láthatók, a bal oldali növényre kígyó kúszik fel, mindezek a betyárábrázolással együtt azt sugallják, hogy a vicclap a társadalmi visszasságokat igyekszik kipécézni.

Belloni László (1872–1913) olasz származású festőművész, a *Budapest* és a *Kis Újság* című újságok illusztrátora Sziklay János *Hany Istók* című novellájához készített rajzot, mely az 1903-as kiadás belső oldalán található. Belloni grafikájának címe ...*így találtak rá a halászok*, s ennek megfelelően az elfogás pillanatát ábrázolja. A klasszikus mondaváltozattal szemben itt a csónakban három halász látható, és a kép háttérében is feltűnik egy úszó ladik, evezőssel. A tusrajz Hany Istókot hátulról, míg a három halászt szemből ábrázolja, közülük egyik a csónakon állva tololapátot tart a kezében, a másik két ülő figura közül az egyik megragadja a fiú karját és megpróbálja kiemelni a vízből. A klasszikus motívumokból a halászat mellett csak a fiú mezítelensége érhető tetten, de az ábrázolásmód semmi groteszk jelleget nem tartalmaz. A fiún sem halszerű attribútumok, sem úszóhárták nem láthatók, ezzel szemben hosszú szőke lobonca van,

⁴¹⁷ JÓKAI 1965. 113.

amely lobog a víz fölött, amikor megkísérel ellenállni a halász zsákmányszerző akciójának. A szőke sörény egyébként teljesen egybevág Sziklay János novellájának szövegével, hiszen azt illusztrálja: „Hosszú, kilugozott szőszhaja úgy úszott utána a vizen, mint a habléányok sörénye.” Különbség azonban, hogy a szöveg pikkelyről beszél, ezt a kép levedli. Minthogy az illusztráció az alakot hátulról mutatja, más groteszk tulajdonságokat is mellőz, vagyis megszelídíti. A szövegben ugyanis ez olvasható: „Hosszú, kilugozott szőszhaja úgy úszott utána a vizen, mint a habléányok sörénye. Pikkelyes bőre olyan volt, mint egy fia vizilóé. A szeme megfehéredett, foga a sok erős harapdálástól megnőtt, mint a rozmár agyara; szája felhúzódott majdnem a füléig”.⁴¹⁸ A képi ábrázoláson a halászok arcán nem tükröződik csodálkozás, a Hany Istókot figyelő álló alak például kimondottan halvérűnek tűnik.

Tóth Béla *Magyar anekdotakincs* című többkötetes gyűjteményéhez készítette el Hany Istók rajzait a könyvillusztrátor Mühlbeck Károly (1869–1943). A két kisméretben nyomott grafika közül az egyik az elfogást ábrázolja és groteszk módon értelmezi. Mühlbeck elgondolása szerint a különös lényt kihalászták, így került fogságba. A képen két halász csónakban álló alakját látjuk oldalnézetből, erejüket megfeszítve tartják a merítőhálót, lábaik mezítelenek, karjuk izmos, minthogy azonban egymás mögött helyezkednek el, csak az egyiknek látszik a feje. A néző a halászok pozícióját foglalja el, a néző úgyszólván a csónakból szemléli a jelenetet. Ahogyan más vizuális elemekből is megfigyelhető, a kép azt az értelmezést igyekszik elősegíteni, hogy a befogadó a civilizáció oldalára áll. Ezt támogatja a groteszk testábrázolás, Hany Istók a hálóból néz a halászokra, a rajzoló kopasznak, de bajszosnak ábrázolta, mintha harcsabajsza lenne, két kezével épp a hálót igyekszik szétszakítani. A teste meztelen, de a rajz pont ott ér véget, ahol az alsótest elkezdődne, azaz szemérmesen elhagyja a nemi szervet. Mühlbeck rajza azért is érdekes, mert a bőrfelületet pikkelyesnek mutatja, noha Hany Istók vizuális reprezentációi többnyire tartózkodnak ettől. Azzal, hogy a rajz a felsőbbrendűséget képviselő halászok pozícióját a nézőével felelteti meg, a fiút pedig távolról ábrázolja, továbbá a testet furcsának, az arcát rúttnak mutatja, Hany Istókot negatív figuraként értelmezi.⁴¹⁹ A másik kép az ajándékozási jelenetet illetően a szöveg azon állását illusztrálja, miszerint a fiú „nagy vigyorogva levette a fedőt”. Itt Istóknak csak a pikkelyes kezét látjuk, miközben sok összezsúfolódott béka ugrándozik szét a tálból. A grafika jellegzetessége, hogy a békákat a művész nem azonos módon, hanem egyénítve ábrázolta, humorosan ra-

⁴¹⁸ SZIKLAY 1903. 13.

⁴¹⁹ TÓTH é. n. 47.

gadva meg tárgyát, az egyik béka elalélt, lóg a nyelve, a másik éppen kiugrik a tálból, a harmadik mérges, és kakukktójásként egy tekergőző kígyó is felbukkan a szelencéből.⁴²⁰

Sterbenz Károly (1901–1993) soproni képzőművész, aki számos rajzot készített Sopronról, rézkarcban fogalmazta meg Hany Istók alakját. A figurát idillikus természeti környezetben ábrázolta, a tó partján látható, háta mögött nádassal. Nem ragaszkodik a hagyományos értelmezésekhez, a fiút ügyesnek képzelte el, aki fúvós hangszeren játszik a nád mellett, miközben a vízben ácsorgó madarak csendben figyelik játékát. A fiútest ezen a rajzon nem úszóhátyás és pikkelyes bőrű, nincsen rajta semmi groteszk vonás, Sterbenz interpretációja úgyszólván megszelídíti az alakot, aki harmóniában él a természettel és a madárvilággal.

Missuray-Krúg Lajos 1943-ban publikált tanulmányában tesz említést Perényi Kálmán (1895–1896) soproni képzőművész Hany Istók-ceruzavázlatáról, melyet én nem ismerek.⁴²¹

Szintén ő szól Taksonyi Mária általam szintén nem ismert ceruzarajzáról, melyet a művész Margittai Rikárd szimfonikus költeményéhez készített.⁴²² A kép a *Hany Istóknak felajánlják a nádi királyságot* címet viseli, amely ezek szerint a mű második részét tematizálja, amikor a koboldok az elárvult fiút a láp fejedelmének teszik meg. Ez a munka azonban Margittai szövegekönyvében nem szerepel, a kötetben nem találhatók képek, a címlapon látható rajzot pedig – amely inkább a zenei téma, és nem Hany Istók felől közelíti meg tárgyát – Éhr Blanka készítette.

Csala Bálint kapuvári fényképész Buddha-szoborról készített fotója mellett fennmaradt egy olyan felvétel, mely egy Hany Istókot imitáló fiúról készült. A fotót Bubb Gyula készítette.⁴²³ A beállított jeleneten a nádasba – bár láthatóan nem természetes nádasba – beültetett riadt és zavart tekintetű fiú képviseli a hansági vadembert, meztelen talpai a kép befogadója felé néznek. A dróthajú gyermek bal kezében a hagyományos kellék, a béka látható, míg jobb kezén lévő kesztyűjével az állat érinti meg.

Vécsey Zoltán 1943-ban megjelent *A láp csodája* című kisregényének fekete-fehér címlapján az elfogás pillanata látható, melyet egyébként is előszeretettel tematizálnak a vizuális alkotások. A kép jobb oldalán egy csónakban álló halász alakja tűnik fel, melyet a bal oldalon a hálóbba akadt Hany Istók és a magasra növvő nádasok egyensúlyoznak ki, a kompozíció

⁴²⁰ *i. m.*, 48. 50.

⁴²¹ MISSURAY-KRÚG 1943. 46. 139. jegyz.

⁴²² *i. m.*, 46. 138. jegyz.

⁴²³ Az információért Balsay Endrének tartozom köszönettel.

némiképp Sterbenz Károly rézkarcára emlékeztet. Az áldozat nem a vízben, hanem szárazföldön tartózkodik, az ábrázolás teljesen mellőzi a groteskséget.

Tőke Péter *Hanyistók* című regényének első kiadásához a rajzokat Gazdag Sándor készítette, aki több ízben is a képek témájával emeli Hanyistókot. Ennek a kiadásnak a 45. oldalán látható rajza a csukatámadást illusztrálja, amint a hatalmas hal (amely valójában inkább harcsa) Hanyistók karjába harap a víz alatt, aki másik kezében tört tartva ledöfni készül támadóját. Hanyistók testalkata a hagyományos elképzelésekkel szemben itt nem csenevész, hanem izmos, erős, a kép idősebbnek is ábrázolja a szövegben olvasható kisfiúnál, így ebben elüt a regény által megkonstruált képtől. Nincsenek látható nyomai a vízi életmódhoz való alkalmazkodásnak, mind az úszóhártya, mind pedig a halpénz motívuma hiányzik. A 67. oldalon található rajz azt a jelenetet ábrázolja, amikor Istók Balázs mesterrel társalog a világ jelenségeinek okairól, *alakjában teljesen emberi*, izmos mellkassal. Az emberi életformához való idomulását mutatja, hogy képes az asztalnál ülni. A 155. oldalon akció közben látjuk, amikor osli ellenfelei (Szörös-Kiss Ferenc, Bagó Jani, Rácz Pali) támadást intéznek ellene, Hanyistók kidolgozott felsőtestét a habokban látjuk, kezében tör van.

A regény második kiadását – képzőművész lévén – maga a szerző látta el illusztrációval. A színes címlap zöld árnyalatokkal ábrázolja Hanyistókot, szinte beleolvad környezetébe, így a kép a Hanságot rejtekhelyként értelmezi. A derékig érő víz gyűrűi, a növényzet vonalai és a hosszú ujjak egymásba mosódnak, mindezek azt az interpretációt sugallják, hogy Hanyistók „a lép fia”. Ebben az elképzelésben – és ez Tőke Péter valamennyi Hanyistók-rajzára érvényes – a fiú erős testalkatú, és miközben gyakran hosszú hajjal ábrázolják, ezek a változatok a rövid haját és a korai leírásoknak megfelelően a kerek fejet preferálják. A 7. oldal az elfogást közvetlenül megelőző jelenetet illusztrálja, a fiú a vízben álló hanyi égerfák egyikének tövében egy fa mögül kandikál ki, és jelzésszerűen felskiccelve csak távolról látjuk. Balázs mesterrel való találkozását meséli el vizuálisan a 21. oldal rajza, leendő nevelőapja, kezdődő barátságuk jeléül a fiú vállára teszi a kezét. Hanyistókot a kép jobb alsó sarkában látjuk, a rövid hajú, kerek fejű figura a kép befogadójának háttal áll. A 33. oldal a Gazdag Sándor által is képi nyelvre átfordított csukatámadás jelenetét reprezentálja, itt a fiú olyan pózban helyezkedik el a vízben, mintha a víz az anyaméh allegóriája lenne. A hal éppen a karjába készül harapni, a gyermek a másik kezében tört tart, lábain az ujjak hosszúak. A 123. oldal egy álombeli jelenetet elevenít meg, az emberrel viaskodó kígyó klasszikus toposzát felidézve Hanyistók a vízikígyóval harcol, a fiúra rátekeredő kígyó a Laokoón-csoport hansági átirata. A Szörös-Kissel való küzdelem

epizódját ábrázolja a 151. oldalon látható rajz, Hanyistókot ismét háttal látjuk, izmai megfeszülnek. A 173. oldal grafikája Juliskával való találkozását írja le, Hanyistók kezei össze vannak kötözve. Ez a megközelítés majomszerű kinézetet sugall, a kockahas itt is az erős testalkat jelölésére hivatott. Végezetül pedig a könyv egyik utolsó lapján növényekkel övezve, profilból ábrázolta a szerző-illusztrátor a fiút, amint épp visszatér a Hanság vadvilágába, a háttérben azonban feltűnik pártfogói jelölője: a kunyhó. A regény harmadik – továbbírt – kiadásában is a szerző illusztrációi láthatók, a *Víziember* című második rész szövegét viszont nem szakítják meg képek.

Tőke Péter olajgrafikán is feldolgozta *Hany Istókot*, amelyen a fiú egy öreg fatörzset használ ülőalkalmatosságnak, a fa vízben ázó gyökerei szinte antropomorfak, a fiú vízbe lógó lábainak vonalát követik, ilyenformán az ember és a természet összhangját mutatják. De a természettel való harmóniát megtöri egy idegen tárgy, ugyanis Hany Istók bal kezét amolyan fészek alakúra formázza, és abban „egy bársony kifügghős, a forgójában kócsagtollal ékes prémsüveget tart – gyermeteg értetlenséggel szemlélve a gazdagság eme világi jelképét”.⁴²⁴ A tér meggörbül a figura fölött és a fa lombjai védelemként borulnak föléje. A vízben lévő jobb láb arra az optikai csalódásra játszik rá, hogy a vízben az ujjak nagyobbaknak tűnnek, a lábfejen kidomborodó csontozatok pedig azt az illúziót keltik, *mintha* hártyák volnának. Ebből az olajgrafikából a művész képeslap-tervet is készített.

Zórád Ernő (1911–2004) képregényrajzoló, festő, karikaturista, a *Füles* rajzolója 1984-ben jelentette meg a filmre erősen támaszkodó *Névtelen vár* című képregényét, amely ilyenformán az adaptáció adaptációja.⁴²⁵ A textuális és vizuális médiumokat kombináló műfaj e példájában több ízben feltűnik Hany Istók alakja. Három képsor foglalkozik Jókai regényének azzal a jelenetével, melyben a vízilény megzavarja Marie vízi kalandját, az egyikben szemből, a másikban hátulról, a harmadikban pedig oldalról látható az elúszó, hosszú hajú vadóc. Az utolsó kép azt a Jókai 1877-es kiadásában és az 1924-es cseh változat címlapján található jelenetet gondolja újra, amikor Vavel gróf evezőjével lecsap a fiúra. Míg azonban azokban közvetlenül a csónak közelében látható Hany Istók, amint éppen felbukkan a víz alól, itt már menekülése közben, a sajkától távolabb van ábrázolva. A Katalin bárónőt házi-obszervatóriumából kémlelő Marie távcsövén keresztül láthatjuk aztán, amint a francia kémnő pompás piros ruhába öltöztetve és franciásan kecses cipellőbe bujtatva okítja szerzeményét, majd a jelenet egy másik képszekvenciájában a fiú a palota előtt

⁴²⁴ Tőke Péter közlése.

⁴²⁵ ZÓRÁD 1984.

pukedlizik. A képregény feldolgozza azt a jelenetet is, amikor a majomként idomított Hany Istók magyaros ruhában szórakoztatja úri közönségét, majd ruháját eldobva a vízbe veti magát. Az utolsó öt ábrázoló képen úszás közben látjuk, az emberi világtól való megszabadulása jeleként levetett sarkantyús csizmája háta mögött száll a levegőben.

A Király-tó közelében lévő Esterházy-madárkvártán nemcsak Varga András oda száműzött szobra látható, hanem a nagyméretű, részletgazdagon megfestett *Hany Istók elfogása a kapuvári Éger-erdőn* című festmény is, amely Hany Istók zsákmányul ejtésének pillanatát ábrázolja. A Hany Istók megtalálásának 250. évfordulójára, 1999-ben készült festmény a dunaszerdahelyi Kálmán Vilmos alkotása, melyet a festő kérekpáron hozott el a madárkvártára barátjának, Nagy Lászlónak. Az alkotás a tervek szerint a felújítandó öntésmajori kiállítóhely ékköve lesz majd.⁴²⁶ A tompított színeket használó kép groteszk módon jeleníti meg Hany Istókot, amennyiben a meztelen alaknak feltűnően aránytalan a teste a nagyméretű, bajszos és idősebb alakot idéző fejhez képest. Az ábrázolás egyesíti a „vízpártiak” és az „erdőpártiak” elgondolásait, ugyanis a kép bal oldalára komponált emberábrázolás keretében az egyik halász a mocsaras vízben álló égerfák előtt ölében tartja a küzdő fiút, míg az öregebbik halász kéz- és fejtartása megörökönyödést mutat. A jelenetet a kép jobb oldalán a nevezetes halásztutaj egyensúlyozza ki, s minthogy Kálmán Vilmos festménye a madárkvártán kapott helyett, stílusosan víziszárnyasok röpködnek a levegőben vagy ácsorognak a sekély vízben.

A *Zsír Balázs* című pikareszk regény Hany Istók-paródiájához Kókai József rajzolt két témába vágó képet. A néhány vonással karikatúraszerűen felvázolt grafikák egyike, mely a könyv 151. oldalán található, a hegyes fülű, szakállas, kövér és szemüveges tudóst ábrázolja, miközben kezét fog Zsírral. A 153. oldalon látható másik kép Hany professzort a török kamionos furgonjában mutatja, amint épp rendkívüli nyelvtudásáról tesz tanúbizonyságot.

Büki Attila 2007-ben publikált mesekönyvéhez Kovács Johanna készített illusztrációkat. A gyermekközönséget szem előtt tartó színes rajzok egyike a kifogás jelenetét ábrázolja, ez a Hany Istók-ábrázolás a rúttság helyett inkább a kiszolgáltatottságra és az árvaságra reflektál, a figurát esendőnek mutatja, amint a hálóból kiborítják és csöpög róla a víz. Egy másik kép, mely az egész oldalt kitölti, az ajándékozási fiaszkóra fókuszál. Ez a rajz a fiút piros dolmányban és zöld nadrágban ábrázolja, miközben egyes szöveges változatokban a színek épp ellenkezők, a felsőruházat a zöld, míg Istók pantallója piros. Ez a vizuális ábrázolás a bohóccipővel arra utal, hogy a várbeliek a gyermeket mulattató célokra alkalmazzák. Az

⁴²⁶ A tájékoztatásért Goda Istvánnak és Nagy Lászlónak tartozom köszönettel.

illusztráció azt az aktust kapja el, amikor a fiút fűzfakosarával együtt kihajítják az ünneplő tömegből, mellette az örök társául szegődött béka látható, a sírás pedig a gyermekolvasóban az együttérzés felkeltésére hivatott.⁴²⁷

Romvári János Hany Istók-illusztrációja 2008-ban a *Mi Micsoda?* ifjúsági ismeretterjesztő sorozat Magyarországot bemutató 100. kötetében kapott helyet, amelynek szövege Jókai regényét is megemlíti.⁴²⁸ A színes kép minden elemében a klasszikus szimbolikákat tartalmazza. Amíg azonban a vizuális megjelenítések rendszerint mellőzik a halszerű attribútumokat, itt a vékony fiú egyébiránt teljesen emberi testén itt-ott pikkelyek láthatók. A vízből kibukkanó gyermek mögött nádas, távolabb csónak tűnik fel, kedvelt eledeleit idézi a kezében tartott nagy hal, illetve a vízen úszó levélről elugró zöld béka, a mesevilág kontextusáról pedig a kép előterében elhelyezett két rózsaszín tavirózsa gondoskodik.

A kapuvári festőművész, Németh Gyula 2009-ben készített egy Hany Istók-festményt, mely radikálisan szembemegy a hagyományos ábrázolásmódokkal, az irodalomból talán csak a *Zsír Balázs* Istók-alakja hasonlítható hozzá. Amíg ugyanis Hany Istókot rendszerint fiatal fiúként reprezentálják, addig ez a kép az idős Pista bácsit jeleníti meg, azt feltételezve, hogy az eltűnés után nem halt meg, hanem matuzsálemi kort élt meg a Hanságban. A kép mitológiai utalással egyfajta Poszeidón-figurát ábrázol, hosszú, fehér szakállal és ősz hajjal, s így a mocsár királya a görög tengeristen alakját idézi meg. Poszeidón hagyományos jelvénye, a szigony ezen a festményen az ülő alak kezében lévő kígyóval feleltethető meg, a kígyó fogai és nyelve a szigony három ágára emlékeztetnek. Az öreg Pista bácsi ágyékát szemérmesen eltakarja a vörös lepel, melyet még szeretett Juliskájától csent el ifjúkorában. A kép Hany Istókot a hansági mocsárvilágban ábrázolja, bal lába a víz fölött egy gyökéren pihen, mögötte pedig a faágak misztikus ábrázolásba hajló, elmosódó festékfoltjai láthatók. Azzal, hogy Németh Gyula idősként festette meg Hany Istókot, a vizuális művészeteket illetően egészen eredeti módon közelített a témához, ennyiben az ő értelmezése társtalan.

Az utóbbi években megrendezett – a *Hany Istók mint márkanév* című fejezetben részletesebben taglalt – kapuvári Hany Istók Fesztivál állandó logójává vált a Horváth Gábor által készített figura. Az eddigiektől eltérő módon ez a kabalaszerű Hany Istók-értelmezés a játékoság, a mesevilág és a gyermeki szemlélet hármass kombinációjára épül. Abban is különbözik a korábbi változatoktól, hogy amíg azok általában mellőzték a nem emberi attribútumokat, vagyis a pikkelyes bőrfelületet és az úszóhártyát, ez az elképzelés egyesíti magában az emberi és állati vonások ambivalenciáját. Így Horváth Gábor reprezentációja afféle hibrid teremtményként értel-

⁴²⁷ BÜKI é. n. 3. 7.

⁴²⁸ FRANCZ-ŐSZ-RABI 2008. 31.

mezzhető, amelyen a meztelen felsőtest és a fej az emberi jegyeket tükrözi, az alsótest a nagy pocak klasszikus motívumának megidézésével pikkelyes felületet ábrázol, a lábakon pedig a víziszárnyasokhoz hasonlatos úszóhártya stilizált vonásai láthatók. Miközben Hany Istók vizuális megjelenítései a visszataszító ábrázolás elkerülése érdekében rendszerint tartózkodtak a nem emberi vonásoktól, Horváth Gábor rajza úgy egyesíti az emberi tulajdonságokat a halszerű vonásokkal és a kacsaláb jelszerű megidézésével, hogy mindeközben a karakter nem válik a rúttság esztétikájának foglyává. Az állatszerű vonások jelenléte ellenére a vad és a csúnya reprezentáció kiküszöbölésnek egyik biztosítéka, hogy a befogadó értelmezését a nagy szemek és a mosolygó tekintet a gyermekként való olvasásmód felé terelik. A rajz a Hanságot megidézve természeti környezetbe állítja Hany Istók figuráját, melyek a klasszikus motívumokat dolgoztatják újra. Így az úszó növényzeten ábrázolt figura mellett feltűnik elválaszthatatlan társa, egyfajta emblémája, a béka, a háttérben a gyékény hagyományos életterére utal, az övön elhelyezett stilizált halábrázolás kedvenc eledelére emlékeztet, míg a tavirózsa levelének előterében a kék vonalak a vízi életmód tradícionális motívumára utalnak.

Ebből a vizuális alaptól aztán Bors József kapuvári származású győri grafikus több alakváltozatot alkotott, melyek zenei, táncművészeti, gasztronómiai aktualizálásnak megfelelően egyúttal át is értelmezik a figurát. Az alapfigura felismerhető vonásait megtartva így például létezik olyan változat, amely zenei környezetbe állítja Hany Istókot azzal, hogy a fiú szaxofont fúj, szmokingot és kalapot visel, mellette a béka afroamerikai jazz-zenészként üti a zongorát, a háttérben pedig hangjegyek repkednek. Egy másik változat a kapuvári Movement Dance School-ra utalva modern táncosként állítja elénk, amelyen Hany Istók brékel, és a szubkultúrához tapadó sztereotíp vonások felidézésének jegyében oldalra fordított baseball-sapka, XXL-es póló, levágott ujjú bőrkesztyű, vastag aranynyaklánc (rajta természetesen a hal szimbóluma), eloldozott cipőfűző kontextusában jelenik meg, mellette a béka hasonlóképpen baseball-sapkát és napszemüveget visel. Egy harmadik verzióból kiderül, hogy Hany Istók képes autót is vezetni. A Kapuváron évente megrendezett rábaközi tereprali alkalmából készült változaton az autóversenyző Istók bukósisakban látható, kezében kereket tart, míg az őt navigáló mitfahrer béka gumiabroncsokon pózol. A Hany Istók Fesztiválon bemutatott Hany Istók-méz illusztrálására hivatott az a változat, melyen a fiú szalmakalapban méhészként mutatkozik be, két kezében jókora mézesbödönt tart, a béka méhkaptáron ül, körülöttük pedig méhek döngicsélnek. Szintén a gasztronómia felől értelmezi Hany Istókot az a változat, mely szódásszifonnal a kezében ábrázolja őt, amint a róla elnevezett Hany Istók-fröccsöt készíti akkurátusan, lábainál a borra utaló szőlő hever, és, bizony, a boroshordón dudorászó szegény béka sem a tó vizében áztatta el magát.

Hany Istók zenei feldolgozásai a komolyzenétől a könnyűzenéig meglepően széles skálán mozognak, vannak közöttük olyanok, melyek más médiumokhoz (színház, tánc) egyaránt kapcsolódnak, de vannak olyanok is, melyek önálló zenei műként fogantak.

Tudomásom szerint az első zenei mű Emil Ludwig általam pusztán Missuray-Krúg Lajos említéséből (nem) ismert darabjához kapcsolódik. Az opus meglehetősen korán megszületett, 1866-ban állították színpadra, ehhez egy bizonyos J. Pleininger karnagy írt „hozzáálló” muzsikát. Annyit tudni még róla, hogy a darabban számos ének szerepelt.⁴²⁹

A textuális és vizuális művészeteknél már többször szóba került Margittai Rikárd-féle *Háni Istók* című szimfonikus költeményhez maga a szöveg szerzője, Margittai komponálta a zenét is, a szövegben többször jelzi a szerző, hogy a szereplők énekelnek, bár előadásáról nincsen tudomásom.

A Fertsek Ferenc álneven publikáló ifjúsági író, Fertsek Elza (1889–1974) általam szintén nem ismert *Hany Istók* című darabjához, mely a negyvenes években született, Missuray-Krúg Lajos szerint Pongrácz Zoltán (1912–2007) zeneszerző és -teoretikus, a rádió karnagya szerzett muzsikát.⁴³⁰ A szerzői gyűjteményből összeállított műjegyzékben említett színpadi művek alapján nem sikerült azonosítanom Pongrácz Hany Istókhhoz írt zenei opusát.⁴³¹

Az 1962-ben Wacha Antal vezetésével összeállított – a színház- és táncművészetről szóló résznél részletesebben ismertetendő – *Hany Istók* mesejátékhoz a Pongráczhoz hasonlóan szintén Kodály-tanítvány Volly István (1907–1992) írt zenét, melyben népi motívumokat használt fel.

Büki Attila *Hany Istók* című zenés mesejátékához, melynek ősbemutatója 2007-ben volt Dunaújvárosban, Katona Zsombori Pál szerzett zenét.

Az egyik legelső hazai black metal banda, a Tormentor zenekar 2000-ben a *Recipe Ferrum!* című albumán dolgozta fel Hany Istók történetét, a sötétség felől értelmezve át azt. A dal az album legendás magyar figurákat feldolgozó szekciójában kapott helyet, *Paprika Jancsi* és *A hétszűnyű kapanyányi monyók* társaságában. A hansági vadember illetően feldolgozása teljesen egyedi a Hany Istók-korpuszban, annak ellenére, hogy a téma egyébként is adja magát a pincemetál ideológiájához, amely előszeretettel vonzódik a társadalomból való kivonulás, a horror nyomasztó témáihoz és a sötét atmoszférához, melyhez tökéletesen passzol Hany Istóknak a szörnyszülöttség, a sérült személyiség felőli interpretációja. A Tormentor

⁴²⁹ MISSURAY-KRÚG 1943. 37.

⁴³⁰ i. m., 38.

⁴³¹ KOVÁCS 2004. 25.

Hany Istók című háromperces adaptációja az album 12. száma, szövegét az együttes dobosa, Machat Zsolt írta. A gitárra és dobra hangszerelt téma gitárszólóval vesz rajtot, aztán az inkább recitált, mintsem énekelt szöveg a klasszikus természeti-zoológiai kellékeket a csúfság és a sötétség black metálos toposzaira alkalmazza: „Lápvilág, mocsár, korhadt tuskó, vízínövény, / ebihal, béka, lápvilág, vízínövény, sejtelmes fény / ott lakom én Hany Istók”. Az időnként hörgős-békaaboncolós hang a szerelmi szál megidézésekor debilre torzított hangra vált, mely egy távoli női hanggal együtt képzelt dialógust imitál. A zenei adaptáció az elválasztottság, a magány és a meg nem értettség köldöknézősen, de egyúttal (ön)parodisztikusan felfogott témáiban kulminál: „Érzelmeim vannak, tudok szeretni, / az emberek félnek tőlem, de az igazat csak én tudom”. A Tormentor a bonus-trackek között még egyszer feldolgozta a Hany Istók-témát, mely az album 15. helyére került. A kilencperces nóta az éjszakai keresztségekben a *Barlangmix* címet kapta, mely lényegében az első feldolgozás hosszabb és továbbírt variánsa. A vizet idéző bugyborékolós hangok néhol hörgős temetői hangulatra, néhol pszichedelikusra váltanak, hogy aztán a szöveg a bevett motívumokat horrorparódiaként írja újra: „Úszóhártyáimon csillámlik a napsugár, / az előbb megharapott egy csuka! / Hú, mekkora béka kutykuruttyol! / Fáj a hátam, szétvágott a nád. / Te tarkabarka nagy hal, csukd már be a szád!” Mindazonáltal érdekes, hogy a Hany Istók-témának a Tormentoréhoz hasonló átértelmezése a korábbi alkotásokat kevésbé foglalkoztatta.

Az ún. könnyűzenei műfajokon belül a kapuvári Steamy zenekar Hany Istók-interpretációja a 2009. évi első Hany Istók Fesztivál alkalmára íródott, és az együttes *Őrült évek* című albumának bonus-trackjeként szerepel. A zenei adaptáció a *Vad vagyok* címet viseli, szövegét a banda éneke-se, Orso (Szabó Orsolya) írta. A dal nem a Tormentor-féle sötétség irányából, hanem a kitaszítottság felől olvassa újra tárgyát, amely szintén belesimul a klasszikus rock-tematikába. A rockzene mély tónusa, zúzó hangzásvilága, amelyet azonban ellenpontos az énekesnő Hany Istók nevében beszélő tiszta hangja, jól illeszkedik a vadság és a társadalmi kitaszítottság exponálásához: „Félnek tőlem, nem szeretnek / Kigúnyolnak, ütnek, vernek / Rám uszítják kutyáikat / Ha nem viselem ruháikat”. A vadság tematizálása mellett az öntudatos Hany Istók individualitása megőrzéséért is szót emel a rockszínpadon: „Nem értem, hogy mit akartok / Emberszóra miért tanítottok / Visszamenni miért nem hagytok / Vad vagyok, s ti elvadítottok”. A Steamy zenekar változatában tehát a társadalmi elvárásokhoz való alkalmazkodás kényszere vezet az elvaduláshoz, és a normákhoz való idomulás veszéllyel fenyegeti az identitást.

Végezetül az újabb zenei alkotások sorába tartozik a kapuvári Hanság Big Band háromteteles Hany Istók-szvitje, amely 2010-ben íródott. A Hanság Big Band opusa jazz-zenére írta át a hansági vadóc alakját, ezzel újabb zenei formával gazdagította az adaptációk körét.

Névtelen tavirózsák (rádió, film)

Talán az első Hany Istókkal kapcsolatos rádióelőadások egyikeként Missuray-Krúg Lajos emlékezik meg arról a tudományos beszámolóról, melyet a Magyar Rádióban 1943. január 4-én tartott a siketnémaság kutatója, Szentgyörgyi Gusztáv gyógypedagógus. Az előadás orvosi szempontból közelített a témához, melynek címe a *Mi okozza a gyermek beszédhibáját?* volt, Szentgyörgyi ennek illusztrálására hozta fel példaként Hany Istókot, akit Kaspar Hauserrel állított párhuzamba.⁴³²

Néhány évvel később, 1949-ben hangzott el a rádióban Hárs Ernő *Hany Istók* című, több mint negyven évig kiadatlan verses elbeszélése, ez azonban pusztá felolvasás, nem pedig rádiójáték volt.

A Rockenbauer Pál szerkesztette *Magyarország kisvasútjai* című vasúttörténeti sorozat keretén belül 1972-ben készült el a Kapuvári Gazdasági Vasútra fókuszáló *A hanyi vasút* című epizód, melyben szó esett Hany Istókról is. A dokumentumfilm kevésbé alkalmaz filmes eszköztárat, a történet előadását néhány mozgó- és állóképpel illusztrálta. A film narrátora a hanyi emberekre hivatkozva úgy vezeti be a mesét, hogy „aki nem ismeri Hany Istók mondáját, az, bizony, semmit sem tud a Hanságról”, azaz a táj és a különös teremtmény egymást értelmezi. Egy kisvasúti kirándulás keretében aztán a kapuvári Dukai Ferenc adja elő a történetet, akire forrásként egyébként Faragó Sándor is hivatkozott 1970-ben megjelent kötetében. Az előadás szövegét a történetmondás adott szekvenciájához kapcsolódva nádasok mozgóképe, Greischer Matthias 1680-as évek-ből származó kapuvári vedutája és a hullámvíz képei illusztrálják. Dukai Ferenc változatának érdekessége, hogy itt Hany Istók nemcsak a Hanságba szökik vissza, hanem jóval messzebb emigrál: „Állítólag a monda szerint még látták valahol a Fekete-tenger partján”.

Hany Istók népszerűsítésének történetében rendkívül fontos helyet foglal el Jókai *Névtelen vár* című regényének filmes adaptációja. Amint Hansági Ágnes Jókai műveire vonatkozó olvasásszociológiai kutatásai igazolják, a Jókai-regények nem magából a szövegből, hanem a filmes változatokból ismertek inkább: „Jókai tehát bizonyosan az aktív kánon része, ami azonban – ahogyan ezt a fenti példa szintén mutatja – semmi esetre sem

⁴³² MISSURAY-KRÚG 1943. 47.

jelenti egyúttal azt is, hogy a regényeket könyvformában olvassák”.⁴³³ Ilyenformán pedig a *Névtelen vár* című film Hany Istók-képe a közönség nagy része számára maga jelenti az eredetit, Jókai regényének világával azonosítódik. Hansági Ágnes egyébiránt 2001-ben végzett kérdőíves kutatást a bölcsészhallgatók között, a vizsgálatból az derült ki, hogy a *Névtelen vár* című regényt a válaszadók 81 százaléka tulajdonította Jókai művének.⁴³⁴

A *Névtelen vár* című film a Jókai-adaptációk hatvanas évektől újra megélénkülő nagy hullámába illeszthető bele. A Zsurzs Éva rendezésében 1981-ben készült filmnek létezik egy rövidebbre vágott, 116 perces változata, és létezik egy ismertebb, hat epizódból álló tévéfilm-sorozat is, melynek mindegyik része hozzávetőlegesen egy órát tesz ki. Az alábbiakban a hosszabb verziót veszem alapul. A szinkrón – impresszionisztikus hangvételű, mintsem tudományos – filmkritika a filmes adaptációt a történetesség és a romantika utáni vágy kielégítéséért dicsérte. Berkes Erzsébet szerint „örömmel üdvözölhetjük a mesemondás felhőtlen egyszerűségében fölvállalt missziót. Zsurzs Éva hitt a Jókai-mesében, bízott a kitűnően megválasztott színészek vonzerejében, a környezet hangulatában [...]. Több Jókait tehát! Többet történeteiből. Többet szelleméből, ízléséből, meseszövéseiből és kedélyéből”.⁴³⁵ A Jókai iránti kultikus ujjongás ellenére ugyanakkor a regény és a filmes adaptáció – a mediális különbségek adta értelemszerű eltéréseken túl – némileg másféle interpretációt ad Hany Istók alakjáról. Így aztán a film esetében inkább a Berkes Erzsébet által Jókainak tévesztett Zsurzs Éva elgondolásairól van szó, ahogyan az ún. „adaptációk” is hűtlenek kénytelenek lenni.

Hany Istók a film második epizódjában, mely Jókai második fejezetének címét veszi kölcsön (*Az adomák hazája*), a 11. percben bukkan fel elsőként, amikor Thémire bejelenti magyarországi utazását. A ruhát viselő Hany Istóknak kistávolból csak a felsőtestét látjuk néhány képkocka erejéig, amint a sás mögül nézelődik. A kamera tőle kiindulva félkörívben panorámázza a tájat, ezzel bemutatja azt az úszkáló hattyúkkal romantikus tóparti környezetet, amelynek távolban látható kiszögellésénél a Névtelen vár bújik meg. Ilyenformán a gépmozgás összeköti Hany Istók rejtélyes alakját a vár lakóinak rejtélyével. A film a nem létező várat azzal is a fikcionalitás körébe utalja, hogy nem valamely ismert hazai, pláne nem Fertő környéki épületben vették fel a Névtelen várnál játszódó külső jeleneteket, hanem a dél-csehországi Červená Lhota közsiklán álló, vízzel övezett romantikus kastélyánál. A 43. percnél Vavel és Marie tóparti sétájánál látjuk a fa mögül leskelődő Hany Istókot. Az ő kitaszítoottságát vezeti

⁴³³ HANSÁGI 2003. 278.

⁴³⁴ *i. m.*, 295.

⁴³⁵ BERKES 1982. 61–62.

be az első jelenetben a tisztelendő és Katalin bárnő beszélgetése Sátán Laci kitaszított fiáról, a jelenet a sás elfogyasztásának mozzanatát vizuálisan is összeköti a vízilény legelső filmbeli előbukkanásával.

A két rövid megjelenés mintegy anticipálja Hany Istóknak a harmadik részben való szerepeltetését, amely a regénytől eltérő címet választ: *A csapda*. A 19–23. perc a regény csónakázási jelenetével feleltethető meg, a filmben az éjszaka és a feszültséget fokozó zene a félelmet implikálja. Itt találkozunk a néző első ízben Hany Istók közelképével, a film az alakot inkább az örültség felől interpretálja, amint az a sátor körül matatva artikulálatlan hangokat hallat, és voyeurisztikus tekintetével boncolgatja a lányt. A regénnyel ellentétben a filmben Hany Istók nem a vízben, hanem annak partján találkozik Marie-val, beállítás-ellenbeállítás képsorában látjuk a megriadó Marie-t és az eszelősen vigyorgó Hany Istókat. Jókai testleírásával szemben a fiú barna haját és nem „vidraveres csömböléket” visel, vállig érő hajától nem láthatók a regényíró által leírt hosszú fülek. Eltérést jelent a regény szövegétől az is, hogy a parton a vadóc egy tavirózsával kínálja meg a királylányt, és a rózsza tündéri szépségét a fiú rút reprezentációja ellenpontozza. Miután a lány felsikolt, az ijedtében úszva elmenekülő Istók képeit követően a kamera az elárvult tavirózsát, a reménytelen szerelem szimbólumát mutatja a stégen. A filmből hiányzik Vavel evezőlapátjának mozzanata. A következő jelenetben, a Névtelen várban Marie és Vavel gróf dialógusát halljuk, akik azon töprengenek, vajon vidrát, hódot vagy szörnyet sejtсенek-e a különös teremtmény mögött. Ezt a rövid jelenetet keretezi Hany Istók újbóli megjelenése, aki úszás közben virágot szed, és a tavirózsákból összeállított csokrot a vár szikláira teszi. A montázst egy olyan képi szekvencia vágja ketté, amely valójában a második rész 11. percének megismétlése, csak éppen visszafelé pörgetett képsorral, a félköríves panorámázás itt már nem egy Hany Istóktól a várig tartó útvonalat jár be, hanem fordítva, a vártól közelít a figura végpontja felé. A kastély személyzete a csokorból Hany Istókra asszociál, nevét is említi, noha Jókainál ez ilyenformában nem található meg. Mindazonáltal a filmváltozat alighanem sokban hozzájárult ahhoz, hogy a habokból előbukkanó teremtményt és a Hany Istók nevet szorosan összeforassza. Nevéről Vavel gróf is tud, ebédközben a harmadik rész 25–26. percében előadást tart Marie-nak, elzüllött árvagyereknek írja le a fiút, s ilyenformán őt nem tekinti a lányra leselkedő ellenségnek. A 44–45. percben Vavel talál rá egy újabb virágcsokorra, és amikor Sátán Laci a tó partjára érkezik, a betyár a tavirózsá-csokréta elhelyezését Hany Istók művének tulajdonítja, mivel csak ő tudja, hol terem.

A film negyedik epizódja (*A párviadal*) a 21. percben lépteti fel a vízlakót újra, megismételve a virágzedés motívumát. Vavel közbeékelődő

rövid képszekvenciáját követően a 22. percben artikulátlan üvöltések közepette a gróf számára kifeszített hálóval halásszák ki Hany Istókot. Következő megjelenésekor már a Bathelmy ezredes álnevet használó márki meglepetéseként látjuk viszont a 32. perctől, magyaros díszruhába való öltöztetése arra hivatott, hogy a nemesi felkelők paródiáját nyújtsa. Hany Istók betanított munkásként mulattatja cirkuszra vágyó úri közönségét, de nem mindenki van elragadtatva a látványtól. A tűzijátékot követő szökési jelenetet a film gépfordulással követi, de nem ábrázolja a tóba ugrás jelenetét, azt csak a film önálló teremtményének, Mákosnének a narrációjából ismeri meg a néző.

Jókai regényének kilencedik fejezetének címét (*Katalin vagy Thémire?*) kölcsönzi a film ötödik része, amelynek végén, az 57. percben Katalin (vagy Thémire?) és Marie sétá közben beszélgetnek Hany Istók eltűnéséről, de a vízcicsoda nem látható vizuálisan. Az utolsó részben (*A történet vége*) viszont több jelenetben is felbukkan, és azokkal a mondatváltozatokkal szemben, amelyek szerint eltűnése után többször látták, itt nem őt kémlelik, hanem ő kémlél: a hagyományos viszonyt megfordítva a kukkoló pozícióját foglalja el. A 45. percben a Hanságban menekülő Marie-ékot követi a nádasban, s mielőtt újból láthatná vágyának tárgyát, az epizód egy óra egy percénél elköti Fervlans elől a csónakot. Nem sokkal ezt követően ismét leskelődik a Cambray-t gyászoló Marie után, s miután az fél tőle, a plátói szerelmet a lánytól való fizikai távolsága is jelöli a filmben. Ezekben a beállításokban maga a kamera is szereplővé lép elő, amennyiben rendezetlen imbolygása, mozgása a Hanság rejtélyes vadvilágára utal, egyúttal sás közötti haladása mintegy Hany Istók nézőpontjából látatja a többi szereplőt. A film befejező képsorait is Hany Istók uralja, az alkotás ezáltal is hangsúlyosabbá teszi pusztá epizód szereplőnél: a vadember a tó partján az elhunyt Marie-t siratja, a víztükrön pedig az őrá emlékeztető fehér tavirózsa úszik.

Összességében tehát a *Névtelen vár* filmadaptációja erősebben domborítja ki Hany Istóknak a lány iránti reménytelen vágyódását, amelynek legfőbb jele a művet teljes hosszában végigkísérő tavirózsa-motívum, szerelmének szimbóluma. Az utolsó képek is a gyász hagyományos kellékével, a virággal helyettesítik a Jókai szövegében szereplő „fehér kagylókat”. Másfelől pedig Zsurzs Éva alkotása Jókai művéhez képest a Hany Istók nevet jóval szorosabban összekapcsolta a víziember alakjával, amíg ott pusztán egyszer fordul elő ez a megnevezés, addig itt a szereplők többször emlegetik ezen a néven. Tekintettel arra, hogy a *Névtelen vár* sokkal inkább a film, mintsem a regényszöveg révén vált újból széles körben ismertté, a film vezető szerepet töltött be Hany Istók alakjának újbóli országos elterjedésében is. Ezt elősegítette a sztárrendszer magyar alakváltzata, a szerepek ismert színészekkel való összekapcsolódása (Koncz Gá-

bor, Tordai Teri, Szabó Sándor, Pécsi Ildikó, Juhász Jácint, vagy a csak két részben felbukkanó Zenthe Ferenc stb.). Közülük többen más Jókai-adaptációk alakjait is megformálták (Koncz Gábor: *A köszívű ember fiai, Sárga rózsza, Fekete gyémántok*; Tordai Teri: *Egy magyar nábob, És mégis mozog a föld*; Szabó Sándor: *Fekete gyémántok, Egy magyar nábob*; Pécsi Ildikó: *Az aranyember*), és/vagy rendszeresen játszottak hasonló szereptípusokat, így a befogadókat e szerepek erősen kondicionálták, garantálva a film közönségsikerét.

1997-ben készült egy másik Hany Istók-adaptáció, mely a hagyományosan nyaranta megrendezett rábapatonai Mediawave filmes tábor alkalmából fogant. Nagy Ildikó, Fülöp Ildikó és Kertész Gábor nyolcperces *Mocsárláz* című kisfilmje a paródia felől közelít témájához. A népi hangszer zenei aláfestésével induló low-budget játékfilm önmagát „históriás éneknek” definiálja, a film az 1997-es árvíz históriája. A históriás ének műfajának archaikus nyelvezetét idéző bevezető szöveg Hany Istók figuráját szexuális konnotációba helyezi: „Midőn Hany Istók víztársaival megidézett, általuk az fehérnép szüzessége megraboltatott, s az embörök élete elvétel, avagy hátsó fertályán meggyaláztatott, s vízi szörnnyé leend”. A Tinódi *Egri históriájának summájára* írt muzsikát az egyik szereplő fán ülve pengeti lantján, a kamera lassú lefelé mozgatása egy, a Rábán lomhán úszó csónakot mutat. A *Névtelen vár* filmváltozatának Hany Istók-reprezentációját kifordítva eleveníti meg a képsor, amelyben a(z) (ár)vízben úszó fák mögül Istók kandikál, hogy aztán a figurák meg többszöröződjenek, és letámadják a csónakban ülő lányt. A lantos kárörvendő kacaja, a vízből felbukó hosszú haj, a megtámadott csónakokat (nőket) jelző, fára húzott strigulák, az imitált békahangok, a csíkos tengerészpólok, a virágot szagolgató, testes férfi által feminizált sellőfigura, aztán a fatörzzsel mint szemérmes fügefalevéllal takart megerőszakolási jelenet, mind a klasszikus motívumok humoros kifordításai, a *Névtelen vár* reménytelen szerelmének parodisztikus beteljesítésével.

A Filmart Kft. Siklósi Szilveszter rendezésében 2008-ban készítette el a *Hany Istók legendája* című negyvenperces, magát játékfilmnek tartó, ám inkább dokumentarista módszereket alkalmazó tévéfilmjét. Ahogyan a két előző film, ez is megidézi a *Névtelen vár* című klasszikust. Az ismertterjesztő műfajnak megfelelően a filmben iskolás gyermekek járnak a hansági Hany Istók-tanösvény útvonalán, amely alkalmat teremt a monda felidézésére. A részint a Hanság természeti tájai közt, részint az Esterházy-madárvártán felvett jelenetekben a csoport útikalauza a kapuvári Nagy László, a Fertő-Hanság Nemzeti Park egykori természetőre, a nevezetes Király-tó újjáélesztője, aki a környéken a „Hanság szerelmese” melléknevet kapta. A film első fele nem is annyira „Hany Istók legendáját” helyezi érdeklődése középpontjába, ahogyan a cím ígéri, inkább a földrajzi viszo-

nyokra, az állatvilágra helyeződik át Nagy László előadásának hangsúlya. Az ismertetés közben a néző és az iskolások pozíciója egybecsúszik, amennyiben a film voltaképpen a néző tanítására is hivatott. Hany Istók története a film második felétől kerül terítékre, Nagy László a táj mocsaras vízrajza és vadsága felől köti át a témát, amelyben a természet és a mese egymás ikertestvére. A filmben ezt követően a hallottak gyerekek által történő színpadi feldolgozásának előkészületeit látjuk, amely alkalmat teremt a valós és a fiktív elemekről való vitatkozásra, és ennek a néző a szem- és fültanúja, hogy aztán képzeletben maga is belefolyhasson a párbeszédbe. A nem túl erőltetett didaktikus cél tehát a néző felé is folytatódik. A filmet egyébiránt országos csatornák is műsorukra tűzték, s így tovább népszerűsítették Hany Istók legendáját, a film Amerikából is kapott visszhangokat.⁴³⁶

Mr. Teufel és a tündérek (színház, tánc)

Hany Istók első színpadi feldolgozása meglehetősen korán megszületett, Emil Ludwig csak vázlatában ismert *Hany Istók, der Wasserteufel des Hanyságs oder die Entstehung und Wunder des Neusiedler-Sees* (*Hany Istók, a Hanyság víziördöge, avagy a Fertő tó keletkezése és csodája*) című drámáját 1866. március 7-én adták elő Sopronban. Ami a komikus és népies mű színpadi változatát illeti, annyi sejthető róla, hogy a darab sok énekkal és tánccal volt teletűzdelve.⁴³⁷

Fertsek Ferenc (Elza) *Hany Istók* c. művét Missuray-Krúg Lajos szerint az 1940-es években adták elő Budapesten.⁴³⁸

Az 1957-ben Kapuvárra került Wacha Antal győri tánctanár irányításával a város fennállásának 800. évfordulójára, 1962-ben a(z) – ez alkalmából egyesülő – Járási Népi Együttes táncosai és a Szövetkezeti Népi Táncegyüttes közösen vitték színpadra Kapuváron Hany Istók alakját. Az ősbemutató, melyet a régi sportpálya szabadtéri színpadán mutattak be, mintegy háromezer fős kapuvári közönség előtt zajlott.⁴³⁹ A táncjáték – korábban idézett – szöveges változatát Wacha vezetésével állították össze, és Tarsoly Attilával együtt szintén ő tanította be a táncokat. A színpadi előadás díszleteit Varga András tervezte, a produkcióban közreműködött a Horváth István vezette kapuvári vegyeskar és a Rupa István irányítása alatt álló szövetkezeti népi zenekar. A várúr figuráját egyébként maga Wacha Antal formálta meg, Hany Istókot Hirsch Ernő, míg a várkisasszonyt Ézsöl

⁴³⁶ Nagy László szíves szóbeli tájékoztatása.

⁴³⁷ MISSURAY-KRÚG 1943. 37.

⁴³⁸ i. m., 38.

⁴³⁹ KOLOSZÁRNÉ 2006. 26, 31–34.

Gizella játszott.⁴⁴⁰ A kapuvári ősbemutató után még ugyanabban a hónapban, június 24-én közkvánatra megtartották a második előadást is, de a táncjáték az ország távolabbi pontjaira is eljutott, 1962. augusztus 5-én Siklóson léptek fel a kapuvári táncosok a *Hany Istók* című darabbal, október 20-án pedig Győrben mutatták be.⁴⁴¹

A táncjátékot aztán a Hanság Néptáncgyűttes 2006. szeptember 30-án az együttes fennállásnak 75 éves évfordulójára Koloszárné Fábián Magdolna vezetésével újból színpadra állította. A mintegy egyórás jubileumi előadásban közreműködtek a kapuvári Haydn-kórus, a Kapuvári Lóbarátok Köre, a Kapuvári Nyugdíjas Klub és a szanyi Bokréta táncosai. Hany Istókot Varga Szilárd alakította. Amíg ezt a táncművet zárt térben, a kapuvári Rábaközi Művelődési Központ színháztermében adták elő, addig a 2009. június 10. és 12. között megtartott első Hany Istók Fesztiválon a várkertben, szabadtéren vitték színpadra. A kapuvári népviseletbe beöltözött táncosok előadásából hiányzott a táncjáték harmadik képe, a várjele-net, amit Wacha Antal 1962-ben franciás ruhában adatott elő.⁴⁴²

Rencz Antal, a győri színház akkori dramaturgja tesz említést arról, hogy 1966-ban Németh Imre kapuvári tanár irányításával állították színpadra Hany Istók alakját Kapuváron. Szemtanúként a következőt írta: „Ekkor döbbsentem rá, hogy a népi hagyományok milyen élő, közösségformáló erővel hatnak napjainkban”. Rencz Antalra nagy hatással volt a kapuvári előadás, ugyanis ezután kezdte tudatosan gyűjteni a meséket és hiedelmeket, és ezt követően fordult Weöres Sándorhoz egy Hany Istók-darab megírása érdekében.⁴⁴³ Koloszárné Fábián Magdolna szerint ez az előadás a kapuvári Váti-tónál kezdődött oly módon, hogy a Hany Istók figuráját játszó színész a tó közepéről halászták ki, majd a darab többi jelenetei a helyi művelődési otthonban folytatódtak.

Szintén Rencz Antaltól tudható, hogy Weöres *Hanyistók* című balettjének is volt színpadi előadása, csakhogy nem Magyarországon, hanem Olaszországban. Weöressel való 1981-es találkozását a győri dramaturg így írta le: „Egyszer – nyilvánvalóan sosem sértődött meg hajdani zöldfülségemen – nagy szeretettel elővette egy olasz fesztivál műsorfüzetét. Nekem dedikálta, és a szokott természetes kedvességével elmesélte: mégis lett valami a Hany Istókból. Egy balett, amit Olaszországban Bartók-zenével elő is adtak”.⁴⁴⁴ Az említett Bartók-opus a *Cantata Profana* volt, amint az a balett szerzőjének autográf feljegyzéséből kiderül, s minthogy a

⁴⁴⁰ [WACHA] 1962. 2.

⁴⁴¹ KOLOSZÁRNÉ 2006. 34.

⁴⁴² Koloszárné Fábián Magdolna, a Hanság Néptáncgyűttes művészeti vezetőjének szíves szóbeli tájékoztatása, melyért ezúton mondok köszönetet.

⁴⁴³ RENCZ 1992. 28.

⁴⁴⁴ i. m., 30.

kutatás a *Hanyistók* megszületését, amely valószínűleg a szerző utolsó színműve volt, legkorábban 1977-re teszi, Rencz látogatásakor, 1981 telén pedig Weöres szerint már előadták, az olaszországi ősbemutató ezen időhatárok között történhetett.

A győri Ortutay Gyula Általános Iskola 1993-ben kérte fel Tőke Pétert, hogy írjon egy rövid színdarabot *Hany Istók* címmel. A huszonöt perces színpadi játékot a Kultúra Napja alkalmából azon év január 22-én adta elő az iskola előbáb-csoportja a győri Magvassy Mihály Sportcsarnokban.⁴⁴⁵

A 2000-es években a Mediawave Fesztivál keretében több ízben felállítottak Kapuvár belvárosában a Kis-Rábán egy víziszínpadot, ahol előadták *Hany Istók* történetét.

Az ironikus nevű Kajárpéci Vízirevű önkéntes színtársulat első előadása 2001-ben volt, Tőke Péter regényét megidézve *Hany Istók, a lép fia* címmel. A komikus színi előadás leginkább a vásári vígjátékok folytatója, a darab előadása egyszerű, jelzésszerű díszleteket alkalmazott. Így például a háttérként használt rajz a természetet és a kapuvári várat idézte, a vizet kék lepedő szimbolizálta, míg a táj felidézésére az egyik szereplő tartott a kezében néhány nádszálat.

2007-ben újabb táncjáték született *Hany Istók* címmel, melyet a Rábaközi Napok keretében először augusztus 18-án Csornán, majd augusztus 20-án alkalmából Kapuváron a Rábaközi Művelődési Központban mutattak be. A Tőke Péter *Hanyistók* c. regénye alapján készült táncjáték rendezője Lengyel Sándor, a csornai Pántlika Néptáncgyűttes vezetője volt, zenéjét Ökrös Csaba szerezte, a koreográfia Lengyel Szabolcs, Béres Anikó és Lengyel Sándorné munkája. A Csitei Gábor, a Kapuvári Néptáncgyűttes vezetője és Lengyel Sándor vezetésével színpadra állított egyórás műben a csornai és a kapuvári alapfokú néptánciskolái, a csornai Pántlika együttes és a Kapuvári Néptáncgyűttes tagjai működtek közre. A kezdeményező Lengyel Sándor kérte fel a kapuváriakat, hogy a csornai néptánciskolán és a Pántlikán kívül ők is szerepeljenek a darabban. Ennek ellenére utóbb – ahogyan szomszédvárok között lenni szokott – Kapuváron kisebb botrány kerekedett abból, hogy a kimondottan Kapuvárhoz kapcsolódó *Hany Istók*-mondát csornaiak merték feldolgozni.

A dunaújvárosi Bartók Kamaraszínház ugyancsak 2007-ben állította színpadra Büki Attila *Hany Istók* című zenés színművét, amely a mese- és a tündérvilág felől értelmezi a hansági vízilényt. Ennek a mesejátéknak a rendezője és egyúttal díszlettervezője Smuk Imre volt. A zenét Katona Zsombori Pál szerezte, az előadásban közreműködött a Bartók Kamaraszínház és Művészetek Háza Viadana kamarakórusa és a Kalimba ütőegyüttes. A koreográfus Móri Csaba volt, a jelmezeket Hier Adrienn

⁴⁴⁵ Tőke Péter szíves közlése.

tervezte. Hany Istók alakját Gasparik Gábor, míg a kisasszonyt Boza Anita formálta meg. Tekintettel arra, hogy a Büki Attila drámájából készült színházi előadást nem láttam, Balla Tibor színikritikájához fordulok. Balla a rendezést részint hangulatteremtéséért dicséri, amely a gyermekközönség számára megteremti a félelmetesség, az izgalom légkörét és a főszereplővel való azonosítás lehetőségét. A szerző a színpadi díszlet kapcsán kiemeli: „Az már az első pillanatokban kiderül, az illúziókeltéssel nem lesz gond a hátralévő egy órában, a színpadkép a lápi tavakon halászó csónakkal tökéletesen hozza az eredeti hangulatát. [...] Smuk Imre díszlete – talán mert maga is a Hanságból származik – élethűen ábrázolja a gőzölgő fűcsomókkal tarkított, kéklő félhomályba vesző félelmetes tájat. Ezt az illúziót csak erősítik a háttérvetítés eredeti tájról származó képei”. A színpad vizuális elemei mellett a zenét népies dallamaiért üdvözli, amelyet azonban időnként „eklektikusnak” tart. A két főszereplő, Hany Istók és a kisasszony színészi alakítását hitelesnek tartja, ellenben a mellékszereplőkkel gondoljai támadnak: „Láthatóan nem találta meg helyét Pálfalvi János a pap szerepében, annál inkább tüzesemberként”. Végezetül a koreográfiát egyszerűségében is látványosnak találja, akárcsak a jelmeztervezést.⁴⁴⁶

Amíg az eddig említett táncjátékok kivétel nélkül a néptánc felől közelítettek a Hany Istók-témához, addig a kapuvári Movement Dance School 2010-ben a modern tánc elemeit is alkalmazta. A három felvonásból álló *Hany Istók, avagy a kapuvári legenda folytatódik* című táncjátékot a második Hany Istók Fesztivál során, 2010. június 19-én adták elő szabadtéri színpadon. Az első két felvonás ragaszkodik leginkább a hagyományos történetvezetéshez, míg a harmadikban Hany Istók napjainkban bukkan elő újra, és a legenda Kapuváron vesz újabb fordulatot.

⁴⁴⁶ BALLA 2007.

Hany Istók mint márkanév

Hany Istók alakja nemcsak tudományos tanulmányokat, ismeretterjesztő cikkeket, irodalmi adaptációkat és más művészeti alkotásokat ihletett, hanem megtermékenyítette a fogyasztói kultúrát is, amennyiben Hany Istóknak márkanévként való használatával kereskedelmi és kulturális termékek értékesítését igyekeztek elősegíteni. A hansági figura nevének brandként történő alkalmazása elsősorban természetesen az északnyugat-dunántúli régióban sűrűsödik, mindazonáltal földrajzi expanzióját nézve például az ország távolabbi részébe is behatolt. Intézmények, újságok, kereskedelmi egységek, cégek kölcsönözték a nevét, ami tözsdei árfolyamának magas jegyzését, népszerűsítő hatását mutatja.

Az a stratégia, hogy egy árucikket Hany Istók névvel tegyenek vonzóbbá és eladhatóbbá, meglehetősen korán jelentkezik, ennek talán első példája az 1893-ban Kapuváron, majd az 1902-ben Győrben megjelenő, tiszavirág-életűnek bizonyuló két *Hany Istók* élclap.

Ami a vendéglátást és az idegenforgalmat illeti, Hany Istók marketingeszközként való használatmódját számos példa világossá teszi. Jóllehet a 19. századi írások jelentős része a Hanság mellett a Fertő tóhoz is hozzátartozta Hany Istók történetét, mégis a Jókai Mór szerzői névben rejlő hatalmi tőke kapcsolta igazán össze egymással a Fertő és a vadember alakját. Ezt a lehetőséget kívánta meglovagolni egy vendéglátó-ipari egység Balfon, amelynek központjában egy domboldalba vágott, ma már megszűnt borozót neveztek el róla. Mosonmagyaróváron Hany Istók Büfé működik, mely stílusosan a Hanság utcában található. Nevét turisztikai célokra használták fel hagyományos környezetétől távol, a Zemplén-hegységben, Pálházán, ahol Hanyi Istók Turistaház idézi fel alakját. A turistaházat működtető vállalkozás 1995-ben vízi sporteszközök kölcsönzésével kezdte működését, és a vízhez kötődő profilból adódott a névválasztás. A vállalkozás tevékenysége a Pálháza Kőkapu felé eső végén található Hanyi Istók Turistaház megnyitásával bővült 1996-ban, az erdei iskola nyomán sok rajz és vers született Hany Istókról. A vízilényt a turistaházban ismertető idézi fel, amelynek szövegét vizes természeti környezet rajza övezi tavirózsákkal, Hany Istókot pedig evezőlapáttal a kezében ábrázolja. A turistaházhoz kapcsolódó játékvár falaira színes rajz készült, amelyen a kis ember vízi növényekkel benőtt szigetekskén látható.⁴⁴⁷ Aztán Hany Istókot 250 esztendő elteltével újból Kapuvárra hozták be, amikor 2006. december 6-án megnyitották a kapuvári strandfürdő szomszéd-

⁴⁴⁷ Az információkért Babják Józsefnek (Hany Istók Turistaház, Pálháza) tartozom köszönettel.

ságában fekvő Hany Istók Kerékpáros Centrum nevű többfunkciós (szállás, étterem, kiállítás, kerékpár-kölcsönző) intézményt, amely a kerékpáros- és ökoturizmust határon átnyúló koncepció keretében a Hanság földrajzával kulcsolta össze. Szintén a turizmus aknáztá ki a márkanévet akkor, amikor a Fertő-Hanság Nemzeti Park a Dél-Hanságban Hany Istók tanösvényt létesíttetett, amely az Esterházy-madárvárta kiállítótermétől kiindulva a fokozottan védett Csíkos-Égeren át a vízilény megtalálásának hagyományos helyszínéig, a Király-tóig mutatja be a Hanság természeti értékeit.

Az említetteken túl cégek, szervezetek és egyes gasztronómiai termékek számára is vonzóvá vált a Hany Istók-márkanév. A pálházi Hany Istók Turistaházat a sátorlajaujhelyi Hany Istók Bt. működteti. A vízi életmódra utalva Balfon a Hany Istók Horgászegyesület kölcsönözte a nevét. Némileg talán távol esve a monda kontextusától, Sopronban Hany Istók Kft. néven szerszámforgalmazó vállalkozást neveztek el róla. Öntésmajorban Hany Istók Kukorica Műhely működik hagyományőrző jelleggel. Kapuváron számos ételnév alkalmazza a márkanévet, amely abból is következik, hogy a monda egyik alapvető eleme a nyers ételről a főtt ételre való szoktatás: a Du-Zo Salátabár „Hany Istók kedvence” néven árusít meleg ételt, a Shop-Stop Pizzéria pizzát nevezett el róla, a helyi gasztronómiai specialitások közé tartozik a „Hany Istók göngyölt”. Noha a monda hol vegetáriánusnak, hol pedig a nyers ételek kedvelőjének állítja be a vadember figuráját, úgy tűnik, nem veti meg a marhából készült húseteleket sem, az egyik ilyen a keresztségben a „marhagulyás, ahogyan Hany Istók szerette” nevet kapta. Tóth József, a kapuvári Ivik vendéglő tulajdonosának receptje nyomán készült a speciális fűszerezésűnek mondott „Hany Istók aprópecsenye” fantáziánévvvel illetett ételkülönlegesség, amely 2009. október 3-án, Kapuvár (újbóli) várossá avatásának negyvenéves évfordulójára megrendezett *Kapuváros 40* nevű eseménysorozat alkalmából debütált. A kapuvári várakokban, szabadtéren elkészített ételhez másfél tonna alapanyagot használtak fel, melyből tízezer adag készült, s ezzel a Hany Istók aprópecsenye Guinness-rekordot állított fel. Az első kapuvári Hany Istók Fesztivál keretében, 2009. július 17-én Nagy Róbert borszakértő–levéltáros segítségével a fröccs kultúrtörténetéről szóló előadását követően alkották meg az ún. „Hany Istók-fröccs” receptjét. Ehhez kapcsolódott Bors József Hany Istókot fröccskészítés közben ábrázoló már említett vizuális alkotása. Árukapcsolás gyanánt ekkor mutatták be a Hany Istók-mézét is. A balfi Csonka István Gábor 2008-ban védette le a Hany Istók Vigasztalója nevet, amely egy borseprőből párolt mazsolaágyas pálinkát takar, a címkén Bubb Gyula már szóba került, Hany Istókot a nádasban ábrázoló régi fotója látható.

Sajátos szint képvisel a márkanév expanziójában a Hany Istók nevű gőzmozdony, amely hosszú pályát járt be, míg visszatért a történet eredeti helyszínének közelébe. A 760 mm-es, keskeny nyomtávon járó gőzös 1923-ban Berlinben az Orenstein és Koppel cég műhelyében készült, s minthogy eleinte a mosonszolnoki Wenckheim-uradalom hansági kisvasútján szállított mezőgazdasági terményeket, a Hany Istók nevet kapta.⁴⁴⁸ Később átkerült egy másik Wenckheim-birtokra, a Békés megyei Szabadkígyóson szolgált, aztán újból a Dunántúlra hozták, a csömödéri Esterházy-erdőbirtokon faanyagok szállítására használták. 1945-ben a 375-14-es pályaszámot kapta, majd az 1960-as években selejtezték le. A zöld színű gőzmozdony ezt követően visszatért az Északnyugat-Dunántúlra, jelenleg a nagycenki Széchenyi Múzeumvasút járműskanzenjében látható, a hozzá kapcsolódó relikviák, emléklapok, füzetek, fotók, eszközök szintén ott vannak kiállítva. A Képzőművészeti Alap színes képeslapot adott ki róla.

Az utóbbi idők konjunktúráját jelzi, hogy Magyar Attila kezdeményezésére és szervezésében 2009-ben rendezték meg első ízben a kapuvári Hany Istók Fesztivált, amely a városmarketing és az ökoturizmus szélesebb koncepciójába ágyazódik bele. Az első fesztivál többnapos rendezvénysorozata június 10. és 12-e között széles spektrumon mozgott, a népi hagyományok megidézésétől kezdve a gasztronómián, a kézműves foglalkozásokon át a pajtaműhelyig, színpadi előadásokig és szakmai konferenciáig. Az eseményen fellépett a kapuvári Steamy zenekar, amely Hany Istókról zenei adaptációt is készített. A programok között kerékpáros túra is szerepelt, amelynek résztvevői Kapuvárról kiindulva Öntésmajoron és Oslin keresztül jutottak el az Esterházy-madárvártáig, majd onnan a megtalálás legendás helyszínéig, a Király-tóig. Hany Istók mondájáról a kapuvári származású Lukácsi Zoltán, a Győri Egyházmegyei Levéltár igazgatója tartott előadást, ennek hosszabb változata írásos formában is megjelent 2011-ben *Hany Istók az írott források tükrében* címmel.⁴⁴⁹ A fesztivál alkalmából Kapuváron, a városháza földszintjén állították ki azt a nevezetes anyakönyvet, melynek egyik 1749-es bejegyzését a hagyomány következtetesen Hany Istók alakjával azonosítja. A fesztivál logójaként készült el Horváth Gábor már említett Hany Istók-grafikája, amely aztán Bors József révén az aktuális rendezvényekhez illeszkedve több változatban is alakot öltött. A rendezvény hagyománnyá növekedésének jele, hogy 2010. június 18-19. között tartották meg a második Hany Istók Fesztivált. A rendezvény programjai között kerékpáros túra, gasztronómiai események, pálinkakóstolás, játszóház, kézműves foglalkozások, *Istók kora* címmel

⁴⁴⁸ Az információt Nagy János volt forgalomirányítónak, *A Kapuvári Gazdasági Vasút – „A hanyi vasút”* című könyv szerzőjének köszönöm.

⁴⁴⁹ LUKÁCSI 2011. 309–324.

helytörténeti előadás, bábszínház és koncertek szerepeltek. Ebből az alkalomból mutatta be a Hanság Big Band a *Hany Istók*-szvítet, illetve a kapuvári Movement Dance School a *Hany Istók, avagy a kapuvári legenda folytatódik* című, a modern tánc elemeit alkalmazó táncelőadást. Szabó István koordinálásával a programok között szerepelt a Hany Istók-íjásverseny, amelynek második felvonását 2011. április 16-án rendezték. A fesztivál merchandise vonatkozásait mutatja, hogy a rendezvények helyszíneire Hany Istók-bögre, -póló, -léggömb, -vignetta is készült.

Hany Istók az atavisztikus jeleket levetkőzve modernizálta magát, és a Hanság mocsarai mellett felköltözött az internetre is, a Wikipédia szócikke mellett Magyar Attila honlapot nevezett el róla (www.hanyistok.hu), a pálházi Hanyi Istók Turistaház egy másik weblapot üzemeltet hasonló néven (www.hanyi-istok.hu). A honlapok mellett a Hany Istók márkanév megtalálható a myspace-en, és lájkolható a facebook-on is.

Az elmondottak Hany Istóknak mint brandnak az utóbbi években meg-növekedett erejét jelzik. Részint a már megvalósult projektek hatására, részint pedig a Hany Istókban rejlő lehetőségek felismerésének támogatása nyomán a közeljövőben újabb és újabb produkciók és szellemi termékek létrejötte várható, gazdagítva az eddigi változatokat. 2011-ben, a harmadik Hany Istók Fesztivál alkalmából a Rábaköz Rádió kiadásában jelenik meg egy gyermekolvasókat megcélzó mesekönyv *Hany Istók meséje* címmel. Ennek szövegét Varga Endréné Tóth Márta jegyzi, míg illusztrációit Tőke Péter rajzolja, melyhez ismertterjesztő mellékletként csatlakozik a hansági madárvilágot is részletesen bemutató kifestőkönyv.⁴⁵⁰ Emellett kilátásában vannak további adaptációk, például animációs film készítése is. A 2011 őszen bevezetendő rábaközi taller elnevezésű helyi fizetőeszköz 500 talléros címletén is a tervek szerint Hany Istók figurája fog szerepelni, nem is annyira szimbolikusan jelezve a márkanévben rejlő tőkét.

⁴⁵⁰ Tőke Péter közlése.

Kontextusok

Az alábbiakban a Hany Istók-történet saját értelmezésére teszek kísérletet három különböző megközelítésből. Először egy összehasonlító vizsgálat keretében a figurát hasonló lényekkel igyekszem párhuzamba állítani, aztán narratológiai szempontból próbálom vizsgálni a történet struktúráját, végezetül pedig ideológiakritikai oldalról szemlélve, Michel Foucault bolondságról szóló írásainak fényében értelmezem Istók alakját.

Rokonlények

A következőkben a Hanságban talált fiút *néhány* randomszerűen kiválogatott figurával rokonítom, hogy rámutassak, milyen szélesebb kontextusba állítható alakja, ezen keresztül pedig arra próbálok rávilágítani, hogy a Hany Istók-történet voltaképpen archetípusokból építi fel önmagát.

A fikatív, irodalmi karakterek közül mindjárt adódik a párhuzam Kipling *A dzsungel könyve* című regényének főhősével, Mauglival, akihez ugyan néhány szerző hasonlította már Hany Istókot, de a közöttük lévő megfeleléseket kevésbé bontották ki részletesen. Maugli és Hany Istók között elsőként is abban mutatkozik analógia, hogy mindkettő a vadember típusába sorolható be, mindkettő gyermek, aki az emberi környezethez nem szokott hozzá. Mindkét történet színtere a vadon, az őserdő, míg Hany Istók a kapuvári égerdőben, addig Maugli az indiai dzsungelben érzi otthon magát, ezt a térbeli párhuzamot egyébiránt már Johann Georg Kohl német utazó megteremtette azzal, hogy a Hanságot a Gangesz-deltához hasonlította (hogy a Kapuvár melletti Indiát már ne is említsem). A vad környezet és a gyermekek úgynevezett vadsága között mindkét történet szoros viszonyt tételez. Mindkét hős árva fiú, Maugli szüleit Sir Kán ölte meg, Hany Istók árvaságáról pedig számtalan elképzelés alakult ki a kitett és elkóborolt gyermek toposzától a vándorlápon való elsodródáson keresztül a rablóivadék-teóriáig. Az elfogás motívuma mindkét történetben megtalálható, Mauglit a majmok rabolják el, Hany Istókot pedig a halászhajók ejtik foglyul, ami a mesékben fordulóponthoz vezet. Mindkét történet tartalmazza az emberek világába való beilleszkedés kísérletét.

A másik kézenfekvő irodalmi párhuzam Burroughs Tarzanja, akinek alakja Tőke Péter regényének megszületését is motiválta. Tarzant nem emberek, hanem majmok nevelik, ezért veszi át tulajdonságait, Hany Istók is állati attribútumokkal rendelkezik, ilyenformán mindkettő az állati és az emberi jellegzetességek keveréke. Mindkét elvadult gyermek természetes közege a vízben bővelkedő erdő, egyik alternatív megnevezése a

majmok ura, míg a másiké a mocsár királya vagy a láp fejedelme. Az állatias jegyek felfoghatók a természethez való alkalmazkodás következményeként, Tarzan az idomulás révén válik sportos, izmos felépítésű „darwini remekművé”, egyes változatokban Istók is erős testalkattal rendelkeznek, hiszen testi átalakulását a túlélés törvényei szabályozzák. Ebből származnak különleges képességeik, Burroughs teremtménye rendkívül ügyesen szökell a fák liánjai segítségével, mint egy majom, Hany Istók pedig az úszásban mutat roppant tehetséget, mint egy hal. A természethez fűződő bensőséges kapcsolatot mutatják, hogy képesek kommunikálni az állatokkal, míg az emberekkel szemben bizalmatlanok és kevésbé képesek emberi nyelven érintkezni. Mindketten nyers ételeket fogyasztanak, Tarzan a nyers húst kedveli, Hany Istóknak pedig békák és halak okoznak gasztronómiai élvezetet. A történet egy adott pontján szerelmi szállal gazdagodik életük, Hany Istók Juliskája a szintén a civilizációból érkező Jane figurájával analóg. Mindkét karakternek lehetősége adódik a civilizáltnak mondott emberi környezetbe való beilleszkedésre, ők azonban a vad környezetet választják, Tarzan az afrikai őserdőbe tér vissza, míg Istók a hansági őserdőbe, amit azonban megzavarnak az érintetlen természetbe behatoló idegen emberek, egyfelől a vadászok, természetbúvárok, másfelől pedig a tájat átalakító csatornázási-lecsapolási munkálatok, melyek életközegüket fenyegetik. A táj megszelídítése pedig a rajtuk élő ember megszelídítésével mutat rokonságot.

Tarzan története nem véletlenül emlékeztet Maugliéra, ugyanis Burroughs Rudyard Kipling főhőse alapján formálta meg alakját, de az sem véletlen, hogy a három figura meséje között számos ponton párhuzam lelhető fel. Mintha szinte ugyanazt az elbeszélést olvasnánk, mintha azonos forgatókönyv alapján készültek volna, csak a neveket és a helyszíneket kell felcserélni. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy mindhárom karakter ugyanabban az archetípusban, a homo sapiens ferus, a sauvage, a feral child, vagyis a *vadember* alaptípusában találja meg közös őseit, akkor ez a hasonlóság nem olyan meglepő. A vadember-történetek szemiotikai magja általában a civilizálási folyamatokkal kapcsolódik össze, a nevelés kérdései jelentik a szövegek téjtét, a narratív elemek rendszerint azonos logika alapján működnek: a vadember felbukkanása vagy megtalálása jelenti a történet kiindulópontját, a vadság, a szokatlan tulajdonságok bonyodalmaikat okoznak, az elbeszélések végpontjai pedig a beilleszkedéssel vagy az idomítás sikertelenségével függnek össze. Ebből a szempontból tehát a hansági *sauvage* meséje könnyedén beilleszthető a vadember ősmintájába, amely egyfajta genotípust jelent, melynek textuális fenotípusai Hany Istók, Maugli és Tarzan. Ezek az alakváltozatok az eltérő környezet folytán tűnnek különbözőnek, alapvetően azonban ugyanazokat a struktúrákat alkalmazzzák, lényegében csak komponenseik variálódnak. A 18-19. század

természettudományos, filozófiai és irodalmi műveit elárasztották ezek a vademberek, Defoe főhősétől kezdve Buffon és Rousseau alakjain át Voltaire és Darwin vademberéig (és tovább), Hany Istók is ebbe a népszerűségi hullámba illeszkedett bele. A racionalitás százada, majd a képzelet és a természet primátusát valló szerzők számára ugyanis ezek a vademberek számos filozófiai-tudományos elmélkedésre adtak lehetőséget, kezdve az emberi lényegen való tűnődéstől, vagyis attól, hogy mi teszi az embert emberré, az ember és a természet viszonyán át a nevelés és a civilizáció kérdéseiig. Mindezekon túl a távoli, egzotikus kultúrák ún. primitív embe- reinek etnográfiai felfedezését és az evolúciótant illetően is számos mélyenszántó kérdéshez szolgáltatott tápot.

Defoe *Robinson*-jában Péntek ugyanúgy az úr és a szolga negatív oldalát képviseli, mint Hany Istók a várban, és a regényben éppúgy a civilizálás folyamata jelenti a tétet, amíg azonban az angol regényíró művében a civilizált és a civilizálandó (úr és szolga) között harmonikus viszony van, Hany Istók története esetében a kapcsolat diszharmonikus. Az idomítás folyamata a két elbeszélésben azonos rugóra jár, ugyanabból a készletből építkeznek. Általános témák a munkavégzésre való tanítás, a ruházkodás, a főtt étellel való táplálkozás, a nyelvtanulás, a keresztény hitre való nevelés. Hany Istókot, a bennszülöttet a szövegek meztelenséggel és nyers ételekkel párosítják össze, márpedig a meztelenség és a nyers étel jelölje az ún. primitív kultúráknak is – melyek az ún. fejlett társadalmakkal azonos időben, de eltérő térben helyezkednek el –, ám egyszersmind az időben távoli őskor, az ősember kultúrájának maradványaiként is megragadhatók. Az irodalmi-filozófiai művek a természetbe való visszatérést nem pusztán térbeli alapon magyarázzák, hanem időben is, a táj egy ősi, letűnt világ nyomaként a paradicsomkertet szimbolizálja. A bennszülött tehát az ősember (és másik oldalról: az elvesztett aranykor) reminiscenciájaként értelmeződik. Amikor Hany Istók négy lábról két lábra áll, az ebben a kontextusban nemcsak a gyermek felnőtté cseperedésével azonos, hanem az emberré válás útját járja végig, és ebben az értelemben is az ontogenezis megismétli a filogenezist. A nyersről a főtt ételre való áttér(ít)és is a törzsfelföldésnek azt a folyamatát idézi fel, melynek során a majomb emberré vált, így Hany Istók meséje olyan esettanulmány, melyen az ősember jegyei és az evolúciós fejlődés lépcsőfokai vizsgálhatók, így aztán nem ritka a darwini tanokkal való kontextualizálás sem.

Aligha véletlen, hogy a művészetek előszeretettel teremtenek olyan fikatív hősöket, melyeken keresztül az *elvesztett világok* tanulmányozhatók-ká válnak. King Kong, a majom a bennszülöttek pandanja, amennyiben jelen időben lelnek egy olyan lényre, aki erre a prehisztorikus ősidőre emlékeztet. King Kong is kapcsolatba hozható Hany Istókkal, mivel mindkettőre visszamaradt lényként tekintenek (egyik a törzsfelföldésben,

másik az egyedfejlődésben torpant meg), mindkettőre rátalálnak, kiszakítják természetes közegéből, az őserdőből, szörnyetegként értelmezik, s így félelmetes lényként tüntetik fel, aki azonban emberi érzésekkel rendelkezik. A majmok királyát és – legalábbis egyes változatokban – a lép fejedelmét egyaránt cirkuszi mutatványokra kényszerítik, idomított majomként mutogatják mások szórakoztatására. A két lény közötti analógiát mutatja, hogy mindkettő ambivalens, hibrid teremteny, King Kong antropomorfizált majom, míg Hany Istók zoomorf ember. King Kong nemcsak majomemberként mutat rokonságot Tarzannal, hanem azáltal is, hogy történetébe szerelmi szál szövődik, az óriásmajom vágyának tárgya Jane nel feleltethető meg. A kettő együtt pedig a Hany Istók-történetben a Juliska-szállal mutat rokonságot, a majomember és a hansági vadember is úgy szólván csak a lánnyal képes bizalmas viszonyt kialakítani.

A szerelem mind King Kong, mind pedig Hany Istók esetében beteljesületlen marad, amely a rút kinézet és a gyönyörű lény összemérhetetlenségéből adódik. Ezek a viszonyok a *szépség és a szörnyeteg* típusába sorolhatók, melynek egyik változata Victor Hugo irodalmi teremtenye, Quasimodo. A párizsi Notre Dame toronyőre szintén talált gyermek, torz, púpos, félszemű, sánta, ahogyan Hany Istók is rút testalkattal bír, végtagjai hosszúak, testtartása görnyedt. A fizikai megjelenés okán a társadalom áldozatai lesznek, akiket megvetnek, vernek, akiken csúfolódnak, így aztán aligha kétséges, hogy Hany Istók karaktere éppúgy adott volt egy olyan romantikus sztori megképződéséhez, mint az Esmeraldába szerelmes Quasimodóé. A megmentő tehát mindkét esetben egy lánnyal érkezik el, aki megkönyörül rajtuk, és így a szörnynek gúnyolt emberek hálát éreznek a lány iránt, hogy aztán reménytelen szerelmi vonzalmat is érezzenek iránta. Jó kai Hany Istókja a regény zárlatában fehér kagylókat helyez el a meghalt Marie sírjára, a szerelmes Quasimodo csontvázait pedig Esmeralda sírján találják meg.

A rúttság és a gyermekség kombinációja Hany Istókot e típus egyik alakváltozatával, a *filmbeli* Gollammal rokonítja. A gyermeki attribútumok gnóm, groteszk testalkattal párosulnak, Hany Istók ambivalenciája Gollamnál a skizoid, többszörös személyiségben jelentkezik, a gonoszság a gyermeki ártatlansággal és a magánnyal társul. A rúttság, a megvetés és a rejtőzködés egyik variációja érhető tetten a cseh animációs filmes Jan Švankmajer szintén mondai alapokra visszamenő *Otesánek* című, az élőszereplős jeleneteket stop motion technikával vegyítő filmjében. Švankmajer a mese sötét oldalát állítja előtérbe, az abnormalitás, a freudi *unheimlich* világát idézi, amikor egy fagyökérből faragott gyermeket rejtegetnek a szülők, ám az orálisán fixált Otesánek (Ottóka), aki növény és ember kombinációja, szörnyeteggé változik.

Nem a horror, hanem a társadalmi kitaszítottság felől írható bele Hany Istók a Dickens-regények gyermekhősei közé, őt is gyakran reprezentálják árvának, melynek egyik változata az utcagyerek. Hany Istók ilyenfajta aktualizáló átértelmezésére például Büki Attila színdarabjához csatolt levelében tesz kísérletet. Az árva gyermekek közül egyetlen példát emelnék ki, Móricz *Árvácskáját*. Árvácska Hany Istókhoz hasonlóan lelenc, akinek mostohaszülökhöz való kerülése a hansági árva gyermek várba cipelésével feleltethető meg. Mindkét zabigyerek neveltetése erőszakos, gyermekmunkára fogják őket, veréssel és verbális erőszakkal kell szembe-sülniük, így a társadalom számkivetettjei lesznek. Az *Árvácska* tisztítótűzzel fejeződik be, Hany Istók története pedig szökéssel, ezeknek az elemnek a funkciója ugyanaz, a szabadulás, amely a jó rossz feletti győzelmének alapképletébe írható bele.

Az árvaság és az elhagyatottság az előzményeit a mózeskosárban vagy a Taigetosz szikláinál megtalálók kitett gyermek és a *talált gyermek* klaszszikus toposzát idézi fel, melyből gyakran származtatják az elvadult gyermek alapfiguráját. A kitalált alakokról áttérve a valós(nak tekintett) személyekre, a brassói talált gyermekkel való párhuzam magától adódik. Tudomásom szerint ő az, akivel elsőként rokonították Hany Istókot, Kis József 1797-ben találta neki ezt a társat. Nem sokkal Hany Istók felfedezése után, 1767-ben találták meg a korponai medvelányt, aki a mocsárvilág helyett a Kárpátok barlangjában rejtőzködött, a fáma szerint nyers húst fogyasztott, és hasonlóképpen mezítelenül letek rá. Gyakran kontextualizálták a hansági talált fiút Kaspar Hauser rejtélyes figurájával, akire 1828-ban Nürnbergben bukkantak rá, igaz, nem az elzárt természetben, ahogyan a vad gyermekek esetében rendszerint szokás, hanem az utcán, ami az árvaság és az utcagyerekek összefüggését erősíti. Kaspar Hausernek Hany Istókhoz hasonlóan gondjai támadtak a járással és az emberi beszéddel, elidegenedett az emberi világtól, ez a történet azonban egy rejtélyes kishercegszállal épült tovább. A vad gyermekek gazdag tárházából helyileg is közel áll Hany Istókhoz egy 1994-es szenzációs eset, amikor is a rábaközi Szil községből egy négy éves vad fiú híre kapott szárnyra, akit állítólag a kutyák neveltek. Ennek kapcsán kézenfekvő a római mitológiával, Romulus és Remus mondájával való párhuzam, akiket a nőtényfarkas nevelt fel, majd egy juhász rájuk talált, az vitte őket az emberi környezetbe, míg Hany Istókot a halászok fedezték fel, és ők szállították a kapuvári várba. A talált gyermekekkel kapcsolatos történeteket láthatóan rendszerint ugyanazok a problémák foglalkoztatják, az izolált életmód, a társadalmi normák elsajátításának hiánya, az emberi kapcsolatoktól való elzártság, az emberi nyelvben való járatlanság és a trauma, hősiüket pedig általában fiatalként reprezentálják, így a hansági vad fiú ebbe a képletbe tökéletesen beleilleszthető.

Azok az értelmezések, melyek Hany Istókot félig állatnak, félig embernek gondolták el, a *kriptid* lényekkel állították kontextusba, olyan rejtélyes teremtményekkel, melyeknek a biológiai rendszertanba való besorolhatósága kérdéses. Ennek a típusnak egyik ősi, mitológiai megjelenését a krétai szörny, Minotaurusz képezi, amelynek teste emberre, feje viszont bikára emlékeztet, mint ahogyan Hany Istók esetében az emberi tulajdonságokat halszerű, vízimadarakhoz és békákhoz hasonló attribútumok keresztezik. A legenda gyártotta kriptid lények közül Hany Istók azzal állítható párba Jetivel, hogy mindkettő rejtélyes teremtmény, ember és állat hibridje, világtól elzárt területen rejtőzködnek (egyik a Hanságban, másik a Himalájában), időnként megpillantják őket, Jeti lábnyomának motívuma pedig Hany Istók levetett ruháival állítható rokonságba. Ennek a kriptidnek az észak-amerikai variánsa a Nagyláb néven ismert szörny. Hany Istókot gyakran állítják párba a tavi szörnyek típusával, már csak Jókai okán is rokonítják Colánnal, az utolsó tengeristennel. A tengeri kígyók, tavi szörnyek típusai általában hullószerűek, melyeknek feje előbukkan a vízből, bőruk nyálkás, ahogyan Hany Istókot pikkelyes testtel gondolják el. A Loch Ness-i szörnyvel is evidens az analógia, amely éppúgy rejtélyes teremtmény, vízben él, eltűnik, majd a felszínre bukkan, lényeges különbség azonban, hogy Istókkal szemben nem rendelkezik emberi tulajdonságokkal. A vízi életmód kapcsolja össze a hansági fiút a nápolyi halemberrel, Cola Pesce figurájával. Ezek az alakváltozatok a szirének, sellők mitológiai-mesei alakjaiban találják meg archetípusukat, ahogyan Hany Istókot Heinrich von Kleist is ebbe a típusba sorolta. Ilyenformán a hansági teremtmény olyan habfiúként értelmeződik, aki félig ember, félig pedig hal. Látható, hogy ezek a kriptidek egymáshoz nagyon hasonló képlet szerint strukturálódnak, és a biológiai rejtély, az antropomorf és zoomorf ismérvek keveréke kapcsolja össze őket Hany Istók titokzatosnak gondolt alakjával.

A tengeri kígyókkal, tavi szörnyekkel, halemberekkel, sellőkkel, *vízilényekkel* való analógia a víz kitüntetett szerepében találkozik össze, márpedig Hany Istók alternatív megnevezéseinek zöme szintén a vízzel függ össze: víziember, víziszörny, víziördög, halember, a láp fejedelme, a mocsár királya, békaember, csukakirály, vízlakó, vízikirály. Ezek a helyettesítő nevek a mesevilág felé tolják el az értelmezést, és némely esetekben természetfeletti tulajdonságokat tulajdonítanak neki, amely felidézi a klasszikus mesei szereplőket a tavitündérektől kezdve a víziszellemeken át a vízimanóig és a békakirály Grimm-meséig, azaz egyfajta népmesei hősnek teszik meg. Ipolyi Arnold számos ilyen víztünderről, víziemberről, kígyóvá és békává változott mesei karakterről tesz említést 1854-ben meg-

jelent „magyar” „mitológiájában”,⁴⁵¹ ahogyan Jókai mesei komponensekből építkező *A tengerszem tündére* című elbeszélését is szokás Hany Istókkal rokonítani. A modern változatok közül *A kétéltű ember* című 1962-es szovjet filmklasszikusban a főhőst a szájhagyomány tengeri ördögnek is nevezi, a társadalomtól elzárt környezetben nő fel, a vizet keresi, és ahogy a *Zsír Balázs* Hany Istókja, ő is beleugrik a szökökútba. A német nyelvű irodalom is gyakorta a vízzel kapcsolatban teremti meg önálló elnevezését, a *Wassermannt*. A Wassermann szó eltorzított cseh változata a *hastman*, a csehek legendás mondai vízimanója, amelyből Miloš Urban írt regényt *Hastman, a vizek fejedelme* címmel.⁴⁵² Urban filozófiai megközelítését ökológiai problémákkal keresztezi (a könyv önmagát „zöldregényként” definiálja), amelyben a halszerű attribútumokkal bíró, gótikus jegyekkel megrajzolt vízimanó, a „tőkirály” a természet átalakítása során környezetvédelmi konfliktusokba keveredik. És ha már a cseh vízilényeknél tartunk, Hany Istók barátjaként tűnik fel az internetes szcénában újabban roppant népszerűsége szert tett *Jožin z Bažin* (kb. Mocsári Józsi) című 1978-as politikai gúnydal, amelyben a mocsári szörny prágaiakat zabál, és a nóta a mesei fordulatokat, a szörny legyőzéséért járó felekiráltságot parodisztikusan a termelőségvetkezet felének átengedésére írja át. Hany Istóknak a manókkal való kontextualizálása a zöldember mesei lényére emlékeztet. Franz Isidor Proschko regényében Hany Istók *Waldmensch*, erdei ember, manó, aki nimfákkal és tündérekkel veszi körül magát, és így a Grimm-mesék klasszikus helyszínét, a kiismerhetetlen erdőt idézi fel, mely a különleges metamorfózisok terepe.

A fentiek alapján néhány rokonlány említése kapcsán arra igyekeztem rámutatni, hogy Hany Istók története nem társtalan, éppen ellenkezőleg klasszikus képletekből építkezik, a hozzá hasonló – irodalmi, legendás vagy éppen valós – lények történetei azonos motívumokat, történeti mintázatokat alkalmaznak, így aztán a hansági fiú meséje ezekből a meglévő készletekből válogató, azokat kombináló *változatnak* mutatkozik. A Hany Istókról szóló szövegek alapvetően négy értelmezésre vezethetők vissza: *ember*, *ember-állat hibrid*, *szörny*, *tündér*. Az emberként való értelmezés többnyire a vadember típusával kapcsolódik össze, az emberi lényként való azonosítás legfőbb pártfogója Németh János kapuvári plébános volt. Az antropomorf és a zoomorf tulajdonságok vegyítése leginkább a kriptid lényekben találja meg saját rokonságát. Az utolsó két ősminta (szörny, tündér) a természetfelettséggel kapcsolódik össze, annak negatív és pozitív oldalát testesíti meg, ugyanakkor ezek a típusok nem tűnnek Hany

⁴⁵¹ IPOLYI 1854. 96 – 104.

⁴⁵² Miloš Urban egyébiránt tud Hany Istók történetéről, 2004-ben a szerző szegedi könyvbemutatója után került szóba, a tolmácsolásért a SZTE akkori cseh lektorának, Marta Dřsatovánának tartozom köszönettel.

Istók esetében tisztának, önállóknak, a másik két típussal keverednek. A *monstrum*ként (ördögfajzat, víziördög, torzszülött) való ábrázolás például leginkább a rút testalkatból fakad, ez adja a tápanyagot Hany Istók szörny-szülött értelmezéséhez. A szörnyetagséget az állati tulajdonságokból is eredeztetik, amely szintén nem társtalan, elég utalni Melville Moby Dick-jére, amelyben egy vegytiszta állatot, egy fehér bálnát diabolizálnak, tesznek meg szörnynek, démonnak. Ehhez a típushoz hasonlóan Hany Istóknak a tündérvilággal való párosítása is más mintákkal vegyül, mindazonáltal ezek az értelmezések alapvetően mesei elemeket aktualizálnak (pl. Margittai Rikárd, Büki Attila). Látható, hogy Hany Istók figurája *típusok*-ba illeszkedik bele, ezért nem árt a mese szerkezetének vizsgálata alapján további alapstruktúrákra, toposzokra rámutatni.

A monda morfológiája

A monda felépítésének elemzése révén azt az állítást igyekszem bizonyítani, hogy a Hany Istók-történet frappáns módon van összeszerkesztve, illetve azt, hogy elemeit, logikáját tekintve mesei mintákból építkezik, és ezek biztosítják a tágabb kontextusba való belehelyezés lehetőségét, valamint ezek a komponensek jelentik a garanciát széles körű népszerűségére. Ehhez a vizsgálathoz részben az orosz formalista irodalomelmélet klasszikus művét, Vlagyimir Propp *A mese morfológiája* című könyvét hasznosítom teoretikus támpontként. Annak ellenére, hogy a szerző kutatásait a varázsmesére, azon belül is az orosz varázsmesére redukálta, elemzési eljárása nemcsak általában a mesére alkalmazható metodikai háttérként, hanem jóval tágabb narratológiai elméletet képez meg, minthogy magának a történetvezetésnek az alapstruktúrájára és az összeállítás módjaira kérdez rá, amely érvényesíthető a mesén túl a mondára és bármely más elbeszélő szövegre is. Propp „morfológia” alatt a történet szerkezetének törvényszerűségeit érti, ami nemcsak a folklórkutatásban, de a narratológiai elméletekben is fordulópontot jelentett. Az orosz teoretikus a mesei struktúrákat, annak formatanát helyezte előtérbe a korábban domináns motívumkutatás helyett, a sokféle megjelenési formákat alaptípusokra csupaszította le, hogy ezáltal a struktúrák megmutassák, hogyan épül fel a mese (a történet). Ennek a fejezetnek az első szakaszában igyekeztem rámutatni arra, hogy a vademberek története nagyjából azonos modulok és hasonló szintaxis szerint épül fel, a nevek kicserélésével, az elemek kombinációjával és variálásával jönnek létre az olyan változatok, mint Maugli, Tarzan vagy Hany Istók, de a struktúrájuk azonos rugóra jár. Így aztán a „fenti esetekben vannak állandó és változó komponensek. Változnak a személyek nevei

(velük együtt attribútumaik is), viszont nem változnak a cselekedetek, *a funkciók*.” A vadember típusának mindhárom említett verziójában a hősök azonos szerepeket játszanak, ezek jelentik az állandóságot, míg a tér, az idő, a személyek és természetesen a motivációk eltérhetnek egymástól. A sokrétűség állandó, ismétlődő struktúrákra csupaszítható le, Propp ezekből a „morfológiai” megállapításokból párolja le azt a tételt, miszerint „a mesét a *szereplők funkciói* szerint vizsgáljuk” és ilyenformán a „funkciók száma meglepően csekély, a szereplők száma roppant nagy”.⁴⁵³ A formalista kulcsmű a kompozíciót és a variánsokat vizsgálva teszi az alábbi, első látásra meglehetősen vakmerő állítást: „Ha módunk nyílna végigkövetni a mese transzformációit, meggyőződhetnénk arról, hogy morfológiai tekintetben valamennyi mese visszavezethető arra a változatra, melyben a sárkány elrabolja a cárkisasszonyt, és amely véleményünk szerint alapvető kiinduló változatnak tekinthető”.⁴⁵⁴ A proppi morfológia szempontjából azonban teljesen mindegy, hogy a cárkisasszonyt ifjú királyfinak, 101 kiskutyának vagy Hany Istóknak hívják-e, a rablót pedig hétfejű sárkánynak, vasorrú bábának, Szörnyella de Frásznak (ez egyébként is az előbbi alakváltozata) vagy kapuvári halásznak nevezik-e, e változatos nevek mögött funkciók rejtőznek, és a rablás (mely helyettesíthető az elfogás aktusával) a gonosz és az áldozat alaptípusait teremti meg, sőt, redukálható arra a magra, hogy a hőssel valami rossz történik. Annak érdekében, hogy a Hany Istók-történetben a hagyományos mesei motívumok örökségét és a toposzokat kidomboríthassam, az alábbiakban csak részben követem – a Veszelovszkij-kritikájában a motívumkutatást és a genetikai vizsgálatot a „formatani” elemzés utánra elnapoló – proppi morfológia módszertanát, a komponensek elkülönítése mellett azok összeillesztésére, láncolatára és a motívumok gyökereire próbálok fókuszálni.

A Hany Istók-történetben a kiinduló szituációt a megtalálás aktusa jelenti. A megtalálás egyes változatokban véletlen eseményként következik be, más variánsokban pedig tudatos cselekvés, vadászat eredményeként. Hany Istók élettere egy elzárt közeg, áthatolhatatlan erdős-mocsaras tájék, amely megidézi a hetedhét országon/az Óperenciás tengeren is túl klasszikus mesei helyszínét, és az „ahol a madár sem jár” mesei fordulatót. A távoli égererdő a Grimm-mesék sűrű erdejének rejtélyes légkörére emlékeztet, ahol különleges lények lakoznak. A halászháló kihelyezése a cselvetés mozzanatával azonos. A megtalálás akár véletlenszerűséggel, akár előre megfontolt szándékkal párosul, mindegyik erőszakos cselekedetet takar, a kihalászás, az elfogás mozzanata az elrablás szinonimája. Egyes

⁴⁵³ PROPP 2005². 28.

⁴⁵⁴ *i. m.*, 115.

változatokban a halászok tanakodnak, hogy mitévők legyenek, visszaengedjék-e a vízbe zsákmányukat vagy sem, és így a csoda mozzanatának beépítésével a természetfelettség felé tolják el az értelmezést, amely az aranyhal-motívum megidézése. A főhőst kiszakítják megszokott környezetéből, amely a száműzetés az Édenkertből bibliai toposzt idézi fel. Hősünk tehát olyan áldozat, aki bajba kerül, veszteséget szenved el, akarata ellenére eltávozik saját otthonából, a károkozók a halászok, akikkel konfliktusba kerül, és ez indítja el a bonyodalmat.

A történet második szakasza térbeli helyváltoztatással indul, Hany Istók idegen környezetbe kerül, a helyszínváltás egyúttal kulturális traumaként is jelentkezik, az új környezet régi életével éles kontrasztot képez. A vár klasszikus mesei kellék, pláne, ha Hany Istók révén immár kacsalábon forog. A tudakozódás alapszituációját jelenti, amikor Hany Istók mibenlétéről, hovatartozásáról érdeklődnek. A hőst rút testi jegyei és rendhagyó szokásai miatt megbélyegzik, gúnyolják, verik, szíjat hasítanak a hátából, kígyót-békát kiabálnak rá, mely az olvasóban a részvét felkeltésére hivatott. Annak ellenére tehát, hogy vad lényről van szó, a befogadó számára mégsem tűnik negatív karakternek, mert semmi rosszat nem követett el, inkább az áldozat szerepét ölti magára, akihez a csúnya népek erőszakosan viszonyulnak, így Hany Istók iránt az olvasó szimpátiát érez. Az erőszakos hajdúk és más várbeliek funkciója, hogy a hős ellenfeleit képezzék, nevelőszülőként a gonosz mostoha szerepét töltik ki. A fogság annak a mesei elemnek az ekvivalense, amikor a királykisasszonyt a sárkány a vártorony börtönébe zárja. A várbeli tartózkodás sorozatos küzdelem identitása megőrzéséért, így aztán ez a történet drámai konfliktusaként értelmezhető. A harc a nevelésben, a civilizálás folyamatában testesül meg, amely előidézi a társadalom és az én konfliktusát. Nevelése egyfajta megtisztítási, nemessítési művelet, az annak való alávetés azonban személyisége megsemmisülésével járna. Hany Istók elé tilalomfákat állítanak: nem szabad meztelenül járni, nem szabad nyers ételt enni, tilos négykézláb mászni. Ez a szocializációs stratégia egyfajta metamorfózis, mely a népmesék varázslás elemét domesztikálja. Hősünk azonban ezekre a korlátozásokra tilomszegéssel reagál, és ezzel újra meg újra bajba sodorja önmagát. Várbeli tartózkodása alatt mások akaratának vetik alá, ebben az etapban nem annyira a történet cselekvőjeként, mint inkább elszenvetőjeként tűnik fel. Ahogyan Vlagyimir Propp morfológiája mutatja, az elemek binaritásra épülnek, melyek egymásból következnek: szabadság – börtön, konformitás – nonkonformitás, tilalom – tilomszegés, reakció – ellenreakció, úr – szolga, vadság – civilizáció, nyers – főtt stb. Az árva fiút így kiközösítik, új környezetbe való beilleszkedése nem tűnik lehetségesnek, így a nevelési

regény negatív példájával állunk szemben. Hany Istók meséje egy sikertelen szocializáció történeteként is olvasható. A civilizációs kísérletekben a legkisebb fiút állandóan próbatételekre kényszerítik. Egyes változatokban mások szórakoztatására idomított majomként mutogatják, akár King Kongot, de ez az udvari bolond alaptípusába is beleírható. Így aztán a magányos hős várbeli élete folyamatos harc a hétfejű sárkánnyal, Krisztus-allúzióval egyfajta szenvedéstörténet, passio profana.

Ezt az ellenséges légkört ellenpontozza a Juliska-történet, melynek szerepe a végkifejlet késleltetéseként is értelmezhető. Juliska (Piroska) figurájával a hősnek segítőtársa is akad, ő az egyetlen, aki a magányos Hany Istók zárt világába képes behatolni. Juliska a gyönyörű királykisasszony mesei típusát kölcsönzi, és ezzel szerelmi szál épül bele a mondába. Juliska egyes változatokban csak bizalmas barátként tűnik fel, máshol azonban a reménytelen szerelem motívumát idézi fel, személye megteremti annak lehetőségét, hogy Hany Istók beilleszkedjen az emberek világába. A potenciális mennyasszony és Hany Istók harmonikusan kibontakozó kapcsolatát azonban váratlan fordulatként megzavarja a szomszéd királyfi érkezése, így aztán a fele királyságot (hercegséget) Hany Istók elszalasztja. Juliska és a délceg lovag hetedhét országra szóló lakodalmat csapnak, az motiválja az ajándékozási jelenetet. A tálból / kendőből / hombárból / kosárból kiugráló békákkal azonban a lány felnyitja Pandora szelencéjét, amivel Hany Istók magára szabadítja az összes csapást (szó szerint), a kígyó-motívum enfarkába harap. A kígyó ősi szimbóluma a bibliai történetben is fordulópont, amelynek távozás (elűzetés) a következménye. Ez a történeti szekvencia csalódást, frusztrációt okoz hősünk lelkének, és a legtöbb változatban ez készíti elő a szabadulás vágyát, az ajándékozás és a szökés mozzanatai szorosan összekapcsolódnak.

A történet megoldásában a legkisebb fiú a legügyesebb, ravaszságával legyőzi a nálánál nagyobb ellenfelet, a gonosz boszorkányt, sikerül kiszabadulnia fogságából, és ez a mese váratlan mozzanata. Ez a motívum tehát a népmesék azon komponenséből származik, amikor a gyengének, elesettnek tűnő, mégis bátor főhős csellel túljár fogvatartói eszén, legyőzi őket. Hany Istók a történet ezen etapjában aktív cselekvővé válik, elszökése racionális döntés eredménye (vö. Lévi-Straussnak a „primitív gondolkodásról” szóló állításait). A hős tehát ellenségei fölött aratott győzelmével megmenekül, és elbujdosik a rengetegben, az üveghegyen is túl, azaz újból otthonra talál. Hany Istók afféle házi Odüsszeusként hosszú bolyongás után visszatér otthonába, amely a hazatalálás mítoszát idézi meg. Ez a mozzanat a vissza a gyökerekhez, vissza az ősi természethez toposz variánsa, a Hanság pedig a profán üdvtörténetben új Édenkert, örök paradi-

csom lesz, a megtalált boldogság szimbolikus hona, ahol Hany Istók elnyeri méltó jutalmát. Így aztán a mese struktúrája körkörös, a hős ugyanoda jut vissza, ahonnan elindult, a történet és a történet főszereplője is önmagába tér vissza. Azzal ugyanis, hogy ruháit leveti a kerek erdőben, visszaváltozik azzá, ami, visszaszerzi elvesztett identitását.

A meséhez egyes alakváltozatok az eltűnés cselekménye után a keresés mozzanatát ragasztják. Ez megfeleltethető az üldözés mesei cselekményének, Hany Istók esetében pedig egyúttal a vadászat motívumának megismétlése. Ez a hajsza azonban sikertelen marad, így a jó végül győz, a rossz pedig elbukik. Hany Istók és a természet állatai boldogan élnek, míg meg nem hálnak. A mese régen volt, talán igaz sem volt, aki nem hiszi, járjon utána a *Pressburger Zeitung*-ban.

A Hany Istók-történet tehát mesei fordulatokból építkező egyfajta szabadulástörténet. A mese alapvetően hármasság tagolású, amely megfelel az expozíció, bonyodalom, megoldás háromszáttal, és a zárt, kerek történetet biztosító szerkezetének, melynek alappozanatai: elrablás – fogság – megmenekülés. Hany Istók a szökéssel végül levágja a gonosz sárkány hét fejét, és visszaszerzi elvesztett boldogságát, így a sztori az ő szempontjából happy enddel ér véget. E kerekesség ellenére a mese csupa rejtély, se az eleje, se a vége nem ismert, így aztán aligha meglepő, hogy a variációk ezekre a hiányzó elemekre keresnek választ, ami a „honnan jövünk, hová leszünk” kérdésének aktualizálása. Így aztán a hiányzó okok egyfajta permanens magyarázatkeresést hívnak életre, mely valamennyi szövegben dominál, és éppen az ismeretlenség miatt foglalkoztatja Hany Istók alakja a szerzőket. Távoli analógiaként hozható fel példának erre Petőfi esete, akinek halála nem lenne érdekes, ha rendelkeznenék róla pontos információval, éppen az ismeretlenség teszi izgalmassá az ő eltűnését. Hany Istók is amolyan barguzini lakos, ami előhívja az örök tudásvágyat, itt nevezetesen azt, honnan jött és hová lett a kis fickó. Ennélfogva aztán a történet struktúrája mesteri: az olvasóban tovább él, újabb kérdéseket generál, nyitott végű, továbbgondolható, újraírható. Mindeközben pedig Hany Istók alakja csupa bizonytalanság, amely megannyi interpretációs lehetőséget nyit meg annak érdekében, hogy a róla való tudást birtokolják, és a palotában való elzárás, a fogság a tudás ilyenfajta akarásának trópusa. Az elzárás okaként a szövegek a főhős egyetlen bűnének a dementiaként értelmezett különözötséget tekintik, így érdemes ezt a „bűnt” a bolondság ideológiai megkonstruálása felől olvasni.

Egyes szövegek finoman szólva sem tekintik Hany Istókot szellemileg piacképes egyednek, hol eszelősnek nevezik, fogyatékossgal vádolják, hol a „szerencsétlen félhülye” billogját sütik rá, Johann Georg Kohl 1842-es könyvéről nem is beszélve, aki klasszikus kolonialista stratégiát működtetve a kulturális különbözőség alapján a vad és a barbár fogalmakat az örültséggel szinte egybemosva, az egész vidéket trolikkal és kreténekkel népesíti be.

Nem Hany Istók apológiáját kívánom előállítani, hanem elsősorban a francia történész-filozófus Michel Foucault-nak a bolondság társadalmi pozíciójáról szóló kritikai értelmezésére támaszkodva a történet örültség-motívumát igyekszem szélesebb társadalomtudományi perspektíván keresztül megragadni.

A Hany Istók alakjával azonosított legelső szöveg, az 1749-es anyakönyvi bejegyzés értelmezése már megalapozta ezt a hagyományt. A szöveg a talált gyermeket *puer demens*nek, azaz tébolyodottnak, eszelősnek, bolondnak, örültnek nyilvánította. Nem mellékes, hogy gyakorlatilag azt a latin szót, a *dementiát*, ragasztotta a fiúra, amely az orvosi megközelítésekben szinte az elmebetegség szinonimává vált, így maga állította az orvostudomány kontextusába. Szerencse Mihály kapuvári plébános, Hany Istók keresztelője ezzel egyházi feladatait az orvosi tevékenységgel mosta össze. Michel Foucault *A klinikai orvoslás születése* című kötetében beszél arról a mítoszról, mely a „test papjai” értelmében a vallási szerepet az orvosi foglalkozással keresztelte, „amely foglalkozást a papság modelljéhez hasonlóan szerveznék meg az egészség és a test szintjén, olyan hatalommal felruházva, amelyet a papság gyakorolt a lelkeken”.⁴⁵⁵ Szerencse ezzel nem pusztán a lélek oltalmazójának gondolta el magát, hanem jogot formált arra is, hogy betegség és egészség kérdéseiben ítélkezzen, és a gyermeket a pap és az orvos funkcióját ötvözve bolondnak *diagnosztizálta*. A helyi plébános nyilvánvalóan az adott kultúrában elfogadott viselkedési normáktól való eltérés alapján hozta meg ítéletét, így a másságot nem pusztán a magatartási előírások megszegésének tartotta, vagy vadságnak titulálta, hanem egyenesen az elmebajjal azonosította. Aligha lehetett tudományos fedezete és felhatalmazása ehhez, mégis a nyelv fortélyával bolondságnak vette a normáktól való eltérést. Nézőpontváltással, egy másik kultúra felől értelmezve viszont Johann Georg Kohl az egész környékbeli lakosságot vadnak tartotta, amely rámutat a megnevezések relatív

⁴⁵⁵ Michel Foucault: *A klinikai orvoslás születése*. In: FOUCAULT 2000. 136.

jellegré. Szerencse Mihály ítéletét nem az egyén, hanem a társadalom szempontjából hozta meg, és ezzel a megítéléssel és elítéléssel uralom alá helyezte a fiút, olyan hatalmi viszonyt alakított ki, amelyben az ítélethozó áll az egyik, az alávetett pedig a másik oldalon. A társadalmi konvenciót észrevétlenül evidenciává alakította át, a két fogalmat egymásnak feleltetvén meg, így aztán a követendő viselkedési mintáktól eltérő személyt a betegség körébe sorolta. Minthogy a kulturális szabályok közé Hany Istók viselkedésmódja nem volt beilleszthető, a különbözőség itt az elmebetegséggel vált azonossá, az idegen a rossz szinonimájává vált. Egy adott kultúra normarendszere azonban csak önkényesen dönthet úgy, hogy egészségesnek a szociális elvárások teljesítőit tekinti, míg a tabudöntést betegségnek nyilvánítja. Ennél azonban a szövegek többet is mondanak, éles kontrasztot állítanak fel „ő” és „mi” között, és ebben az oppozícióban aki nem olyan, mint „mi”, az nem is ember, hanem „vadállathoz hasonló”. Ez az ideológia valójában önmagát tünteti fel abszolút mérceként, hogy az ember és a nem-ember közötti határokat elválassza. A meztelenséget a társadalom intézményesített szemérmességéből fakadóan rendellenesnek, sőt, úgyszólván természetellenesnek sejtetik, noha aligha van természetesebb a meztelenségnél. A ruhátlanság, a nyers ételek kedvelése, a beszédképtelenség sem jelent önmagában elmebetegséget, sem állati jelleget, így a *puer demens* megnevezés és az állati viselkedéshez való hasonlítás az elnyomó hatalom eszköze, hogy a Másikat elkülönítse, saját dominanciáját pedig fenntartsa. Természetesen itt *nem* egy *történeti* Hany Istók bolondságára kérdezek rá, *hanem* őt *irodalmi* szövegnek fogom fel, és a téboly indoklását, mélyebb struktúrákba ágyazódását és az ítélethozatal kulturális előfeltevéseit vizsgálom. Merthogy egyszerűbb a különbözőséget a téboly birodalmába beírni, a nyelv trükkjével megbélyegezni, mint az előfeltevéseket megváltoztatni, és egyszerűbb „mítosz a beteg, a primitív és a gyermek közötti azonosság mítosza, amely által az elmebetegség látványától megbotránkoztatott tudat megnyugszik, és megerősödik a kulturális előfeltevésekbe burkolózó lelkiismeret”.⁴⁵⁶

Az elkülönítés a térbeli elzárásban, a várbeli fogságban testesül meg, mellyel a hatalom a szabadságát korlátozza. Látható, a normaszegéshez a rossz, sőt a bűn fogalma tapad hozzá, mindazonáltal valaki megrágalmazhatta I.-t, mert noha semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták. Foucault az elmebetegség társadalmi megítélésének archeológiájáról szóló nemcsak terjedelmében grandiózus munkájában, *A bolondság történeté-*

⁴⁵⁶ Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológia*. In: FOUCAULT 2000. 31.

ben⁴⁵⁷ részletesen kimutatja, hogyan vált a klasszicizmus, Hany Istók kora a „nagy elzárás” időszakává, amelyben a társadalmi normák megszegői is az elmebetegséghez hasonló megítélés alá esnek, akiket elzárással rekesztenek ki az értelem világából, és ahol megvannak a jól bejáratott elvárások, s mindenki mást, aki attól eltér, a deviancia világába sorolnak: „A klasszicizmus feltalálta az elzárást, némiképp hasonlóan a középkorhoz, mely bevezette a leprások elkülönítését. Utóbbiak megürült helyét az európai világban újnak számító szereplők foglalják el: az »elzártak«. A lepratelepeknek nem csak orvosi rendeltetésük volt: más funkciók is szerepet kaptak abban a kirekesztési gesztusban, mely elátkozott területeket hozott létre. Az elzárást elrendelő gesztus is összetett: politikai, társadalmi, vallási, gazdasági, erkölcsi jelentéseket is hordoz, melyek valószínűleg a klasszicista világ néhány alapvető struktúrájával függnek össze”.⁴⁵⁸ A különbözők internálása voltaképpen a „hatalom technológiája” (Foucault kifejezése) saját uralmának fenntartására, akiket gondnokság, egyfajta nevelő-apa alá helyeznek, „az elmebeteggé nyilvánítás [= az elidegenítés] itt olyan eljárással történik, melynek során az alany egy kettős folyamat révén fosztódik meg szabadságától: egy természetes folyamat – azaz boldonsága – révén, és egy őt gyámság alá helyező jogi folyamat végén, mely egy Másik hatalmának szolgáltatja ki (általában egy másiknak, akit jelen esetben a gondnok képvisel)”.⁴⁵⁹ A gyám és gyámság alá helyezett személy dichotómiájában hatalmi struktúrák érhetők tetten, melyek domináns és alávetett viszonyában gondolhatók el, és az intézményesített atyai hatalom biztosítja az uralmat a másik felett. Hany Istók elzárása éppily hatalmi viszony, és az ő nevelésének célja, hogy az uralkodó ideológia alattvalójává tegyék, hogy tiltásokkal és erőszakkal elsajátíttassák vele a társadalmi normákat, vagyis hogy behódoljon az elvárásoknak. Ennek a nevelési és gyógyítási folyamatnak a formái a felöltöztetés, a főtt ételre való rászoktatás, a beszédre és az emberi járásra való tanítás, hogy ilyen formán kikeresztelkedjen önmagából és bekeresztteljedjen a társadalmi és vallási előírásokba. Ebben a nárcisztikus stratégiában a törekvés arra irányul, hogy különbözőségét eltöröljék, megfosszák egyediségétől, a társadalom szubjektumaihoz illő egyforma alakot gyártsanak belőle, mely nem más, mint a Pygmalion-történet aktualizálása, hogy a saját teremtményben

⁴⁵⁷ A magyar fordítás címe némileg domesztikálja a francia megnevezést, helyesebben szólva az egyik jelentést aktualizálja. A *folie* ugyanis a *boldonság* mellett elsődleges jelentésben rendelkezik egy erőteljesebb *őrültség* értelemmel is. A *folie* szó értelmezéséért Kovács Flórának tartozom köszönettel. Ld. továbbá Foucault könyve magyar átültetőjének, Sujtó Lászlónak a fordítói megjegyzését: FOUCAULT 2004. 14.

⁴⁵⁸ i. m., 80.

⁴⁵⁹ i. m., 191.

gyönyörködhesse. Nem az ő boldogulása a kérdés, hanem az, hogy betörjék. Állandó kontroll alatt tartják, azt kell tennie, amit mondanak neki, és e felügyelet a megalázkodásra való hajlandóságot igyekszik belé plántálni: „állandó erkölcsi és társadalmi ellenőrzés vetette [öt] alá; a gyógyítás pedig nem jelenthetett egyebet, mint ismét belé oltani a függőség, az alázat, a büntudat és a hála érzését, amelyek a családi élet erkölcsi fegyverzetét jelentik. E cél elérése érdekében a következő eszközöket alkalmazzák: fenyegetések, büntetések, élelmiszer-megvonás, mindenféle megalázás”.⁴⁶⁰ Ezt konkretizálva, Hany Istókot verbális erőszak éri, veréssel szocializálják, nem eheti kedvenc ételeit, a halat és a békát, kicsúfolják és bazári majomként mutogatják.

A hatalmi kettőségeket, az úr és a szolga viszonyát mutatja, ahogyan a várbeliek munkavégzésre, pecsenyeforgatásra és vízfordásra kényszerítik a maguk Péntekjét, így az elzárás „[e]lnyomó funkciójához ekkor hasznossági szerep is társul”, a törekvés „elzárt személyek dolgoztatása”, és „olcsó munkaerő biztosítása”.⁴⁶¹ A hasznossági elv másik ilyen esete az idomított majomként való mutogatás, így aztán maguk a várbeliek alacsonyítják le Hany Istókot, taszítják állati sorba. Ez újfent rávilágít arra, hogy nem is az állatias tulajdonságoktól való megfosztás a cél, hanem az alávetés, az idomítás voltaképpen engedékeny háziállattá silányítás: *Ecce homo* helyett *Ecce bestia*. Amint Foucault fogalmaz: „Az emberek úgy özönlenek a bolondokat mutogató felügyelőkhöz, mint ahogy a saint-german-i vásáron a majomidomár felé tolonganak. Egy-két ór azzal szerzett hírnevet magának, hogy néhány ostorcsapással különböző tánclépésekre és bonyolult akrobatamutatóványokra tudta nagy ügyesen kényszeríteni őket a közönség előtt [...] mintha csak magának a bolondságnak kellett volna tanúságot szolgáltatnia mibenlétéről”.⁴⁶² Hany Istók ilyenfajta *használata* dominál Jókai *Névtelen vár* című regényének kastélyparki jelentében és Adomány István verses elbeszélésében. Amennyiben a történetet Hany Istók szempontjából látnánk, alighanem megfordulna a viszony normalitás és abnormalitás, egészség és elmebetegség között, a nevek felcserélődnek. Ahogyan az orvosi diagnózis, az erkölcsi elítélés és a társadalmi megbélyegzés összecsiszódik, és a vadócot örök penitenciára kényszerítik, úgy az állat, a bolond és a szörny terminusai is összefonódnak, noha „[a]z állat nem lehet bolond, vagy legalábbis nem a benne rejlő állatiság hordozza a bolondságot. Ne csodálkozzunk tehát, hogy minden ember közül a vadember hajlamos a legkevésbé a bolondságra”.⁴⁶³

⁴⁶⁰ Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológia*. In: FOUCAULT 2000. 72.

⁴⁶¹ FOUCAULT 2004. 100.

⁴⁶² *i. m.*, 209–210.

⁴⁶³ *i. m.*, 516.

Az állandó őrizet, a hajdúk panoptikus tekintetei mint az *isten szeme* emberi klónjai az ellenőrzés egyik feltételét jelentik, a másik feltétel pedig a normák áthágása esetén az igazságszolgáltatás álarcában az erőszakos fellépés (verés), és e kettő nem más, mint felügyelet és büntetés. Foucault *A felügyelet és büntetés* című könyvében a panoptikus tekintetet az uralom egyik biztosítékának nevezi, és a fegyelmezés eszközeként az alávetés újratermelését biztosító intézmények struktúráját a börtön ideológiájára vezeti vissza. A szöveg klasszikussá vált mondataival: „A »megfigyelés« alá vevés természetesen hosszabbítja meg a fegyelmező módszerekkel és vizsgálati eljárásokkal elárasztott igazságszolgáltatást. Mi csodálkozni való van azon, hogy a modern büntetőrendszer eszköze a cellákra osztott börtön lett, ritmusos időbeosztásával, kötelező munkavégzésével, felügyeleti és feljegyző szerveivel, a normalitás uraival, akik átveszik és meg is sokszorozzák a bírói funkciót. Miért is csodálkoznánk, hogy a börtön a gyárakra hasonlít, az iskolákra, a kaszárnnyakra, a kórházakra, s hogy ezek egytől egyig a börtönre hasonlítanak?”⁴⁶⁴ Hany Istók esetében is összecsúszik a börtön és az „iskola” (civilizálás, asszimilálás, akkulturáció) logikája, a nevelésnek csúfolt idomítógyárnak a funkciója a behódolás. Nem az a kérdés, hogy szükség van-e nevelésre, hanem az, hogy mindez vajon valóban a nevelés célját szolgálja-e, vagy pedig az automatikus alávetés elsajátítását. Foucault értelmében az, hogy az iskola a börtön és a gyár logikája alapján van megszervezve, a fennálló hatalom biztosítását szolgálja. Hany Istók neveltetési módszerei a börtön működési elvére hajaznak: „A régi típusú elzárás többnyire a megszokott igazságszolgáltatás keretein kívül működött, de mintegy utánozza az elítélteket sújtó büntetéseket: ugyanazokat a börtönöket, ugyanazokat a cellákat, ugyanazokat a fizikai kegyetlenkedéseket alkalmazta”.⁴⁶⁵ Hany Istók verései, kicsúfolása és egyéb megaláztatása a nevelés sikertelenségéből ered, amely alattvalót igyekezett gyártani belőle a börtön eszköztárával. Louis Althusser klasszikus ideológiakritikai alapvetésében a nevelés intézményét, az iskolát olyan ideológiai (állam)apparátusnak tekinti, amely az elnyomó hatalom újratermelésének eszköze, és amely az alávetést természetesnek, láthatatlannak igyekszik bemutatni.⁴⁶⁶

Hany Istók azonban látja, hogy ez természetesség maszkjába bújó erőszak, hogy a konvenció nem azonos az evidenciával, így fügét mutat a társadalmi elvárásoknak, és elszökik a Hanságba. Ez nemhogy nem boldogság, nem-értelem, hanem racionális cselekvés. Ekképpen aztán az ő

⁴⁶⁴ FOUCAULT 1990. 308–309.

⁴⁶⁵ FOUCAULT 2004. 688.

⁴⁶⁶ ALTHUSSER 1996. 403.

története nem pusztán szabadulástörténet, ennél jóval több, szabadságharc, hogy az őt béklyóba verő uralmat lerázza magáról, és a társadalom ellenében saját identitását őrizze meg. Az ő meséje az alávetés rabsága helyett a szabadság igenlése.

Tehát

Röviden summázva vizsgálódásaim eredményét, elsőként megállapítható, hogy Hany Istók alakjának origója az 1749. évi anyakönyvi bejegyzés, amely azonban még nem történet, két elbeszélői szekvenciát, a megtalálás és a megkeresztelés aktusát tartalmazza. A másik anyakönyvben fennmaradt másolat adatai szerint az 1788 és 1801 között íródott Rosnstingel-jelentés viszont már kerek, összefüggő mesét mond el, amely az elfogástól az eltűnésig tart, de még nem említi a Hany Istók nevet és fizikai megjelenéséről sem számol be. Ugyanakkor az elnevezés az István név becézett alakjaként már a 18. században kialakult, mint ahogyan az „erdőpárti” és a „tópárti” kétféle hagyomány alapjai is ebbe a századba nyúlnak vissza. Egyes írások szerint Hany Istókot nem kapuvári, hanem osli halászhalka találták meg, ami alighanem a Király-tó közelségében leli magyarázatát. Kis József 1797-es tanulmánya az addigi legrészletesebb feljegyzést nyújtja a hansági vademberről, mely testleírással építi tovább a hagyományt, és a későbbiek során gyakran forrásként nyúlnak vissza ehhez a szöveghez. A korai Hany Istók-irodalomban Sopron hangsúlyos szerepet játszik, az anyakönyvek kivételével szinte valamennyi írás ehhez a városhoz köthető, akárcsak a 19. század első felének topográfiai munkái.

Az 1803-as esztendő a történet elterjedésében vízválasztónak tekinthető, a *Pressburger Zeitung* júliusi újságcikkét villámgyorsan átvette a *Wiener Zeitung*, majd annak nyomán számos nyugati újság, így ezzel az évvel kezdetét vette Hany Istók nemzetközi karrierje. Az 1803. augusztus 26-ára datált másik uradalmi jelentés azért született, hogy az újsághír nyomán terjedő történetet hitelesítse, és ez lényegében a Rosnstingel-feljegyzés és a testleírás kombinációja. A 19. század elejére már kialakult a hálóval való kifogás, a pikkelyes bőrfelület és az úszóhártya motívuma. Az 1803. évi újságcikkek elindította első hullám nyomán folyamatossá váltak Hany Istók írásos említései, a nyugati értelmezések egyfelől a biológiai szenzációt látták benne, másfelől pedig a Hanságról szóló ismertetések keretében tárgyalva a vad természet allegóriájaként értelmezték. A Hany Istók meséjéhez illesztett Juliska-szál, mely idővel szerelmi viszonyra fejlődött, minden bizonnyal később született, de a 19. század közepe táján már kialakult. Ebben a században két olyan megnevezést is használtak Hany Istókra, amely mára már kiveszett, a Csípsz Jankót és a Csicsát. Németül leginkább *Wassermann*-nak és *Morast Stephannak*, míg angolul *Wild Boynak* és *Marsh Stephennek* szólították. A tartósnak bizonyuló érdeklődés mind itthon, mind pedig az egyre inkább autonómmá vált nyugati recepcióban kitermelte az első latin, német és angol nyelvű irodalmi feldolgozásokat (Derer Ignác, Ferdinand Botgorschek, Emil Ludwig, Franz Isidor Proschko, Margaret Roberts).

A monda elterjedésének második hullámát Jókai Mór 1877-ben megjelent *Névtelen vár* című regénye indította el, amely az első magyar nyelvű, irodalmi rangú interpretáció. Ennek hatására számos novella és verses elbeszélés született (Sziklay János, Adomány István, Margittai Rikárd, Vécsey Zoltán, Hárs Ernő), Hany Istók rendszeres vendégévé vált a mondagyűjteményeknek, és két újság is viselte a nevét. A történeti kutatások közül kiemelkedik Németh János, akinek nevéhez a rablóivadék-teória kidolgozása köthető. Missuray-Krúg Lajos 1943-ban a recepció eddigi legrészletesebb összefoglalását adta. A 20. század második felében két egymással ellentétes tendencia figyelhető meg a Hany Istók-értelmezésekben. Az egyik a monda történeti hitelességét és a természeti életmód lehetőségét kutatta, ennek keretében Honti Pál dolgozta ki a hódvár-elméletet. A másik tendencia ezzel szemben a mesevilág felől olvasta újra, számos ilyenfajta irodalmi adaptáció született (Wacha Antal, Weöres Sándor, Büki Attila).

A Hany Istók-történet elterjedésének harmadik hulláma nem köthető egyetlen műhöz, ez a hetvenes és a nyolcvanas években több alkotás együttes hatására jött létre. Helyi szinten sokat nyomott a latban Faragó Sándor és Honti Pál írásainak megjelenése, ehhez társult Tőke Péter tollából az első Hany Istók-regény, mégis úgy tűnik, Hany Istók alakját országos szinten a *Névtelen vár* filmes adaptációja tette újból ismertté és népszerűvé.

A Hany Istókkal kapcsolatos olvasatok igen változatos képet mutatnak, értelmezték szörnyszülöttnek, vadembernek, árvának, bujdosónak, a lép fejedelmének, mizantrópnak, gyilkosnak, darwini remekműnek, hidrobiológusnak, rocksztárnak vagy éppen black metal hősnek. S minthogy meséje széles körű értelmezésre teremt lehetőséget, az orvosi interpretációktól és az evolúciótantól kezdve a pedagógiai elveken, a gyermek fejlődésén át a társadalom és az egyén, a kultúra és a természet viszonyáig és a szabadság kérdéséig, a történet itt aligha ér véget.

Függelék

Margaret Roberts: Zabdiel, a cigányfiú

Im leben fern, im Tode nah

Első fejezet

Vannak olyan vidékek szerte a világon, amelyekről, akárcsak népeiről azt lehetne mondani, hogy „sajátos mélabú járja át őket”. Ilyen a római Campagna, Languedoc Camargue-ban és a Hanság Magyarországon. Mindegyiknek megvan a maga vad és sajátos varázsa, amit nem láthat minden emberi szem, hanem csak azok előtt tárja fel magát, akik közelről ismerik, vagy akik ösztönösen élik át. Ezek ismerik többé-kevésbé Campagnát, pár százan kötöttek ismertséget Camargue-gal, de ki van ott-hon a Hanságban? Abban a távoli korban, amit „ösidőnek” nevezünk, Magyarországon alighanem beltenger hullámozott, hegyek falai közé zárva, amíg a Duna utat nem vajt a Klisszura szurdokain át és hömpölygött tovább a Fekete-tengerig. Ekkor Magyarország nagy része szárazzá vált, de egyes részein még mindig hatalmas mocsár terül el, habár délnyugati szegletében, a Bánátban mérföldeket utazhatunk anélkül, hogy vizet találjunk. A Hanság, mint a neve is sugallja, egy mocsár, amely nagy területen terpeszkedik szét az ország északi részén. Széltében-hosszában a szem magasan hullámozó nádasokban kalandozhat, a felszínre bukkanó víz ragyog, a mocsaras talaj pedig imbolyog a legsúlytalanabb lépésre is. Egyes részei járhatatlanok, sehol sem tud a szekér, de még a legkönnyebb jármű sem biztonságosan átkelni rajta, és minden alkalommal, amikor a pásztorok szalmaágyukba fekvé álomba merülnek, kunyhójuk talaja megremeg alattuk. A tájék szórványosan fekvő legelői táplálékot adnak a gulyáknak, a félvad szarvasmarháknak, amelyek felett soha nincsen menedéket nyújtó tető, csak az őket terelő pásztoraik fölött. Barátságos ábrázattal sietnek pásztoraik hívószavára, és ha egy idegen ritkán ide téved, rémülten csoportokba rendeződnek, nem tudván, hogy támadjanak vagy meneküljenek. Gyéren szétszórt kalyibák mutatják az emberi jelenlétet, akik a jószágokat és a nádasokat gondozzák, vagy földmunkát végeznek, hogy ösvényeket vághassanak, ők azonban csak kevesen vannak, és így még a legutóbbi időig is megmaradt a Hanság eredeti vadsága.

Hogy milyen vad volt, szó alig mesélheti el. A lakosság csendes, melankolikus modorúvá formálódott, tanulatlanok, elhanyagoltak, élnek és a meghalnak furcsa otthonaikban, és úgy beszélnek az „ottani emberekről”, mint akikkel nem tudnak kapcsolatot teremteni. Az ottani emberek mindazokat jelenti, akik nem őslakosai a Hanságnak. Sehol máshol nem létezhetett volna egy olyan rejtélyes, vad teremtmény, és mindenekelőtt nem lett volna képes teljesen elrejtőzni, mint az az alak, akit Hany Istók néven ismernek, és aki formájában emberi lény volt, de pikkelyes, hosszú, békaszerű karokkal és nagy fogakkal, amelyekkel mohón falta a hüllőket és a halakat. Miután úszkálás közben kifogták egy tóból, mint különlegességet tizennégy hónapig tartották fogságban Esterházy egyik várában, akár egy idegen lényt, aztán kiszökött a várárokbá, és soha nem látták többé. Bár szorgalmas keresgélést indítottak utána, csak egy halász látta évekké később. A Hanság népe a mai napig úgy hiszi, hogy egyfajta királyként még mindig él a mocsárban, és természetfeletti módon tetszése szerint befolyásolja örömeiket és bánatukat.

Mintegy tíz vagy tizenkét évvel elfogása és eltűnése után a hansági főpásztor furcsa kivételt jelentett a többiektől, ellenszenvvel és gyanakvással viseltettek iránta, mert nem idevalósi volt, hanem a zöldellő Fertő tó egyik falujában született, Dózsa gróf birtokán, akinek éveken át nagy kedvence volt. Még akkor is, amikor hirtelen szegénybe esett, ura körültekintően bánt vele; ugyan eltávolította őt környezetéből, de felsőbb tisztséget biztosított számára a Hanság azon részén, amely hozzá tartozott. De Mohácsi Simon – így hívták őt, magyar szokás szerint a családnevet téve előre – mérhetetlen száműzetésként élte meg, hogy elküldték ura környezetéből erre a helyre. Görcsösen ragaszkodott régi otthonához, korábbi szokásaihoz, úgy tűnt, képtelen élni új körülményei közepette. Korábban egy bizonyos családi esemény keserítette meg amúgy is komor természetét, és az új szegény olyan nyerssé és erőszakossá tette, hogy majdnem lázadást szított az alá tartozó emberek között, akik nemegyszer fenyegették meg életveszélyesen, és még Kaisa is reszketett előtte.

Kaisa volt az egyetlen lánya, a magyarok leírhatatlan kedvességével megáldott lány, mosolyának és könnyörgő szemeinek senki nem tudott ellenállni. Karcsú, sudár alakja és hollófekete haja volt, amit a magyarok imádnak, és hamvas arcbőre, szemeiben lágy tűz gyúlt, amit honfitársai a tökéletes szépségnek tartanak. Nagynénje, Erzsébet éppen ilyen volt az ő korában, de vakmerőségre vállalkozott volna az, aki megjegyzéseket tett volna ezekről a hasonlóságokról Mohácsi Simonnak. Kaisának volt egy bátyja, akit mindennél jobban szeretett a világon, de nevét nem emlegette többször, mint Erzsébetét.

Kaisa nem dalolgatott hansági kunyhójában, mint ahogyan a Fertő tó mellett, és elsápadt, amikor Mohácsi Simon belépett, bár a férfi ritkán szólt hozzá gorombán. Simon észrevette arcának elhalványulását és ez még mélabúsabbá tette. Lehet, hogy miatta merengett bukott sorsán szüntelenül. Vele esett kútba a lány házassága is, amit szívében tervezett. Egyesek szerint a család, amelynek a lány éppen akkor készült a tagjává válni, még mindig befogadta volna őt, ha Simon nem szakított volna meg minden kapcsolatot velük, és nem távozott volna anélkül, hogy megkísérelte volna megpuhítani gazdáját, aki talán már rég el is feledkezett az egész ügyről. Simon folyton a grófnál töltött napokra gondolt, mogorva tünődéseit ez töltötte ki éjjel-nappal. Az öreg Simon állandóan csak ezen tünődött, ami olyan elhagyatott életnél lehetséges, ahol a környezet, ahelyett, hogy elterelné a gondolatokat, inkább fokozza a megszállottságot.

Vajon ez törte össze Kaisa reményeit is, aki bágyadt hajadonná változott, és akinek egyhangú napjai a közönnyel és a reménytelenséggel illantak el, amint mindennapi feladatait látta el a nádkunyhóban? A Hanság egyik sápadt őslakójának sem volt szomorúbb tekintete nála, amint ott állt az ajtóban, és a lakatlan nádas felett a távolba tekintgetett a sötét égererdőre, sóvárgó tekintettel, mintha folyton keresett volna valamit – talán a boldogságot. Végül fájdalmas sóhajtásokkal vette a levegőt, amelyek nem adnak enyhülést – a sóhajok különösen szomorúnak tünnek ilyen fiatal ajkakon –, hogy aztán kedvetlenül menjen vissza. Vajon éppen kedvesére gondolt?

Volt valaki, aki sokszor feltette magának ezt a kérdést, és Kaisa rászolgált erre a gondolatra, és gyakran láthatta a nálánál is sötétebb és mélabúsabb szemeket rászegeződni. De a lány már annyira hozzászokott Zabdiel rejtett imádatához, hogy aligha gondolt erre, elméjét egy másik gondolat kötötte le. Különb is osztotta az általános megvetést az összes Zabdiel-féle iránt. Zabdiel cigány volt, egy elátkozott faj egyike, és az ő pusztá léte szégyen volt Mohácsi Simonnak – heges seb a büszkeségén, folt a becsületén. Simon éppolyan büszke volt a családjára, mint bármely nemes, dicsekedni szokott azzal, hogy amikor az első Dózsa Magyarországra érkezett és meghódította a szlávokat a Fertő tó körül, az ő családja is velük tartott, és hogy apáról fiúra szállva mindig ugyanazoknak az uraknak szolgáltak. A szlávok iránti megvetése megegyezett a cigányok iránti határtalan lenézésével. Pogány kutyák, csavargó tolvajok – akiknek huszonöt ütés túl kevés – voltak a legkíméletesebb szavak, amelyeket rájuk használt, még mielőtt egy napon szépséges húga, Erzsébet elhagyta otthonát egy cigány kedvéért, és ami után már pusztá megemlékezésük is veszélyessé vált. Senki sem tudta, hogy ragyogó szemei, elbűvölő nyelve, vagy még elbűvölőbb zenéje csábította-e el a nőt. Vallásos szertartást rendeztek, talán inkább azért, hogy Erzsébet kedvében járjanak, mintsem

azért, mert a cigány szükségesnek tartotta volna, és aztán együtt eltűntek. Erre Kaisa aligha emlékezhetett, és nem sokat sejtethetett abból, hogy Simon büszkesége milyen nagy csapást szenvedett.

Nagyjából tizennégy éves volt, amikor az egyik augusztusban teendői Simont egy nagy országos vásár meglátogatására szólították, és a lány esdekelve kérte őt, hogy vigye magával, különösen azért, mert egyébként is egyedül maradt volna otthon, mivel Layosto is vele tartott. Ki más is törődött volna vele az ilyen nagy eseményeken, ha nem lett volna vele Layosto, a bátor nemes testvér, aki soha nem hagyta, hogy hiányozzon neki az anyai szeretet, és akinek kezét fogva a lány még a világ végére is elment volna félelem nélkül. Mindig gyengéd volt hozzá, hacsak az igazságtalanság miatt nem ragadta el a szenvedély.

Mohácsi Simon urán kívül senkinek sem vetette alá magát, az iránta való rajongása már-már babonás volt, de Layosto egyenrangú társainál kevésbé volt képes elviselni az igazságtalanságokat feljebbvalóitól. A szólásnak és a cselekvésnek ez a szabadsága nem kevésbé dühítette, mint amennyire meghökkenette az öreg Simont. Ő uránál, a grófnál kevésbé lett volna dühös azért, hogy fia fellázadt ellene. Mindaddig a napig, amíg a Fertő tónál éltek, soha nem volt nyílt harc közöttük ebben az ügyben.

A vásár zsúfolásig megtelt szlávokkal, a kékszemű horvátok mellett magyarokkal, marhákról, lovakról, fazekasúkról, szappanról, juhbőrből készült kabátokról és színpompás fejkendőkről alkudoztak. Mindenféle magyar nyelvjárás keveredett ott a némettel és a törökkel, mindezt tetézte a cigánybanda szilaj muzsikája, megkísérelve túlszárnyalni a sokféle zsi-bongás, a malacvisítás, a lovak lábdobogásának zaját. Mohácsi Simon néhány lovat jött vásárolni ide gazdája számára, aki a legtöbb honfitársához hasonlóan szenvedélyes csodálattal viseltetett eme állatok iránt. Akár-csak Layosto. Amíg Simon a tulajdonossal a nemes jószágok előnyeiről és a hátrányairól pörlekedett, Layosto szemei másfelé tévedtek, mert két férfi bajba került. A mindenfelől jövő zaj és felfordulás felingerelt egy állatot, toporzékolt, ugrált, felágaskodott és minden erejét megfeszítette, hogy kiszabadulhasson. Layosto türelme elfogyott.

– Várj itt, Kaisa! – kiáltotta – és maradj apánk közelében, amíg vissza nem jövök.

És a férfi elrohant, hogy megnyugtassa a rémült állatot, és az embereket győzködte, hogy nem szabad így bánni vele, végül sikerült felülnie rá, aztán elvágtatott, mint a szél, körbe-körbe a lóvásárnak helyet adó lejtőn.

Simon egy pillanatra abbahagyta az alkudozást, hogy utánanézzon a fiának, és aztán folytatta tovább a huzavonát a lókupeccel. Amíg Layosto még a látóterében volt, Kaisa szemei csak rá figyeltek, de amikor egy rövid időre eltűnt, figyelmét a csárdás vérpezsdítő zenéje ragadta el, amit egy magyar sem tud szenvtelenül hallgatni. A hangok ösztönösen vonzot-

ták. Egy kisebb tömeg tolongott a zene körül, amelynek főmuзикusa egy cigány fiú volt, fejével szeretettel támaszkodott rá a hegedűre, ahonnan előcsalogatta a különös dallamot. Mintha olyan hangokat is hallott volna, melyek nem hallhatók mások számára, mámorosabb, titokzatosabb hangok voltak ezek, mint amelyek a táncosokat hozták lendületbe. A fiú orcája kipirult, és vibrált az izgalomtól.

Kaisa állt és nézte őt, valami vonzotta a fiúban, még jobban, mint a zenéje. Nézelődéséből egy asszony zökkentette ki, amint hozzá sietve megérintette a vállát. Sárga fejkendője és népviselete jelezte, hogy a cigányokhoz tartozik, de napbarnított és megviselt ábrázata magyar volt, és még mindig bájos.

– Te vagy a lánya? Mohácsi Simon lánya? – kérdezte remegő hangon, s közben szeme sarkából az öregember felé nézett. A hegedű elhallgatott, de a táncosok heves tapsa a legénytől a folytatást követelte, a férfi azonban felállt, és odalépett Kaisához.

– Igen, ő az apám – kezdte a lány, megijedve a megszólítástól és a rá szegeződő tekintetektől, és éppen Layostót keresve nézett körül, amikor Simon megfordult és meglátta. A férfi egész arca összeráncolódott és elsötétült, tett egy nagy lépést a lány felé, durván megragadta a karjánál fogva, szitkozódva a cigányivadékon, s mielőtt a lány felocsúdhatót volna, apja sietve máris a domb másik oldalára rángatta őt. Kaisa azelőtt ritkán hallott tőle ilyen kemény szavakat, és megrémülve hallgatta a feddést, amiért a cigányok közelébe ment. Mohácsi Simon nem eresztette el a karját újra, mígnem sietve nyélbe nem ütötte üzenetét, és olyan gyorsan hagyták el a vásárt, amilyen gyorsan csak tudták. Amikor hazaértek, Layosto elmesélte hűgának mindazt, amit nagynénje történetéről tudott. Kaisa tágra nyílt tekintettel hallgatta a magyar lány történetét, aki egy cigány kedvéért elhagyta otthonát, de megdöbbenetett apja engesztelhetetlen haragja, és gyakran képzelte futólag maga elé Erzsébetet és a vásáron látott cigányfiút a hegedűvel.

Egy év múlva újból megpillantotta a legényt. Beteg édesanyjától érkezett egy üzenettel, könyörögve Simonnak, hogy bocsásson meg az anyjának. Mohácsi Simonnál süket fülekre talált a cigányfiú esdeklése, akinek cigány ábrázata újból felébresztette benne a dühöt. Zabdiel nem tiltakozott, büszkén és csendben távozott, Mohácsi Simon pedig nyers szavak kíséretében Layostót odébb taszította az útjából, és elviharzott az uradalom egy eldugott szegletébe. Layosto vállat vont, és amikor újból találkoztak, már el is felejtette az egészet. Tudta, hogy az öreg Simont felzaklatta valami, de hát ez túl gyakran megesett ahhoz, hogy különösképpen furdulta volna oldalát a kíváncsiság. Egy szánakozó fül mégis meghallgatta Zabdiel üzenetét, Kaisa pedig merész dolgot vállalt azzal, hogy aznap este, apja távollétében reszketve kilopózott a cigányok sátrához, megölelte és

megcsókolta a haldokló asszonyt, akinek szíve mintha csak azért vert volna halálos ágyán, hogy rokonait még egyszer láthassa. Kaisa nem merte elmondani ezt, még Layostónak sem, olyan megbocsáthatatlannak érezte, amit tett. Másnap a cigányok már másfelé kóboroltak, és magukkal vitték Erzsébetet is. Férje halott, neki pedig nincsen otthona, nincsenek barátai, hacsak nem a pereputty. Néhány nappal ezután történt, hogy Layosto egy civakodás közepette megütötte ifjú urát, a gróf fiát, és a család minden tagja magán viselte e tett következményeit, Layosto elmenekült, de urának parancsa, miszerint el kell fogni és agyon kell verni, csak fenyegetés maradt, és sehol sem találták.

Ez volt az oka Simon hansági száműzetésének. Mély volt haragja a fiával szemben, lévén ő okozta szégyenét, még mélyebb volt hitszegő ütése miatt. Még Erzsébet viselkedése sem érintette olyan érzékenyen, mint az, hogy egyik családtagja kezét emelt urának fia ellen. Ez ellen minden zsigere tiltakozott, ennek a nehézkes, állhatatos természetnek minden vallásos hite, akinek legfejlettebb érzése a büszkeség és a vak hűség volt. Simont talán a lelkiismeret-furdalás is gyötörte időnként. Semmilyen más módon nem lehet magyarázatot lelteni arra, hogy amikor Zabdiel megjelent nála a Hanságban, és így szólt, „Anyám halott, hadd maradjak itt”, akkor nem hajtotta el. Zabdiel ott maradt a pásztorok nehezen tűrhető gúnyolódásának kitéve, elviselve Simon rosszkedvének súlyát, aki rajta köszörülte nyelvét. A cigányfiú feladta vándorló életét, és határozottan ragaszkodott ahhoz, aki befogadta. Kaisán kívül senki nem volt kedves hozzá, és még az ő kedvessége is inkább egyfajta szájalomnak tűnt. Úgy gondolt csak rá, mint egy cigányra.

Második fejezet

Zabdielnek egyetlen igazi barátja volt ebben a sivár életében, a hegedű, ahonnan érintésével hangokat csalogatott ki, amely most olyan simogató, édes és panaszos volt, olyan hátborzongató és vad nyugtalanságot árasztó, hogy mintegy tanúsította a szellemeknek a varázslatos hangszerekbe való beköltözéséről szóló meséket. Kaisa valósággal hitt abban, hogy a hangszer élő, és bár tagadta, mégis egy kissé félt egyedül maradni vele, de aztán kunyhója sarkában biztosított neki menedéket, ahol biztonságos távolságban volt az öreg Simon pillantásától, aki olyan különleges ellenszenvvel viseltetett a hangszer iránt, hogy Zabdiel vékony, barna ujjai csak akkor tudtak játszani rajta csodálatos, istenadta tehetséggel, amikor a férfi hallótávolságon kívülre került.

A magyar cigányok ritkán énekelnek, viszont hangszeres zenei előadásuk olyan, hogy a főnemesek cigányzenekarokat fogadnak fel szolgálatukra, és ők azok a cigányok, akik az ünnepelt bécsi zenekarokban szerepel-

nek. Kaisa örömmel hallgatta Zabdiel játékát, és amíg Simon a tűzhely melletti szalmahalmon aludt, ő időnként ébren virrasztott, a Hanságban szétáradó, távoli, vad harmóniákra fülelt, melyek azt üzenték, hogy Zabdiel a jószágokra való felügyelés közben – ahogyan a fiú fogalmazott – a hegedűjével beszélget. A hangulat kedvességéből gyakran tűnt úgy, hogy még a jószágok is táncolnak körülötte, a tehenek a fiúra vetik jámbor, hallgatag szemeiket, körülötte ögyelegnek, és minden egyes hangra odafigyelnek. Megérkezésekor a szarvasmarhák és a bozontos, heves, fehér kutyák olyan gyengéd érzelmeket tápláltak iránta, hogy pásztortársai varázsraólvasásával vádolták, az újabb bizonyíték ellene pedig az volt, hogy jövetele óta nem hullott el egyetlen állat sem az állományból. Imádta ezeket a bárgyú teremtetéseket, akik embertársainál több kedvességet mutatnak iránta, viszonozták szeretetét, és nem törődtek azzal, hogy ő cigány. Kaisa néha meglátogatta őt napközben, és gyékényfonás közben találta őt, amit ilyen kecsesen csak a hansági ujjak tudnak fonni. A lábainál két vagy három gyapjúszőrű kutya nézett fel kedves, bánatos szemekkel, és bozontos farkukat csóválták, meghálálva a fütyüt vagy a becéző szavakat, miközben megjelent egy szeretetreméltó tehén, és a fiú simogatni kezdte széles homlokát. Aztán Kaisa lekuporodott, és elűzve az unalmat, a fiút múltbeli életéről, vándorlásáról, pereputtyának életmódjáról kérdezte, furdalta oldalát a kíváncsiság, de számos kérdésben megközelíthetetlennek találta a férfit. Minden másban legkisebb kívánsága is parancs volt, de titokban tartani pereputtyát Zabdiel számára becsületbeli ügy volt. Már elhagyta népét, feladta a szabadságot, amely az élet lehelete volt számára, de ez volt az egyedüli, amit még Kaisa számára sem fedett fel. Mindemeltt azonban a lány hatalma a férfi felett korlátlan volt. A lány elfogadta a feléje királynőként áradó gazdag szeretetet, amelynek része volt a leereszkedés, hogy elfogadja ajándékát. Zabdiel feléje irányuló hódolata annyira természetesnek tűnt, mint az, hogy apja kutyájának követnie kell a lányt. Így beleivódott az egész cigányság iránti lenézés még az olyan szelíd teremtésbe is, mint amilyen Kaisa volt, és annak ellenére, hogy Zabdiel az unokabátyja volt, mindig másnak tűnt nála, egyfajta alacsonyabb rangú, pogány teremtménynek. Szívesen taníttatta őt valami jobbra a férfi saját hitvallásánál, amiről biztosra vette, hogy pogány – így aligha lehetett olyan, mint a Hanság népei. Amikor időnként együtt üldögéltek, Kaisa megpróbálta saját hitét belecsepegtetni a fiú tudatába. Meg sem fordult a fejében, hogy Zabdiellel a saját múltjáról társalogjon, a férfi alig tudott valamit is a lány bátyjáról, ha alkalomadtán rákérdezett, sietve azt válaszolta:

– Alighanem meghalt.

Kaisa néha keserű haragot érzett Layosto iránt, amit egy nő néha akkor érez, amikor az egyik ember, akit szeretett, vétkezett. Nagyon erős szerete-

te csak növelte haragját, mert bálványa hevert romokban. Kaisa neheztelése elfedte a férfi viszontlátása és újbóli megérintése utáni kínzó vágyat, s ettől zokogásban és könnyekben tört ki. Amikor azt hitte, egyedül van, karjait az üres levegőbe kitérve suttogta a nevet, amit hangosan nem mert kimondani. Amikor a lány egy kicsit közelebb engedte magához, Zabdiel kifigyelte őt ilyenkor, és arra gondolt, hogy mindez Miklós, a régi szerető miatt van, akinek feleségül ígérték, mielőtt a Hanságba érkezett volna. A férfi vágyat érzett arra, hogy elűzze Miklóst a világból, remélte, hogy rövid lesz az élete – még soha ilyen gondolatok nem tartották fogva, melyeket az a tudat táplált, hogy „Kaisa szereti Miklóst”. Zabdiel tudta, hogy Miklós legalább egyszer meglátogatta Kaisát a Hanságban, de Simon előtt ez ismeretlen volt.

Így múltak a hónapok, a tél közeledett a távolban, a Hanság komor tele, végigsüvöltve a nádkunyhókon, a gyér tűzön. Simon otthona a mocsaras vidék egyik földnyelvére épült, és Kaisa megpróbálta a többenél elviselhetőbbé tenni, de az ő szíve túl kicsi volt ekkora erőfeszítésekhez, és rettegett, hogy esetleg haragra gerjeszti az öreg Simont, aki elégedettnek tűnt azzal, hogy maga körül mindent a lehető legkomorabbnak lát. Amikor a Hanságba költözött, maga mögött hagyta az otthon minden kényelmét, míg Kaisát nagyon megrettentette, hogy semmi másra nem tud gondolni, csakis Layosto vétkére és szökésére.

– Hamarosan tél lesz, közel van az utolsó nap, amikor leülhetek veled idekinn – mondta a lány Zabdielnek.

– A költöző madarak már ezt a hírt hozzák nekünk – válaszolta, felnevezve a szálló vízimadarakra, amelyek elhúztak a fejük fölött.

– Én ismerem a Hanság összes madarát – mondta Kaisa –, te tanítottad meg nekem. Emlékszem, miről meséltél nekem, de az egyáltalán nem volt a hasznodra, amit én mondtam neked, Zabdiel.

– Szeretlek hallgatni, bármiről is mesélsz.

– Igen, de amikor a szentekről beszélek, azért teszem, hogy hátha megjavulsz, Zabdiel, de te nem hiszel bennük, soha sem könyörögsz hozzájuk, elszomorít, hogy pogány vagy. Nem mész gyónni, még soha nem is voltál templomban!

– Nem tudok lélegezni falak között, úgy érzem tőlük magam, mintha börtönben élnék – válaszolta a legény, a zabolába kényszerített állatok tekintetével és mozdulatával.

– Akkor te pogány vagy, Zabdiel!

– Olyan vagyok, mint a fajtám – felelte büszkén. – Amilyenek ők, olyan vagyok én is, de én is szoktam imádkozni, Kaisa.

– Még hogy te! – kiáltotta hitetlenkedve.

– Igen, mi hetedhétországot is megjártuk. Mesélek erről. Táborni ültünk a városokon kívül, és az atya eljött, hogy lássa az anyámat. Ő jó em-

ber volt, Kaisa, ő nem gúnyolódott rajtunk, és én, hogy megörvendeztem, elkezdtem iskolába járni, mások is így tettek közülünk.

– Katolikus vagy evangélikus volt?

– Mi a különbség?

Kaisa túlságosan is megütközött a kérdésem ahhoz, hogy képes legyen elmagyarázni, és csakugyan nem voltak szavai arra, hogy elmondja Zabdielnek, min háborodott fel, így hát e tudatlanság láttán felhagyott minden reménnyel, és azt kérdezte:

– Az iskolájába a városi gyerekekkel együtt jártál?

– Igen, ők és szüleik nagyon mérgesek voltak, de túlléptek rajta, csak mi, cigányok nem tudunk zöld ágra vergődni, a göré fiai nem ültek le mellém, nem is tanultak velem egy könyvből, így hát mennem kellett.

– Ezt nem értem – közölte Kaisa.

– Ó, te azt hiszed, mi mindannyian ugyanolyan piszkosak vagyunk, de nálunk is vannak ám rangok, mint nálatok, és az ilyen család nem eszik együtt a másmyenekkel. És nem is képzelnéd, hogy a görénk fiai, akik szebb házban élnek, mint Mohácsi Simon valaha is fog, nem közösködtek velem, mert az apám volt a legalacsonyabb rangú a társaságban.

Kaisa meglepetten üldögélt. Teljes képtelennek tűnt, hogy a vándorló cigányoknak is különböző rangjaik vannak, mint a keresztényeknek. Zabdiel kiolvasta ezt a lány arcvonásaiból, és meglehetősen fanyarul elmosolyodott.

– Szóval akkor az atya bevitt engem a házába, egy kicsit megtanított olvasni, és a dolgokon, amiket mesélt, még most is elgondolkozom – folytatta.

Kaisa csodálkozva kérdezte, hogy milyen dolgokon.

– Beszélt az Úr összes szentjéről – mondta a fiú. – Azt mondta, hogy Ő is vándor volt, akárcsak mi, otthon nélkül, az emberek durva szavakkal illették Őt, és még saját népe is gúnyolódott rajta. Ez nem lett volna így, ha neki is olyan hatalmas földjei lettek volna, mint a Schwarzenbergeknek, hogy a madarak nem tudnak végigrepülni rajta, vagy megszámlálhatatlanul sok kastélyuk lenne, mint az Esterházyaknak. Gondoltad volna, Kaisa? Kíváncsi lennék, hogy édesanyám látja-e most Őt, és hogy miféle zene hallatszódik ott. Az atya szerint szebb, mint a miénk, és a jövőben nekem is részem lesz benne.

– Zabdiel! – kiáltotta Kaisa.

– Ezt mondta, meg hogy nekem is lesz ott hegedűm, és még azt is hozzátette, hogy ott mindenem meglesz, meglesz az otthonom, és aztán többé nem kell vándorolnom majd – tette hozzá a fiú, miközben álmodozó bánat kúszt az arcára.

– De te szeretsz vándorolni.

– Az én népem Keletről származik, ahol a Paradicsomkert van, és nekünk addig kell vándorolnunk a világban, amíg újból rá nem találunk. De a jó atya azt is elárulta nekem, hogy amikor valaki, aki szereti az Úr kertjét, meghal, rálel az egyenes ösvényre, és amikor eszik az Élet fájából és megfürdik a folyóban, amelynek homokja arany, többé nem emlékezik az éhségre és a hidegre, csak ül a parton, és a barátaival énekel mindörökké. De addig nem pihenhetünk.

Kaisa nyugtalan zavarodottsággal tekintett rá. A fiú meggyőződése mély benyomást gyakorolt a lányra, mégis halványan úgy érezte, hogy az ismételtetett tanítás erősen átszíneződött a fiú tudatában.

– Bárcsak imádkoznál a szentekhez – mondta a lány, visszatérve a számára jobban felfogható dolgokhoz.

A férfi egyfajta válaszként vállat vont, a szentek és csodák felnagyított helyi legendái csakugyan hatástalanok maradtak a kételkedő elmére. Sokkal inkább törődött azzal a ténnyel, hogy Kaisa láthatóan reszketett.

– Te fázol, Kaisa! Miért nincsen juhbőrkabátod, mint az itteni nőknek?

– Kértem apámtól, csak tudod, nemrég.

Zabdiel bólintott, jó oka volt eszébe vésni, milyen lett Simon hangulata az utóbbi időben. Ott állt gondolkodva, és nézte Kaisát, aki még sápadtabbnak tűnt, mint általában, mintha a mocsári nyirkosság miatt remegett volna egész testében.

– Mennem kell – törte meg a csendet a lány kis szünet múlva, miközben gondolatai másfelé kalandoztak, amint erről árulkodott a hirtelen előtörő felkiáltás, amely úgy fakadt ki belőle, mint a sírás. – Ó, Zabdiel, olyan szép volt ott, még télen is! Ki szoktunk menni a téli jégre, kettesben, és nem féltünk az apámtól, néha haragudott, de nem úgy, mint most, akkor én nem féltém senkitől. Ah! Mi haszna ennek a töprengésnek, élni kell az életet, bármilyen legyen is az.

– Odadobnám az enyémet érted, Kaisa.

– Igen, igen, tudom, itt sokkal rosszabb lenne nélküled. De szegény apámnak még nehezebb, mint nekem.

A lány éppen menni készült, amikor fúrjcsicsergés hallatszódott háromszor a távoli égerfák közül, olyan pontosan utánozva a hangot, hogy ha a fül Zabdielénél kevésbé lett volna jártas a fák és a mezők hangjaiban, vagy Kaisáénál kevésbé lett volna éles, bizonyára becsapható lett volna. A kutyák körülnéztek, nyugtalanok voltak és morogtak. Zabdiel lecsendesítette őket, szemét Kaisán tartotta. Csak a vásárban, első találkozásuknál látta olyannak a lány tekintetét, mint most. A lány szeme csupa fény volt, arca kipirult, ott állt a hallgatóság révületében, míg a hangok újból el nem értek a füléig, és a Fertő tónál töltött kedves, elmúlt napjainak ismerős jeleit vélte felfedezni ezekben a hangokban. Egy jól ismert magyar dalt kezdett dúdolni, amely a fúrj hangjait utánozza, és amikor megállt, a fütty

háromszor megismétlődött. A fürjek viszont csendesek voltak már vagy egy hónapja.

„Ez Miklós lesz” – gondolta a cigányfiú, kétségbeesetten. „Találkozni fog vele az éjjel”.

Levetődött földre, eközben Kaisa a kunyhó felé indult, anélkül, hogy eszébe jutott volna, hogy a férfi a közelében van. Egyaránt reszketett az örömtől és a félelemtől, alig állt a lábán. A lány újból látni akarta a férfit, de mi lesz akkor, ha a pásztorok felfedezik az idegen rejtekhelyét, vagy ha Mohácsi Simon veszi észre a férfit? Tudta, hogy Simon sokkal kisebb dolog miatt is haragra lobbant már. Amint a lány elérte a kunyhót, Zabdiel is gyorsan ott termett. A fiú mélabúsan meredt rá, ez gyakran tűnt fel az ő fajtája arcán, de amikor a lány arról kérdezte, miért jött, csak annyit mondott:

– A hegedűmért jöttem.

Amikor nem volt nála a hegedű, a gyékényfonat mögött állt, amit ő készített, hogy elválassza Kaisa zugát a kunyhó többi részétől. A lány előhozta neki, a fiú kiment vele a csendbe, és amikor nem látták, szenvedélyes ragaszkodással megcsókolta, a mellkasára helyezte, a húrokat lágy érintéssel simogatta, és az előcsalogatott hangok olyan fájdalmasak voltak, akár egy szomorú búcsúé.

– Lelkem, testvérem – becézgette a saját nyelvén. – Meg kell válnom tőled, barátom. Idegeneknek kell eladnom téged, akik nem ismernek és nem szeretnek úgy, ahogy én, nem beszélgetsz majd úgy velük, ahogyan velem! Bocsáss meg, testvérem, nem bírom látni Kaisa borzongását ebben a szélben, miatta kell elbúcsúznom tőled. Mondtam neked, mennyire szeretem őt, neked, aki sohasem gúnyolsz ki, amiért cigány vagyok! Imádja Miklóst, hadd legyen az éjjel övele. Ó, jaj! Amikor elválok tőled, ki marad a barátom ebben a világban?

Harmadik fejezet

A másnap este Mohácsi Simont, Kaisát és Zabdielt egy pásztor kunyhójánál találta. Ezek egyformán néztek ki az egész Hanságban, a tűzhely közepén volt, és lakóik ehhez közel szalmahalmokon aludtak. Itt azonban Kaisa fekvőhelyét eltakarták egy gyékénnyel, amit Zabdiel font vastag nádszálakból. A hansági nép alacsonyszintű és durva életkörülményeit jelezte a komfortigény hiánya és a kezdetlegesség, ahogyan az ilyen csupasz eszközöket gyártották. Bárminek, amit Zabdiel ujjai megérintettek, volt bája és kényelme, mindez egy olyan elmére vallott, melyben költőiség és művészi hajlam lakozott, de ezt semmibe vették. Abban a zugban a fiú két gyékénnyel fedte le a földet, de ahol nem volt letakarva, ott nem tudta

hatékonyan távol tartani a nedvességet a remegő földtől, itt a víz már anynyira közel volt a felszínhez, hogy ha valaki vizet akart inni, csak annyit kellett tennie, hogy beledug egy nádszálat a kalyiba talajába, és az üreges csövön keresztül kortyol belőle. Csutorának nevezett kerek, fából készült kulacsok álltak ott; Kaisa pedig éppen végighintette pirospaprikával a marhahúst a vacsorához, amelyet olyan erősen fűszerezett meg, hogy tüzessége szinte ellensúlyozni tudta a zord időjárást. Az öreg Simon lehajtott fejjel ücsörgött, szokásához híven belefeledkezett gondolataiba, sértettséggel telve merengett szerencsétlenségén. De ezen az éjszakán tűnődése közben szikra gyúlt a szemében, és egyszer-kétszer felemelte a fejét, hirtelen körülnézett a megriadt lónak azzal a furcsa arckifejezésével, amilyenek ennek a nemzetnek vannak. Kaisa hamar észrevette a változást, és ez megriasztotta. Zabdiel némán ült, ujjai néha akaratlanul is mozogtak, mintha éppen hangszerének húrjait pengetné, és csak az ő cigány szemének nyugtalan pillantása mutatta, hogy nagyon is élénken él benne minden, amin keresztül ment. Simon egyszer csak beszédre nyitotta a száját.

– Hany Istókot újból látták – motyogta, inkább csak magának, mint társainak.

– Hol, apám?

– Az emberek láttak valakit leskelődni a nádasban, és azt mondták, Hany Istók volt, de a gyávák féltek közelebb merészkedni hozzá, bár a gróf jó szolgának hívja azokat, akik el akarják kapni Hany Istókot. Igen, igen, hűséges szolgának. Sok minden felett szemet hunyna. Élve vagy halva, hallottam, amint ezt mondja, élve vagy halva. Látnia kell, hogy az öreg Simon is jó még valamire. Nem dobtam el a puskámat, amikor idejöttem, és még nem felejtettem el, hogyan kell lőni. Nemsokára elindulok és megkeresem.

– Apám! Ne tedd ezt! – kiáltott Kaisa, rémületében elfeledve minden óvatosságot. És ha nem is ő az és te megölöd?

– Gyermekeim, itt az esély a kezemben, hogy uram jóindulatát visszaszerezzem, és ne ragadjam meg ezt? Jobb meghalni, mint szégyenben élni, és látni a lányom elhervadását a szemem előtt. Láttál valamit, fiam? – tette hozzá nyers hangján, amely egy pillanatra ellágyult, amint Kaisához beszélt. Zabdiel lopva a lányra pillantott, és a lány könnyörgő szemei esedeztek a nemleges válasz iránt.

– Nem az én dolgom, hogy Hany Istókot kutassam – felelte konokul.

– Nem? És akkor mi a te dolgod? – rivallt rá az öreg Simon, dühösen rámeredve. Az a te dolgod volt tegnap éjjel, amikor üresen találtam az őrhelyedet? Hol voltál, te csavargó cigány? Felelj, de tüstént, vagy idehívom Istvánt! Nem én magam ütlek, mint ma reggel, hanem majd neki szólok, hogy verje ki abból a cigány fajtádból az igazságot.

– Kaisa apja és Erzsébet bátyja akkor ver engem, amikor csak akar – válaszolta a fiú – de ha az Istvánhoz hasonló paraszt kutyája akár csak hozzám mer élni, megmártom benne a kést.

– Lehet, hogy még az idén verebek laknak majd a koponyádban, te hitvány csavargó! Az olyan magyarok, mint István túl jók ahhoz, hogy elverjék a fajtádat, az olyan tolvajokét és hóhérokét, mint te!

– Az én őseim szabad nemesek voltak, amikor a magyarok még csak szolgák! – vágott vissza Zabdiel, ugyanazzal az indulattal torolva meg a népén való gúnyolódást. A romák nem fizetnek útdíjat a budai hídon, mint a ti nemeseitek, mert a legrégebbi nép Európában.

– Te cigány kutya! – folytatta az öreg Simon, akit a düh fojtogatott, amint felállt, hogy elpusztítsa a fiút, aki ott állt vele szemben, ugyanúgy remegve a dühtől.

Kaisa közjük vetette magát, kezét kitérve feléjük, hogy távol tartsa őket egymástól, és közben azt kiáltotta:

– Apám, ő a húgod fia! Zabdiel, hogyan tudsz haragudni az apámra? Menj innen, hordd el magad!

Egy pillanatnyi habozás után Simon és Zabdiel dühös szemei elernyedtek egy kissé, és aztán Zabdiel szó nélkül elviharzott a kunyhóból.

Simon csendesen újból leült, Kaisa pedig halálos rémületében nem mert újból könyörögni, hogy a férfi ne induljon el Hany Istók felkutatására.

– Jó éjt, apám! – mondta végül, majdnem úgy, mintha nem akarta volna, hogy meghallja, és a férfi nem is adta jelét, hogy meghallotta-e vagy sem. Amint azonban a lány ébren feküdt a gyékény mögött reszketve, a férfi megmozdult. Kaisa felült, készen arra, hogy odarohanjon és könyörögve bírja a maradásra, de alig hitt a szemének, amikor észrevette, hogy a férfi a szalmakupacra vetette magát, ahol álomba mélyedt.

Kétségek között hanyódott, hogy ki merészkedjen-e apja mellől, szíve olyan gyorsan vert, hogy jóformán nem is hallotta a férfi mély levegővételeit, de aztán gyötrődését maga mögött hagyva kilopózott a kunyhóból. Miközben a csillagok hideg fényében haladt, megijesztette egy földről előbukkanó sötét alak. Alig tudta elnyomni sikolyát, amikor észrevette Zabdielt:

– Mit csinálsz itt? – kérdezte rémülten Kaisa, és gyorsan visszaszaladt a kunyhó mögé. – Miért nem vagy a jószágokkal?

– Mert azelőtt még nem láttalak kint egyedül.

– Most nincs időm arra, hogy maradjak és cseverésszek, Zabdiel. Miért nézel így rám?

– Kaisa, te nagyon szereted őt!

– Szeretem! Ó, Zabdiel, ki mást is szerethetnék ennyire?

– Igen, biztosan nagyon szereted őt, Kaisa, mivel tudod, hogy az öreg Simon megöl, ha itt talál az éjjel.

– Persze, tudom, de az semmi, *őt* ölné meg, Zabdiel! Nem megy el anélkül, hogy ne látna engem újból, oda kell mennem és beszélnem kell vele. Csitt!

– Semmi – mondta Zabdiel rövid hallgatóság után. – Menj, Kaisa! Tudok mindent, hogy ki volt itt tegnap este és ma is.

– De ha te kitalálad, lehet, hogy mások is tudhatják? Láttad őt? Hallottad? Az emberek Hany Istókra vadásznak, és az apám – ő, biztos, ő is elmegy. De annyira régen láttam, és olyan távol lesz tőlem.

– Távol? De te itt vagy! – mondta Zabdiel hitetlenkedve. Hát menj, de előbb vedd ezt fel! – adta a kezébe a vastag juhbőr kabátot.

A lány minden sietsége ellenére megtorpant. – Honnan van ez? Nincs is pénzed?

– Vettem.

– De honnan? Volt erre pénzed, elmentél anélkül, hogy engedélyt kaptál volna, és nem vertek meg? És Zabdiel, hol van a hegedűd? Ugye nem adtad el a hegedűdet ezért?

Zabdiel elfordította a fejét és nem felelt, de két nagy könnycsepp hullott a fübe a lábainál.

– Te túl jó vagy hozzám, kedves Zabdiel – mondta Kaisa, nagyon meghatódva. – A hegedű, amit annyira szeretted.

A lány ismét elhallgatott, gondolatai visszaterelődtek mostani veszélyes helyzetére, majd hirtelen elhatározásra jutott, és így szólt:

– Zabdiel, maradj itt és figyelj, és ha apámat megpillantod, füttyülj. – Biztos volt benne, hogy a fiú megteszi, amit kér, így meg sem várva a választ, gyorsan, zajtalanul elviharzott.

Zabdiel utánanézett, amint áthatol a mocsáron, a nádas imbolygott, hajladozott az éjszakai szélben, itt-ott tavacsákak terültek szét az ezüstös csillagok alatt, a tehenek a távolban aludtak, égerfák álltak a sötétben, és mintegy negyed mérföldön túl a homályba vesztek. Kaisa arra rohant. Zabdiel összeszorította karcsú, barna kezzeit, miközben utána tekintgetett, szemei izzottak, mint a parázsló szén. Mozdulatlan maradt, és figyelt, ahogyan megbízták. A lány épphogy elérte a fákat, amikor Zabdiel elindult, mivel mozgást észlelt a kunyhó felől. A fülét hegyezte, éleset füttyentett, és abba az irányba rohant a lapályon, amerre Kaisa ment, mielőtt a puskájával a kunyhójából előbukkanó Simon észrevehette volna a fiút. Az öregember már ébren volt, és azzal az új ötletével, hogy Hany Istók elfogásával visszaszerezni urának kegyét, felállt és a keresésére indult. Zabdiel füttyszavának hallatán Kaisa berohant az égerfák sötét mélyére, ahol még minden csupasz volt. Zabdiel a nádasban gubbasztott, és nézte az óvatosan előrehaladó öregember sötétlő alakját, aki pillantásokat vetett jobbra-balra, mintha csak azt remélné, hogy az ingoványban vagy a tavacsákban meglepheti a mocsár királyát, így szórakoztatva magát magányában. Simon időről időre megállt, aztán ismét továbbhaladt, és volt valami ebben a mélységes csendben, a mozgó alaknak ebben a rejtőzködő előrehaladásában, ami miatt a szív gyorsabban ver. Hosszabb szünet után

úgy tűnt, Simon taktikát változtatott, és a felé az égererdő felé fordult, mely még csupaszabb volt a többinél, és itt rejtőzött Kaisa és társa. Zabdiel növekvő izgalommal figyelt. Észrevette, hogy Simon olyan helyen telepedett le, ahonnan beláthatja a tavat, ahonnan a legvalószínűbbnek tartotta, hogy Hany Istók leskelődik, és megértette, hogy innen elkerülhetetlenül felfedezhetné Kaisát, csak a fák közé kell néznie, és hogy ezért haladéktalanul a másik irányba kell elvonnia a figyelmét. Egy pillanat alatt határozott. Amint Simon közelebb jött, egy kiáltással kiugrott a nádasból, karjait a feje fölé emelte, és beleugrott a tóba. A víz bezárult fölötte, és láthatatlanul úszott arra a helyre, ahol a nádas sűrű volt és magasra nőtt, de hirtelen mozdulatai megragadták Simon bámuló tekintetét, aki meg volt róla győződve, hogy a mocsár királya rejtőzködik ott, így súlyos puskáját a vállához emelte és elsütötte. A lövés különösen hangosnak hangzott a nagy csendben, nyugalomból felriasztotta a marhákat, a kutyák ugatni kezdtek, pásztorok futottak a helyszínre, amint a vén Simon a nádasból éppen nehézkesen vonszolt ki valamit a csillagfénybe, valamit, ami élettelenül hevert előtte, felfelé fordított arccal és csukott szemmel. Az összecsődült pásztorok mindannyian ugyanazt a nevet ismételték, hátrahanyatlottak, aztán ránéztek az öreg Simonra, akinek vad diadala lassan egyfajta zavart rémületbe csapott át. Kaisa közeli búvóhelyéről hallotta, mi történt, odarohant, látta a döbbenettől lesújtottan álló férfiakat, miközben egy durva fickó, akinek soha nem volt azelőtt egyetlen kedves szava sem a cigányfiúhoz, Zabdiel fejét a mellére fektette, gyengéden elsimította a hosszú, fekete haját, és vizet locsolt rá. Ezalatt az öreg Simon csak állt ott, mint egy tébolyodott, és egyre csak azt hajtogatta:

– Erzsébet fia, Erzsébet fia! Megöltem Erzsébet gyermekét!

Kaisa nem bír semmit sem kérdezni, de amint könnyei Zabdiel arcába hullottak, a fiú sápadt szemhéjai lassan felnyíltak, és homályos, távolba néző tekintettel pillantott rá, amelybe a tudat visszalopózott, bár úgy tűnt, semmi mást nem lát, csak Kaisát. Levegőt vett.

– Miklós biztonságban van? – kérdezte.

– Miklós?! Miklós nem is volt itt!

– Nem volt más kiút – mormolta – Simon megtalálta volna őt, és megölt volna téged, Kaisa.

– Ó, Zabdiel! Az nem Miklós volt... az... az Layosto volt! Apám! – fordult oda vadul Simon felé, miközben észrevette, hogy Layosto áll a közelében, de senki sem gondolt rá, még Simon sem, akinek szemei kétségbeesetten szegeződtek a haldokló fiúra, húga fiára.

– Apám nem tudsz csinálni semmit? És te, Layosto? – nézett egyikről a másikra, segítségért könyörögve a fiú számára, akinek – és ezzel mindenki tisztában volt – nem volt sok már hátra. Úgy tűnt, alig hallja a lány szavait, szemei fáradtan lecsukódtak, és amikor ismét kinyitotta, félelem tükröződött pillantásában, és vakon kinyújtotta a kezét.

– Mi ez? Nem tudom, hová megyek, a Duna messzire visz engem – mondta, minden erejét megfeszítve. – Nincs mibe kapaszkodnom. Hová megyek?

– Édesanyádhoz a Paradicsomba, szegény fiam! – kiáltotta az öreg Simon, és hirtelen szenvedélyes könnyekben és zokogásban tört ki, miközben letérdelt, a fiú hideg kezeit az ajkára helyezte, és azzal a hiú reménnyel dédelgette azokat, hogy az élet szikrája még nem hunyt ki bennük. A félelem és a zavar tekintete áradt a cigányfiú arcáról, de diadalmasan elmosolyodott azon, amit suttogott:

– Ez az a hely, ahol az atya szerint a zene lakik.

Kaisa lehajolt, hogy megcsókolja őt, de nem tudta, hogy a fiú érezte-e ajkait, mert a fiú lassan, halk és távolinak tűnő beszéddel csak annyit mondott:

– Kíváncsi lennék, kié most a hegedűm, arra kérném, adja vissza – majd arca Kaisa kezébe hanyatlott, csendesen feküdt, miközben a lanyhuló lélegzet érzékeltette, hogy az élet minden egyes pillanatban fogy benne. Mindenki csendben volt, még az öreg Simon önvádja is néma maradt. Végül az egyik pásztor mély sóhajtásokkal távozott, és lassan a többiek is követtek. Layosto ránézett az apjára, felemelte a halott fiút, és holttestét a kunyhó felé cipelte. Simon lehajtott fejjel követte, nem szólt semmit a fiához, könnyektől elvakítva Kaisa is velük ment. Úgy érezte, hogy Layosto nem teszi kockára többé Simon haragját, de a sértetlenségért drága árat kellett fizetni.

Zabdiel halála nem volt hiábavaló. Amikor Simon megjelent ura előtt, magát vádolva unokaöccse haláláért, az egész szomorú történetet elmesélte. Dózsa grófot megrendítette az öregember szenvedése és a szegény fiú önfeláldozása, így megparancsolta Simonnak, hogy térjen vissza régi otthonába. Layostót nem zaklatták, és a múltra fátylat borítottak.

Így hát a régi élet a Fertő tónál újra kezdődött, és Kaisa ősi otthonában a barátai között újból visszanyerte egészségét és vidámságát, és úgy tűnt, az idő multával a cigányfiút elfelejtette. Ez azonban nem így volt. Sok cigány talált menedéket Simon pajtájában, és kosztot is kaptak, amikor fájós lábukkal a falun végigvonulva a többiektől csak elutasításban részesültek. Simon tehát szelídebb emberré vált visszatérése óta, Kaisa pedig boldog feleség lett, de egyik gyermeke sem volt kedvesebb neki, mint az a sötét szemű fiú, bátyjának, Layostónak a fia, aki szerető hálából a megvetett cigány nevét kapta, a Zabdielt.

Fordította: Gerencsér Péter

Bibliográfia

(a lábjegyzetekben használt rövidítések feloldása)

A könnyebb visszakereshetőség érdekében az alábbiakban a bibliográfiát két részre osztva közlöm. *Primer irodalom* alatt a Hany Istókra vonatkozó irodalom olvasható, mely így Hany Istók-bibliográfiaként is használható, ide sorolom azon munkákat is, melyek tengelyében nem kimondottan Hany Istók áll, de említik a figurát. A *Szekunder irodalom* a kötetben felhasznált, de nem szorosan Hany Istókhoz kapcsolódó írások bibliográfiai jegyzékét tartalmazza.

Primer irodalom

ADAMS 1828. = William Adams: *The Modern Voyager & Traveller through Europe, Asia, Africa & America. Vol. IV. Europe.* Fisher–Jackson, London, 1828.

AF. 1837. = *Der schwimmende Rasen – Hansag in Ungarn.* Allgemeine Forst und Jagdzeitung. 19. Juni 1837.

AUSLAND 1836. = *Der Hansag.* Das Ausland. Nr. 315. 10. November 1836.

AUSLAND 1852. = *Der NeusiedlerSee, seine Umgebungen und der Hansag.* Das Ausland. Nr. 145. 17. Junius 1852.

BALLA 2007. = Balla Tibor: *Lápvilági történet.* Dunaújvárosi Hírlap, 2007. május 21.

BALLENSTEDT 1824. = Johann Georg Justus Ballenstedt: *Nachtrag zu den Notizen über die Syrenen.* In: Uő: *Die Worwelt und die Mitwelt, wie auch Nachträge zur alten und neuen Welt. Zweyter Theil.* Braunschweig, 1824. 76–94.

BEST 1844. = M. C. Best: *Six thousand years ago. Or the Works of Creation Illustrated.* Binns and Goodwin, London, 1844.

BOTGORSCHKE 1837a. = Ferdinand Botgorschek: *Hany Istók, der Wassermann.* Oesterreichisches Morgenblatt, 1837. Nr. 21.

BOTGORSCHKE 1837b. = Ferdinand Botgorschke: *Hany Istók, der Wassermann*. Frankfurter Conversationsblatt, 27. Februar 1837.

BOTGORSCHKE 1839. = Ferdinand Botgorschke: *Hany Istók, der Wassermann*. In: Justinus Andreas Christian Kerner (hg.): *Blätter aus Prevorst. Originalien und Lese Früchte für Freunde des innern Lebens*. 12. Stuttgart, 1839. 222–230.

BOTGORSCHKE 1853. = Ferdinand Botgorschke: *Hany Istók, der Wassermann*. In: Uő: *Gereimtes und Ungereimtes. Novellen, Erzählungen, Humoresken und Skizzen, nebst einer kleinen Sammlung von poetischen Versuchen. I. Band*. Wien–Oedenburg, 1853. 1–8.

BRAUN 1924. = Braun Soma: *A primitiv kultúra. Bevezetés az ősemmel foglalkozó tudományba*. Népszava, Bp., 1924.

BREDETZKY 1804. = Samuel Bredetzky (hg.): *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. Drittes Bändchen*. Wien, 1804.

BRIGHT 1818. = Richard Bright: *Travels from Vienna through Lower Hungary; with some Remarks on the State of Vienna during the Congress in the year 1814*. Constable, Edinburgh, 1818.

BRIGHT 1970. = *Richard Bright utazásai a Dunántúlon. 1815*. Vál., ford., és bev.: Szerecz Imre. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 1970.

BÜKI 2004. = Büki Attila: *Félvilág. Válogatott és új versek*. Xénia–Örökség Könyvműhely, h. n., 2004.

BÜKI 2007. = Büki Attila: *Hany Istók*. In: Uő: *Sára holdja. Drámák*. Hungarovox, Bp., 2007, 187–229.

BÜKI é. n. = Büki Attila: *Hany Istók*. In: Uő: *3 mese*. Gyöngyharmat, h. n. [Mikebuda], é. n. [2007.] 3–9.

CAMMANN–KARASEK 1979. = Alfred Cammann–Alfred Karasek: *Donauschwaben erzählen. Teil 4*. Elwert, Marburg, 1979.

CHERNEL 1892. = Chernel István: *Az öreg Eger*. In: *Emlékkönyv a királyi magyar Természettudományi Társulat félévszázados jubileumára*. Szerk.: Titkárság. Természettudományi Társulat, 1892. 202–216.

CHIMANI 1814. = Leopold Chimani: *Vaterländischer Jugendfreund. Dritten Theil*. Doll, Wien, 1814.

CSAPODY–PAPP 1983. = Csapody István–Papp Vilmos: *A Fertő-tó és a Hanság tájvédelmi körzet*. Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal, Bp., 1983.

CSKV. 1893a. = *Uj lap Kapuvárott*. Csorna–Kapuvár és Vidéke. 1893. július 1.

CSKV. 1893b. = *Harsogó Kambrinusz*. Csorna–Kapuvár és Vidéke. 1893. július 8.

CSKV. 1893c. = *Hany Istók*. Csorna–Kapuvár és Vidéke. 1893. augusztus 5.

CSKV. 1893d. = *Szerkesztőségi üzenetek*. Csorna–Kapuvár és Vidéke. 1893. szeptember 2.

Cs. SZABÓ 1941. = Cs. Szabó László: *Mérleg*. Nyugat, 1941/7. 475–489.

DALMADY 1909. = Dalmady Zoltán: *Mendemoniák a természettudomány köréből. A művelt közönség és a nép körében elterjedt természet- és orvostudományi tévhitek, előítéletek, hamis nézetek magyarázata és helyreigazítása*. Athenaeum, Bp., 1909.

DERER 1828. = Ignatio Derer: *Domino Antonio Juranits [...] humillime dedicata Poëtica exhibitio Arcis et Horti Kismartoniensis, cum contemplatione ethica tanquam anima corpori subnexa*. Kultsár, Sopronii, 1828.

D. H. 1803 = D. H.: *Nachrichten von seltenen Menschen*. In: Johann Heinrich Voigt: *Magazin für den neuesten Zustand der Naturkunde mit Rücksicht auf die dazugehörigen Hülfswissenschaften. Sechster Band*. Weimar, 1803. 255–259.

ER. 1818. = The Edinburgh Review, or Critical Journal. Vol. XXX. 1818.

FARAGÓ 1970. = Faragó Sándor: *Mi lehet az igazság Hany Istók körül?* Rábaközi Múzeum, Kapuvár, 1970.

FARAGÓ 1985. = Faragó Sándor. *Még egyszer Hany Istókról*. Soproni Szemle, 1985/3. 246–256.

FEHÉR 1980. = Fehér Klára: *Vakáció Magyarországon*. Gondolat, Bp., 1980.

FÉNYES 1847. = Fényes Elek: *Magyarország leírása. II. rész*. Pest, 1847.

FÉNYES 1851. = Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára. II. kötet*. Pest, 1851.

FÖLDVÁRY 1934. = Földváry Miksa: *Felsődunántúli természeti emlékek. Bevezetés.* Erdészeti Lapok, 1934. július. 579–604.

FRANCZ-ÖSZ-RABI 2008. = Francz Magdolna-Ösz Gábor-Rabi Éva: *Otthonunk, Magyarország.* Tessloff-Babilon, Bp., 2008. (Mi micsoda? 100.)

[GÁNGOLY–NOVÁK] 2001. = G. és N. urak [Gángoly Attila–Novák Valentin]: *Zsír Balázs, avagy egy tucatszor bukott diák hihetetlen kalandjairól, kóborlásairól és kópéságairól s ezenközbeni elmélkedéseiről szerzett szép kis história.* Hungarovox, h. n., 2001.

GÁRDONYI 1965. = Gárdonyi Géza: *A magyar gyík.* In: Uő: *Tükörképeim. Önéletírások, karcolatok, esszék.* S. a. r. Z. Szalai Sándor–Tóth Gyula, Szépirodalmi, Bp., 1965. 487–492.

GIMES 1961. = Gimes Endre (szerk.): *Kirándulások Győr–Sopron megyében.* Győr–Sopron Megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala, h. n. 1961.

GIMES 1972. = Gimes Endre: *Kapuvár. Útikalauz.* Győr–Moson–Sopron Megyei Idegenforgalmi Hivatal, é. n. 1972.

GM. 1841. = The Gentleman's Magazine. Volume XV. MDCCCXLI, January to June. London, 1841.

GROSS-HOFFINGER 1833. = Anton Johann Gross-Hoffinger: *Ungarn, das Reich, Land und Volk wie es ist. Erster Band.* Literarisches Museum, Leipzig, 1833.

HANKISS 1935. = Hankiss János: *Jókai forráshasználata. A Névtelen vár és a Hirhedett kalandor. Második, befejező közlemény.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1935/4, 368–387.

HAROSY 1841. = Sigmund von Harosy: *Denkwürdigkeiten der Königlichen Freistadt Oedenburg, so wie auch sämtlicher Umgebung.* München. 1841.

HÁRS 1993. = Hárs Ernő: *Hany Istók.* In: Uő: *Emlékezünk régiekről.* Hazánk, Győr, 1993. 5–16.

HÁRS 2008. = Hárs Ernő: *Hazajáró lélek.* Mosonvármegye, 2008. június 2.

HC. 1803. = Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unpartheyischen Correspondenten. Num. 146. Anno. 1803. den 13 September.

- HI. 1893a = *Hany Istók. Élcslap*. Kapuvár, 1893. augusztus hó, 1. szám.
- HI. 1893b = *Hany Istók. Élcslap*. Kapuvár, 1893. augusztus hó, 2. szám.
- HI. 1902. = *Hany Istók. Dunántúli élcslap*, Győr, 1902. augusztus 3–1902. november 9.
- HONTI 1972. = Honti Pál: *Hany Istók nyomában*. Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, Győr, 1972. (Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár Füzetek 1.)
- HORVÁTH 1993. = Horváth Elemér: *delejes tű foka*. Kortárs, 1993/1. 58–59.
- JENNY–SCHMIDL 1835. = Rudolf von Jenny–Adolf Schmidl: *Handbuch für Reisende in dem österreichischen Kaisersaate. Zweiter Band*. Wien, 1835.
- JÉKELY 1985. = *Jékely Zoltán összegyűjtött versei*. S. a. r. Győri János. Magvető, Bp., 1985.
- JÓKAI 1965. = Jókai Mór: *Névtelen vár. (1877)*. S. a. r. Harsányi Zoltán, Akadémiai, Bp., 1965. (Jókai Mór Összes Művei, Regények 34.)
- KATONA 1990. = Katona Imre: *Hany Istók Budapestén*. Soproni Szemle, 1990/2. 158–167.
- KIS 1816. = Kis József: *A Fertő tavának geographiai, historiai és természeti leírása. 1797-ben*. In: Rvmy Károly György (összveszedte és kiadta): *Monvmenta Hvngarica, az az magyar emlékezetes íráskok. Második kötet*. Trattner, Pest, 1816.
- KIS 1817. = Kis József: *A Fertő tavának geographiai, historiai és természeti leírása. 1797-ben*. In: Rvmy Károly György (összveszedte és kiadta): *Monvmenta Hvngarica, az az magyar emlékezetes íráskok. Első kötet*. Második megjobbított és Kazinczy Ferencz Úrnak Előbeszedjével megbővített kiadás. Trattner, Pest, 1817.
- KIS JÁNOS 1816. = Kis János: *A Fertő tava*. In: Kis János (Közre bocsátotta): *Ifjúság Barátja vagy hasznosan mulattató Darabok a két nembeli ifjúság számára*. II. Pest, 1816. 226–231.
- KLEIST 1978. = Heinrich von Kleist: *Werke und Briefe in vier Bänden*. Band 3. Hg.: Siegfried Steller, Aufbau, Berlin–Weimar 1978.
- KLEIST 2001². = Heinrich von Kleist: *Esszék, anekdoták, költemények*. Jelenkor, Pécs, 2001². (Heinrich von Kleist Összegyűjtött Művei II.)

KNER 1969. = Szántó Tibor (vál., szerk.): *A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival.* Összegyűjt., és jegyz.: Elek László. Magyar Helikon, Bp., 1969.

KOHL 1842. = Johann Georg Kohl: *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten. Dritter Theil. Reise in Ungarn.* Arnold, Dresden–Leipzig, 1842.

KOHL 1843. = J(ohann) G(eorg) Kohl: *Austria. Vienna, Prague, Hungary, Bohemia, and the Danube, Galicia, Styria, Moravia, Bukovina, and the Military Frontier.* Chapman and Hall, London, 1843.

KOLOSZÁRNÉ 2006. = Koloszárné Fábián Magdolna: *Gyöngyösbokrétától a Hanságig. Kapuvári Néptánc története.* Hanság Néptáncegyüttes, Kapuvár 2006.

KOMLÓDI 1961. = Komlódi Magda: *Hany Istók hazájában.* In: Uő: *Amiről a lápok mesélnek.* Móra, Bp., 1961. 118–147. (Búvár könyvek 12.)

KÖVÉR 1930. = Kövér Fidél József: *A Hanság földrajza.* Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, Szeged, 1930.

LENGYEL 1977. = Lengyel Dénes: *Kossuth Lajos öröksége. Mondák a XVIII. és a XIX. századból.* Móra, Bp., 1977.

LLG. 1836. = The London Literary Gazette, and Journal of Belles Lettres, Arts, Sciences. No. 1005. Saturday, April. 23. 1836.

LUKÁCSI 2011. = Lukácsi Zoltán: *Hany Istók az írott források tükrében.* In: Nemes Gábor–Vajk Ádám (szerk.): *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből.* Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2011. 309–324. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 13.)

MAILLY–PARR–LÖGER 1931. = Anton Mailly–Adolf Parr–Ernst Löger (hrsg.): *Sagen aus dem Burgenland.* ÖBV. Wien–Leipzig 1931.

MARGITTAI 1923. = Margittai Rikárd: *Háni Istók. Szimfónikus költemény.* Weiss, Bp., 1923.

MILNER 1882. = Thomas Milner: *The Gallery of Geography, a pictorial and descriptive tour of the world.* 1872. 576; Thomas Milner: *The Gallery of Geography, a pictorial and descriptive tour of the world.* W. & R. Chambers, London–Edinburgh, 1882.

MISSURAY–KRÚG 1943. = Missuray–Krúg Lajos: *Hany Istók, rábaközi regék hőse.* Soproni Szemle, 1943/1. 24–57.

MIKSZÁTH 1961a. = Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora. II.* Akadémiai, Bp., 1961. (Mikszáth Kálmán Összes Művei 19.)

MNR. III. = Berze Nagy János et al: *A magyarság szellemi néprajza. A magyarság néprajzának harmadik kötete. Népköltészet – Stílus.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., é. n. [1941–1943]

[MOHL] 1926. = Pap bácsi [Mohl Adolf]: *Hany Istók.* In: Uő: *Nyugatmagyarországi mondák és mondafélék.* Győregyházmegyei Alap, Győr, 1926. 183–191.

MORTIMER 1850. = Favell Lee Mortimer: *The Countries of Europe described, with anecdotes and numerous illustrations.* Appleton, Philadelphia–New York, 1850.

MÓRICZ 1989. = Móricz 1989. Uő: *Riportok. I. 1910 – 1929.* Összegyűjtötte, szerk., gond.: Nagy Péter. Szépirodalmi, Bp., 1989.

MR. 1818. = The Monthly Review, or Literary Journal. Volume LXXXVI. MDCCCXVIII. London, 1818.

MR. 1821. = The Monthly Review, or Literary Journal. Volume XCV. MDCCCXXI.

NÉMETH 1903. = Németh János: *Hany Istók.* Alkotmány, 1903. november 27.

NÉMETH 1910a. = Németh János: *Hany Istók.* Rábaközi Közlöny, 1910. március 1.

NÉMETH 1910b. = Németh János: *Hany Istók.* Mosonvármegye, 1910. április 3.

NÉMETH 1913–1914. = Németh János: *Hany Istók.* In: *A Kapuvári M. Kir. Állami Polgári Fiu- és Leányiskola XXX. Értesítője az 1913–1914. tanévről.* Szerk. Kelecsényi Sándor. Buxbaum, Kapuvár, 3–21.

NÉMETH 1914. = Németh János: *Hany Istók története.* Buxbaum, Kapuvár, 1914.

NYH. 1836. = NYH. 1836. *The Hansag Morass Wild Boy.* New York Herald. Nr. 87. 21. June. 1836.

OLB. 1866. = *Hany Istók der Wasserteufel des Hanyság.* Oedenburger Lokalblatt, 7. März 1866.

OMM. 1896. = *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben. Magyarország IV. kötete.* Magyar Királyi Államnyomda, Bp., 1896.

ÓCSAI 2010. = Ócsai Éva: „Szavakból paloták épülnek”. *Weöres Sándor színhátékainak intertextuális kapcsolatai. Doktori disszertáció. Kézirat.* 2010.

PAGET 1839. = John Paget: *Hungary and Transylvania, with remarks on their condition social, political and economical.* Vol. I. Murray, London, MDCCCXXXIX.

PALLAS 1895. = *A Pallas Nagy Lexikona.* X. kötet. Pallas, Bp., 1895.

PALLAVICINI-ANDRÁSSY 1990. = Detre Józsefné (szerk.): *Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója.* Gondolat, Bp., 1990.

[PAPP–KERTÉSZ–HALÁSZ–KISS] 2005. = [Papp Márta–Kertész Éva–Halász Emma–Kiss Attila (szerk.?)]: *Öntésmajor. 1. kötet.* k. n., h. n., 2005.

PARDOE 1840. = Miss [Julia] Pardoe: *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839-40.* Vol. III. Virtue, London, 1840.

[PAUR] 1867. = [Paur Iván]: *Hany Istók szobra Eszterházán, a várkastélyban.* Pesti Hirnök. 1867. 3. sz.

PÁJER 1999. = Pájer Imre: *A rábaközi sajtó története (1889–1917).* Arrabona, 1999/1 –2. 237–256.

PB. III. = *Protocollum Baptisatorum III. Ab Anno 1748 usque 1791.* Egyházmegyei Levéltár, Győr. A Kapuvári Plébánia Levéltára.

PB. V. = *Matriculam istam Baptisatoriom 5^{am}...* Egyházmegyei Levéltár, Győr. A Kapuvári Plébánia Levéltára.

PETZOLDT 1994. = Leander Petzoldt (hrsg.): *Sagen aus dem Burgenland.* Diederichs, München, 1994.

PH. 1943. = Pápai Hírlap, 1943. október 9.

PINTÉR 1934. = Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Hetedik kötet. A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában.* Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Bp., 1934.

POZSGAY 1922. = Pozsgay Géza: *Szénagyűjtés boglyaországban. Hany Istók hazájában.* In: *Soproni Almanach az 1922-dik évre.* Frankenburg Irodalmi Kör, Sopron 1922. 129–135.

PR. = Periode Rouge. No. 15. Juillet 2009.

PROSCHKO I–III. 1863. = Franz Isidor Proschko: *Der schwarze Mann. Geschichtlicher Roman*. I–III. Markgraf, Wien, 1863.

PZ. 1803a. = Pressburger Zeitung. Nr. 57. Dienstags den 26 July. 1803.

PZ. 1803b. = Pressburger Zeitung. Nr. 66. Freytag den 26. August. 1803.

R. 1890. = *A mult századból – Monda. A Rábaköz eredeti tárcája*. Rábaköz. 1890. november 16.

RÁTH-VÉGH 1973. = Ráth-Végh István: *Tarka históriák*. Gondolat, Bp., 1973.

RENCZ 1992. = Rencz Antal: *Egy Weöres-balett vázlat története*. Tiszatáj, 1992/5. 28–31.

RÉVAI 1914. = *Révai Nagy Lexikona*. 11. kötet. Babits, Bp., 1914.

RICHTER 1844. = Wilhelm Richter: *Wanderungen In Ungarn und unter seinen Bewohnern*. Reimer, Berlin, 1844.

[ROBERTS] 1867. = [Margaret Roberts]: *Zabdiel the gipsy*. The Monthly Packet of Evening Readings for Members of the English Church. Volume IV. Mozley, London, 1867. 382–396.

[ROBERTS] 1872. = [Margaret Roberts]: *Zabdiel the gipsy*. In: Uő.: *Tales old and new. By the author of „On the Edge of Storm”, „Mdle. Mori”, „Denise” etc.* Bell & Daldy, London, 1872. 157–191.

RUFF [1928] = Ruff Andor: *A halember. Hany Istók története*. In: Uő (közreadja és jegyz.): *Mosonmegyei és környékbeli népregék, mesék és mondák*. Mosonmegye Könyvnyomdája, Magyaróvár, 1938. [1928] 60 – 63.

SALOMON–KALTENBAECK 1845. = *Der Wassermann*. In: Joseph Salomon–J. P. Kaltenbaeck (red.): *Austria oder oesterreichischer Universal-Kalender*. Ignaz Klang, Wien, 1845. 126–127.

SARTORI 1810. = Franz Sartori: *Naturwunder des Oesterreichischen Kaiserthumes*. Doll, Wien, 1810.

SÁNDORFFY 1863. = Sándorffy János: *Sopronmegye leírása*. In: Halász Gejza (szerk. és kiad.): *Magyar orvosok és természetvizsgálók 1847. augusztus 11–17. Sopronban tartott VIII. Nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Pest, 1863. 103–116.

SM. 1803. = *Ein Wassermann*. Schwäbischer Merkur. Nro. 157. den 8. August. 1803.

SPENCER 1836. = Edmund Spencer: *Sketches of Germany and the Germans, with a Glance at Poland, Hungary & Switzerland in 1834, 1835 and 1836. An Englishman Resident in Germany.* Vol. Whittaker, London, II. 1836.

STEIG 1901. = Reinhold Steig: *Heinrich von Kleist's Berliner Kämpfe.* Spemann, Berlin–Stuttgart, 1901.

SZEPESHÁZY–THIELE 1825. = Carl v. Szepesházy–J. C. v. Thiele: *Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungern, oder: historisch-statistisch-topographische Beschreibung... Erster Band.* Werfer, Kachau, 1825.

SZERB é. n. = Szerb Antal: *Gondolatok a könyvtárban.* In: Uő: *Szerelm a palackban.* szerk. és jegyz.: Poszler György, Filum, [Bp.], é. n. 195–213.

SZÉCHENYI 1966. = Széchenyi Zsigmond: *Afrikai tábornokok. Vadásznapló-kivonatok 1932 – 1934.* Szépirodalmi, Bp., 1966.

SZÉCSI é. n. = Szécsi Ferenc: *Ami a történelemből kimaradt. „Élet”,* Bp., é. n.

SZIKLAY 1903. = Sziklay János: *Hany Istók története.* In: Krúdy Gyula–Tábori Róbert–Sziklay János: *Pogány történetek s egyéb elbeszélések. A földvári szittyák és egyéb történetek. Hany Istók története.* Lampel, Bp., 1903. 3–31.

THIELE 1833. = J. C. v Thiele: *Das Königreich Ungarn. Ein topographisch-historisch-statistisches Rundgemälde, das ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend. Fünfter Band.* Kaschau, 1833.

TIMAFFY 1991. = Timaffy László: *Rábaköz és a Hanság.* Novadat, h. n. [Győr] 1991.

TÓTH 1896. = Tóth Béla (gyűjtötte és magyarázta): *Mendemondák. A világtörténet furcsaságai. Négy képpel.* Athenaeum, Bp., 1896.

TÓTH é. n. = Tóth Béla (gyűjtötte és magyarázta): *A magyar anekdotá-kincs. Második kötet.* Singer és Wolfner, Bp., é. n.

TÓTH – VALACZKA 2006. = Tóth Krisztina–Valaczka András: *Irodalmi ikerkönyvek. 6.* Nemzeti, Bp., 2006.

TÖKE 1979. = Töke Péter: *Hanyistók.* Móra, Bp., 1979.

TÖKE 1984. = Töke Péter: *Hanyistók.* [Magánkiadás], Győr, 1984.

TÖKE 1999. = Töke Péter Miklós: *Hany Istók, a láp fia. A Hanságban élt különös emberi lény története.* Mezőgazda–Fertő-Hanság Nemzeti Park, Bp., 1999.

TURNER 1838. = Sharon Turner: *The Sacred History of the World. Attempted to be philosophically considered, in a Series of Letters to a Son.* Vol. III. Harper & Bros., New York, 1838.

UGRÓCZY 1821. = Michael von Ugróczy: *Der Neusiedler See (Lacus Peiso) und dessen Umgebungen.* In: Johann v[on] Csaplovics (hg.): *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern. Erster Band.* Doll, Wien, 1821. 136–165.

VARGA 2000. = Varga József: *Kapuvár múltja üzen.* Kapuvár Város Önkormányzata, Kapuvár, 2000.

VÁLYI 1799. = Vályi András: *Magyar Országnak Leírása. Második kötet.* Buda, 1799.

VÉCSEY 1943. = Vécsey Zoltán: *A láp csodája.* Magyar Népművelők Társasága, Bp., 1943.

[WACHA] [1962] = [Wacha Antal]: *Hany Istók. Táncjáték négy képben.* h. n., é. n. [1962].

WACHTEL 1859. = David Wachtel: *Ungarns Kurorte und Mineralquellen.* Seyring & Hennicke, Oedenburg, 1859.

WENINGER [1941] = Weninger Antal: *Szellem és egészség.* Vörösváry, Bp., é. n. [1941].

WEÖRES 2005. = Weöres Sándor: *Színjátékok.* Szerk. Steinert Ágota, Argumentum, Bp., 2005.

WIMMER 1836. = Wimmer: *Länder und Völkerkunde. Übersicht der geographischen und physikalischen Beschaffenheit des Königreichs Ungarn.* In: Heinrich Berghaus (hg.): *Annalen der Erd-, Völker-, und Staatenkunde.* II. Band. Heft. 3. Berlin, den 30. Juni 1836. 193–259.

WINKLER 1928. = Winkler Margit. *Kapuvár tájnyelve, költészete.* In: Vámos Ferenc–Radnóti István (szerk.): *Kapuvár múltja, jelene, jövője.* Faluszövetség, Bp., 1928. 29–35.

WITTMANN UND DENGLÁCZ 1825. = A(nton) Edlen v(on) Wittmann und Denglác: *Über den Neusiedler See, und die Morast Hanság.* In: Uő: *Landwirthschaftliche Hefte.* VI. Wien, 1825. 77–110.

ZÁMOLYI V[ARGA] 1890. = Zámolyi V[arga] Mihály: *A sátoros cigány*. Népnevelő, Bp., 1890.

ZEHETMAYER 1844. = Franz Zehetmayer (red.): *Zeitschrift der k. k. Gesellschaft der Aerzte zu Wien. Erster Band*, Kaulfuss Witwe–Prandel, Wien, 1844.

ZERPÁK 1855a. = Zerpák Antal : *Kapuvár*. Vasárnapi Ujság, 1855. január 21.

ZERPÁK 1855b. = Zerpák Antal: *Természeti ritkaság. Hany Istók története*. Vasárnapi Ujság, 1855. március 4.

ZIPSER 1817. = Christian Andreas Zipser: *Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuches von Ungern*. Wigand, Oedenburg, 1817.

ZÓRÁD 1984. = Zórád Ernő: *Névtelen vár. Romantikus képregény*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1984.

ZSEBEDICS [2005] = Zsebedics József: *A kapuvári egyház története. Részletek*. Hazánk, Győr, é. n. [2005].

ZSEBEDICS 2008. = Zsebedics József: *A kapuvári egyház története. II. Aranykor*. Hazánk, Győr, 2008.

Szekunder irodalom

ADB. 1882. = Wilhelm Wolkenhauer: *Johann Georg Kohl*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 16. Hg.: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. 1882. 425–428.

ADB. 1890. = Anton Schlossar: *Franz Sartori*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 30. Hg.: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. 1890. 376–378.

ADB. 1907. = Anton Schlossar: *Franz Isidor Proschko*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 53. Hg.: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. 1907. 126–129.

ALTHUSSER 1996. = Louis Althusser: *Ideológia és ideologikus államapparátusok. (Jegyzetek egy kutatáshoz)*. Ford. László Kinga. In: *Testes Könyv I.* Szerk. Kis Attila Atilla–Kovács Sándor s. k.–Odorics Ferenc. Szeged, Ictus/JATE, 1996. 373–412.

ARISZTOTELÉSZ 1997. = Arisztotelész: *Poétika*. Ford. Ritoók Zsigmond, PannonKlett, 1997.

BARKAN 2001. = Elliott Robert Barkan (ed.): *Making in America. A Sourcebook on eminent ethnic Americans*. ABC–CLIO, Santa Barbara, 2001.

BEDY 1937. = Bedy Vince: *A győregyházmegyei papnevelés története*. Győr, 1937.

BERKES 1982. = Berkes Erzsébet: *Jókait, még több Jókait! Névtelen vár*. Filmvilág, 1982/1. 61–62.

BHABHA 2006². = Homi K. Bhabha: *Cultural diversity and cultural differences*. In: Bill Ashroft–Gareth Griffiths–Helen Tiffin (eds.): *The Post-Colonial Studies Reader*. Routledge, London–New York, 2006². 155–157.

BLOOM 1994. = Harold Bloom: *Költészet, revizionizmus, elfojtás*. Ford. Hódosy Annamária, Helikon, 1994/1–2. 58–76.

BODOR 1993. = Bodor Péter: *Kerékpárral a Fertő tó körül*. Frigoria, Bp., 1993.

BORONKAI 2009. = Szabolcs Boronkai: *Das 19. Jahrhundert*. In: Helmut Stefan Milletich–Franz Forster–Sabine Milletich (hg.): *Beiträge zu einer Literaturgeschichte des Burgenlandes. Band 1. Chronologie*. Böhlau, Wien, 2009. 155–196.

CENTGRAF 1971. = Centgraf Károly: *Adalékok Vályi András földrajzi lexikonának keletkezéséhez. A 175 éve megjelent első magyar nyelvű földrajzi munka előzményei, forrásai és megírásának körülményei.* Levéltári Szemle, 1971/1–3. 139–147.

CZIGÁNY 1976. = Czigány Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában. 1830–1914.* Akadémiai, Bp., 1976. (irodalomtörténeti Füzetek 89.)

CZUCZOR–FOGARASI 1862. = Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára. Első kötet.* MTA, Pest, 1862.

CSEKEY 1937. = Csekey István: *Liszt Ferenc származása és hazafisága.* MTA, Bp., 1937.

FERENCZY–DANIELIK 1856. = Ferenczy Jakab–Danielik József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény.* Szent-István-Társulat, Pest, 1856.

DÁVIDHÁZI 2004. = Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Akadémiai–Universitas, Bp., 2004.

ERDÉLYI 1848. = Erdélyi János (szerk. és kiad.): *Népdalok és mondák. Harmadik kötet.* Pest, 1848.

ERDÉLYI 1986. = Erdélyi János: *Népköltészetéről.* In: *Erdélyi János Válogatott Művei.* Vál. T. Erdélyi Ilona. Szépirodalmi. Bp., 1986.

FÁBIÁN 1863. = Fábíán István: *A vadosfai támadás.* Magyar Sion, 1863/7. 505–519.

FOUCAULT 1990. = Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Ford. Csűrös Klára–Fázsy Anikó. Gondolat, Bp., 1990.

FOUCAULT 2000. = Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológia. / A klinikai orvoslás születése.* Ford. Romhányi Török Gábor. Corvina, Bp., 2000.

FOUCAULT 2004. = Michel Foucault: *A bolondság története a klasszicizmus korában.* Ford. Sujtó László. Atlantisz, Bp., 2004.

GILBERT 1997. = Sandra M. Gilbert: *Az irodalmi apaság.* Ford. Hódosy Annamária. Pompeji, 1997/4. 114–135.

GONDA 1992. = Gonda László: *A zsidóság Magyarországon. 1526–1845.* Századvég, Bp., 1992.

HANSÁGI 2003. = Hansági Ágnes: *A kánon egyszólamúsítása. A Jókai-precedens és a magyar romantika kánonja az ezredfordulón.* Irodalomtörténeti Közlemények, 2003/2-3. 277–296.

HOLZNER–NEUMAYR–WIESMÜLLER 2000. = Johann Holzner–Elisabeth Neumayr–Wolfgang Wiesmüller: *Der Historische Roman in Österreich. 1848–1890.* In: Klaus Amann–Hubert Lengauer–Karl Wagner (hgs.): *Literarisches Leben in Österreich 1848–1890.* Böhlau, Wien, 2000. 455–504.

HORVÁTH 2001. = Horváth Zsuzsa: *A tengerszem tündére mint bricolage. Egy Jókai-novella mélyszerkezete.* In: Kiczenko Judit–Thimár Attila (szerk.): *A XIX. század vonzásában. Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2001. 96–104. (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok 3.)

IPOLYI 1854. = Ipolyi Arnold: *Magyar mithologia.* Heckenast, Pest, 1854.

JA. 1858. = *Jugend-Album.* Hallberger, Stuttgart, 1858.

JÓKAI 1928. = Jókai Mór: *Az utolsó tengeristen.* In: Uő: *Délvirágok. Oceánia. Egy elsüllyedt világgrész története.* Franklin-Társulat–Révai Testvérek, Bp., MDCCCXXVIII. 3–12. (Centenárium Kiadás, LX. kötet)

JÓKAI 1966. = Jókai Mór: *Rab Ráby. (1879).* S. a. r. Kovács Győző – Nagy Miklós. Akadémiai, Bp., 1966. (Jókai Mór Összes Művei, Regények 38.)

JÓKAI 1989. = Jókai Mór: *A tengerszem tündére.* In: Uő: *Elbeszélések (1853–1854).* 5. kötet. S. a. r. Szakács Béla. Akadémiai, Bp., 1989. 468–484. (Jókai Mór Összes Művei, Elbeszélések 5.)

KÁLNICZKY–KÖRMENDY–TUZA 1998. = Kálniczky László–Körmendy Lajos–Tuza Csilla: *A Magyar Országos Levéltár Filmtárában mikrofilmen őrzött anyakönyvek katalógusa. Tematikus konspektus.* Magyar Országos Levéltár, Bp., 1998. (MOL segédletei 4/1.)

KÁROLI = *Szent Biblia, azaz Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás.* Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Internetes kiadás. Hozzáférhetőség: www.bibl.u-szeged.hu/Biblia.

KORABINSKY 1786. = Johann Matthias Korabinsky: *Geographisch-historisches Und Produkten Lexikon von Ungarn.* Preßburg, 1786.

KOVÁCS 2004. = Kovács Ilona: *Pongrácz Zoltán.* Mágus, Bp., 2004. (Magyar zeneszerzők 29.)

KOVÁCS 2010. = Kovács József László: *Soproni diákok Goethe és Schiller rajongói között*. Soproni Szemle, 2010/4. 441–447.

KÖLCSEY 1960. = Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*. In: Kölcsey Ferenc: *Összes művei*. I. S. a. r.: Szauder Józsefné–Szauder József, Szépirodalmi, Bp., 1960.

LÁNG 1975. = Láng László: *Riport a 140 év előtti [sic!] Sopronról. Botgorschek Nándor elbeszélése 1835-ből*. Soproni Szemle, 1975/1. 47–63.

MAÁR 2001. = Maár Judit: *A fantasztikus irodalom*. Osiris, Bp., 2001.

MIKÓ 1969. = Mikó Sándor: *Adatok a Nagyerdő történetéhez*. Soproni Szemle, 1969/4. 309–322.

MIKSZÁTH 1961b. = Mikszáth Kálmán: *A fekete város. II.* Akadémiai, Bp., 1961. 96. (Mikszáth Kálmán Összes Művei 23.)

MILBACHER 2000. = Milbacher Róbert: „... Földben állasz mély gyököddel...” *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs módszere és pórias hagyományának vázlata*. Osiris, Bp., 2000.

NAGY 1891. = Nagy Imre (szerk.): *Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II*. Sopron vármegye közönsége, Sopron, 1891.

NÉMETH 2009. = Németh Imre: *Akikre büszkék lehetnek a kapuváriak*. [S. a. r. Zsebedics József], Hazánk[–Gartáért Alapítvány], Győr, 2009.

OBERMAYER-MARNACH 1954. = Eva Obermayer-Marnach: *Österreichisches biographische Lexikon. 1815–1950*. Bd. 1. Österr. Akad. d. Wiss., 1954.

PALÁDI 2002. = Paládi Zsolt: *A rendszerváltás zsírja*. Az Irodalom Visszavág. 2002/Tavaszi–Nyári, 137–138.

PB. IV. = *Protocollum Baptisatorum IV^{um} ab anno 1791 usque 1825*. Egyházmegyei Levéltár, Győr. A Kapuvári Plébánia Levéltára.

PINTÉR 1979. = Pintér Gábor: „Vadosfai újság”. *Egy ismeretlen soproni nyomtatvány a 18. század közepéről*. Magyar Könyvszemle, 1979/3. 284–288.

P. MESTER 1984. = P. mester: *A magyarok cselekedeteiről*. Ford. Pais Dezső. In: V. Kovács Sándor (vál., gond., és jegyz.): *A magyar középkor irodalma*. Szépirodalmi, Bp., 1984. 9–64. (Magyar remekírók)

PROPP 2005². = Vlagyimir Jakovlevics Propp: *A mese morfológiája*. Ford. Soproni András. 2., javított kiadás, Osiris, Bp., 2005².

REISZ 2002. = Reisz T. Csaba: *Hegedűs János: Sopron vármegye új leírása. Adalék Bél Mátyás földrajzi munkája kijavítási kísérletéhez*. Soproni Szemle, 2002/4. 300–318.

SARKADY 1997. = Sarkady Sándor: *Honti Pál (1906–1995)*. Soproni Füzetek '96/97, 1997. 269–272.

SCHRAM 1970. = Schram Ferenc (közreadja): *Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. II.* Akadémiai, Bp., 1970.

SQ. 1795. = *Beschreibung eines im J. 1781 an der Gränze von Siebenbürgen unweit Kronstadt gefundenen wilden Menschen*. In: Siebenbürgische Quartalschrift. Jg. 4. 1795.

S. VARGA 2005. = S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásában*. Balassi, Bp., 2005.

SZABOLCSI 1985. = Szabolcsi Miklós (főszerk.): *A magyar sajtó története. II/2. 1867–1892*. Akadémiai, Bp., 1985.

SZAJBÉLY 2005. = Szajbély Mihály: *A rege és rokonműfajai a 19. század elejének magyar irodalmában*. In: Uő: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Universitas, Bp., 2005. 369–388.

SZILASI 1992. = Szilasi László: *A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmája*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1992/1, 24–49.

SZILASI 2000. = Szilasi László: *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*. Osiris–Pompeji, Bp.–Szeged, 2000. (deKON-KÖNYVek, 18.)

TAKÁCS 1960. = Takács Lajos: *A jobbágyrendszer megerősödése és a dohánytermesztés hanyatlása Kapuvár környékén*. Soproni Szemle, 1960/1. 45–59.

TAYLOR–WEIR 2006. = Marion Ann Taylor–Heather E. Weir: *Let her speak for herself. Nineteenth-century women writing on the women of Genesis*. Baylor University Press, Waco, 2006.

TÍMÁR 1993. = Tímár Lajos: *Kenyeretlen Vitnyéd*. Vitnyédi Polgármesteri Hivatal, Mosonmagyaróvár–Vitnyéd, 1993.

TIRNITZ 1999. = Tirnitz József: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilencpontos vizsgálatai Sopron megyében. II. Német nyelvű vallomások. (1767).* Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára–Burgenlandi Tartományi Levéltár Eisensadt–Sopron, 1999.

TOLDY 1851. = Toldy Ferenc (kiad.): *Magyar Academiai Értesítő 1851-ről.* MTA, Pest, 1851.

TOLDY 1854. = Toldy Ferenc (kiad.): *Új magyar múzeum, egyszersmind a Magyar Academia közlönye.* 4. évf. II. kötet. Pest, 1854.

TÓTH 1998. = Tóth Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilencpontos vizsgálatai Sopron megyében. I. Magyar és latin nyelvű vallomások. (1767).* Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára–Burgenlandi Tartományi Levéltár, Sopron–Eisenstadt, 1998.

VARGÁNÉ 2009. = Varga Józsefné Horváth Mária: *Győr és Kapuvár 18. századi családnevei.* Névtani Értesítő, 31. 2009. 69–82.

WURZBACH 1869. = Constant von Wurzbach: *Biographische lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Zwanzigster Theil.* K. K. Hof- und Staatsdruckerei. Wien, 1869.

ZÁDOR 1982. = Zádor Alfréd: *A Hanság lecsapolásának története.* Soproni Szemle, 1982/4. 338–348.

Idegen nyelvű összefoglalók

Péter Gerencsér: Die Metamorphosen des Hany Istók (Zusammenfassung)

Im Frühling 1749 wurde ein geheimnisvolles Wesen in Waasen (Hanság) gefangen und in das Schloss zu Kapuvár gebracht. Es wurde Hany Istók genannt. Im Laufe der vergangenen zweihundertfünfzig Jahre haben sich zahlreiche wissenschaftliche und populärwissenschaftliche Arbeiten mit der Geschichte des Wildmenschen aus Waasen beschäftigt, es hat verschiedene literarische Werke und künstlerische Schöpfungen inspiriert. Dieser Band widmet sich der Systematisierung dieses weiten Spektrums, anhand der Darstellung des Entstehungsprozesses der Sage und der über Hany Istók handelnden Interpretationen. Das erste Kapitel beschäftigt sich mit zwei, im Personenstandregister erhalten gebliebenen Texten, welche als grundlegende geschichtliche Quellen zu dem Thema dienen. Danach untersucht das Buch die verschiedenen, im 19. Jahrhundert entstandenen Auslegungen, mit besonderer Rücksicht auf das Jahr 1803, welches auch als Meilenstein aufgefasst werden kann. Von diesem Zeitpunkt an gewinnt nämlich die Geschichte des Hany Istók auch international an Bedeutung. Die Resonanzen aus dem deutschen und englischen Sprachraum des 19. Jahrhunderts – in der Regel geographische Rezensionen über Waasen, die den Namen des Hany Istók erwähnen – werden in zwei Kapitel erfasst. Hany Istók wird in der deutschsprachigen Literatur im Allgemeinen als *Wassermann* und *Morast Stephan* gekannt, während er in der englischsprachigen als *Wild Boy* und *Marsh Stephen* bekannt ist. Schon im 19. Jahrhundert sind zahlreiche deutsch- und englischsprachige Erzählungen, Dramen und Romane (Heinrich von Kleist, Ferdinand Botgorschek, Franz Isidor Proschko, Emil Ludwig, Margaret Roberts) über dieses Thema entstanden. Die neue Welle der literarischen Werke hat der romantische Roman mit dem Titel *Das namenlose Schloss (Névtelen vár)* von Mór Jókai im Jahre 1877 in Bewegung gesetzt, indem sich die sonderbare Gestalt des Hany Istók mit der geheimnisvollen Welt des Waasens und des Neusiedler Sees verflechten. Das Roman von Jókai und die unter dessen Wirkung entstandenen literarischen Werke werden in ein neues Kapitel analysiert. Im 20. Jahrhundert entstanden neben den biologischen Auslegungen zahlreiche Dichtungen, Erzählungen, Romane und Dramen über das Waasener Wasserwesen (János Sziklay, Rikárd Margittai, Ernő Hárs, Sándor Weöres, Zoltán Vécsey, Péter Tőke, Attila Büki, etc.). Anschlie-

ßend setzt sich der Band mit den durch der Gestalt des Hany Istók inspirierten Skulpturen, Grafiken, Gemälden, Musikwerke, Filme, Theaterstücke und Werke der Tanzkunst auseinander. Seine Popularität zeigt sich auch daran, dass Institute, Unternehmen seinen Namen aufgenommen haben – damit beschäftigt sich das Kapitel mit dem Titel *Hany Istók mint márkanév* (Hany Istók als Markenname). Am Ende stellt das letzte Kapitel die Gestalt des Hany Istók in einem breiteren Kontext dar, einerseits wird er mit ähnlichen Wesen (Mogli, Tarzan, Yeti, Kaspar Hauser, Quasimodo, etc.) verglichen, danach wird der Aufbau der Geschichte anhand der Morphologie des Vladimir Propp untersucht, schließlich wird das Thema mit Hilfe der Schriften des Michel Foucault über den Wahn unter die Lupe genommen. Die Auslegungen bewegen sich auf einer breiten Skala, während des Lesens erschließt sich, wie auf den Spuren der Interpretationen aus dem wilden Menschen ein Waisenkind, ein darwinsches Meisterwerk, ein Hydrobiologe, ein Rockstar oder eben ein Black Metal-Held wird. Seit 2009 wird in Kapuvár das Festival Hany Istók organisiert, welches weitere Interpretationswellen ausgelöst hat und so setzt sich die Legende fort.

Übersetzt von Anikó Lengyel

Péter Gerencsér: The Metamorphoses of Hany Istók (Summary)

In the spring of 1749 a mysterious creature was captured in Hanság, it was brought to the Kapuvár Castle and named as Hany Istók. During the past two hundred and fifty years several academic and educational works have dealt with the history of the savage from Hanság, it has given inspiration to literary and artistic works. This book undertakes to systematize this wide spectrum, presenting the development of the legend and the interpretations of Hany Istók. The first chapter deals with two texts remined in registers of births, indicating the fundamental historical sources of the theme. Following this the book examines various interpretations from the 19th century, with special regard to the year of 1803, which can be comprehend as a milestone. Namely the history of Hany Istók has become internationally known from this time. Two chapters chart the German and English responses from the 19th century, which generally mention it in geographical reviews dealing with Hanság. The German literature usually knows Hany Istók under the name of *Wassermann* and *Morast Stephan*, while the English literature knows him as *Wild Boy* and *Marsh Stephen*. Still in the 19th century several German- and English-language short stories, dramas and novels were written about it (Heinrich von Kleist, Ferdinand Botgorschek, Franz Isidor Proschko, Emil Ludwig, Margaret Roberts). The subsequent wave of literary works was started in 1877 by the romantic novel *The Nameless Castle* (*Névtelen vár*) written by Mór Jókai, where the mystical figure of Hany Istók is linked with the mystique of Hanság and Lake Fertő (Neusiedler See). The novel written by Jókai and the literary works under Jókai's influence are analysed in a separate chapter. In the 20th century in addition to the biological explanations several poems, novels and dramas were written about the aquatic creature (János Sziklay, Rikárd Margittai, Ernő Hárs, Sándor Weöres, Zoltán Vécsey, Péter Tőke, Attila Büky etc.). Following this the book discuss the statues, graphic arts, paintings, musical compositions, films, theatrical and art of dance performances about Hany Istók. Institutions and tenders have borrowed the name showing its popularity- the chapter *Hany Istók mint márkanév* (Hany Istók as trade-name) deals with this theme. Finally the last chapter puts the Hany Istók figure into a wider context, in one respect it is related to similar beings (Mowgli, Tarzan, Yeti, Kaspar Hauser, Quasimodo etc.), then the narrative structure is examined according to the morphology of Vladimir Propp, and finally it is combined

with Michel Foucault's writings about madness. The interpretations are in a wide range, it comes to light during reading how has become an orphan from savage, a masterpiece of Darwin, a hydrobiologist, a rockstar or even a black metal hero through interpretations. Since 2009 there has been an Hany Istók Festival in Kapuvár, which started a new wave of adaptations, thus the legend continues.

Translated by Annamária Keller

A FISZ Könyvek kötetei

1. *Az olvasó – az olvasás.* Tanulmányok, szerk. L.Simon László és Thimár Attila, 1999
2. Mócsai Gergely: *Csumasz.* Versek, 1999
3. H. Nagy Péter: *Kánonok interakciója.* Tanulmányok, 1999
4. Zsávolya Zoltán: *Könnyű negyed.* Versek, 2000
5. Bengi László: *Az elbeszélés kihívása.* Tanulmányok, 2000
6. Dr. Kovács István: *A vidéki fiatalok Budapesten.* Regény, 2001
7. Rentz Mátyás: *Sajátidő (maimarketing).* Regény, 2001
8. Prágai Tamás: *Sötétvilágos.* Versek, 2002
9. Horkay Hörcher Ferenc: *Préda.* Versek, 2002
10. Képes Gábor: *Az élet egy nagy öröklakás.* Versek, 2002
11. Farkas Wellmann Éva: *Itten ma donna választ.* Versek, 2002
12. Szonda Szabolcs: *Vagyontárgyalás.* Versek, 2002
13. Papp Attila Zsolt: *A Dél kísértése.* Versek, 2002
14. Hankó Judit: *A bőrétől kezdődően befelé.* Próza, 2002
15. Király Zoltán: *Avantgárd keserves.* Versek, 2002
16. *Kánon és olvasás – kultúra és közvetítés.* I–II. Tanulmányok, szerk. Bengi László és Sz. Molnár Szilvia, 2002
17. Mekis D. János: *Az önéletrajz mintázatai.* Monográfia, 2002
18. Szántó F. István: *Zárójelek között (centók könyve).* Esszék, 2003
19. Szentjános Csaba: *Vers a versben.* Versek, 2003
20. Szűts Zoltán: *Ezer ütés percenként.* Novellák, 2003
21. Páll Zita: *Milyen fej varródhat az ex-macska nyakához.* Kritikák, tanulmányok, 2003
22. Bednancs Gábor: *Beszédformák között.* Tanulmányok, 2003
23. Karácsonyi Zsolt: *Sárgapart.* Versek, 2003
24. Pénzes Tímea: *Madagaszkári napló.* Próza, 2003
26. Mrena Julianna: *Kilenc élet.* Versek, 2004
27. Péczely Dóra: *Összenézett írások.* Kritikák, 2004
28. Babó Titti Kristóf: *Karfüst.* Intermediális színművek, 2004
29. Sütő Csaba András – Szalai Zsolt: *Spleen – A romantika posztulálása.* Versek, 2004
30. Székely Csaba: *Írók a ketrecben.* Paródiák, 2004
31. *Néző-pontok.* Fiatal germanisták tanulmányai, szerk. Orosz Magdolna, 2004
32. Csepregi János: *Mindennapi legendák.* Novellák, 2005

33. Kollár Árpád: *például a madzag*. Versek, 2005
34. Szőcs Attila: *Verebek tisztása*. Novellák, 2005
35. Burus János Botond: *Pethő Marcit elhagyja az Isten*. Novellák, 2005
36. Nagyálmós Ildikó: *Félmozdulat*. Versek, 2005
37. *Átjárások*. Fiatal anglisták és amerikanisták tanulmányai, szerk. Bényei Tamás, 2005
38. Finy Petra: *histeria grandiflora. Vagyis ha az elme bimbóként kibomlik*. Versek, 2005
39. Suda Balázs Róbert: *Átkozott tehenek/richard2nixon*. Drámák, 2006
40. nyíró gy. gábor: *éneste – ablaktörő kalapácsok*. Prózák, 2006
41. Prágai Noémi: *Pókhálóbolt*. Novellák, 2006
42. Nemes András: *Entropológia*. Novellák, 2007
43. Bajnóczy Zoltán: *(Sz)árnyak a Léthe felett*. Versek, 2007
44. Vincze Ferenc: *A macska szeme*. Novellák, 2007
45. Balla István: *Minden ízében*. Versek, 2008
46. Csirmaz Előd Pál: *Paranoid nosztalgia*. Dráma, 2008
47. Balogh Endre: *A parazita*. Prózák, 2008
48. Neszlár Sándor: *Inter presszó*. Prózák, 2009
49. Lesi Zoltán: *Daphnis ketskéi*. Versek, 2009
50. Szöllőssy Balázs: *A szabadság két jelentése*. Versek, 2009
51. Debreceni Boglárka: *Bébi-kommandó*. Prózák, 2010
52. Domokos Tamás: *Pornoid Android*. Prózák, 2010
53. Lengyel Zoltán: *Csillagbörtön*. Prózák, 2010
54. Csáki Rita: *Belső szoba*. Dráma, 2010

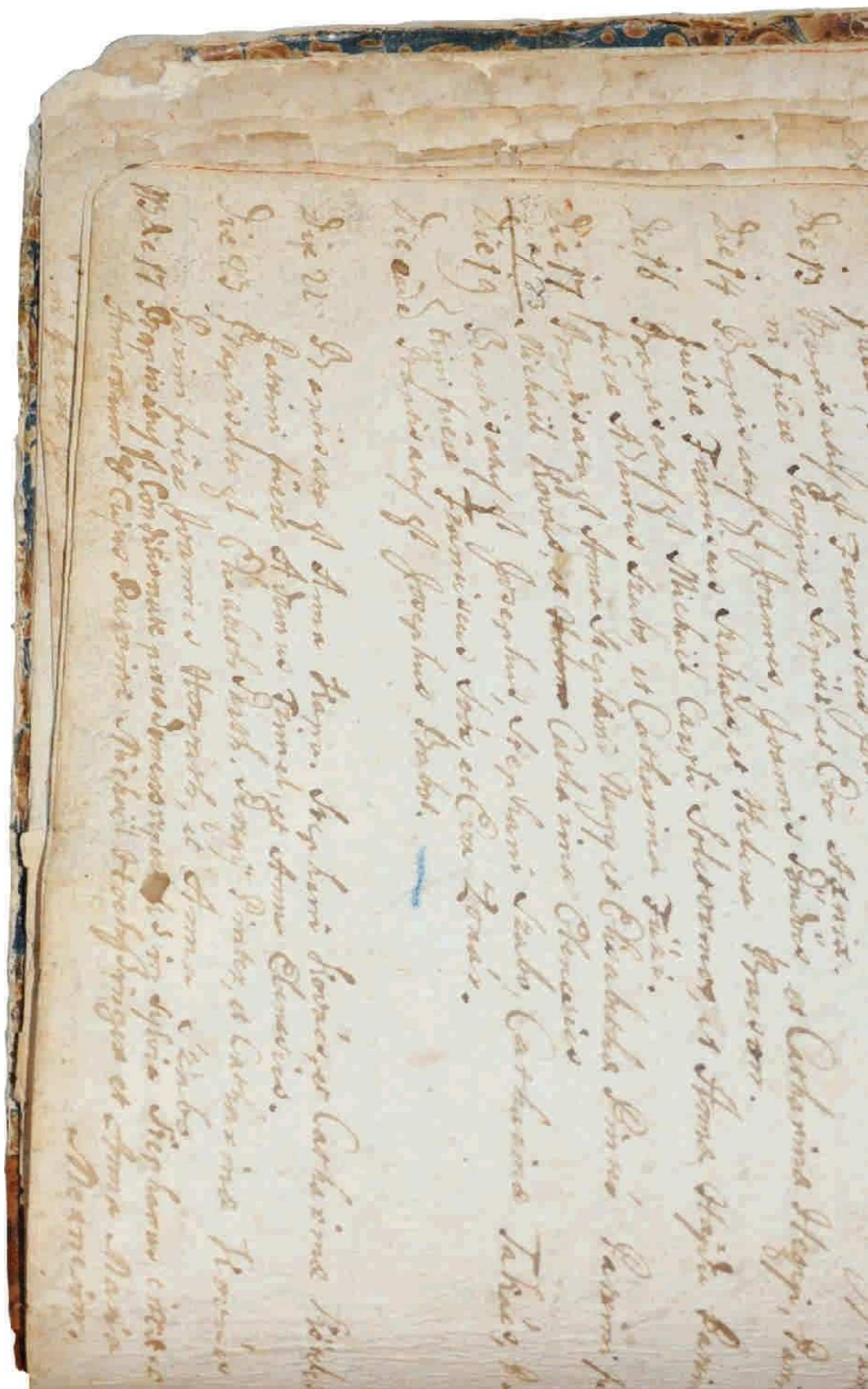
A Hortus Conclusus sorozat kötetei

1. Zsávolya Zoltán: *A metró ördöge*. Elbeszélések, 2002
2. Dukay Nagy Ádám: *Hosszú eltáv*. Versek, 2002
3. Abajkovics Péter: *QU'*. Vizuális költemények, 2003
4. Végh Attila: *Tiltott építkezés*. Versek, 2003
5. Payer Imre: *Első szám, egyetlen személy*. Versek, 2003
6. László Noémi: *Százegy*. Versek, 2004
7. Székelyhidi Zsolt: *Zajtalanítás*. Versek, 2004
8. Király Farkas: *Hosszú árnyékok földje*. Versek, 2004
9. Király Zoltán: *Lejárhatás*. Versek, 2004
10. Zsidó Ferenc: *Csigaterpesz*. Prózák, 2005
11. Szántai János: *Sziszüphosz továbblép*. Prózák, 2005
12. Benő Attila: *Egy nap és a többi*. Versek, 2005
13. Képes Gábor: *Az utcafront és az öregember*. Versek, 2006
14. Csáji László Koppány: *Ég az út mögöttem*. Versek, 2006
15. Halmosi Sándor: *annapurna déli lejtőin*. Versek, 2006
16. Szalai Zsolt: *sörülökazerkélyen*. Versek, 2006
17. Mogyorósi László: *Ingajarat a valóságba*. Versek, 2006
18. Sütő Csaba András: *Meredek út*. Versek, 2007
19. Csepregi János: *Ímé, a test*. Versek, 2008
20. L. Simon László: *Japán hajtás*. Versek, 2008
21. Kollár Árpád: *Nem Szarajevóban*. Versek, 2010
22. Falvai Mátyás: *Gépindák*. Prózák, 2010
23. Mócsai Gergely: *Igaz*. Versek, 2010

A Minerva sorozat kötetei

1. „*Alszik a fény*” Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete. Tanulmányok, szerk. Bednaries Gábor, 2010

Képmelléklet

Az 1749. évi keresztelési bejegyzés
(Fotó: Magyar Attila)

ed Hermann geistlicher Solvitor
 nova Fundatione pfecta zu H. H. D. Georgium Vratentag Barock. 2. fl. 2. 1/2
 Auszug aus dem Antio Protocoll von Jahre 1788 bis 1801.

Es ist Anno 1749 den 17. März durch die Kajuvaren Fischer Nagz J.
 renen und Mohar Mihaly ein Knab gleich einem wilden Thier des-
 gefaßt aber ein vollkommener Mensch, und beyleufig 10 Jahr
 alt var gefangen, in das Schloss eingebracht und vñlen der
 Bzue gar nichts reden konnte, conditionative getaufft worden
 wie folget: A 1749 17. Martii baptizatus est sub conditione
 puer demum repertus in Syria ~~ex~~ araber & anathem, Cuius
 Sacerdos Michael Hochinger, Anna Maria Meanerin.
 Der Bab var nackt, fraß lediges Gras, Heu und Stroh,
 litt keine Kleidung und vanner einem Menschen erblickte sprang er
 zugleich ins Wasser, und schwamte einem fisch gleich.
 Fast ein Jahr var er im Schloss, als bereits gekochte Speisen
 liess sich auch ankleiden und fieng eimlich an ein förmlicher
 Mensch zu werden, eben in dieser Absicht die Trabanten ihm zu
 viel rauben, und dieses Vassermant ganz unverkuff in ver-
 lohr gerathen, und nicht mehr gefunden worden ist. Vermuth-
 lich ist er in die unweit von Schloss vorbeig fließende Sta-
 ge sprungen, und abgemallen in Hanyag wo er gefunden
 den abge schwommen.

Paul von Feingelung
 1801

Kőváros az 1855. Vasárnap Véség Széchenyi, nemkülönben az
 1856. Szent István Szentpál, által kiadott keresetony Naprakar.

A Rosnstingel-feljegyzés anyakönyvi másolata
 (Fotó: Magyar Attila)

Szerzői joggal védett kép

Hany Istók felbukkanása a habokból
(Illusztráció a *Névtelen vár* 1877-es füzetes kiadásából;
Országos Széchényi Könyvtár)

« . . . Így találtak rá a halászok. »

Belloni László: ...Így találtak rá a halászok
(Illusztráció Sziklay János novellájához, 1903)

Szerzői joggal védett kép

A második *Hany Istók* élclap címlapja
(Győr, 1902; Országos Széchényi Könyvtár)

Harry Istók.

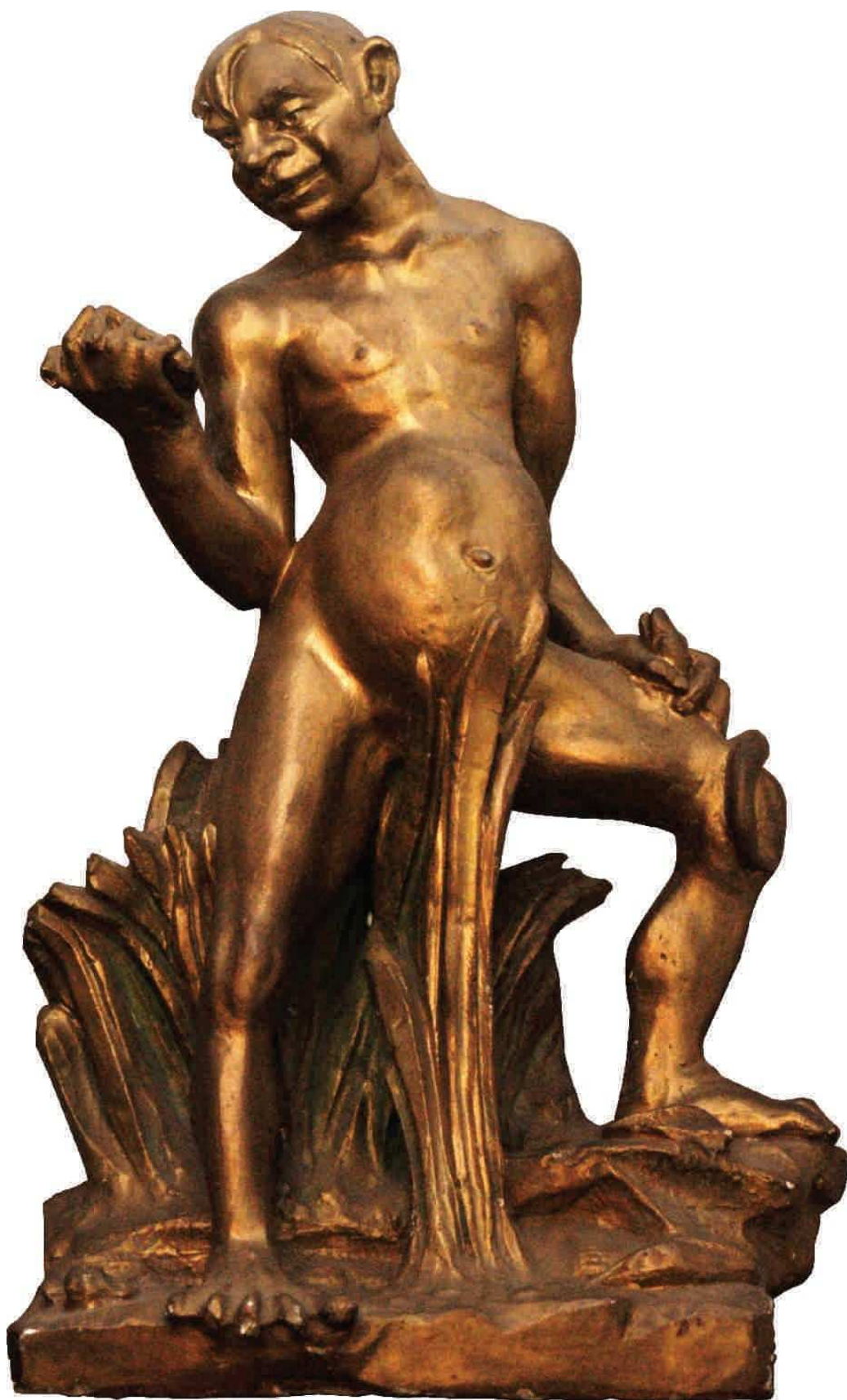
Bubb Gyula felvétele
(Balsay Endre gyűjteményéből)

Az eszterházi Buddha-szobor
(Csala Bálint képeslapja)

Bátki József szobra
(Fotó: Magyar Attila)

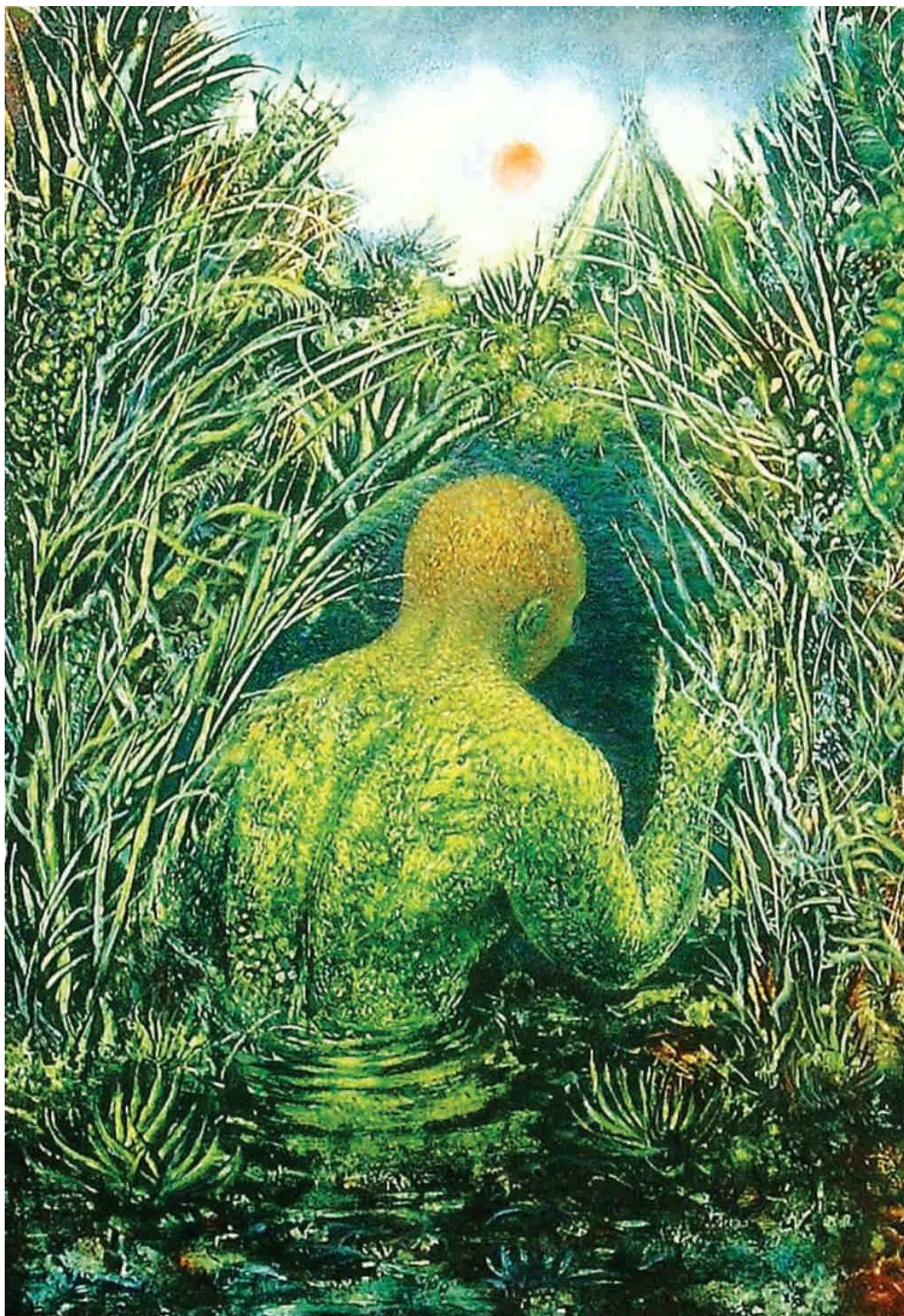
Varga András: *Hany Istók*
(Fotó: Magyar Attila)

Tőke Péter Hany Istók-szoborterve
(második, módosított változat)

Tóke Péter olajgrafikája
(képeslap-terv)

**Tőke Péter *Hanyistók*
című regényének borítója (1984)**

Szerzői joggal védett kép

Kálmán Vilmos: *Hany Istók elfogása a kapuvári Éger-erdőn*
(Fotó: Goda István)

Szerzői joggal védett kép

Németh Gyula: Hany Istók (2009)
(Fotó: Magyar Attila)

Szerzői joggal
védett kép

Horváth Gábor grafikája

Szerzői joggal védett kép

Bors József grafikái

Rábaköz-Hanság Turisztikai Egyesület – Fiatal Írók Szövetsége

Kapuvár – Budapest
info@irok.hu

Felelős kiadó: Magyar Attila (Rábaköz-Hanság Turisztikai Egyesület),
Kollár Árpád (Fiatal Írók Szövetsége)

Nyomdai előkészítés és kivitelezés: IM3 Kft., Kapuvár

Felelős vezető: Füzi József

ISSN 1585-972X
ISBN 978-963-7043-43-7

A Rábaköz-Hanság Turisztikai Egyesület 2003. évben történő megalakulása óta egyik kiemelt témájaként kezeli a Hany Istók legendát. Az általunk megrajzolt kedves, szerethető, a gyermekek körében különösen népszerű Istók figura az elmúlt években több esemény, program jelképe volt. Munkánk során kiemelt jelentőséggel bírt a Norvég Civil Támogatási Alap által finanszírozott kétéves Hany Istók projektünk, melynek keretében számos alkotói kezdeményezés indulhatott útjára. Egyike ezeknek az olvasó kezében tartott kötet is.

(Magyar Attila)

További információ:

info@hanyistok.hu
www.hanyistok.hu

Gerencsér Péter

Gerencsér Péter (1977): Kapuvár (születés), Csermajor (a tejjesség felé), Csorna (a tejjesség), Győr (a tejjesség felől), Szeged (magyar–irodalomelmélet–történelem szak, meg egy fél filmelmélet spec.; folyóirat-szerkesztések). Jelenleg Szegeden PhD-hallgató (Irodalomelmélet Doktori Program).

Írásai és fordításai a [DRÓT], a Bölcső, az Irodalomtörténeti Közlemények, a Fosszília, a Vár Ucca Műhely, az Apertúra, a Symposion, a Szörös Kő, az Irodalmi Jelen Online és a Híd című folyóiratokban jelentek meg. Kötetszerkesztés és fordítás: *Új, média, művészet* (Universitas Kiadó Szeged, Szeged, 2008).

1749 tavaszán egy rejtélyes lényre bukkantak a Hanság mocsárvilágában, akit behoztak a kapuvári várba, és akit a hagyomány Hany Istóknak nevezett el.

Az elmúlt mintegy kétszázötven év során számos tudományos és ismeretterjesztő cikket, irodalmi adaptációt és művészeti alkotást szenteltek a hansági vadembernek, 2009 óta pedig Kapuváron Hany Istók Fesztivált is rendeznek. A kötet ezt a gazdag örökséget rendszerezi és értelmezi, bemutatva, milyen interpretációk születtek Heinrich von Kleisttől kezdve Jókai Móron és Weöres Sándoron át Tőke Péterig. Az olvasás során feltárul az is, hogyan lett a vademberből a mocsár királya, bujdosó árva, darwini remekmű, matuzsálemi kort megért Pista bácsi, vagy éppen rocksztár és black metal hős.

ISBN 978-963-7043-43-7

